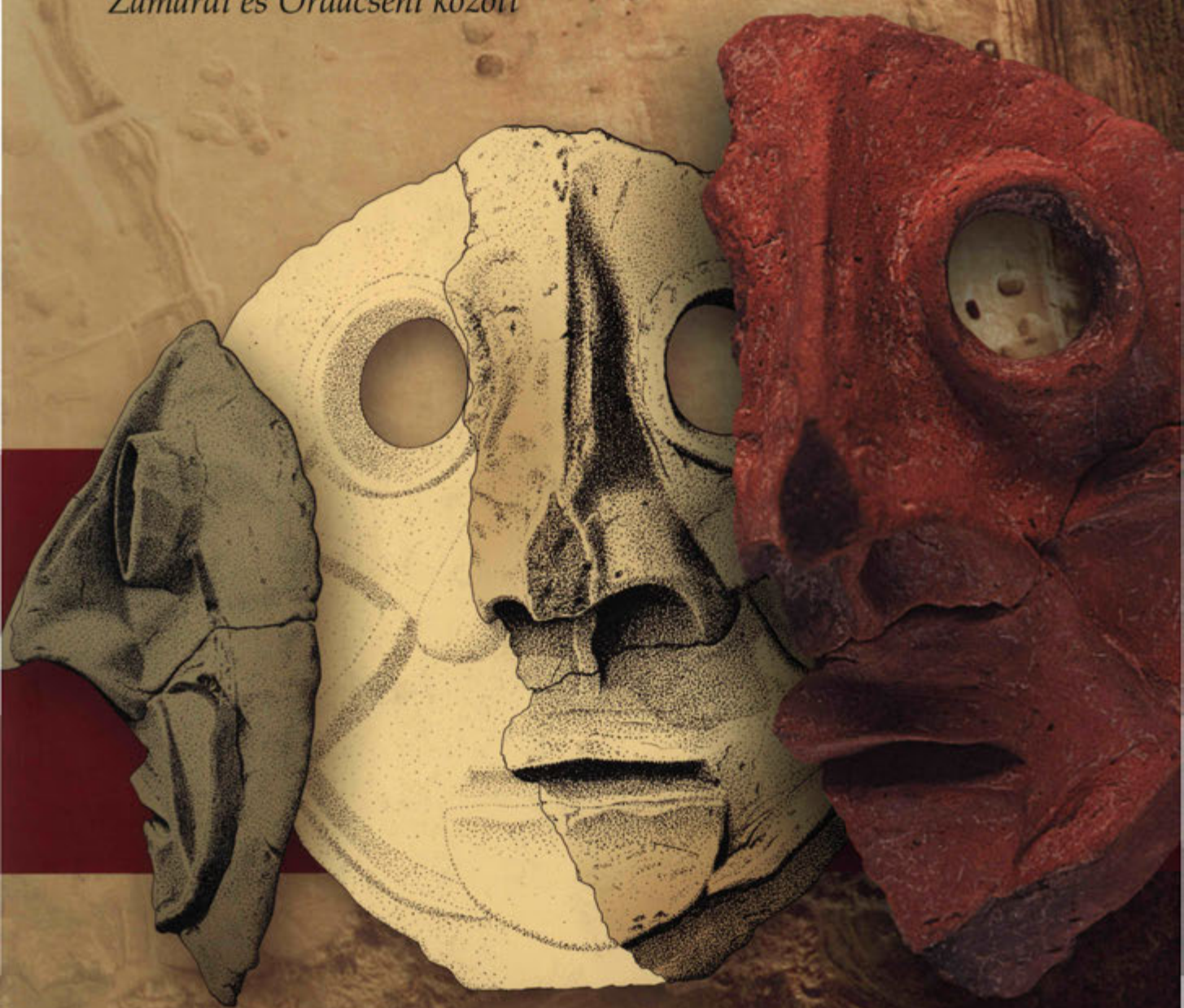

GÖRDÜLŐ IDŐ

*Régészeti feltárások az M7-es autópálya
Somogy megyei szakaszán
Zamárdi és Ordacsehi között*

GÖRDÜLŐ IDŐ

GÖRDÜLŐ IDŐ

*Régészeti feltárások az M7-es autópályán
Somogy megyei szakaszán
Zamárdi és Ordacsehi között*

Rolling Time

*Excavations on the M7 Motorway
in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi*

Nemzeti Infrastruktúra Fejlesztő Zrt.

A kötet kiadását támogatta:

Nemzeti Infrastruktúra Fejlesztő Zrt.

Leveller Kft.

Pro Archaeologia Hungariae Alapítvány

Szerkesztők:

Belényesy Károly, Honti Szilvia, Kiss Viktória

Szerzők:

Bagi István – Bánffy Eszter – Belényesy Károly – T. Biró Katalin – Bodor Elvira – Bondár Mária – Dálnoki Orsolya – Fábián Szilvia – Farkas István – Gallina Zsolt – Gál Erika – Grynaeus András – Herbach Katalin – Honti Szilvia – Horváth Friderika – Horváth Tünde – Hunyadfalvi Zoltán – Juhász Imola – Kiss Viktória – Köhler Kitty – Kulcsár Gabriella – Márkus Gábor – Marton Tibor – Mende Balázs Gusztáv – Miklós Zsuzsa – Molnár István – Molnár Sándor – Nagy Borbála – Németh Péter Gergely – Oross Krisztián – Pető Anna – Polgár Péter – Sebők Katalin – Serfőző Antal – Serlegi Gábor – Siklósi Zsuzsanna – Skriba Péter – Sófalvi András – Somogyi Krisztina – Sümegi Pál – Szőke Béla Miklós – Timár Gábor – Vörös István – Zoffmann Zsuzsanna

Felelős kiadó:

Bálint Csanád, Winkler Ferenc

Szaklektorok:

Raczky Pál, Redő Ferenc, Sümegi Pál, Takács Miklós, Torma István

A szöveget gondozta:

K. Bende Ildikó

A kötetet tervezte:

Renkó Marcsi

© Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, MTA Régészeti Intézete, 2007

© Belényesy Károly, Honti Szilvia, Kiss Viktória, 2007

ISBN 978-963-7391-89-7

Nyomdai előkészítés: Wow Graphic

Nyomtatta a Kurrens Print Kft.

Felelős vezető: Réti Péter

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kötet szerzői köszönetet mondanak mindazon kutatóknak és technikai munkatársaknak, akik a feltárásokon és a hónapokig tartó utómunkálatok során részt vettek kulturális örökségünk megmentésében.

Régészek és régésztechnikusok: Alibán András, Almássy Adrienn, Alstädler Zoltán, Ambrus Edit, Balla Krisztián, Bárdos Edith, Bartos Krisztina, Bechtold Ágnes, Bechtold Eszter, Bertók Gábor, Bogdán Katalin, Czeider Tibor, Cseh Fruzsina, Cserép Tamás, Csippán Péter, Diós Borbála, Esztári Réka, Fábián Éva, Farkas Zsuzsanna, Kati Fekete, Füle Piroska, Gál Zoltán, Hajdú Ádám, Hajnal Mariann, Halász Ágoston, Hansel Balázs, Hansel Csilla, Herbály Róbert, Horváth Anikó, Horváth Papp Éva, Hrivnák Péter Pál, Illés László, Keceli Judit, Kiss Csaba, Kiss Petra, Korondán Zoltán, Kovács Ferenc, Kulcsár Mihály, Laczkovich Borbála, Langó Péter, Lassányi Gábor, Löffler Zsuzsanna, Lukácsfy Tamás, Makoldi Miklós, Markó András, Mészáros Szilvia, Molnár Attila, Molnár László, Nagy Ágnes †, Nyári Zsolt, Oszás Anett, Pál Róbert, Paszternák István, Polka Mónika, Prander Péter, Rác Tibor Ákos, Rák Eszter, Rosta Szabolcs, Sárosi Gábor, Sárosi Vilmos, Sebestyén Gyöngyi, Skriba Pál, Sófalvi Krisztina, Stibrányi Máté, Szabó Zoltán, Szapu Dániel, Sebeni Andrea, Székely Ágnes, P. Szeőke Judit, Szíjjártó Kálmán, Szőke Gábor, Takács Károly, Tátrai Bíbor, Tétényi Csaba, Tóth Csaba, Tóth Eszter, Tóth Zsuzsanna, Varga Gyula, Végh Tibor, Zanati Balázs.

Köszönetünket fejezzük ki a feltárások konzulenseinek: Benkő Eleknek, Mende Balázs Gusztávnak, Szőke Béla Miklósnak és Takács Miklósnak.

A lelőhelyek térinformatikai feldolgozását Viemann Zsolt és az Archeodata '98 Bt. (Márkus Gábor vezetésével) végezte, a természettudományos vizsgálatokban a GeoGold Bt. vett részt.

Külön köszönjük a Leveller Kft. munkatársainak és az ásatási munkásoknak, hogy áldozatos munkájukkal lehetővé tették a múlt emlékeinek megmentését.

AMÍG AZ ÚT ELKÉSZÜL...

Az autópályák építését megelőző régészeti feltárások hozzájárulnak múltunk megismeréséhez, egyben betekintést engednek a múlt országútjain vándorlók életébe és kultúrájába. Az „autópálya-építések az utóbbi tíz esztendő alatt több műtárgyat produkáltak, mint az utóbbi száz év” – mondta, egy múzeum igazgatója. Más-más gondolkodást, magatartást, munkaszervezést igényel ez mindkét oldalon: az autópálya-építés felgyorsítása hasonló tempóra kényszeríti a régészeket is. Nincs idő elmélyedésre, publikációkra. Kialakult az eddig soha nem ismert „téli régészet”. Az áldozatos, néha kényelmetlen körülmények között végzett munka csodálatos tárgyakat hoz a felszínre. Egy-egy lelet története így összekapcsolódik az építés történetével.

Mi, beruházók és építtető mérnökök nagyra becsüljük a régészek munkáját. Ezért is vállaljuk – a törvény adta lehetőségen túl is – támogatásukat, a múlt sztrádái emlékeinek bemutatására, régészeti park létrehozására, e kiadvány megjelentetésére.

Sok sikert és további partnerséget kívánok a közös munkában, úgy, mint eddig. Az Olvasónak pedig sok örömet e könyvhöz – legyen laikus vagy szakember. Ismerje meg az útépités kísérte régészeti feltárás eredményeinek egy szeletét, az M7-es autópálya nyomvonalának értékeit, amelyet e könyvben tudós kollégáink Önök elé tárnak!

Reményik Kálmán
elnök-vezérigazgató
Nemzeti Infrastruktúra Fejlesztő Zrt.

KÖSZÖNTŐ

A Kárpát-medence és benne a mai Magyarország területe a történelem folyamán minden időben különösen kedvező letelepedési lehetőségeket kínált. A vizekben való gazdagsága és kiegyensúlyozott éghajlata ugyanis valamennyi szomszédos régiónál előnyösebb életfeltételeket nyújtott az évezredek folyamán a szélrózsa valamennyi irányából betelepülő népeknek. Az utóbbiak ritkán költöztek tovább, mert a mozaikszerűen tarka természeti viszonyok között valamennyi lehetséges életformát (irtásos földművelő, nagy- vagy kisállattartó, folyómenti gazdálkodást stb.) űző nép megtalálhatta a maga számára előnyös tájat – innen ered a Kárpát-medencének régészeti kultúrákban különlegesen gazdag és különlegesen sokszínű volta. Bő másfél száz esztendeje folyik ennek kutatása, ami az említett adottságokkal párosulva a magyar régészetet a 20. század közepéig a világban folyó régészeti munka élvonalában, illetve érdeklődése homlokterében tartotta. Az ezt követő korszakot 1990 körül egy újabb követte, amit akár a régészet „autópálya-korszakának” is nevezhetünk. Az autópályák és -pályák építése és más nagyberuházások kapcsán folytatott megelőző („leletmentő”) ásatások ugyanis példa nélküli méretű feltárásokat tettek lehetővé: az autópályák több száz kilométeres nyomvonala, az egyenként is több hektárra kiterjedő autópálya-csomópontok és a hozzájuk kapcsolódó létesítmények (parkolók, pihenők) több százezer négyzetméternyi terület régészeti átvizsgálását tették lehetővé. Ennek köszönhetően a legkülönbözőbb korszakokba tartozó települések és temetők olyan számban és kiterjedésben váltak tudományosan ismertté, amiről korábban álmodni sem lehetett. Ez a helyzet soha nem remélt mennyiségű új leletanyagot, azon belül számtalan apró tudományos szenzációt eredményezett, de egyben gyökeresen új munkamódszereket és -tempót kívánt a régészektől és gyökeresen új felfogást a hazai múzeumügytől és annak gazdáitól. A régész munkája messze nem csak abból áll, amit a tévéhíradók uborkaszegzonban sugároznak, amint az a beállítás is hamis, hogy ezek a feltárások hátráltatják az építést. Az autópályás leletmentéseken végzett munka embertpróbáló erőfeszítést igényel márciustól novemberig, mindenféle időjárásban, sokszor napi 10-12 órában és mindez szerény életkörülmények között. Ám a múzeumokra is nemvárt feladatok zúdultak: a hatalmas tömegű leletanyag restaurálása, leltározása és biztonságos tárolása sokukat szinte megoldhatatlan teendők elé állítja (a tudományos feldolgozó munka költségeiről és gondjairól most nem beszélünk). Mindennek megoldása kívül esik a régészek és a múzeumigazgatók kompetenciáján.

A Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága és a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete szövetségre lépett egymással, hogy azt a hatalmas feladatot, ami az M7-es autópálya tervezett nyomvonalán, a Zamárdi és Ordacsehi közötti térségben a régészet szempontjából rájuk hárult, együttes erővel végezzék el. Büszkéek vagyunk arra, hogy az 1994-től napjainkig végzett feltárások, a dokumentációk elkészítése, a muzeológiai feladatok teljesítése kifogástalanul zárult. Most pedig egy olyan könyvet kínálunk a szakembereknek, a Somogy megye, Dunántúl régmúltja és minden, a régészet iránt érdeklődő olvasónak, ami mindenki számára kínál valami újat és hasznosat. (Egyúttal pedig a dilettáns régészkedők számára érzékelteti, hogy az eszmefuttatásaik során micsoda végtelen erdőből ragadnak ki egy-egy ágacskát, mit sem tudva arról, hogy azt éppen milyen bokorról tépték le.) Az ország különböző régióiban korábban közzétett, azonos tematikájú „autópályás kötetekhez” hasonlóan a szerzők itt is képet kínálnak az ásatásokról (1994–2002) s a legfontosabb leletekről, de azokhoz nemcsak rövid kommentárokat fűznek, hanem egyfajta előzetes jelentés formájában – mintegy cseppben a tengert bemutatva – az adott korszak régészeti problematikájában is elhelyezik a feltárás eredményeit. Reményeink szerint a jelen kötetben bemutatott tárgyak szépsége és mindenki számára érezhető tudományos értéke a legfőbb pénzügyi döntéshozókat is meggyőzi arról, hogy a munkánk megérte a beléje fektetett emberi energiát és anyagi forrásokat. Ezúton is kérjük minden illetékes segítségét, hogy mindennek teljes tudományos feldolgozását és kiállításon történő bemutatását is megfelelő módon tárhassuk a nemzetközi világ elé.

Egyúttal köszönetet mondunk mindenekelőtt a Nemzeti Autópálya Zrt.-nek, hogy a régészeti feltárások anyagi háttérét törvényben előírt köteletségén túl biztosította. Köszönettel tartozunk továbbá mindenkinek azért, hogy a maga helyén végzett munkával ennek a bonyolult gépezetnek valamennyi pontján jól dolgozott: legelőször is az ásatási munkásoknak és a nagygépek kezelőinek, az ásatási technikusoknak és a kisegítő egyetemistáknak, a mérnököknek és a természettudományos méréseket végző kutatóknak, a térinformatikai dokumentációt készítő munkatársainknak (Archeodata '98 Bt., Viemann Zsolt), a kezdő és a tapasztalt régész kollégáknak, a kaposvári és budai intézményeinkben dolgozó adminisztrátoroknak és pénzügyeseknek, valamint az Archeosztráda Kft.-nek. Ugyanígy az INTEROOT Számítástechnika Kft. és a Leveller Kft. valamennyi tagjának és mindazoknak a cégeknek, amelyek a kötet megjelenéséhez támogatást nyújtottak.

A hazai régészek rendszeresen találkoznak azzal a kérdéssel, amit ismerősök, barátok, de olykor ismeretlenek is feltesznek: „és találtok valamit?” Hát erre kínálunk – remélhetőleg tartalmas – választ a tisztelt olvasóknak; fogadják szeretettel!

Bálint Csanád
igazgató, akadémikus
MTA Régészeti Intézete

Winkler Ferenc
igazgató
Somogy Megyei Múzeumok
Igazgatósága

BEVEZETŐ

HONTI SZILVIA

A tervezett M7-es autópálya nyomvonala Somogy megyében a Balaton déli partján húzódik végig Zamárdi és Szőkedencs között, a zala-somogyi határárokig; a megyét 77 kilométeres szakasza érinti. Az út a Balaton déli partján sűrűn elhelyezkedő településektől kissé délre, 1–8 kilométeres távolságban vezet, majd délnyugati irányban Nagykanizsa felé fordul. Keletről nyugat felé tartva átvágja Külső-Somogy dél-északi irányú, szinte a tóig érő dombhátaait, átvezet a dombhátak között folyó patakok fölött és a Balaton déli partján nagy területeket elfoglaló mocsarakon, berkeken, majd a Kis-Balatont délkeletről kerüli meg.

A régészeti munkálatok előkészítésére a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága 1992-ben kapott megbízást az Útgazdálkodási és Koordinációs Igazgatóságtól. A nyomvonal bejárását a kaposvári múzeum régészei és munkatársai 1992 és 1999 között végezték el, ennek során több mint ötven lelőhelyet azonosítottak. A lelőhelyek értékelésében és kiterjedésének meghatározásában segítséget nyújtottak az ELTE Geofizikai Intézete által Pusztai Sándor vezetésével végzett geofizikai felmérések, melyek Balatonszárszótól keletre 38 lelőhelyen készültek el. A teljes szakaszon régészeti célú légifényképezés is folyt (René Goguey 1993, Czajlik Zoltán 1999, Miklós Zsuzsa 2001–2002). A megelőző feltárást előkészítő munkákról az ELTE Régészettudományi Intézete készített összefoglalást (Márkus Gábor munkája).

Az előzetes régészeti felderítés során azonosított lelőhelyek sűrűsége összességében átlagos képet mutat (kilométerenként 1,4 lelőhely), azonban ezek háromnegyede egy rövid, 24 kilométeres szakaszon található: Balatonszárszó és Ordacsehi között, a Balaton partjára merőleges vízfolyások, mocsaras öblök két oldalán szinte egymást érik a lelőhelyek. E vízközei környezet különösen alkalmas volt a megtelepedésre a különféle régészeti és történeti korokban egyaránt. Jellemző, hogy a lelőhelyeken nyolc–tíz régészeti kultúra emlékanyaga rétegződött egymásra.

Zamárdi és Ordacsehi között, a Nemzeti Autópálya Részvénytársaság által kijelölt építési szakasz (1. kép) területén 1994–95-ben folytak az első ásások,

majd 1999 ősztől folyamatosan végeztük a régészeti munkát számos régész, régésztechnikus, egyetemi hallgató, több száz ásatási munkás, továbbá munkagépek segítségével. Az itt található 13 lelőhelyből 6 esett tervezett autópálya-csomópontba – ezeknél a lehajtó és felhajtó ágak, a későbbi parkolók és pihenőhelyek területét is fel kellett tární –, így a 2002. év végéig elvégzett ásatások összmérete meghaladta az 500 000 m²-t.

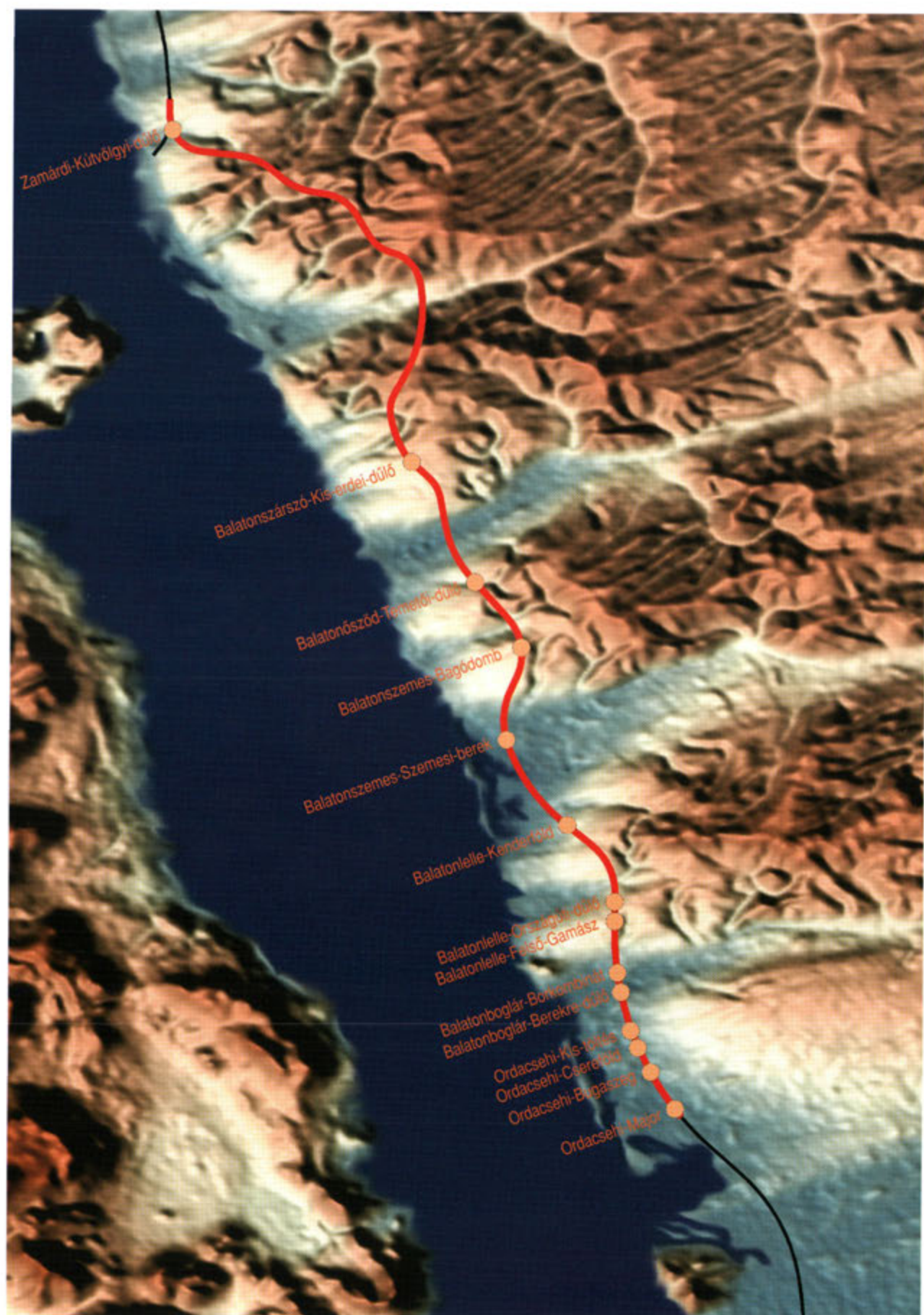
A feltárások során a hagyományos régészeti kutatáson túl, lehetőségeink szerint, más módszerek és társtudományok segítségét is igénybe vettük. A korabeli környezet rekonstrukcióját célzó talajtani és pollenvizsgálatok, az előkerült növényi és állati maradványok meghatározása és az embertani elemzések kiegészítik a klasszikus régészeti adatokból nyerhető ismereteket. Az ásatások közben a feltárt területekről sárkányrepülővel a magasból készített felvételek (Honti Szilvia 1994, Sebők Katalin 2000, Gallina Zsolt 2001, Sófalvi András 2001–2002) az egykori települések szerkezetét különleges perspektívából mutatják meg. A megnövekedett adathalmaz és leletanyag dokumentálása a korábbiaktól eltérő térképezési módszerek és adatbázisok létrehozását igényelte (Maczkó Károly, Márkus Gábor, Viemann Zsolt).

A magyarországi régészet számára óriási előrelépést jelent, hogy egy-egy lelőhelyen igen nagy összefüggő felület kutatása vált lehetővé, s ezzel az egyes időszakokban a települések szerkezete is megismerhetővé vált. A feltárt leletanyag a neolitikumtól a középkorig szinte minden történeti korszakot felölel; a jól kutatott időszakok mellett számos, a Dél-Dunántúlon eddig kevésbé ismert régészeti kultúra nyomai is előkerültek. A Dunántúl ősi népeinek története részleteiben és összefüggéseiben is teljesebbé vált. Az itt következő tanulmányok a Zamárdi és Ordacsehi közötti térségben 1994–2002 között feltárt lelőhelyek emléktáráját mutatják be. Azokon a lelőhelyeken, ahol 2003-ban is folytatódottak a kutatások, a beszámolókból ez utóbbi évad eredményei is szerepelnek. A feltárt, hatalmas leletanyag teljes feldolgozása még nem fejeződött be, mégis úgy éreztük, hogy a számos izgalmas történeti kérdést felvető és megvilágító leletet szeretnénk a nagyközönség és szakmánk kutatói számára is közkinccsá tenni.

1a-b kép

Az M7-es autópálya nyomvonala és a 1994–2002 között feltárt lelőhelyek

A BALATON DÉLI PARTVIDÉKE ÉS A DÉL-DUNÁNTÚL AZ ÚJKŐKORBAN

KR. E. 6. ÉVEZRED KÖZEPE (5500)–5. ÉVEZRED
KÖZEPE (4500/4400)

BÁNFFY ESZTER

A Balaton déli partvidékét – az utolsó jégkorszakot követően – a hol szárazabb és hűvösebb, hol nedvesebb és melegedő klímaingadozások jelentős mértékben alakították. Bizonyos időszakokban több kisebb tóra bomlott a Balaton medre, más korszakokban pedig az észak–déli irányú folyó- és patak völgyek nyílt víztükrörré váltak úgy, hogy délen egészen a Kapos folyó völgyéig, sőt, még a Drávaig is elért a Balaton vize. Kr. e. 5600–5500 előtt, a letelepedett, élelemtermelő csoportok korát közvetlenül megelőzően, az ún. mezolitikum (középső kőkor) idején például éppen szárazabbá vált az éghajlat, a vízállás a mainál is alacsonyabb volt. A part mentén halászó, gyűjtögető, mozgékony életmódú kisebb csoportok szálláshelyeinek többsége ennek köszönhetően feltehetően víz alatt fekszik, csekély nyomaikat talán már sohasem találjuk meg. Ennek ellenére a Balatontól délre (pl. a Kapos folyó völgyében) több helyütt is elszórt kőeszközeik és néhány egyéb, természettudományos módszerekkel megfogható nyom alapján szinte biztosak lehetünk abban, hogy lakták a partvidéket, mocsarakat és dombokat. Az is igen valószínű, hogy a dél felől, a Közép-Balkánról a Balaton környékére érkező földműves és állattartó, házipítő embereket szívesen fogadták a helyi lakosok, akik bakonyi vörös pattintott eszköznek való kő nyersanyagukért cserébe valószínűleg az újkőkori vívmányok ismeretét kapták.

Az új, idegen, balkáni eredetű népesség – amelyet szerbiai lelőhelyéről *Starčevo-kultúrá*nak nevezünk – hamarosan alkalmazkodott a számukra korábban szokatlan, kissé zord, hűvösebb nyarakat és csapadékos, havas teleket hozó éghajlathoz. Települései elsősorban Dombóvár és Kaposvár környékén kerültek napvilágra, de – talán a helyben élő vadászokkal való keveredés miatt – megtelepültek a Kis-Balaton egy valódi mocsárszigetén, Vörsön is. Ha azt feltételezzük ugyanis, hogy a balkáni eredetű földműves népesség kapcsolatba került és keveredett a helyben élő késő mezolit népcsoportokkal, akkor nem elképzelhetetlen, hogy a Vörs-Máriaasszony-szigeten megtelepültek között nagyobb arányú volt a mezolitikus életmódú, halakat és víziszárnyasokat

2. kép
A balatonszársói
újkőkori település
részlete légi felvételen

fogyasztó, helyi eredetű emberek száma. Eddig nem került elő házak nyoma, de minden arra utal, hogy már felmenő falú, cölöpvázaz, sárral tapasztott, nyeregtetős épületekben laktak. Kis településeiken változatos gabonafajtákat termesztettek, de ételeik közé tartozott a lencse, a borsó és az ehető fehér libatop is. Déli hazájukból háziasított juhot és kecskét hoztak magukkal, emellett hamarosan befogták és domesztikálták a szarvasmarha vad ősét, az őstulkot is. Edényművességükre jellemző, hogy igen szép, vékony falú, vörösre fényezett díszkerámiát is elő tudtak állítani. Legtöbbször mégis kezdetlegesebb, alacsony hőfokon kiégetett, pelyvás anyagú edényeket használtak, melyek felületét ujjal húzkodták végig, talán díszítésként; de az is lehet, hogy a felület durvítása volt a cél: ez hűvösen tartotta az edény tartalmát és ráadásul nem csúszott ki a kézből.

Elsősorban a folyóvölgyek finom szemcséjű, iszapos, homokos, löszös üledéktalajait kedvelték, a Kapos folyó völgyében azonban mintha nyugat felé kanyarodtak volna: a legutóbbi időkig a vörsi településnek nem akadt párja a Balaton déli partján. Mivel a tó északi partján több helyütt is megjelent jellegzetes kerámiájuk, valószínűleg a Balatont átszelve vízi úton is közlekedtek.

Ha a mai vízállásból indulunk ki, azt tapasztaljuk, hogy a már bizonyosan letelepedett életmódú, növénytermesztésből, háziállatok tartásából élő népesség a parttól kissé messzebb, az észak-déli dombhátak oldalába húzódott. A Balaton déli partjáról azonban köztudomású, hogy még ma is mocsaras völgyek húzódnak a kissé kiemelkedő észak-déli hátak között, nem egy helyen a tóba folyó mesterséges csatorna tereli össze a talajvizet. Marcali, Lengyeltóti, Somogyvár környékén, Kaposvártól és Dombóvártól északra még ma is látszik a térképen az észak-déli fekvésű, hosszúkás kis tavak, mocsaras medencék (helyi elnevezéssel: kupák) sora. Valaha a Rinya és a többi észak-déli folyó összekötötte a Balaton és a Dráva vizeit, de még a középkorban is a Balaton, vagyis a fonyódi Várhegy keleti oldaláról induló Nagy-árok

nyílt vize mosta a somogyvári bencés apátság alatti völgyet. Mindezek tükrében a Balaton déli partja mentén a már korábban megismert és a mostani autópályás program keretén belül feltárt lelőhelyek egy részét: Balatonszentgyörgy, Balatonlelle, Balatonszemes, Balatonszárszó és Balatonföldvár településeket a mocsaras-nádasos vízpart közelébe kell helyeznünk, de valószínűleg hasonló fekvésű telep volt a Rinya menti Görgeteg és a Kaposvártól északra fekvő négy lelőhely is.

Különösen érdekes megfigyelni a legkorábbi újkőkori (neolitikus) települések elhelyezkedését lehetséges életmódjuk szempontjából. Ilyen körülmények között feltételezhetjük, hogy a kis házak közötti és part menti földcsíkok megművelése mellett tovább folytatták a középső kőkori emberek hagyományos vadász, halász és gyűjtögető életét. Az új lelőhelyek közül Balatonszemes-Bagódomb és Balatonszárszó középső neolitikum elejére keltezhető településének egy része talán még ebbe az idő- és életmódbeli fázisba tartozott. Néhány generáció elteltével azonban a megélhetés alapjává egyre inkább az ellenőrizhetőbb, kiszámíthatóbb földművelés és állattartás vált, így az új földművelők már egyre inkább a jobbfejta, löszös talajokat keresték, hogy aztán földjeik közelében is települjenek meg.

Ezt a népcsoportot vonalas díszű edényeiről a *vonaldíszes kerámia kultúrájának* hívjuk. Amilyen hatalmas területen áradt szét Európa szívében a földművelés és állattartás ismerete, olyan mértékben terjeszkedtek a „vonaldíszesek” is: a Dunántúlról kiindulva a Duna völgyén át több águk elérte Morvországot, Csehországot, Németország északkeleti és középső vidékét, sőt a Párizsi-medencét is. Meglehetősen egységes régészeti leletanyaguk gyors vándorlásra, illetve szoros kapcsolatokra enged következtetni. A hidegebb, csapadékos éghajlat miatt masszív tetőszerkezetű hosszúházakat építettek, amelyek fala a faoszlopok között tapasztott agyagból készült (2. kép; ld. még 69. kép). Ez az igen jellegzetes, nemegyszer a harminc méter is elérő hosszúságú háztípus minden bizonnyal a Kárpát-medencében, lehetséges, hogy éppen a Dél-Dunántúlon keletkezett. A vonaldíszes kerámia kultúrája Hollandiáig megtalálható, egységes építészetének olyan emléke került elő Balatonszárszón, amelynek híre máris túljutott az ország határain. A hatalmas újkőkori „város” a maga 45 házával különleges, jelentős lelőhellyé avatja Szárszót az egész újkőkori Európában.

A korai vonaldíszes edények még sok balkáni jellegzetességet tükröznek, később azonban a vékony falú, sötét, vésett díszű és egyre inkább bonyolult mintázatú gömbös edényformák váltak uralkodóvá (3. kép; ld. még 81., 100., 103., 202. kép). A kultúra életének kései szakaszában a vésett ábrák között gyakran fehér festékkel töltötték ki, sőt – Balatonszárszón sikerült a kitöltés eddig nem ismert módjára is bizonyítékot találni: kis növényi magvak sorba illesztésével értek el a mintában gyöngyberakásszerű hatást (ld. 72. kép). Az ún. zselizi fázis edénművességének szépségét az égetés után felvitt vörös és sárga festés is növeli. Több lelőhelyről előkerültek kis agyagszobrok töredékei is (4. kép; ld. még 102., 106. kép), amelyek rituális rendeltetése valószínű: mindez még a balkáni hagyományok továbbélésének köszönhető – a közép-európai vonaldíszes csoportok körében ugyanis egyre jelentéktelenebbé vált az idolplasztika. Talán a közösségi tér újfajta felfogásának emléke a szárszói körárokrendszer, amely viszont már határozottan vonaldíszes „találmány”: hasonló kör alakú szimbolikus erődítéseket – kapukkal a négy égtáj felé – Ausztriától Lengyelorszáig, Szlovákiától Németorszáig számos esetben találtak vonaldíszes települések közelében.

Kőeszközök nyersanyaga arról tanúskodik, hogy messzi vidéken élőkkel tartottak kapcsolatot. Így nem meglepő, hogy a Balaton déli partján igen gyakori a Balaton-felvidéken fejthető vörös permi homokkő: Balatonszemes-Szemesi-berek lelőhelyen mázsaszám feküdtek a megmunkált kövek, nyilván további feldolgozásra várva. Szinte bizonyos, hogy vízi úton kerültek a déli

3. kép

A dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának edénytöredéke Balatonszárszóról

4. kép

Újkőkori agyagidol Balatonszemes-Szemesi-berek lelőhelyről

5. kép
Radiolarit nyersanyagtömb
Balatonszemes-Bagódombról

partra. Ugyanez mondható el az újkőkor egyik legértékesebb, pattintott kőeszköznek alkalmas nyersanyagáról, a bakonyi Szentgál bányájában kitermelt vörös radiolaritról. Ezt a követ az újkőkori kereskedelmi és kulturális kapcsolatok legjobb indikátorai között tartjuk számon, Szentgáltól nyolcszáz, sőt, ezer kilométernyire északnyugatra, Németország szívében is találtak belőle. A Balaton déli partján szinte mindegyik lelőhelyen bőséges szentgáli pattintott kőanyag került elő, legszebb talán mégis az a hatalmas magkő (5. kép), amely Balatonszemes-Bagódomb lelőhelyről származik, és ami halhatlan értéket jelenthetett a neolit falvak lakói számára. Nemcsak a szentgáli nyersanyagot használták azonban: a Mecsek vidékéről, sőt Északkelet-Magyarországról származó kőanyagot is szereztek a balatonvidéki korai földművesek. Mindez az élénk kapcsolatok újabb jele: a földrajzi távolság az újkőkor embere számára nem számított súlyos akadállynak.

A Dél-Dunántúl minden bizonnyal a vonaldíszes fejlődés közép-európai típusához került volna közelebb, ha nincs egy erőteljes, virágzó, gazdag kultúrájú szomszédja a Közép-Balkánon, amelynek hatása többször is erőteljesen megnyilvánult a régészeti leletanyagban – és ezzel együtt valószínűleg a dél-dunántúli kései vonaldíszes társadalom életében, szokásaiban, gondolkodásmódjában is. A Vinča-kultúra rokon ága, az ún. *Sopot-kultúra* kisebb csoportjai a Duna mentén a Bakony és a Vértes hegyei közé vándoroltak, ezt a kutatók régóta tudják. Az a jelentős megtelepülés, amelynek nyomai éppen az autópálya nyomvonalának feltárása közben kerültek elő, mégis meglepetést okozott. Ezek az új, nagy és jelentős Sopot-telepek azt mutatják, hogy a déli hatás fontosabb alkotóeleme lehetett a késő neolitikus átalakulásnak, a lengyeli kultúra létrejöttének, mint azt korábban sejteni lehetett. Igaz, hogy a Sopot-kultúra emlékei az M7-es autópálya somogyi szakaszán nem kerültek elő, de nyugatabbra, Zala megyében, a már korábban ismert Becsehely mellett az újonnan feltárt Petrivente, Sormás körárkos települései mégis ezt a véleményt látszanak alátámasztani. Végül is ez a déli, közép-balkáni hatás elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a Dél-Dunántúlon ismét délies edényművességű, kultikus tárgyak sokféleségét készítő és használó, a Vinča-kultúrához sok szállal kötődő társadalom, a lengyeli kultúra emberei hódítsanak teret.

A Kr. e. kb. 4900 és 4200 között, a késő neolitikumban és a kora rézkorban élt hatalmas kiterjedésű *lengyeli kultúra* emlékei mostani ismereteink szerint nem elsősorban Somogy megye területére koncentrálnak. A Horvátországtól

tól Morvaországig terjedő műveltség névadó lelőhelye, Lengyel azonban a Balaton déli partjától nem is olyan messze, Tolna megyében található. A Délkelet-Dunántúlon igen sok jelentős lelőhelyét tárták fel a kutatók, sőt, az utóbbi években a Nyugat- és Észak-Dunántúlon is jócskán megszorodtak az ismert lelőhelyei. Ilyen körülmények között valószínű, hogy a somogyi dombok között is elsősorban a kutatottság hiánya okozza a lengyeli kultúrával kapcsolatos gyéresebb ismereteinket. Nem lehet ezen csodálkozni, hiszen a nagy útépitések előtt a kevés szántott föld, a sok erdővel borított domb nem könnyítette meg a lelőhelyek megtalálását.

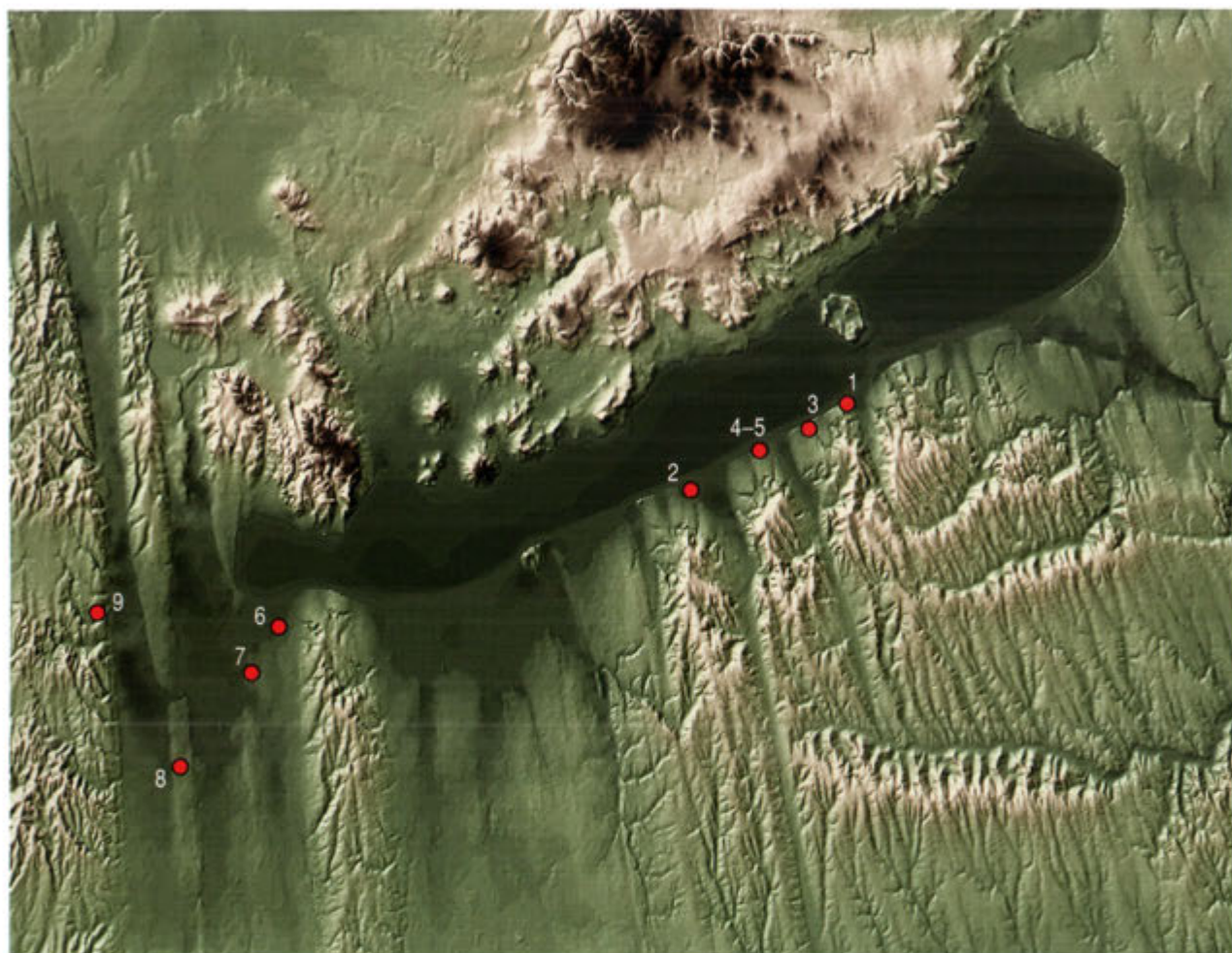
Ezt a feltevést igazolja, hogy Balatonlellén a nyomvonal területére esett a kultúra kisebb lelőhelye. A lengyeli kultúra egyik legfontosabb történeti-régtészeti kérdésének megoldását éppen a Balaton környékének késő neolit emlékeanyagától várjuk. A hatalmas területen elterjedt kultúra ugyanis két, többé-kevésbé világosan elkülönülő, keleti és nyugati ágra bomlik. A keleti típusú lelőhelyeken kevés a kultikus lelet, az idolplasztika, a ritkán felbukkanó szobrocskák szinte mindegyike más-más jellegű. A területen nagy, soros temetőket ismerünk, pl. Somogy közelében Zengővárkonyból vagy Mórággyról. Ezzel szemben a nyugati lengyeli körben nagyszámú, azonos típusba tartozó idol jellemző a leletek között, arról azonban kevés fogalmat tudunk alkotni, hogyan temették el halottaikat: temetők ugyanis nincsenek a Dunántúl nyugati felében, Kelet-Ausztriában és Morvaországban ismert települések közelében. Az itt előkerült kevés sír szinte mindegyike valamilyen különleges rítus emléke: akadnak közöttük koponyatemetkezések vagy éppen fej nélküli csontvázak, többes temetkezések vagy áldozati gödörbe temetettek. Nyilvánvaló, hogy a lengyeli kultúrán belül megfigyelhető két csoport között egyéb kulturális, talán etnikai különbségek is voltak. A Balaton környékét éppen az teszi fontossá, hogy a két csoport határa valahol itt húzódott. A Szemely, Györe, Szenna és a Kaposvár környéki lelőhelyek még talán a keleti ághoz tartoznak – azonban a balatonmagyaródi, esztergályhorváti, zalaszentbalázi, hahóti és más nyugat-dunántúli lelőhelyek már inkább a nyugati, alsó-ausztriai és morvaországi leletanyaggal mutatnak rokonságot.

A lengyeli kultúra népessége virágzó majorságokat teremtett: a jó löszös talajokon intenzív földművelés folyt, az eredetileg délről behozott juh és kecske mellett a helyben háziasított szarvasmarha jelentősége egyre nőtt – valószínűleg nemcsak a húzáért, hanem tejéért is tenyésztették. Házaik kisebbek, egy-egy kiscsalád lakhelyéül szolgáltak – a korábbi, nagycsaládi vonaldíszes hosszúházakkal ellentétben –, de a körárokrendszerek építésének és használatának hagyománya töretlenül folytatódott, mint azt számos délkelet-dunántúli vagy a balatonmagyaródi körárok tanúsítja.

Korai, vörös és sárga festésű, karcolt díszű finom kerámiájuk helyi vonaldíszes, zselizi gyökereikről árulkodik, később azonban már csak rájuk jellemző, vörös és fehér festésű, hatalmas csőtálpakon álló talakat, szépen díszített edényeket találunk a települések szemétdögjeiben – vagy éppen a keleti csoport temetőiben feltárt sírokban. Kőeszközeik nyersanyaga messzi vidékről származik, és jól mutatja, milyen kiterjedt kapcsolatokkal rendelkeztek. Különösen figyelemreméltó a Krakkó környéki bányákból vagy még messzebből, Volhíniából származó kő nyersanyag: a korábbi periódusokban ezek az északkeleti kereskedelmi és kulturális kapcsolatok nem voltak jellemzőek.

A neolitikum végét Kelet-Magyarországon nagy változások jelezték. Az éghajlat szárazabbá, melegebbé vált, a korábban évszázadokon át egy helyben élő lakosok már nem tudtak megélni a falu közvetlen környékének megműveléséből. A klimatikus változásokat tehát jelentős életmódbeli változás követte: a megélhetés hangsúlya az állattartásra helyeződött át – a legeltetés pedig a lakosság állandó mozgását, a korábbi állandó települések helyett kis, ideiglenes, téli-nyári szállások használatát hozta magával. Mindez a Dunán-

túlon – talán a sokkal kiegyenlítettebb, csapadékosabb, mérsékeltabb klímának köszönhetően – kevésbé éreztette hatását, azonban így is változások, hangsúlyeltolódások figyelhetők meg a dunántúli lengyeli kultúra legfiatalabb fázisának életében.

6. kép

*A tanulmány szövegében
említett dél-balatoni újkőkori
lelőhelyek*

1. Balatonföldvár
2. Balatonlelle-Kenderföld
3. Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő
4. Balatonszemes-Bagódomb
5. Balatonszemes-Szemesi-berek
6. Balatonszentgyörgy
7. Vörs-Máriaasszony-sziget
8. Balatonmagyaród (Zala megye)
9. Esztergályhorváti (Zala megye)

A BALATON DÉLI PARTVIDÉKE ÉS A DÉL-DUNÁNTÚL A RÉZKORBAN

KR. E. 5. ÉVEZRED KÖZEPE (4500/4400)–3. ÉVEZRED
ELSŐ HARMADA (2700/2500)

BONDÁR MÁRIA

A neolitikum és rézkor időszakának fordulóján a mai Somogy megyében nem voltak drámai történeti események. Az előző időszak, a Tolna megyei Lengyelről elnevezett kulturális egység népe, a *késő lengyeli kultúra* élte tovább mindennapjait. (A lengyeli kultúra életét a magyar kutatás három fázisra osztja. Az I. és II. a neolitikum idejére keltezhető, míg a III. már a rézkorba.) A Balkán felől érkező kisebb bevándorló csoportok (a Vinča-kultúra kései időszaka) új edényformákat is hoztak magukkal. A késő lengyeli kultúra idején bekövetkezett változásokat elsősorban az új edényfajtákon, díszítési módokon és az első fémtárgyak megjelenésén követhetjük nyomon. A legszembetűnőbb a kerámián látható változás: a kerámia felülete, kidolgozása egyre durvábbá válik, az edények felületének égetés utáni festése teljesen eltűnik. A lengyeli kultúra rézkorba átnyúló, legkésőbbi szakaszának ma még kevés lelőhelyét ismerjük; Somogy megyéből egyetlen biztos adatunk van, amit a Ságvár közelében, Lulla-Ali-réten feltárt település képvisel. Így a korszakot jellemző települési, temetkezési sajátosságokra csak távolabbi területekről nyert információk alapján következtethetünk. A telepek a vízhez (nagyobb folyók, patakok) kötődtek, de a lengyeli népesség szívesen tartotta szemmel a kisebb-nagyobb mozgásokat a lankás dombok tetején létrehozott, stratégiai jelentőségű magaslati telepeiről. A települések szerkezete a neolitikus időszakéhoz hasonló volt: földbe mélyített alapokon épült, cölöpszerkezetes házak, különböző rendeltetésű gödrök, árkok a jellemzőek. Életükben továbbra is a földművelés játszott a döntő szerepet, amelynek technikája (égetéses, erdőirtásos talajművelés) egyre tökéletesebbé vált, így nagyobb lélekszámú közösségek eltartását is tudták már biztosítani. Az ebben az időszakban végbement klimatikus változások, a szárazabbra fordult időjárás miatt a kiszámítható táplálékot nyújtó növénytermesztés mellett a vadászat és halászat is nagyobb jelentőséggel bírt. Ebben az időszakban már megtalálhatók a telepektől teljesen elkülönített temetők. Az elhunytakat szigorú rítus szerint, valószínűleg gyékénybe csavarva, felhúzott lábakkal, oldalra fektetve helyezték a sírgödörbe vagy a földre. A nemeket kötött rítus

szerint bal, illetve jobb oldalra fektetve tették a sírba. A temetkezés során edényekben ételt-italt helyeztek az elhunytak mellé. Területünkön a rézkorba keltezhető lengyeli kultúra temetkezését nem ismerünk.

A Dunántúlon a késő lengyeli kultúrát a középső rézkori *Balaton–Lásinja-kultúra* követte. A Balkán északi és középső vidékeiről érkező kisebb népcsoportok hatására alakult ki a korábbi népességgel összeolvadva az a kultúrkör, amely nagy területen: Alsó-Ausztria és Burgenland, Szlovénia, Horvátország és a Dunántúl nagyobb részén megtelepült. A horvátországi Lásinjáról elnevezett kultúra lelőhelyeit a Balaton mindkét partján intenzíven előforduló és a Dunántúl csaknem egész területén megjelenő emlékeanyaggal kapcsolta össze a magyar kutatás. A településeken feltárt, egymástól nagy távolságra, 20–30 m-re levő gödrök alapján laza településszerkezet és sűrűnek tekinthető településhálózat jellemző a népességre. Néhány lelőhelyről (Sé, Lébény, Zalavár, újabban Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő) nagyméretű, alapozási árokkal épített, cölöpszerkezetes házak (52. kép) ismeretesek, körülöttük a már említett gödrökkel. A telepek vízhez kötődtek, életmódjukra a növénytermesztés, halászat, vadászat volt a jellemző. Edényeiket plasztikus díszítéssel (bordák, különböző formájú bütykök, madárcsőrre emlékeztető fülek; 7–8. kép), bemélyített vonalakból és pontok kombinációjából kialakított mintakincssel és kannelúrával díszítették. Gyakran előfordul a fényes, fekete felület is (105. kép). Temetkezéseikről, hitvilágukról keveset tudunk (ld. 174. kép). Néhány hamvasztásos és csontvázas temetkezésen kívül egy építési áldozatként értelmezett jelenséget ismerünk a Kis-Balaton térségéből (Balatonmagyaród). A hitvilágra utal néhány hengeres testű, feltartott vagy lelógó kézzel ábrázolt női idol. A korszakban jelentőssé váltak a fémek, a réz- és aranytárgyak a korábbinál nagyobb számban maradtak ránk. Aranyból vagy rézből készített, két lelőhelyről Csáford–Stollhof-típusúnak nevezett korongok, rézből készült, szemüveg formájú spirálok, lapos rézbalták jellemzik a korszakot.

Somogy megyéből a Balaton–Lásinja-kultúra mintegy 50 lelőhelyét ismerjük korábban, elsősorban a Kis-Balaton térségéből, valamint Kaposvár körzetéből és Barcs környékéről, amely a kutatottság állapotát tükrözi. Az útépitéseket (Kaposvárt elkerülő 61. út, M7-es autópálya) megelőző feltárások új forrásanyaggal gazdagították a korszakról alkotott ismeretünket, a kultúra telepmaradványait a Balaton közelében szinte minden lelőhelyen megtalálták (Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő, Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő, Balatonőszöd-Temetői-dűlő, Balatonszemes-Bagódomb, Balatonlelle-Kenderföld, Balatonlelle-Országúti-dűlő, Balatonboglár-Berekre-dűlő, Ordacsehi-Kis-töltés, Ordacsehi-Csereföld, Ordacsehi-Bugaszeg, Ordacsehi-Major). Az egyik legnagyobb települést a Kaposvárt elkerülő 61-es út mentén tárták fel, itt a Balaton–Lásinja-kultúra csaknem 500 gödrét sikerült megmenteniük az ásatóknak. A településen előkerült néhány emberi csontváz maradványa is ehhez a kultúrához köthető. A rézleletek sorát egy 5 cm átmérőjű, karikára hajlított, hegyesedő végű rézhuzal gyarapította. Több lelőhelyen mély árkokkal körbevett településmaradványokat tártak fel: Ordacsehi-Majorban egy U alakú árok, a Kaposvár-61-es út nyomvonalán több lelőhelyen (2., 12., 13., 14. lh.) pedig összesen öt körárok maradványa került felszínre.

A korszak jelenlegi kutatási állapota szerint eltérés figyelhető meg Külső- és Belső-Somogy középső rézkori fejlődésében. Míg Belső-Somogy a leletek alapján jobban kötődik a horvátországi-szlovéniai-karintiai körhöz, addig a Balatonhoz közelebbi területek szoros kapcsolatot mutatnak az alsó-ausztriai térséggel. E különbség alapján a Balaton–Lásinja-kultúra két nagyobb területi egységének határa éppen Somogy megyében van. Az új feltárások nagy mennyiségű leletanyagának feldolgozása minden bizonnyal értékes információkkal járul majd hozzá az adott korszak kereskedelmi és kulturális kapcsolatrendszerének pontosabb meghatározásához.

7. kép
Középső rézkori tárolóedény
Balatonszemes-Bagódombról

8. kép
Középső rézkori edény
Balatonboglár-Borkombinát
lelőhelyről

A Balaton–Lásinja-kultúra életét egy Európa középső területei felől keleti irányba terjeszkedő nép megjelenése változtatta meg, amely jellegzetes edénydíszítési technikájáról a *tűzdelt barázdadíszes* (*Furchenstich*) kerámia kultúrája nevet kapta. Az új kultúrát az előző időszaktól eltérő edényművesség, újfajta fazekak, egyfülű korsók, alacsony bögrék jellemzik (9–10. kép). Fő díszítőelem a fehér mészbetéttel kitöltött tűzdelt barázdás dísz, valamint az ún. kimetszett díszítés. A Dél-Németországban, Ausztriában, Csehországban és Szlovákiában is megtelepült tűzdelt barázdadíszes kerámia kultúrája lelőhelyei megtalálhatók a Dunántúlon is, majd a Dunán átkelve egészen a Gödöllői-dombságig nyomon követhető megtelepedésük.

Telepeikről és temetkezéseikről keveset tudunk. Jelentős eltérésnek tekintik a kutatás a korábbi sűrű településhálózattal szembeni gyér megtelepedést. A feltárt teleprészleteken elsősorban egymástól távol eső gödröket lehetett megfigyelni. A kevés lelőhely nem szolgáltatott még elegendő információt a korszak gazdasági tevékenységének teljes megismeréséhez, de a telepek számának visszaeséséből talán kisebb lélekszámú népességre, kevésbé intenzív földművelésre gondolhatunk. Sajnálatos módon a korszakból alig maradt meg állatsontanyag, így nem lehet következtetni a vadászat-halászat és a háziasított állatok arányára, jelentőségére. Temetkezéseik néhány magányos sírlelet alapján ismertek: eszerint hamvasztásos és csontvázas rítussal egyaránt temetkeztek; elkülönült nagy temetőjüket egyelőre nem ismerjük. A Balaton–Lásinja-kultúrától merőben eltérő hitvilágra a néhány, gazdagon díszített idoltörödék utal. A tűzdelt barázdadíszes kerámiát készítő népesség életében döntő változás a fémművesség terén következett be: egy-egy telephelyen fémöntéssel is foglalkoztak már a helyi vagy vándorló mesterek, amelynek bizonyítéka egy Zalavárott feltárt fémöntő tégely maradványa. A rézből készült tárgyak egyszerűek: tömör rézhuzalból vagy laposra kalapált lemezből készült réz ékszerek a jellemzőek. A tűzdelt barázdadíszes kerámia kultúrájának fémművessége jelentősen eltér a korábbi, balkáni fémművességtől, kapcsolatai az Alpok keleti vidékei felé mutatnak.

Somogy megyéből nagyon kevés Furchenstich kerámiás lelőhely ismert, korábban csak Kaposvárról publikáltak egy jellegzetes díszítésű bögrét. Az M7-es autópálya építését megelőző feltárások során a Balaton déli partjának közelében Balatonboglár-Berekre-dűlő lelőhelyről említene az ásatók két urnasírt és egy kis korsót. Ordacsehi-Bugaszezen szintén egy jellegzetes díszítésű ép csupor látott napvilágot. A nagy felületű ásatásokon sem került elő tehát nagy tömegben ennek a kultúrának a nyoma, a leletek is csak egy-két edénnyel gyarapodtak. Mindebből arra következtethetünk, hogy csakúgy, mint az intenzíven kutatott Kis-Balaton környékén, itt sem számolhatunk a középső rézkor végén a tűzdelt barázdadíszes kerámiát készítő népesség hosszabb ideig használt telepeivel, sűrűbb településláncolatával.

A tűzdelt barázdadíszes kerámia kultúrájának nem túlságosan hosszú életét eddig még nem teljesen tisztázott történeti folyamatok eredményeként új kultúra, a Bécs melletti lelőhelyről elnevezett *badeni* (magyarországi első lelőhelyéről *pécelinek* is nevezett) kultúra váltja fel, amelynek fejlődése mintegy 500 évig tartott. Legkorábbi fázisa a csak nemrég felismert *protobolerázi horizont*, amely még magán hordozza a korábbi edénykészítési technika néhány jellegzetességét, díszítésében, edényformáiban azonban már az új korszak előhírnöke. A magyar kutatás alig negyven lelőhelyét határozta meg, Somogy megyéből mindeddig egyet sem regisztrált e horizontból.

A szlovákiai névadó lelőhelyről elnevezett *bolerazi csoport* már a badeni kultúra korai időszaka. A *badeni kultúra* hosszú, békés fejlődése során létrejön az őskor egyik legizgalmasabb kultúrkomplexuma. Nagy területen, Európa déli és középső régiójában (Bulgária, Románia és az egykori Jugoszlávia, valamint a mai Magyarország, Ausztria, Svájc, Csehország, Szlovákia, Kis-Lengyelország és Németország déli területein) található meg lelőhelyei. A törté-

9. kép
Tűzdelt barázdadíszes bögre
Ordacsehi-Bugaszeze

10. kép
Tűzdelt barázdadíszes korsó
Balatonboglár-Berekre-
dűlőből

nelem során először integrálódott egységes arculatú kultúrává e nagy területen élő közösségek korábbi edénművessége, tárgyi és szellemi hagyománya, amelynek eredményeként egymástól távol eső helyeken is nagyon hasonló edények, mindennapi használati és viseleti tárgyak készültek. Hasonlóak a temetkezési szokások és a hitvilág ránk maradt emlékei is. Mai terminológiával a „globalizálódás” folyamatát láthatjuk ebben a korszakban.

A badeni kultúra központi területének a mai Magyarország tekinthető. Ma már több mint 1600 lelőhelyét ismerjük innen, amelyek ugyan nem egy időben léteztek, mégis sűrű településhálózatra utalnak. A telepek gyakorlatilag mindenütt – síkvidéken, dombtetőn, barlangban, vízparton – megtalálhatók. Somogy megyéből a badeni kultúra teljes időszakából több mint 120 lelőhelyről vannak adatok. A hiteles feltárásokból származó települések mérete változatos, a néhány gödörből álló teleptől a több mint ötszáz települési objektumig széles a skála. A telepeken nagyméretű vermek, különböző rendeltetésű gödrök, tüzelőhelyek, kemencemaradványok kerültek elő. A háztartási hulladék között gyakran megtalálhatók a sárból készített egykori falmaradványok, amelyek épületekre utalnak, házaikat mégis alig ismerjük. Földbe mélyített alapú, cölöpszerkezetes lakóépületre szinte nincs hiteles adat. Valószínű tehát, hogy házaik felszín fölé épített sátorzerű kunyhók vagy boronaszerkezetű faházak lehettek. A telepeken változatos és szép edényeket készítettek. A korai időszak (bolerázi csoport) edénykészletére a kannelúras hasú bögrék és korsók, a többsoros bordával díszített fazekak (11. kép), a tálak peremének belső oldalán kialakított kannelúrázás vagy a kívülből spirálmotívummal, vésett díszítéssel készített lapos tálak és a bekarcolt halszákmintával díszített amforák a legjellemzőbbek (Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő, Balatonőszöd-Temetői-dűlő, Balatonlelle-Országúti-dűlő, Balatonboglár-Berekre-dűlő, Ordacsehi-Bugaszeg). E korai időszakhoz köthetők a juhokat ábrázoló szobrocskák és a díszes pecsétlők is, amelyeket testfestésre(?) (54. kép), edénydíszítésre(?), vagy az újabb feltételezések szerint a „szent kenyér” megjelölésére használtak.

A későbbiekben az edények jellemzője a különböző pontbenyomkodással, bekarcolással kialakított gazdag díszítés. Az edénykészletben megtalálhatók a nagyméretű tárolóedények, a bordadíszes fazekak, kisebb-nagyobb tálak, a nagyméretű, szépen kidolgozott kancsók, a kultúrára jellemző magas fülű merítőedények, szószos edények (12. kép). A badeni kultúra jellegzetes tárgyai még a díszes, gyakran vörösre festett talpas serlegek és a belül egyharmad-kétharmad arányban kettéosztott, ún. kétosztású tálak (12. kép; ld. még 140. kép). Az M7-es autópálya-ásatásokon több, a kultúra későbbi időszakába sorolható település is előkerült (Balatonőszöd-Temetői-dűlő, Balatonlelle-Országúti-dűlő, Balatonboglár-Berekre-dűlő, Balatonszemes-Szemesi-berek, Ordacsehi-Bugaszeg, Ordacsehi-Major). A kultúra népének életében a föld-

11. kép
A bolerázi csoport edénye
Zamárdi-Kútvölgyi-dűlőből

12. kép
Késő rézkori sír mellékletei
Balatonlelle-Felső-
Gamásról (291. sír)

13. kép
A badeni kultúra
kocsimodellje Boglárlelléről

művelés és háziipar mellett az állattartás is jelentős volt: a sertés, juh és kecske mellett a szarvasmarhatartás volt a jellemző. Táplálékukat a vadászatokon elejtett állatok, valamint halak és kagylók is gazdagították. Új jelenség, hogy a Kárpát-medencében megjelenik egy, kizárólag a gyapjáért tartott juh fajta, amely a kereskedelem egyik fontos tényezője lehetett, és az időjárás megváltozására is következtetni enged.

A badeni kultúra népének életét jelentősen megkönnyítette a kocsi megalakítása, amely már a kultúra korai időszakában, a bolerázi csoport idején bizonyítottan létezett. Ez a kocsi négy tömör fakeréken mozgó, ún. nehéz szekér volt, amelyeket szarvasmarhák vontattak. Bár nehézkes volt a helyzetváltoztatása a tengelyekkel együtt forgó kerék miatt, mégis lehetővé vált nagyobb távolságok megtétele, a kereskedelem kiteljesedése, a korabeli információáramlás felgyorsulása. A legújabb kutatások szerint a kocsi talán éppen Közép-Európa felől terjedt el nagyon gyorsan a Balkán és Mezopotámia fejlettebb vidékei felé. E korai innováció agyagból megformált darabjai teszik lehetővé a fából készült és elporladt szekerek szerkezetének megismerését. A Kárpát-medencéből és tágabb körzetéből jelenleg kilenc kocsimodellt ismerünk, közülük kettő Somogy megyéből származik (Boglárlelle, Balatonbénye; 13. kép). Talán éppen a kocsi jelentősége miatt a szarvasmarhát különleges tisztelet, megbecsülés övezte, amelyet az önálló sírba tett (Balatonboglár-Berekre-dűlő, Balatonőszöd-Temetői-dűlő) vagy az egykori emberekkel egy sírba temetett marhatemetek bizonyítanak.

A badeni kultúra temetkezései – csakúgy, mint telepei és használati tárgyai – sokrétűek. A néhány sírból álló kiscsaládi temetkezések mellett nagyobb sírszámú temetőket is ismerünk. Az elhunytakat a kultúra korai időszakában, a bolerázi csoport idején elhamvasztották. A hamvakat a földre helyezték és a halotti szertartás ételáldozataihoz használt edényekkel rakták körbe. A szertartás végén kövekkel borították be a sírt. A későbbi időszak temetkezéseiben a hamvakat már nagyobb urnákba helyezve tették a földbe (Fonyód). A hamvasztáson kívül az ún. csontvázas temetkezés is jellemző a badeni kultúrára. Az alvó állapotot utánzó, oldalt fektetett, felhúzott lábú, azaz zsugorított helyzetben eltemetett halottakat ékszerekkel, egyéb viseleti tárgyakkal együtt temették el. A sírokba vagy azok közvetlen közelébe a halotti szertartás keretében különböző edényekben étel-ital mellékletet adtak a túlvilágra induló elhunytaknak (Balatonlelle-Felső-Gamász) (ld. 141., 150. kép). Gyakori jelenség, hogy egyazon sírba két-három, esetenként négy embert is eltemettek egyidejűleg (ld. 86., 112. kép). Nem ritkák a tömeges temetkezések

14. kép
A badeni kultúra embert
ábrázoló szobrocskái
Balatonszemes-Szemesi-
berekből

sem, ezek egyike Balatonboglárról ismert, ahol 12 embert temettek el egyszerre. A sírokat gyakran jelölték meg sírkövel. A temetőben gyakoriak a jelképes sírok is, ahol csak tárgyakat (pl. edényeket) temettek el. Egy ilyen szimbolikus sírban találták meg a közismert négykerekű, vörös festéknyomokat is megőrző budakalászi kocsimodellt.

A különböző ritusok kellékei voltak még az embert stilizáló kis szobrocskák, az idolkok (14. kép; ld. még 87., 120. kép) és az ún. kebles edények, amelyeknél az edény oldalát belülről kinyomva női keblet formáztak meg plasztikus módon az egykori fazekasok. Egyedülálló lelet a badeni kultúrában az emberi arcot formáló maszk töredéke (Balatonőszöd-Temetői-dűlő, ld. 97. kép).

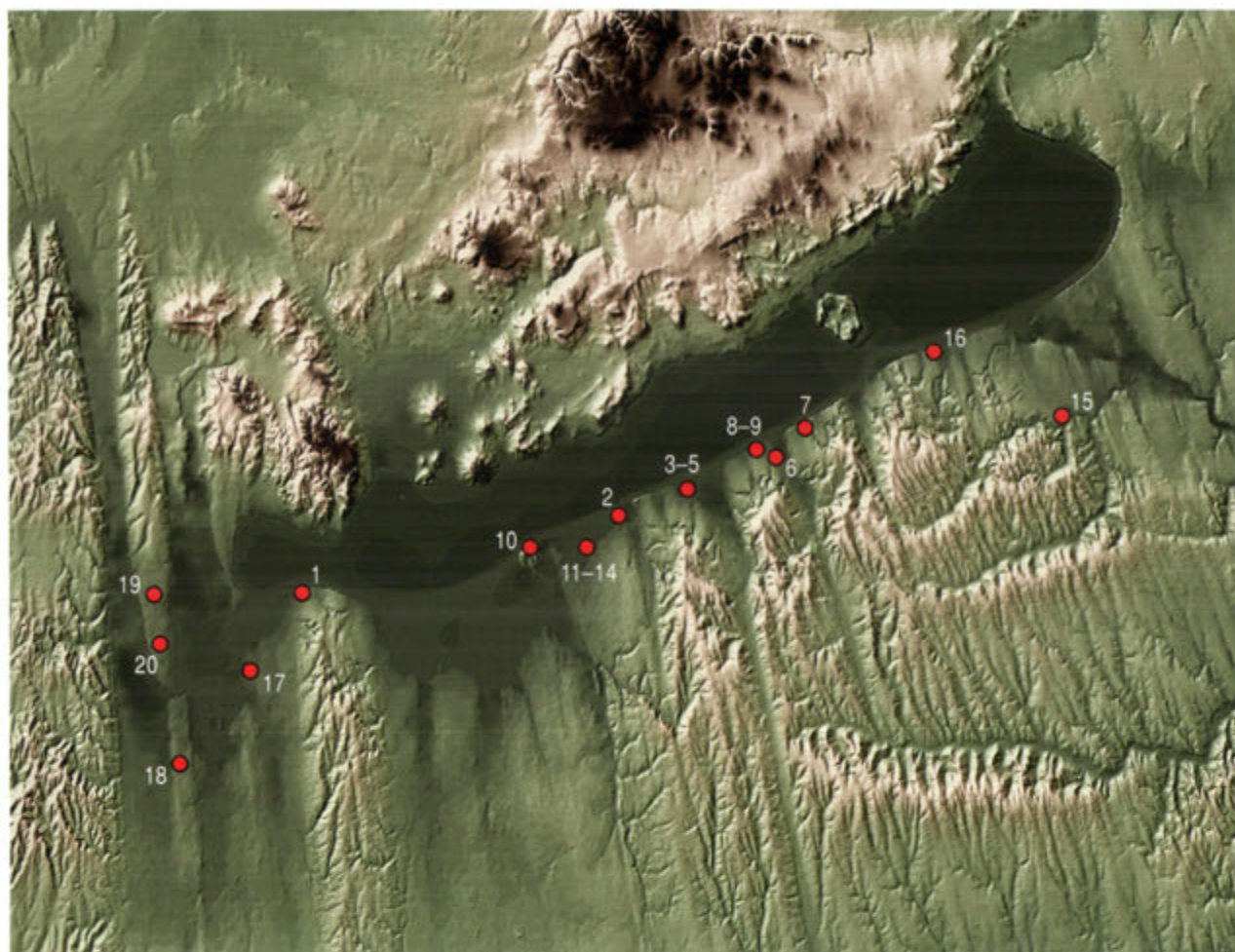
A korábbi időszak viszonylagos fémgazdagságával szemben ebből a korszakból kevés a fennmaradt fémtárgy, éppen ezért jelentős a Zala megyei Sármedvéken előkerült réztőr és rézkés, valamint a Somogy megyei Vörsön talált pödrött végű, állati szarvat imitáló lemezdiadém, amely az egykori közösség kiemelkedő tagjának sírjából került elő. A főként természetből, kalapálással készített viseleti tárgyak között a henger alakúra feltekert lemezyöngyök és néhány gyenge minőségű tű maradt meg számunkra. A helyi fémtöntést bizonyítja egy ritka lelet: a Baranya megyei Lánycsókron előkerült agyag öntőtégely.

A badeni kultúra fejlődése a korai bronzkor nyitányát jelentő gazdasági és kisebb migrációs tényezőknek köszönhetően ért véget. A nagy területen egységes arculatú tárgyi kultúra helyébe a Kárpát-medencébe több irányból érkező csoportok beszivárgásával sokkal változatosabb, kis régiókra tagolódott világ lépett. A badeni kultúrát lezáró egyik ilyen hullám a szerbiai névadó lelőhelyről elnevezett *kostolaci kultúra* volt, amely a badenitől eltérő életmóddal és fazekassággal jelent meg a Kárpát-medencében. A késő badeni kultúra telepein megtalálható, de azoktól elkülönült gödrökből újfajta kerámia került elő: az újonnan érkezők jellegzetes, sakktáblamintába rendezett, bepontosított díszítésű edényei, amelyeket összetört kagylóhéjból nyert fehér porfestékkel (inkrusztációval) díszítettek (ld. 157. kép). Kárpát-medencei telepeik rövid ideig használt, néhány gödörből álló, időszakos telepek voltak. Alkalmi szállásaik csőszkunyhószerű építmények lehettek. Temetkezési szokásaikat tekintve a kultúra egész elterjedési területén (a mai Ausztria, Magyarország, Szlovákia, Románia, Bulgária és a volt Jugoszlávia) a hamvasztás a domináns, néhány helyen azonban az elhunytakat csontvázas rítussal, halmok alá temették.

Somogy megyéből korábban nem ismertük a kostolaci kultúra lelőhelyeit. Az M7-es autópálya építését megelőző feltárásokon azonban e korszak egyik

legnagyobb telepe (Ordacsehi-Major) és legnagyobb sírszámú (13 sír) hamvasztásos temetője (Balatonboglár-Berekre-dűlő, *ld. 156. kép*) került elő. A kosztolaci kultúra rövid ideig tartó megtelepedését a korai bronzkor különböző népcsoportjai követik, átalakítva a térség gazdasági és kulturális arculatát.

A legújabb, nagy felületű ásatások teljes feldolgozásától várhatjuk majd annak megválaszolását, valóban ilyen töretlen fejlődés játszódott-e le az egyes korszakokban. Kimutathatók-e egyes kultúrák között a kontinuitás meghatározó elemei a rézkor idején, és egymásra hatások, népességek be- és elvándorlása jellemzi-e a korszakot? Ez és még számtalan felvetésre adott tudományos válasz segít majd abban, hogy az írott forrásokat még nélkülöző korszakok emberének mindennapjai jobban rekonstruálhatók legyenek.

15. kép
A tanulmány szövegében
említett dél-balatoni rézkori
lelőhelyek

1. Balatonberény
2. Balatonboglár-Berekre-dűlő
3. Balatonlelle-Felső-Gamász
4. Balatonlelle-Kenderföld
5. Balatonlelle-Országúti-dűlő
6. Balatonőszöd-Temetői-dűlő
7. Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő
8. Balatonszemes-Bagódomb
9. Balatonszemes-Szemesi-berek
10. Fonyód
11. Ordacsehi-Bugaszeg
12. Ordacsehi-Csereföld
13. Ordacsehi-Kis-töltés
14. Ordacsehi-Major
15. Ságvár-Ali-rét (Lulla-Ali-rét)
16. Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő
17. Vörs
18. Balatonmagyaród (Zala megye)
19. Sármellék (Zala megye)
20. Zalavár (Zala megye)

A BALATON DÉLI PARTVIDÉKE ÉS A DÉL-DUNÁNTÚL A BRONZKORBAN

KR. E. 3. ÉVEZRED ELSŐ HARMADA (2700/2500)–8. SZÁZAD

KISS VIKTÓRIA

A bronzkor kezdetét a Kr. e. 3. évezred első harmadában a Kárpát-medencében egy új anyag, a bronz használatba vétele és a korábbi, a rézkortól eltérő életmód megjelenése jelzi. A Dél-Dunántúl a bronzkor kutatásában nagyon fontos térség. Elsőként itt, a Baranya megyei Zók-Várhegyen végzett ásatásokon sikerült olyan települést feltárni, ahol egyértelműen és részletesen dokumentálható volt a fémtárgyak gyártása az előkerült öntőformák, olvasztótégelyek, agyag fújtatócsövek és olvasztókemence-maradványok alapján. A zóki településen lakó embereket az általuk használt eszközök és edények legjellegzetesebb lelőhelye alapján nevezte el a régészettudomány, hiszen – mint az őskori, vagyis az írott történelem előtt élt népek esetében általában – írott forrásokból nem ismerjük népnevüket. A mélyen az edény felületébe vésett és mésszel kitöltött díszű kerámiát használó népet egy horvátországi lelőhely után *vučedoli kultúrának* nevezzük. Mai ismereteink alapján ez a népesség vette át és honosította meg a Dunántúl területén az Égeikumban és a Balkánon kialakult új gazdálkodást és ezzel összefüggésben a bronzöntés technológiájának ismeretét. Az új gazdálkodás a falvak körzetében végzett intenzív mezőgazdasági tevékenységen alapult, melynek köszönhetően egy-egy település az addiginál több embert fogadhatott magába. Az így létrejött települési központokban a korábbinál fejlettebb háziipari tevékenység (fémművesség, fazekasság) jöhetett létre. A bronz általában réz és ón ötvözetét jelenti, de ötvözőanyagként, vagyis a puha réz szilárdítására szolgáló adalékanyagként antimont vagy arzént is használtak. A korai bronzkorban, a technológia megismerésének kezdetén az új nyersanyagot azonban még nem ötvözéssel hozták létre, hanem olyan rézércből, mely természetes állapotában, „szennyeződésként” arzént is tartalmazott. A kultúra dél-dunántúli területén nem állt rendelkezésre jelentős nyersanyagforrás, ebből arra következtethetünk, hogy a fejlett gazdálkodásnak köszönhető intenzív cserekereskedelem segítségével jutott el az arzéntartalmú rézérc a mai Magyarországra a vučedoli kultúra más területeiről. A kultúra szórványos leleteit újabban Somogy megyében is megtalálták (Ordacsehi-Major, Somogyvár-Kupavárhegy).

16. kép
A Somogyvár–Vinkovci-
kultúra edénye
Balatonszemes-Szemesi-
berekből

17. kép
A kispostagi kultúra
díszített tárolóedénye
Ordacsehi-Bugaszegről

A kora bronzkor kezdetét jelentő, települési központok rendszerére épülő gazdaság a későbbi évszázadokban megváltozott. Az erődített települések helyett kisebb, rövid életű falvak váltak általánossá. A változás oka az eltérő gazdálkodással függött össze: a földterületet intenzíven kihasználó, egy helyre koncentrálódó földművelés és állattenyésztés helyett mozgó, csak rövidebb ideig egy helyben lakó életmód terjedt el. A megművelt terület kimerülése után a településeket időről időre felhagyták és továbbvándoroltak, új földeket vonva művelés alá. A korai bronzkor középső időszakában a tárgyalat térségben élő, déli eredetű *Somogyvár–Vinkovci-kultúra*, illetve az ezt felváltó *kispostagi kultúra* falvai az említett életmódból következően néhány házból és az ezek közé a földbe ástott tároló- és szemétködrökből álltak. Ezeket a rövid életű, falusias vagy tanyaszerű lakóhelyeket a régészeti szakirodalom egyrétegű telepeknek nevezi. A korszakra – és általában a dunántúli bronzkori népekre – jellemző lakóépületek a magyar paraszti kultúrából is ismert, még a múlt században is használt házakra hasonlítottak. A földbe ástott faoszlopokra font vesszőfonat alkotta a fal alapanyagát, amit sárral betapasztottak – ezeket paticsfalú háznak nevezzük. Ritkábban a talajra fektetett gerendákba ácsolták a tartóoszlopokat (talpasházak) – ezt az építészeti megoldást abban az esetben feltételezik a régészek, amikor a ház földbe mélyedő cölöpeinek nem kerül elő nyoma. Sajnos, a feltárt falvak többségénél csak az épületek pusztulásakor, leégésekor megmaradó agyagtapasztás omladéka, paticstörmeleke vagy a tartóoszlopok gödrei tanúskodnak a házakról, mivel a jelenkori, gépesített mezőgazdasági művelés a talaj felső rétegét erősen bolygatja, vagyis a sekélyen földbe ástott őskori házak nyomát nagyrészt elpusztítja. Azonban a házak közé ástott, nagyméretű anyagkitermelő és munkagödrök, amelyeket később szeméttárolóként használtak, gazdag leletanyagot tartalmaznak; ezekből ismerhetjük meg az említett falvak lakóinak főzőedényeit, csont- és kőeszközeit, használati tárgyait. A *Somogyvár–Vinkovci-kultúra* (16. kép) településeiről eddig kevés információval rendelkezünk: a Dél-Dunántúlon Baranya és Zala megyében (Pécs-Nagyárpád, Börzönce), illetve a Kaposvárt elkerülő autót út nyomvonalán (61. út/1., 12–13–14., 29. lelőhely) végzett leletmentések tanúsága szerint szabálytalan alakú vagy kerek tárolóvermek és szemétködrök mellett kisméretű, földbe mélyített, négyszögletes épületek (raktárak, műhelyek?) is előfordulnak (Kis-Balaton: Vörs-Battyáni-disznólegelő). A lakóházak ezekhez hasonló, de nagyobb, földbe mélyedő, négyszögletes épületek lehettek (Pécs-Nagyárpád). Hasonló rövid életű, tanyaszerű településeik az M7-es autópálya nyomvonalán is számos lelőhelyen előkerültek (Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő, Balatonőszöd-Temetői-dűlő, Balatonszemes-Szemesi-berek, Balatonlelle-Kenderföld, Ordacsehi-Kis-töltés, Ordacsehi-Bugaszeg). A *kispostagi kultúra* (17. kép) kisebb-nagyobb falusias településrészleteit is feltárták az M7-es autópálya nyomvonalán (Balatonboglár-Berekre-dűlő, Ordacsehi-Kis-töltés, Ordacsehi-Bugaszeg) és a Kaposvár-61. út/1. lelőhelyen. A kis-balatoni víztároló-program leletmentéseinek keretében, Vörs-Tótok dombján az eddig említettektől eltérő település is napvilágra került – ezt egy ötven méter átmérőjű, 2,5–3 méter mély körárok veszi körül. A körárok által védett faluba három kisebb kapun át lehetett bejutni, a negyedik oldalon hiányzó árokszakasza oka talán az lehet, hogy a vizenyős rét természetes védettséget biztosított. Hasonló körárkot tártak fel Balatonmagyaród-Hídvégszénán is. Mindkét lelőhely arra utal, hogy a Kis-Balaton mocsarai által védett térségbe húzódnak be a kultúra népessége az ellenséges támadások elől.

A korszak temetkezéseinek két, egymástól alapvetően eltérő szokás különböztethető meg: egyes népek az elhunytakat díszes ruhában, oldalt fekvő és behajlított lábakkal, alvó pózban helyezik örök nyugalomra (ún. zsugorított csontvázas rítus), más népek pedig máglyán hamvasztják el felékszerezett, ünnepi ruhába öltöztetett halottaikat. Utóbbi esetben a hamvakat és az összeégett bronzékszerek-maradványokat edényben teszik a sírba (urnás-hamvasztás).

sos rítus), vagy a sír aljára szórják és az edénymellékleteket a hamvakra, illetve a hamvak köré helyezik el (szórthamvasztásos rítus). A temetkezési rítus, vagyis az eltemetés szokásrendszere az őskori népek fontos jellemzője. Egy közösség általában egységes temetkezési szokásokhoz ragaszkodott; néhány népességnél azonban a rítusok több variációja is ismert volt. A Somogyvár–Vinkovci-kultúrának újabban nem kerültek elő temetkezései, de a kisapostagi kultúra esetében a változatos temetkezési szokások jó példáját adja az Ordacsehi-Csereföldnél feltárt temető. Itt csontvázas, urnás és szórthamvasztásos sírok is megtalálhatók voltak (185., 195. kép). A rítusbéli kettősség (biritualitás) magyarázata, vagyis a hamvasztással vagy anélkül való eltemetés egyidejű szokásának oka egyelőre nem világos a kisapostagi kultúránál. Az eltérő vagyonú vagy rangú személyek ilyenén megkülönböztetésének ellentmond, hogy a melléklet nélküli csontvázas sírok (pl. Balatonlelle-Kenderföld, Ordacsehi-Major) mellett ismerünk csontvázas rítussal, gazdagon, bronzcsüngőkből vagy kagylóékszerekből álló fejdísszel eltemetett halottat (Ordacsehi-Csereföld, Balatonlelle-Kenderföld, Kaposvár-61. út/14. lelőhely) és edénymellékletekkel ellátott hamvasztásos sírt is (Ordacsehi-Csereföld, Ordacsehi-Major). A vagyoni különbségek megállapításánál azonban nem szabad elfelejteni, hogy a régészek által megtalált tárgyakon kívül olyan mellékletek (ruha, étel- és italmelléklet, fatárgyak) is lehettek a sírokban, amelyek az elmúlt évezredek során elbomlottak, nyom nélkül elpusztultak. Ritkán a telepeken is előfordul egy-két sír: az elhunytakat ezekben az esetekben valamilyen oknál fogva a házak közé ásott gödrökbe dobják-temetik. Ez utóbbi szokás emlékét a Somogyvár–Vinkovci-kultúra (Kaposvár-61. út/29. lelőhely, Ordacsehi-Bugaszeg) és a kisapostagi kultúra esetében is megtalálták (Ordacsehi-Bugaszeg: 317–318. kép).

A korai és középső bronzkor határán (2200–2000 körül) a kisapostagi kultúra kerámiaművessége fokozatosan átalakult: az új műveltséget a magyar régészeti kutatás *dunántúli mészbetétes kerámia kultúrájának* nevezi. Elnevezését díszes edényeiről kapta: az edény felületébe mélyített és fehér mésszel kitöltött minták a korsók, bögrék, urnák nagy felületét beborítják (18. kép). A Dunántúlon élő népesség kiváló minőségű edényeit a Kárpát-medence más területein élő egykorú bronzkori népeknél is megtaláljuk – ebből arra következtethetünk, hogy ezek a kerámiák a távoli területeken élő emberek számára is keresett termékek, díszedények voltak. Cserébe feltehetően bronz nyersanyagot, kész bronztárgyakat és talán mezőgazdasági termékeket (élőállatot, állatbőrt) adhattak a korabeli alpokaljai és alföldi népek. A mészbetétes kerámia népességének eddig főleg a kisebb telepeit ismertük; hasonló került napvilágra Ordacsehi-Kis-töltés és Ordacsehi-Major lelőhelyen is. Ezért fontos eredmény, hogy az utóbbi évek útépítései kapcsán végzett régészeti feltáráson az említett nép egy hektáron elterülő faluja és több mint másfél száz síros temetője is előkerült (Kaposvár-61. út/1. és 2. lelőhelyen). A hamvasztásos rítusból következően a férfiak és nők által viselt bronz ékszerek csak ritkán maradtak fenn, de az elásott bronz kincsleletekből (ún. tolnanémedi típusú raktárleletek) megismerhetjük a kultúra fémművességét. A néhány településen előkerült, kőből készült öntőformák (Ordacsehi-Kis-töltés) és a tolnanémedi típusú kincsekben megtalált, csak a Dunántúlra jellemző ékszerek tanúsága szerint a kultúra népének fémműves mesterei helyben gyártották a bronzból készült ékszerek és eszközök, fegyverek (tőrök, balták) többségét.

A késő bronzkor kezdetén (Kr. e. 1500 körül) – egyelőre pontosan nem tisztázott események folyamán – új kulturális hatás érte a Kárpát-medencét, amelyet nyugat–északnyugat felől érkező emberek hozhattak el a térségbe. A Dunántúlon és az Alföldön nagyjából azonos korra tehető bronz kincsleletek (a Dunaújváros-Koszider-padlás lelőhelyen előkerült bronzleletekről elnevezett ún. koszideri kincsek) elrejtését az új betelepülők megjelenésével

18. kép
Középső bronzkori
mészbetétes díszű bögre
Ordacsehi-Kis-töltés
lelőhelyről

19. kép
A halomsíros kultúra
bütyöklábú bögréje
Ordacsehi-Bugaszegről

20. kép

A halomsíros kultúra edénye
Balatonboglár-Borkombinát
lelőhelyről

21. kép

Az urnamezős kultúra
dísztálja Balatonboglár-
Borkombinát lelőhelyről

22–23. kép

Késő bronzkori gödörben
feltárt tárolóedények eredeti
helyzetben és restaurálva
Balatonboglár-Borkombinát
lelőhelyről

hozza összefüggésbe a kutatás. A Dunántúlon jelentős változást mutat, hogy az addig itt élő mészbetétes kerámia kultúrája telepein véget ér az élet. A kultúra mészbetétes edényeihez nagyon hasonló formájú és díszítésű kerámia került elő a Duna magyarországi szakaszától délre, az Al-Duna mentén. Ezért a kutatók arra következtetnek, hogy a nyugat-magyarországi középső bronzkori népesség a késő bronzkor folyamán a Dunát követve egyre délebbre vándorolt. A helyükre érkező új népet a Közép-Európából, a Rajna és az Alpok közötti vidékről ismert, jellegzetes temetkezések nyomán *halomsíros kultúrának* nevezzük. Az e nép halottainak ásott sírokat gyakran kövekkel vették körbe, és erre kisebb földhalmot emeltek. A kis-balatoni leletmentő program és a legújabb autópálya-ásatások révén e korszakból is számos új adat vált ismertté: a kultúra korai fázisának települései (Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta; Ordacsehi-Bugaszeg; 19. kép) mellett a középső (Balatonmagyaród-Hídvépuszta, Gelsesziget, Balatonlelle-Országúti-dűlő és Balatonlelle-Felső-Gamász) és a fiatalabb időszak falvai (Kaposvár-61. út/36. lelőhely, Balatonboglár-Borkombinát, Ordacsehi-Csereföld) is feltárássra kerültek (20. kép; ld. még 143., 158–159. kép). A késő bronzkorban a korábbinál nedvesebb klíma jellemezte a Kárpát-medencét – emiatt és az eddig előkerült kevés település alapján arra következtettek a kutatók, hogy a halomsíros kultúra népe állattartó, egy-egy helyen csak rövid időre letelepedő közösségekből állhatott. Az újabban feltárt települések állatcsontanyagának vizsgálata bővítheti az életmódról ismert adatokat: az ordacsehi-bugaszegi településen például nagyobb mennyiségben halak maradványai kerültek elő. Temetkezési szokásaikra a korai időszakban a csontvázas rítus a jellemző (ilyen volt a Keszthelyről ismert, bronzkarddal eltemetett harcos sírja), később előtérbe kerül a hamvasztás (Balatonszabadi-Gamásza csárda). A kultúra későbbi szakaszából olyan nagyobb halomsírokat is ismerünk, amelyek több hamvasztásos temetkezést is rejtettek magukban: a Kis-Balatonnál feltárt, közel másfél méter magas, 25 méter átmérőjű Sávoly-Babócsa-halomból hét urnás és egy szórthamvasztásos sír került elő. A legkésőbbi időszakban nagy sírszámú temetők jelennek meg, amelyekben az urnás temetkezési rítus kizárólagossá válik (Balatonmagyaród-Hídvépuszta, Vörs-Papkert „B”).

A késő bronzkor ezt követő évszázadaiban (Kr. e. 1200-tól a bronzkor végéig) új kulturális egység foglalta el a Dunántúl területét: az urnamezős kultúra

ra. Nevét hamvasztásos rítusáról és jellegzetes, nagy sírszámú temetkezési helyeiről, „sírmézőiről” kapta. Kialakulását a régészeti kutatás részben a halomsíros kultúra továbbfejlődéséből, részben pedig újabb közép-európai népcsoportok beáramlásával magyarázza. A Dél-Dunántúlon a kultúra magaslati telepeit és földvárait is ismerjük (Balatonboglár-Várhegy, Nagyberki-Szalacska, Regöly-Földvár, Pécs-Jakabhegy). Az újabb autópálya- és autópálya-építések nyomvonalán végzett feltárásokon az idősebb urnamezős kultúra kisebb-nagyobb falvai kerültek elő: az M9-es útnál Szekszárd határában, a Kaposvár-61. út/1. lelőhelyen, a Kis-Balatonnál (Vörs-Papkert „A”, Vörs-Battyáni-disznólegelő) és az M7-es nyomvonalán több lelőhelyen (Balatonlelle-Kenderföld, Balatonboglár-Berekre-dűlő, Balatonboglár-Borkombinát, Ordacsehi-Kis-töltés, Ordacsehi-Bugaszeg; ld. 162. kép). A gödrökben előkerült nagyméretű tárolóedények, hombárok (22–23. kép; ld. még 127. kép) a virágzó mezőgazdaságot és ezzel összefüggésben a raktározott termények mennyiségének megnövekedését mutatják. A késő bronzkor ezen időszakában már a hétköznapi tevékenységekhez is nagyszámú bronzeszköz volt szükséges. Feltehetően az intenzív földművelés és állattenyésztés révén előállított termény lehetett a korábbinál nagyobb mennyiségű, bronzból készített eszközökhöz és fegyverhez szükséges nyersanyag (réz és ón) ellenértéke a cserekereskedelemben.

A korabeli viseletről kevés adatunk van: a ruhákat – a gödrökben előkerült szövőszéknehezékek tanúsága szerint – álló szövőszékeken szőtték, emellett minden bizonnyal bőrből varrt ruhadarabokat is viseltek. Sajnos, a textilek és bőrök (mint minden szerves anyag) csak speciális körülmények között maradnak meg, ami a legritkább esetben fordul elő. Ezért a viselet elemeiből inkább csak a csontból vagy fémből készült kiegészítőket és ékszereket – csüngőket, díszítűket (24. kép; ld. még 160. kép) és bronzdrótból hajlított, változatos díszű ruhakapcsoló tűket (fibulákat) – ismerjük (Balatonboglár-Borkombinát: 166–168. kép). Az ékszerek és eszközök (pl. 25. kép) mellett a fémtárgyak öntéséhez szükséges kő öntőforma-töredékek is arról tanúskodnak, hogy a kisebb-nagyobb falvakban fémműves tevékenység is folyt. A kultúra településein nem ritkák a gödörbe dobva eltemetett egyének: Ordacsehi-Kis-töltésen a „kicsavart” pózban megtalált halottat feltehetően összekötözve tették a tárolóverembe (ld. 175. kép). A temetőben a hamvasztásos rítus szokása megmarad: a már a halomsíros kultúra korában használatba vett nagy temetőket tovább folytatják, az urnasírok mellett szórthamvasztásos sírokat is találunk (pl. a Kis-Balatonnál Vörs-Papkert „B”, Vörs-Battyáni-disznólegelő és Balatonmagyaród-Hídvégpusztánál lelőhelyen; nagyobb temetőhöz tartozhat a Balatonszemes-Szemesi-bereknél feltárt sír is). A telepeken „elvezített”, illetve a felékszerezett halottal együtt a máglyán elégett-összeolvadt néhány bronzékszertöredék kevésbé mutatja meg a késő bronzkor gazdag és fejlett fémművességét, ezt főként az elásott raktárleletekből ismerhetjük meg (ún. kurdi és gyermelyi kincsek). Ilyen bronz kincsleletek kerültek elő Lengyeltóti határában több alkalommal és újabban a Kaposvár-61. út/36. lelőhely feltárása során. A Lengyeltótinál és a korábban Rinyaszentkirályon talált különleges leletekből tudhatjuk azt is, hogy a módosabb férfiak harci öltözetük részeként olyan díszes bronz lábvértéket viseltek, mint amilyeneket a mükénéi görögök ábrázolásairól ismerünk.

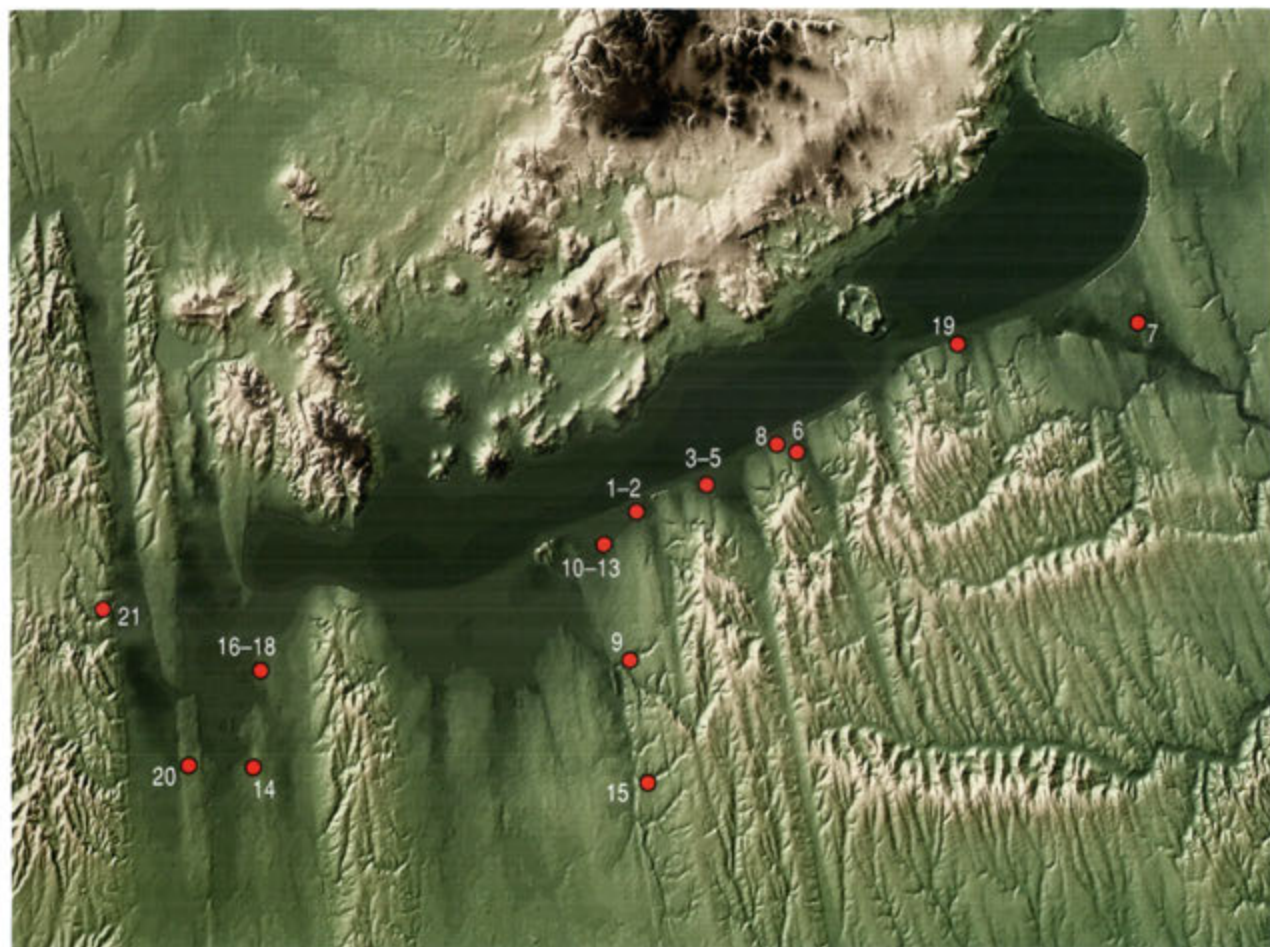
Az urnamezős kultúra nagy sírszámú temetkezési helyei, nagy kiterjedésű telepei az idősebb szakasz végén lezárulnak, és a kultúra fiatalabb leletei csak elszórtan fordulnak elő a Dél-Dunántúlon. A népesség továbbéléséről tanúskodik az új korszaknak nevet adó fém, a vas használatának megjelenése a késő bronzkor végére keltezhető sírok némelyikében (pl. vaskés). Mindez egy újabb, nyugat felől érkező kulturális hatást jelez, amely a kora vaskorban teljessé válik.

24. kép
Bronzcsüngő Balatonboglár-Borkombinát lelőhelyről

25. kép
Bronzborotva Balatonboglár-Berekre-dűlőből

26. kép
A tanulmány szövegében
említett dél-balatoni
bronzkori lelőhelyek

1. Balatonboglár-Berekre-dűlő
2. Balatonboglár-Várhegy
3. Balatonlelle-Felső-Gamász
4. Balatonlelle-Kenderföld
5. Balatonlelle-Országúti-dűlő
6. Balatonőszöd-Temetői-dűlő
7. Balatonszabadi
8. Balatonszemes-Szemesi-berek
9. Lengyeltóti
10. Ordacsehi-Bugaszeg
11. Ordacsehi-Csereföld
12. Ordacsehi-Kis-töltés
13. Ordacsehi-Major
14. Sávolj-Babócsa-halom
15. Somogyvár-Kupavárhegy
16. Vörs-Battyáni-disznólegelő
17. Vörs-Papkert „B”
18. Vörs-Tótok dombja
19. Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő
20. Balatonmagyaród-Hídvégpuszt (Zala megye)
21. Esztergályhorváti (Zala megye)

A BALATON DÉLI PARTVIDÉKE ÉS A DÉL-DUNÁNTÚL A VASKORBAN

KR. E. 8. SZÁZAD–KR. U. 1. SZÁZAD

NÉMETH PÉTER GERGELY

KORA VASKOR (KR. E. 8–5. SZÁZAD)

A vaskor kezdetén, a Kr. e. 8. században új kultúra jelent meg Európa színpadán. Az Alpok keleti részében kialakult *Hallstatt-kultúra* a só bányászatának és kereskedelmének köszönhetően kiterjedt kapcsolatokat tartott fenn dél felé Itáliával és kelet felé Közép-Európával. Míg az ország nyugati részében, az Alpok előterében a keleti Hallstatt-kultúra korai leleteit is megtaláljuk, a Dunántúl nagy részén – így Somogy megyében és a Balatontól délre is – ebben az időszakban az urnamezős kultúra élete lényegében zavartalanul folytatódott, a Hallstatt-kultúra csak viszonylag kései időszakában foglalta el a területet. Eközben az Alföldön és Észak-Magyarországon a harcias preszkíta és szkíta népesség fegyveres hódításáról beszélhetünk. Már a késő bronzkor folyamán megfigyelhető volt a gazdasági-kereskedelmi központok kialakulása és az ezzel szorosan összefüggő erős társadalmi rétegződés. Erre utal a földvárak létrejötte, körülöttük a földművelő és kézműves tevékenységet folytató falvakkal. A kora vaskori központok gyakran ugyanazon a helyen jönnek létre, további és nagyobb föld védművekkel, sáncokat kialakítva e központok körül. A Balatonhoz közel ilyent ismerünk Lengyeltótiból. Itt a földvár a bronzkort követően is használatban maradt. A vár mindkét oldalán, Lengyeltóti és Öreglak területén is halomsírokat emeltek, melyekbe a hamvasztva eltemetett halott mellé edényeit, viseleti tárgyait helyezték. A sírhely köré kőkamrát is építettek, majd ezt fedték be földdel. Az egyik elpusztított halomsírból kocsitemetkezésre utaló leletek is előkerültek.

Az egyik legfontosabb keleti hallstatti központ a Nagyberki melletti Szalacsán létesült. A Kapos gázlójánál lévő, nagy kiterjedésű, kettős sánccal, a déli oldalon kaput védő bástyával és egy forráshoz lefutó külön sánccal erősített központnak késő bronzkori előzményei voltak, stratégiai és kulturális jelentőségét még a római korban is megőrizte. A szalacsikai földvár mellett százát meghaladó számú sírhalom található; a feltárt sírokból festett

27. kép
Kora vaskori tál
Balatonboglár-Berekre-
dűlőből

28–29. kép
Csontból készült dísz tárgyak
Balatonboglár-Berekre-
dűlőből

edények mellett vaseszközök is előkerültek. Ebben az időszakban a vas még nem vált általánossá, az ékszerek zöme bronzból készült. A korszak végén megjelenik a fazekaskorong, használatáról egy balatonboglári edény tanúskodik.

A Balaton déli partja – hasonlóan a Dél-Dunántúl nagy részéhez – a kora vaskorban az urnamezős kultúra időszakához képest ritkábban lakott. Dél-nyugati részén, a Kis-Balaton jól kutatott körzetében emlékei nem kerültek elő, csak a területtől északra, Keszthely térségében és attól keletre, Balatonberényből ismerünk ilyen korú leleteket. Az M7-es nyomvonalán végzett megelőző feltárások során is csak egyetlen körzetben, a Jamai-patak két oldalán, Balatonbogláron a Berekre-dűlőben és a szomszédos Ordacsehi-Kis-töltésen találtuk meg a Hallstatt-kultúra emlékeit (27–29. kép; ld. még 164., 176. kép), itt azonban a feltárások jelentős megtelepedést igazoltak. Balatonbogláron, a város déli részén, részben a mai házak alatt, illetve ettől délre, a Berekre-dűlőben, nagy kiterjedésű, több száz objektumot magába foglaló település található. Jellegzetes objektumaik azok a hatalmas, helyenként 5×5 m-t is elérő, négyzet alaprajzú, cölöpszerkezetes, sávozott padlós építmények, amelyek valószínűleg műhelyként (és nem lakóépületként) szolgáltak (ld. 163. kép). Az ilyen építményekből a kerámialeletek mellett gyakran kerülnek elő háló- és szövőszéknehezékek, orsókarikák, melyek az itt folytatott tevékenységre utalnak. Ezeket nagyméretű tárolóvermek kísérik. Házaikat – melyek közvetlenül a földfelszínre épülhettek – a későbbi szántás elpusztította, így azokat nem találhattuk meg. A kerámiaanyagra jellemző, hogy a nagyon durva kidolgozású főző- és tárolóedények mellett sok a finoman iszapolt, simított, grafitfestésű edény. A településnek a tervezett út nyomvonalába eső része egy keskeny, É–D-i irányú dombháton található, melyet kelet felől egy mocsaras rész zár le, ezért az objektumok sűrűn, gyakran egymásba ásva jelentkeznek. A „zsúfolt” települési szerkezet miatt gyakran keletkezett tűz, ennek nyomait több helyen meg lehetett figyelni.

A Jamai-patak túloldalán, a már Ordacsehihez tartozó Kis-töltésen kisebb, elszórt települési objektumok kerültek elő. Az egyik gödör alján ép tárolóedény feküdt. Ugyanezen a lelőhelyen egy még nem tisztázott szerepű, mély, kettős árokrendszer található (ld. 172., 177. kép).

A Balatonboglár környéki települések védelméről a boglári Várhegyen megmaradt földvár gondoskodhatott. Formája alapján a sáncrendszer a késő bronzkorban készülhetett, de nem kizárt, hogy a későbbi korok lakossága is menedéket találhatott a sáncok mögött.

A másik jelentős Balaton-parti kora vaskori központ Siófok térségében található. Siófoktól délre, a nagy kiterjedésű Sziget nevű részen több ízben találtak települési objektumokat. A Siófokhoz tartozó Balatonszéplakon urnás és szórthamvasztásos rítusú sírok kerültek elő, melyekre halmot nem emeltek. Balatonszabadiban és Siófok délkeleti részén két-két halomsír található, ezek valószínűleg szintén ebbe a korszakba tartoznak. A késő bronzkor elszórtabb települési rendszerével szemben tehát a korai vaskorban erősebb összpontosulás figyelhető meg. Egy-egy központ közelében – ilyen Keszthely, Lengyeltóti, Balatonboglár, Siófok – kisebb területen nagy sűrűségű a kora vaskori népesség, és ezeket a területeket, úgy tűnik, nagyobb üres részek választják el.

A Kr. e. 5. században Baranya megyében a későbbi római provinciának nevet adó pannonok telepedtek meg. Két fontos temetőjük, Beremend és Szentlőrinc közül az utóbbit még a késő vaskorban is használták. A korai vaskor végének mozgalmasabb, bizonytalanabb időszakára utal, hogy a Dunántúlon is megtalálhatók szkíta betelepülés nyomai, amire Balatonszentgyörgyön egy sír utal.

A kora vaskori központok egy része megtartotta a jelentőségét a vaskor kései időszakában, a kelta korban is.

KÉSO VASKOR (KR. E. 4. SZÁZAD–KR. U. 1. SZÁZAD)

A késő vaskort a görögül *keltáknak*, latinul *galloknak* nevezett nép hatalmas népességmozgása tölti ki. A mai Dél-Németország területéről kiinduló invázió rövid időre magát Rómát is a hatalmába kerítette és a görög városállamokat fenyegette. A meg-megújuló vándorlások egy csaknem egész Európára kiterjedő egységes kultúrkör kialakulását eredményezték, mely magába olvasztott más európai népeket is. A kelták sikereiket erős fegyverzetüknek, tartós uralmuk kiépítését a vashasználat általánossá válásának köszönheték. A mostani mezőgazdasági és ipari szerszámok zöme ebben a korban alakult ki, például az ásó, a kasza, az olló, öntő- és fémmegmunkáló eszközök.

A kelta kort egy svájci lelőhely után *La Tène-kultúrának* is nevezzük. Négy nagy időszakra osztható (La Tène A–D), ezen belül további kronológiai felosztások is léteznek. Magyarországon a La Tène A időszakban jelennek meg a kelták, majd a korai időszak (La Tène B, mely 270–250 körül ér véget) jelenti a megtelepedést. A kelta kor virágkora a La Tène C időszakra esik (270–250 és 160–140 között). A késői időszak (La Tène D) a római megszállásig tart.

A dél-dunántúli leletek azt bizonyítják, hogy a megtelepedés kisebb csoportokban, békésen zajlott le. A legfontosabb központ a Dél-Dunántúlon továbbra is Szalacska maradt, itt pénzverőműhely is működött. A görög mintára vert ezüst-, ritkábban bronzérméken (a Dunántúl északi részén, a *boi* törzs területén aranyérméken is) általában az egyik oldalon szakállas uralkodófej, a másikon ló vagy lovas ábrázolása szerepel.

A somogyi lelőhelyeken – többek közt a Somogyvár és Zamárdi határában – végzett ásatások is megerősítették azt a tényt, hogy a kelta falvak inkább majorsághoz hasonlítottak, a házak távolabb helyezkedtek el egymástól. Ebben a korban általánosak a félig földbe mélyített lakóházak. A szelemenés szerkezetű házak hosszú használatát a többször megújított sározt vagy tapasztott padlók jelzik. A házak belső oldala mellett körbefutó padkát tárolásra használták. A házakban edények és állatcsontok mellett gyakran van hálónéhezék, orsógomb, fenékö és vassalak, ritkábban ékszer és fegyver.

Némileg eltérő településszerkezetre a kis-balatoni ásatások hoztak példát. Vörs-Papkerten a középső kelta időszak (La Tène C) négy háza a megszokottnál közelebb volt egymáshoz. Ugyanakkor az egyik háznál vízbetörés nyomát lehetett megfigyelni; nem kizárt, hogy az építmények viszonylagos közelségét az okozta, hogy újabb épületet kellett emelni, de a víztől egy kicsit távolabb. Egy másik vörsi telepen a kelta házak egy része sorba rendezett, csaknem „utcát” alkotott. Mindkét lelőhelyen a La Tène C időszak után, a késő kelta korban (La Tène D) újabb telepek létesültek, a korábbi háztól jóval messzebb. Bár a kis-balatoni feltárások során is nagy felületeket tárhatunk fel, a házakon kívül nagyon kevés egyéb települési objektum került elő, csak agyagkitermelő és szemetesgödörök.

Az M7-es ásatásokon feltárt házak szerkezetükben nagyobb változatosságot mutatnak, mint a kis-balatoniak; főként az Ordacsehi-Csereföldön feltártak. Itt került napvilágra a legtöbb kelta épület. A 26 építmény zöme ház volt, a változatos szerkezetű építmények némelyikében kemence is előkerült (ld. 187–188. kép). Két épület fazekasműhelyként szolgált. Balatonboglár-Berekre-dűlőn 9 kelta ház ismert. Két házból egyedi díszítésű (zománcdíszes, illetve korallberakásos) fibula került elő (ld. 170. kép 1., 2.), míg egy harmadikból, padló alatti gödörből ép edény. Az ordacsehi-bugaszegi leletanyagban több ékszer (nyakpérec, fibulák, gyöngyök: ld. 216–217. kép; a viseletet ld. 30. kép) is volt.

Több helyütt kerültek elő edényégető kemencék. Szerkezetük hasonló volt: a nagyjából kerek, tüzelőrostélyos kemencékhez két fűtőjárat csatlakozott, amelyeket az előtérben található munkagödörből fűtöttek. Az egyik ordacsehi-csereföldi kemence építéséhez egy korábbi, hasonló rendeltetésű építmény nagyobb darabját is felhasználták. A legjobb állapotban megmaradt, berekre-

30. kép
Kelta női viselet
rekonstrukciója

dűlői kemence (31. kép) arról tanúskodik, hogy csak rövid ideig volt használatban.

Az összes M7-es lelőhelyen került elő kenyérsütő kemence, ezeknél számos esetben a tüzelőteret szét tört edénydarabokkal rakták ki. Az egyik ordacsehi-majori kemence alapozásában talált töredékekből több edényt lehetett rekonstruálni. Néhány házban kemence helyett kör alakú égetésnyom figyelhető meg, ami alkalmi tűzrakóhelyre utal.

Ordacsehi-Kis-töltésen a dendrokronológiai vizsgálatok alapján a kelta korba tartozó, ácsolt kutakat sikerült feltárni. Szintén a dendrokronológiai vizsgálatok segítettek annak megállapításában, hogy a korábban római korinak vélt víznyerőhelyek is a késő vaskorba tartoznak. A két sorba rendezett 6, illetve 12 kerek gödör (átlagos mélységük 1-1,5 m) jelentős mennyiségű vizet adhatott, ami intenzív gazdasági életre utal (ld. 178–179. kép).

Több helyen megfigyelhető volt, hogy néhány gödört paticcsal töltöttek fel, ami lebontott házak maradványa lehetett. Balatonőszödön néhány mély gödör szarvascsontvázat tartalmazott, Balatonlellén szarvasbika vázrészsein kívül sertés- és kutyacsontvázat találtak (ld. 90., 129. kép). Ezek az objektumok nem élelmiszer tárolására szolgáltak, hanem áldozati gödrök lehettek.

A Kaposvárt elkerülő út építése előtti feltárásokon hasonló jellegű kelta településeket találtak. Az egyik kelta épületben kohó mellfalazatának töredéke maradt meg. Hasonló, a vasmegmunkálásra utaló lelet a szalacscai központból ismert.

Mind a kis-balatoni, mind az M7-es ásatásokon nagy mennyiségű edény-töredék került elő. A gyorsan forgó fazekaskorong használata az edényformák és a díszítés leegyszerűsödését hozta magával (32. kép). Gyakori az edények átfúrása a törések javítása miatt. Nagy számban kerültek elő grafitos anyagú töredékek, valamint korongolatlan edények darabjai is.

Az M7-es ásatásokon eddig nem találtak kelta temetkezéseket, de az Ordacsehi határában lévő temető esetleg a közelben lévő Ordacsehi-Kis-töltés településhez tartozott.

A leggazdagabb somogyi temető Szabadi határából került elő. A női sírok leletei között karperecek, fibulák, láncok mellett előfordul az olló is, a férfisírokból az ékszerek mellett lándzsák, kardok és pajzs részei kerültek elő. Mindkét nem tagjai a túlvilági útra edényekben ételt is vittek: sertés, juh és szárnyas állatok csontjai tanúskodnak erről. A sírokba helyezett fegyvereket gyakran összehajlították, hogy a másvilágról visszatérő ne fordulhasson rokonai ellen. A kardhüvelyeken olykor szép, vésett díszítés marad meg, melynek bajelhárító szerepe volt. Az egyik somogytúri kardot pedig, egy másik hi-elelemnek megfelelően, vászonba tekerték be.

A kelta temetkezések zöme, eltekintve néhány korai sírtól, a középső kelta korból származik. A késő kelta korból egyelőre nem ismerünk temetkezést, ilyen korú temető előkerülésére elsősorban a leírásból ismert, de pontosan nem lokalizálható nagyberki-szalacscai sírmező azonosításakor nyílhat lehetőség. A kelta temetők mellett csak kevés esetben vannak ismereteink hasonló korú telep meglétéről (Siófok, Ordacsehi-Kécsimező, Nagyberki, Vörs).

A nagyberki központ mellett Balatonföldváron került elő kelta földvár. A sáncátvágással hitessített erődítésen belül több települési objektumot is feltártak. A pénzverés, az ékszer- és fegyverkészítés komoly szakmunkát jelentett, eszközeiket elsősorban a szalacscai és kaposmérői elrejtett leletekből ismerjük.

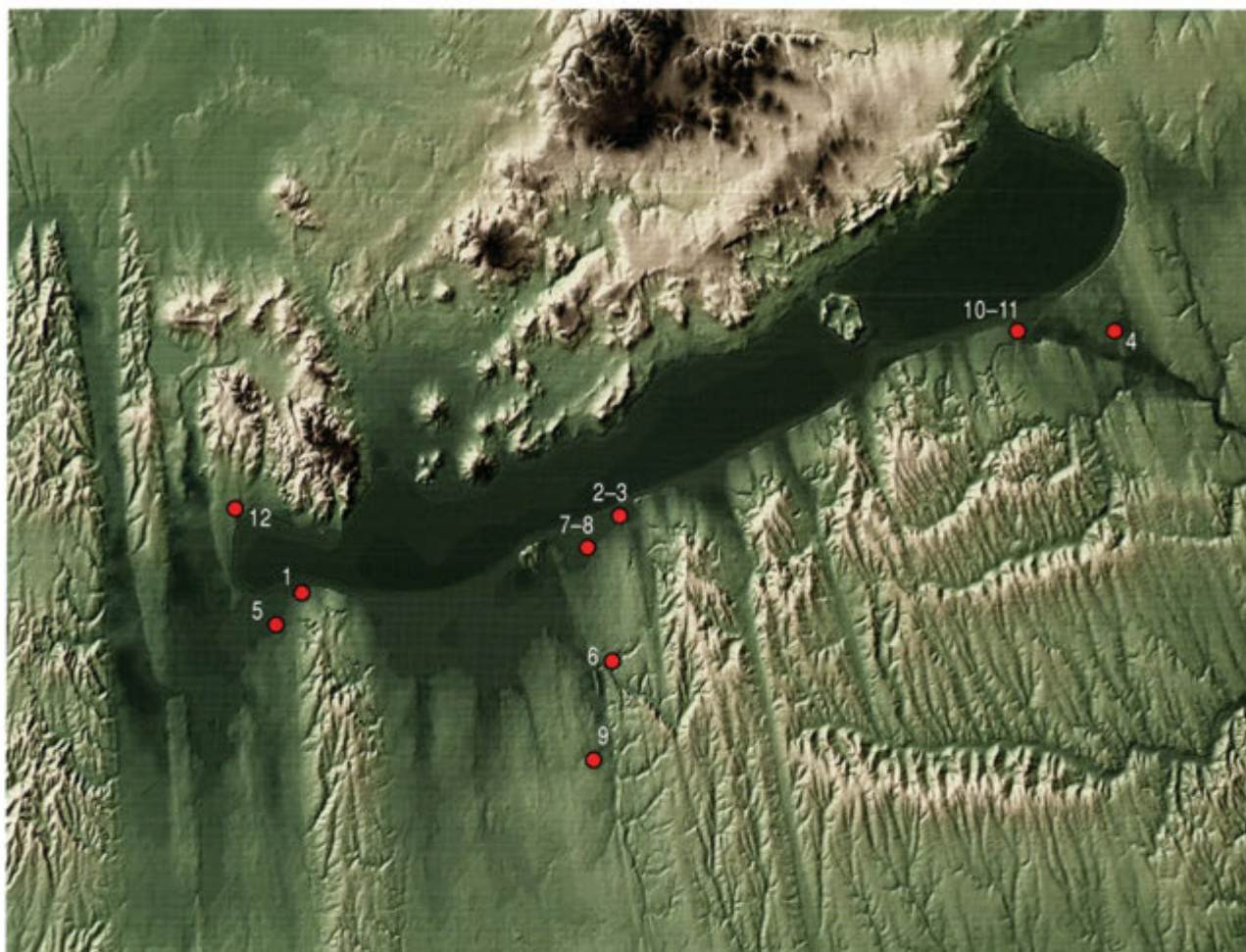
A régészeti leletek tanúsága szerint a római hódítás békésen ment végbe. A lelőhelyeken nem figyelhető meg pusztítás, a római kori kerámiaformákban sokáig kimutatható a kelta hatás. A kelta személynévanyag elemzése szerint a 3. századig számolhatunk a kelta hagyományok fennmaradásával.

31. kép
Kelta edényégető kemence
Balatonboglár-Berekre-
dűlőből

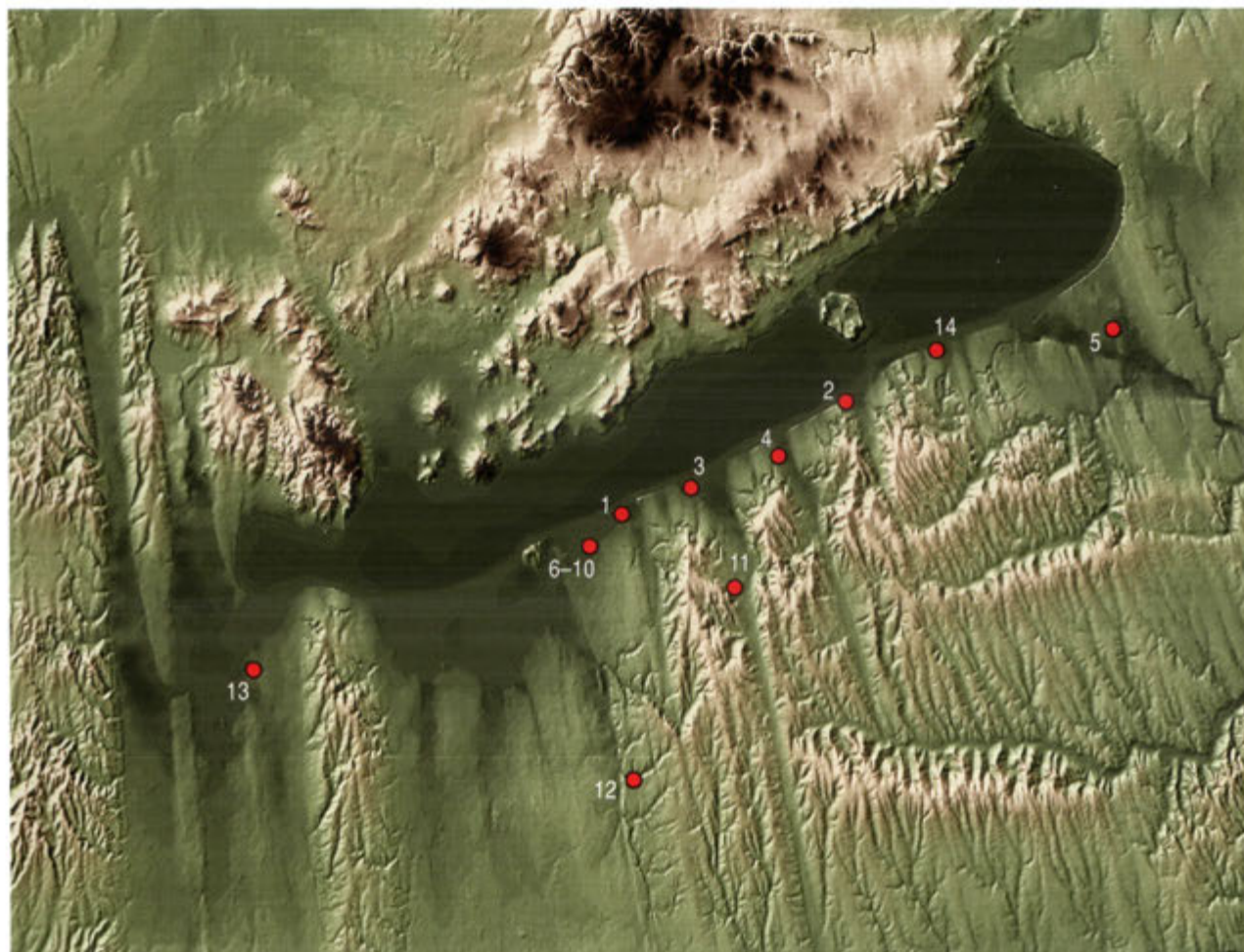
32. kép
Kelta edény Balatonboglár-
Berekre-dűlőből

33. kép

*A tanulmány szövegében
említett dél-balatoni kora
vaskori lelőhelyek*

1. Balatonberény
2. Balatonboglár-Berekre-dűlő
3. Balatonboglár-Várhegy
4. Balatonszabadi
5. Balatonszentgyörgy
6. Lengyeltóti
7. Ordacsehi-Bugaszeg
8. Ordacsehi-Kis-töltés
9. Öreglak
10. Siófok-Sziget
11. Siófok-Balatonszéplak-Vadkácsás
12. Keszthely (Zala megye)

34. kép

A tanulmány szövegében
említett dél-balatoni késő
vaskori lelőhelyek

1. Balatonboglár-Berekre-dűlő
2. Balatonföldvár
3. Balatonlelle-Kenderföld
4. Balatonőszöd-Temetői-dűlő
5. Balatonszabadi
6. Ordacsehi-Bugaszeg
7. Ordacsehi-Csereföld
8. Ordacsehi-Kécsimező
9. Ordacsehi-Kis-töltés
10. Ordacsehi-Major
11. Somogytúr
12. Somogyvár
13. Vörs-Papkert
14. Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő

A BALATON DÉLI PARTVIDÉKE ÉS A DÉL-DUNÁNTÚL A RÓMAI KORBAN

KR. U. 1-5. SZÁZAD

NÉMETH PÉTER GERGELY

A Római Birodalom a Kr. u. 1. század második felében csatolta Pannónia provinciához a Dunántúlt. A Nyugat-Dunántúlon futó Borostyánkőút megszerzése volt a legfontosabb cél, a provincia kialakítása lassabb ütemben ment végbe. Mivel ebben az időszakban a kelta törzsek katonai ellenállását részint a dák, részint a római támadások megtörték, a Dunántúl harc nélkül került a birodalom fennhatósága alá. A késő kelta telepeken nincs nyoma pusztításnak, a szalacscai fémműves központ továbbra is virágzott.

A belegi bronz katonai diploma megőrizte az egyik hódító nevét: Fronto Iasus 87. szeptember 5-én kapta meg az „obsitoslevelét”. Az illír származású katona több csapategységnél is szolgált. Szintén az 1. században épült ki a Balaton déli partján futó út, amely katonai feladatokon túl több romanizált kelta települést is bekapcsolt a provincia életébe. A Ságvár és Keszthely közötti útnak csupán Balatonboglár és Szőlőskislak között sikerült egy szakaszát megtalálni és hitelesíteni. A kora római kori lelőhelyek elhelyezkedése alapján az említett út a mostani úttól és a tervezett M7-es autópályától délebbre húzódott, és az egykori Nagy-Berek lápvilágát dél felől kikerülte. A szőlőskislaki hitelesítés alapján jóval szerényebb kivitelű volt, mint a Borostyánkőút vagy a tartomány keleti szélén futó limesút.

A Keszthely-Pécs közötti út nyomvonalát (elsősorban a belegi leletre alapozva) a Rinya völgyének érintésével képzelte el a korábbi kutatás. Ugyanakkor a halomsírok felderítése után egy másik nyomvonalat kell inkább elfogadnunk (a halomsírok mindig a római utak mellett helyezkedtek el). A terepbejárások és a szondázó ásatások során tisztázódott, hogy Mosdós, Nagyberki, Orci, Somogyaszaló, Alsóbogát és Somogyjád halomsírtemetői egy rövidebb útvonal mellett sorakoznak. Az út a Balaton déli partján futó úttal Somogyvár környékén találkozhatott, ahol számos római kori lelet került elő, telepek és temetők mellett villa (lakóház és gazdasági épületek) is. Legjobban ismert a harmadik út nyomvonala, mely a ságvári erődből Pécsre vezetett.

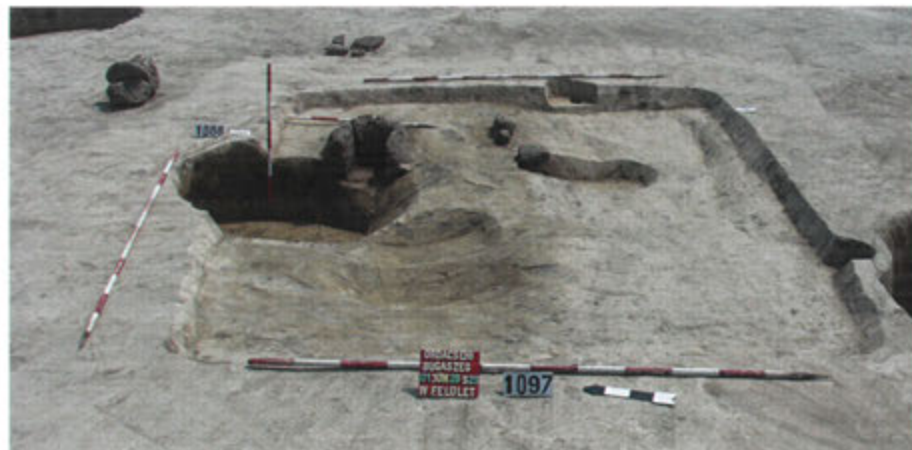

35. kép
Mesterjegyes terra sigillata
tál utánzata Ordacsehi-
Majorból

A kora római települések a Balaton déli partján lévő út mellett találhatók. Szőlősgyörökön és Balatonlelle-Rádpusztán került sor kisebb telepfeltárássra. Mindkét lelőhelyen a homokbányászás nagy károkat okozott, de a házakból, kemencékből és néhány gödörből így is nagy mennyiségű leletanyag került elő. A kora római házak formája a késő kelta házformát követi. Sokáig megmaradnak a kelta edényformák, mellettük megjelennek azok a termékek, amelyek az egész birodalom területén előfordulnak. A települések tűz pusztításának estek áldozatul, ezért a 2–3. században a falvak a Balatonhoz közelebb, eldugottabb, mocsarakkal övezett részeken találhatók meg. Ezek az újonnan létesült telepek az M7-es új nyomvonalába estek. A bennszülött települések szerkezete hasonlóan szórt, mint a kelta korban, ezért a telepeknek csak a kisebb része esik bele a feltárásokba.

A 2–3. századi házak is hasonló szerkezetűek, akárcsak a kelta korban, a kenyérsütő kemencét rendszerint itt is az épületeken kívül rakták. Az egyik ordacsehi-bugaszegi háznál ettől eltérő példát is találtunk, a terület nyugati részén kőkemencés épületet tártunk fel (36. kép). Különböző nagyságú kődarabok mellett téglatöredékeket, sőt nagyobb kavicsokat is felhasználtak az építéséhez. Az ugyanezen a lelőhelyen előkerült nagy, cölöpszerkezetes építmény terménytároló lehetett. Rendkívüli lelet volt itt egy faszerkezetű tárolóban vagy ládában megmaradt, nagy mennyiségű szénült gabonamag. A tárolót egy gödör sarkában találtuk, mellette nagyméretű, többször megújított kemence állt, melynek sütőfelületét sűrűn rakott kerámiatöredékekkel alapozták meg. Nem elképzelhetetlen, hogy a két objektum összefügg, talán a kenyérsütéshez felhalmozott magvakat tárolták a kemencéhez közeli gödörben. Számos telepen nagy kiterjedésű, de sekély árokrendszer került elő, ezek a gazdasági életben játszhattak szerepet. Ordacsehi-Major lelőhelyen háznál kisebb, de padlós építmények is előfordultak, ezek műhelyek lehettek. Az egyik épületből mesterjegyes terra sigillata-utánzat (35. kép; ld. még 225. kép) és ép bronz karperec is előkerült (ld. 223 kép).

Az M7-es ásatásokon számos kutat is feltártunk, korábban ilyen jellegű objektumot Somogy megyében még nem találtak. Több esetben ránk maradtak a kutak famaradványai is: a négyzetes ácsolású szerkezetet több esetben belül nagyméretű faoszlopokkal támasztották meg (ld. 113., 165. kép). Az eddigi vizsgálatok alapján a kutak faszerkezetéhez kocsányos tölgyet használtak fel. A balatonszemesi kút vadalmafából készült fadugót őrzött meg. A kutak bontását nehezítette a feltörő talajvíz, kivéve a bugaszegieknél, ami arra utal, hogy itt a római korban a talajvízszint – feltehetően a Balaton vízállásának változásával összefüggésben – magasabban volt, mint napjainkban. Ugyancsak az egyik bugaszegi kútnál lehetett megfigyelni, hogy azt, a betöltés felső részében megtalált teljes lócsontváz és több más állat vázrészei alapján, később döggékként „hasznosították”. Mind a kutakból, mind a gödörből

36. kép
Kőkemencés ház Ordacsehi-
Bugaszegről

gazdag leletanyag került elő: a nagyszámú *terra sigillata*-töredék (köztük több mesterjegyes is) mellett füstölő- és dörzstálak, festett edények, korsók és fedők egészítik ki az edénykészletet (37. kép; ld. még 114., 207. kép). A mindennapok tárgyait hálonehezékek, vaseszközök, esztergált csont hajtók, fibulák és üvegtöredékek képviselték.

Számos római (szintén a 2–3. századba sorolható) telepet sikerült megmenteni a Kaposvárt elkerülő 61. úti megelőző feltárások során. A 3. számú lelőhelyen közel 600 objektumos, gazdag leletanyaggal rendelkező település nyomai maradtak meg. Kút kivételével minden települési objektum előfordult a lelőhelyen.

A legnagyobb római falu szintén az M7-es feltárások során került elő. A balatonlelle-kenderföldi település méretére jellemző, hogy tíz kút tartozott hozzá. Ezen a lelőhelyen késő római kori telepjelenség is előfordul, igaz, objektum nélkül. Feltehetően fémmegmunkáló műhely elegyengetett maradványait sikerült feltárni.

A Kis-Balaton térségében (a 2–3. századi telepek mellett), Vörs-Battyáni-disznólegelő és -Kerékerdő lelőhelyeken késő római objektumok is voltak. A házak formája ekkor már változatosabb, gyakoribb a négyzetes háztípus, négy vagy hat gerenda tartja a tetőt. Említésre méltó, hogy mindkét lelőhelyen feltártak egy-egy házat, melyekhez két-két kemence tartozott. A leletanyag kevesebb, mint a kora római időszakban, sok gödör szinte kizárólag római épülettörmelékkel tartalmazott. Felhasználásukról a vörs-kerékerdei kenyérsütő kemencék tanúskodnak, ugyanis a kemencék tüzelőterét tégladarabokkal rakták ki. Míg az M7-es ásatásokon nem került elő római kori temetkezés, addig az egyik vörsi lelőhelyről egy kisebb temető is ismert.

Szintén a késő római időszakban létesült a ságvári telep. A Jaba-patak partján megtalált település lakói talán a birodalomba betelepített karpok voltak.

A késő római időbe tartozó csontfaragó műhelyt sikerült feltárni Ordacsehi határában. A műhely hat cölöplyukas építmény volt, sok megmunkált agancsdarab származik belőle, érdekes módon még a cölöplyukak betöltéséből is. A műhely mellett ház és kenyérsütő kemence, valamint néhány tárológödör került elő. Ezekben az objektumokban félkész csontdarabok mellett több csontfésű is volt. A telepen nemcsak csontfaragással foglalkoztak, erről tanúskodik a házban megtalált nagyszámú hálonehezék.

Szólógyörökön a bennszülött település mellett egy rendkívül gazdag sír is előkerült. A lelet, mely egész Pannoniában a leggazdagabb bronzedényekben, vedret, tálat, kancsót, nyeles csészét, korongos nyelű serpenyőket, merítőkanalakat és szűrőt tartalmazott. A csontvázas sír melléklete volt még egy bronzolló, bronztű és üvegedény is. Az 1. század végén, a 2. század elején készült bronzedények egyikén L. Ansius Diodorus capuai bronzműves mesterjegye maradt meg.

A római korban az 1. század 2. fele és a 3. század 1. fele közötti időszakban fordul elő a halom alá temetkezés. A halomsírok számát és a temetők elterjedését nézve Pannonia és a vele szomszédos Noricum provincia (a mai Ausztria keleti része) a legjelentősebb. A Dél-Dunántúlon a legtöbb halomsíros temető Zala, illetve Somogy megyében található. A temetőkön belül a halmok száma változatos, a legtöbb halom (176) a somogyjádi temetőben található. A római temetők szerkezetére jellemző, hogy nyugat-kelet irányúak, és a nagyobb halmokat általában kisebbek veszik körül, ami családi temetkezésre utalhat.

Nagyberkiben, a szalacsikai földvár lábánál észak-déli irányban húzódó, nagy kiterjedésű kora vaskori halomsírmező található, itt több esetben római utótemetkezésre utaló adatunk van. Csak több szondázó ásatással lehet eldönteni, hogy külön római kori halmok találhatók-e az őskori sírdombok között. A nagyberki halmoktól nyugatra, már Mosdós területén, szerkezete alapján esetleg római korinak tartható, 12 síros temető található. Az egykor 7 síros orci temető ma már elpusztult, de egy 1934-ben végzett ásatás alapján

37. kép

Tál Ordacsehi-Bugaszegegről

szintén a római korba tartozott. Somogyaszaló határában 68 halom maradt meg, a szondázó ásatás a halmok alatt külön sírgödröket talált, melyekben noricum–pannoniai szárnyasfibula töredéke és jó minőségű edények mellett kézikorongon készült fazék darabjai is voltak. A túlvilági útravalóra utalnak a sírokban lévő állatcsontok. Az egyik sír esetében megfigyelhető volt, hogy a halotti máglya maradványait a sírgödör felett elterítették. Az egykor Eddéhez tartozó, ma már önálló Alsóbogát közelében 29 síros temető maradt ránk. Sírrablás során szétdúlt halmokból kerültek római leletek a kaposvári múzeumba, melyek között kétfülű korsó, festéssel és rádlimintával díszített urna, bepecsételt növényi mintával díszített tál töredékei, valamint fazék- és táltöredékek voltak. Az alsóbogati halmoktól légvonalban kb. 6 km-re dél-nyugatra található a somogyjádi temető. Szondázó ásatása szerint ritkábban előforduló temetkezési mód a jellemző: nem ástak külön sírgödört, hanem a halotti máglya maradványait a sírdomb földjébe keverték. Az egyik feltárt halomban talált *terra sigillata* edény tanúsága szerint ezt a temetőt a 3. század 3. harmadáig használták. A lengyeltóti földvár melletti öreglaki halomsíros temető területén római kori telep is van, esetleg itt szintén előfordulhat római kori temetkezés is, mint a nagyberki temető esetében.

A 3. század közepének barbár betörései a települések pusztulását okozták. A betörésekről több elrejtett érmelelet is tanúskodik. Somogyszilben egy szarmata harcos sírja is előkerült. A 4. század újabb virágzást hozott a provincia életébe. Ekkor építik át a ságvári erődöt, mely a limes utánpótlását szolgálta. Nagyobb telepek mellett több temető, illetve temetőrészlet is ehhez az időszakhoz tartozik. A legjelentősebbek Ságvár és Somogyszil határában találhatóak. Mindkét temető gazdag ékszerekben, üvegedényekben és mázas edényekben. Kiemelkedik a leletek közül a somogyszili temető *Medusát* ábrázoló bronz ékszere. Ságváron a temetőkápolna (*cella memoriae*) maradványait is sikerült megtalálni. Bár a ságvári temetőből 342, a somogysziliből 142 sír ismert, egyik temető feltárása sem tekinthető teljesnek, mindkét helyről ismerünk újabban előkerült sírokat.

Kisebb temető található Zamárdi határában, melynek egyes leletei (besímitott díszítésű edények, fazekak, csontfésű, orsógomb, késői típusú hagymafejes fibulák) alapján a temető használata az 5. századra is átnyúlt. A többi temetkezés közül érdemes kiemelni a szép kivitelű üvegedényeket tartalmazó mosdósi sírt, valamint a csomai téglasírt, melyben vastárgyak, csont karperecek és érmék mellett több üvegedény és arany fülbevaló is volt.

A Balaton déli partján (az északi oldal gazdagságával szemben) jóval kevesebb villát találunk. Számottevő leletek csak a fonyódi villából kerültek elő, míg a balatonújlaki és balatonszabadi épületre kevés terepbejárású anyag utal. Mindhárom villa beépített területen található, így további eredményt nem nagyon várhatunk. A halomsírkutatás során Kaposfüreden és Somogyjádön találtak villára utaló nyomokat. Beépítetlen területen, de szántással nagyon lepusztítottan, Somogyszilben a római temető mellett, továbbá a kis-balatoni római telepek közelében, Balatonszentgyörgyön található még római villa. A Balatontól délebbre, Somogyvár déli részén, a Resterica-dűlőben került sor villa feltárására. A mintegy 35 × 38 m-es villából csaknem kizárólag a falak alapozása maradt meg. A nyugat–kelet tájolású épület nyugati végén apszissal záródik, egy téglából épített és egy földbe ástott vízlevezető csatorna tartozott hozzá. A leletanyag 4. századi, a feltárás során előkerült kora római kerámia valószínűleg a villától nyugatra és északra található telepről származik. A leletek közül kiemelkedik egy töredékes, feliratos ezüstkanál (URSINE VIVAS – Ursinus, élj!). Érdemes továbbá megemlíteni, hogy a somogyvári villa alapfalaiba kora római sírkőtöredékeket építettek be, illetve egy gödört töltöttek fel ezekkel, egyéb épülettörmelékekkel együtt. A villához tartozó temető valószínűleg a közeli Pamuk északi végében található. A somogyvári villától nyugatra szarkofágban eltemetett nő maradványai kerültek elő. Melléklete

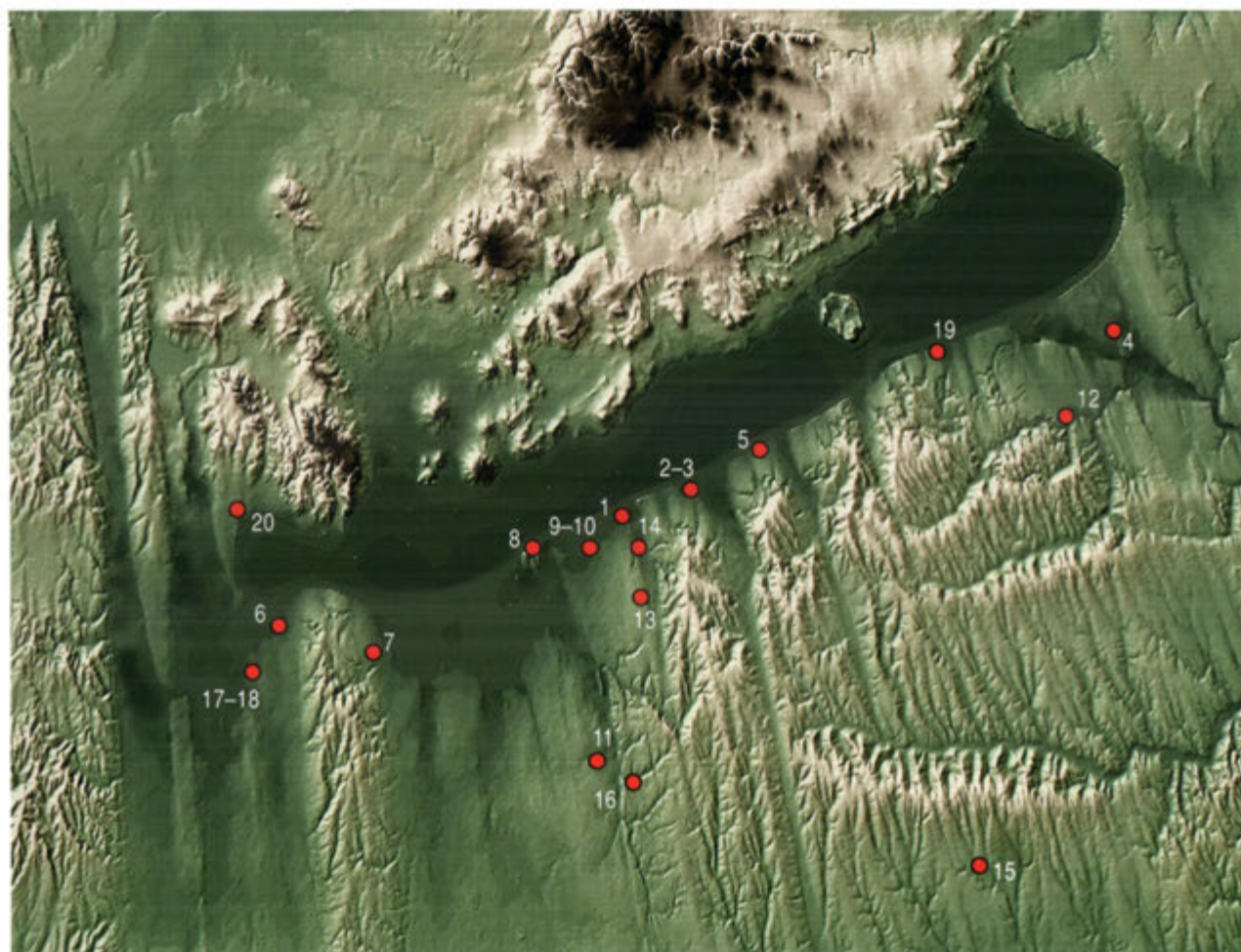
4. századi üvegedény volt, de antropológiai vizsgálata szerint (K. Zoffmann Zsuzsanna munkája) az 5. századi germán etnikummal mutat rokonságot. Az újabb kutatások Somogyváron egy fontos központot rajzolnak ki, és mint már utaltunk rá, a Somogy megyét átszelő utak kereszteződési pontját is ide tehetjük.

Kevés lelet maradt meg a magyaregresi villából, említést érdemel egy szép kidolgozású ólomrelief. A somogyvári villa falait a feltárás után visszatemetették; a Dél-Dunántúlon a zalalövői és a kővágószőlősi, a Balaton északi partján a balácai helyreállított épületek segítenek bemutatni, hogy milyen lehetett az élet a provincia belsejében.

A limeshez vezető utak és a hadtápellátmány biztosítására épült a ságvári erőd. A 254 × 298 méter alapterületű, 2,3 m vastag falú épületet 21 kerek torny védte. Északon és délen kettős tornyok védték a kapukat, itt a védőfal is vastagabb volt (3,5 m). Bár az erődre ráépült a mostani település, ami a védőfal csaknem teljes elpusztításával járt, a belső részen több gabonátároló épület mellett sikerült azonosítani a parancsnoki épületet, melyet mozaikokkal és falfestményekkel is díszítettek. A talán legismertebb dél-dunántúli erőd, a keszthelyi is jórészt elpusztult, míg a ma Dombóvárhoz tartozó heténypusztai a lakott területektől távol esik, és teljes feltárása számos új információt adhat a provincia belsejében lévő erődítésekről.

Míg korábban több érmelelet látott napvilágot, addig az utóbbi években csak Somogyszobról került múzeumba néhány 3. századi érme, melyeket elmondás alapján edényben rejtettek el. Szintén érmelethez tartozhatnak azok a 4. századi érmék, amelyek Kaposváron, a 61. úti feltárások 3. lelőhelyéről származnak. Nagyberki-Szalacskáról, ahonnan már több érme- és kincslelet ismeretes, 1984-ben az első, hiteles ásatásból származó kincsleletet sikerült megtalálni. A 3. századra keltezhető leletegyüttesben hosszú használatról árulkodó bronzedények, bronz tintatartó mellett vaseszközök is voltak.

Bár Pannonia belsejét több barbár betörés pusztította, az egyre gyarapodó 5. századi leletek arról tanúskodnak, hogy a késő római lakosság egy része a provincia feladása után is háborítatlanul tovább élt.

38. kép

*A tanulmány szövegében
említett dél-balatoni római
kori lelőhelyek*

1. Balatonboglár
2. Balatonlelle-Kenderföld
3. Balatonlelle-Rádpusztá
4. Balatonszabadi
5. Balatonszemes-Szemesi-berek
6. Balatonszentgyörgy
7. Balatonújlak
8. Fonyód
9. Ordacsehi-Bugaszeg
10. Ordacsehi-Major
11. Öreglak
12. Ságvár
13. Szőlősgyörök
14. Szőlőkislak
15. Somogyszil
16. Somogyvár-Resterica
17. Vörs-Battyáni-disznólegelő
18. Vörs-Kerékerdő
19. Zamárdi
20. Keszthely (Zala megye)

A BALATON DÉLI PARTVIDÉKE ÉS A DÉL-DUNÁNTÚL A NÉPVÁNDORLÁS KORÁBAN

5–9. SZÁZAD

SZŐKE BÉLA MIKLÓS

A Balaton déli partvidékét messze elkerülték a Kárpát-medencét ősidőktől fogva az európai gazdaság vérkeringésébe kapcsoló fő kereskedelmi útvonalak, amelyek a római kori településhálózatot is alapvetően meghatározták. A Dunántúlt diagonálisan átszelő, az Adriát a Kárpátokon túli Kelet-Európával összekötő ősi kereskedelmi útvonal éppúgy messze az északi part fölött, a Balaton-felvidéken haladt el, mint ahogy a Balaton nyugati szélétől is még jókora időbe telt az Északot Déllel összekapcsoló Borostyánkőúthoz eljutni. De nem volt jobb a helyzet az alsóbbrendű, helyi központok közötti forgalmat bonyolító utakkal sem, amelyek keletről, illetve nyugatról megkerülve a Balatont úgy haladtak tovább északon Arrabona (Győr), délen pedig Sopianae (Pécs) irányába, hogy közöttük a Balaton déli oldalán – miként erre néhány emlékből s a különféle útvonalrekonstrukciókból következtethetünk – csak egy csekély forgalmú út tartott némi kapcsolatot.

Ezek az infrastrukturális adottságok nagyjából meg is határozzák térségünk helyét Pannonia provincia gazdasági térképén. Nem véletlen, hogy – szemben a Balaton-felvidék római kori nagy- és középbirtokait reprezentáló villagazdaságok sorával – innen továbbra sem ismerünk egyetlen jelentősebb római villagazdaságot sem. Talán éppen ez az oka annak, hogy a 4. század közepén, második felében ebben a térségben épült meg három, a kutatók többsége szerint egyfajta császári birtokközpontként (is?) működő belső erőd: egy a Balaton délkeleti csücskénél, a Sió közelében, Ságvárotnál, egy a Balaton nyugati szélén fekvő Keszthely-Fenékpusztán, egy pedig a Kapos völgyében, Kapospula-Alsóheténypusztán. Ezek a birtokközpontok természetes szervező gócai lettek a vidék életének, ezért nem véletlen, hogy környékükön (és a hozzájuk vezető utak mentén) a későbbi évszázadokban is fokozottabb települési aktivitás figyelhető meg.

A Keletrómai Birodalom és a nyugati gótok között sorsdöntő jelentőségű hadrianopoliszi csatát (378) követően az annak sikerében meghatározó szerepet játszó Alatheus és Saphrax vezetésével hamarosan Pannoniába érkezett

egy főként gótokból és alánokból álló barbár népcsoport. Megjelenésükkel lezárult Pannonia római kora. A 380 táján *foederat*ként (vagyis a birodalmon belül korlátozott jogokat is adó, szövetségi státuszba került) befogadott barbárok virágzó gazdaságú szállásterületért cserében védelmet ígértek, mégis gyakrabban dúlták a provincia városait, mint ahányszor szövetségi feladatokat teljesítettek.

Ennek az időszaknak érdekes és jellemző emléke egy ékvéséses díszű bronz övdísz, ami Ordacsehi-Kis-töltés egyik települési objektumából került elő (39. kép). Ez egy olyan, széles bőrvögre szerelt háromtagú (esetleg öttagú) övgarnitúra része, ami Britanniától a Duna torkolatvidékéig (de különösen Észak-Galliában) a reguláris római seregben szolgálatot teljesítő germán tisztek rangjelzője a 4. század utolsó harmadában s az 5. század elején. Feltehetően nálunk is egy római szolgálatba lépett *foederati* katonatiszt övét díszítette. Nem véletlen tehát, hogy igen közeli párhuzama ismert nemcsak a csákvári temető 65. sír háromtagú övéről, de pl. a bajor Weissling (Starnberg) lelőhelyről vagy a galliai Tournai, rue Despars D sírből is. Hasonló bronz övdíszek kerültek elő Győrben (Arrabona), Szőnyben (Brigetio), Budapesten (Aquincum), Dunaújvárosban (Intercisa) stb. Bár olyan jelentősebb barbár „szövetségi” település vagy temető, mint amilyen pl. Keszthely-Fenekpuszta környékéről (ld. Sármellék, Kilimán temetőit) vagy Szabadbattyánból, Csákvárról ismert, egyelőre nem került elő, nem lehetetlen, hogy néhány – sajnos eléggé jellegtelen mellékletekkel ellátott – sír, mint az Ordacsehi-Kis-töltés (számos apró kék és sárga gyöngyből álló ruhadísz, ezüst pántgyűrű) és Ordacsehi-Csereföld (két ezüstsű és orsógomb; ld. 199. kép) lelőhelyeken megismertek, már ennek a korszaknak az emlékei.

Az 5. század második harmadában a hunok és a velük szövetséges germán *gentes* (törzsek) fennhatósága alá került térségünk is. Ezt bizonyítja a Balaton déli partjának közelében a Táskaföld-Fehérvíz-majornál előkerült harcos sírjának borostyánkőszíjjal díszített vaskardja és két – kardszíjról vagy lábbeliről származó – vörös ékkőberakásos aranycsatja, s ilyen a Lengyeltóti-Gyógyszertárnál feltárt sír leletanyaga is. Utóbbi sírban egy előkelő harcos feküdt, akinek övét aranyozott ezüst övcsat díszítette, vaskardját ezüstcsatos és ezüst szíjvéges szíjjal csatolta fel, lábbelijét fekete üvegbetétes, rekeszes aranycsatokkal fogta össze, míg öntött ezüst pofarudas zablájú lovát sok apró, aranyozott ezüst félgömbös verettel díszített lószerszámmal szerelte föl. A harcos feje mellett egy halszálla- és zezugmintával besimított díszű korszó és egy kék pettyes üvegpothár állt. Egy hasonló, de kevésbé gazdag, bronz pofarudas zablával és ezüst öv- és cipőcsatokkal, továbbá négy vas nyílcsúccsal eltemetett harcos leletei váltak ismertté Keszthely-Gáti-dombról, egy arany cipőcsatos, arany övcsatos és nyakán aranyhuzalból készült *torquesszel*, feje mellett vörös festésű kétfülű palackkal eltemetett fiúgyermek sírja pedig Keszthely-Téglagyárban került elő. Végül egy szerényebb (?) sír maradványa a Zicsről származó ezüstcsat.

A hunoknak a galliai Mauriacum közelében elszenvedett veresége után (451) germán szövetségeseik fellázadtak, s a Nedao folyó mellett (454) döntő győzelmet arattak a hunok felett. Az utóbbiak maradék erőikkel a Fekete-tenger északi partvidékére húzódtak vissza, így Avitus császár rövid időre megkísérelhette visszaállítani a római uralmat Pannoniában (455). De alig telt el egy év, s már a hunok hajdani szövetségesei, a keleti gótok töltötték ki a Kárpát-medencében keletkezett hatalmi űrt. A többi germán törzsszel, a gepidákkal, szkírekkel szemben ők nyerték el Markianosz császár kezét, hogy „szövetségesként” a Szávától északra fekvő területeket Sirmiumtól Vindomináig (helyesen: Vindobonáig) elfoglalják. Szállásterületük nagyjából megegyezett a korábban Alatheus és Saphrax által felügyelt, majd a hunok alatt feltehetően részben már ugyancsak a gótok által megszállt térséggel. Jordanes, a gótok történetírója szerint Valamer főkirály a Dráva–Száva közti Pannonia Secunda

39. kép
Bronz övveret Ordacsehi-Kis-töltés lelőhelyről

területén, Bassiana központtal, Thiudimer király a Balaton melletti részen (*iuxta lacum Pelsoidis*), Vidimer király pedig a kettő között telepedett le. Thiudimer székhelyét, régészeti adatokra támaszkodva, többen a keszthely-fenekpusztai erődítésben vélik megtalálni. Tény, hogy az erődtől délre előkerült egy kis családi temető, melynek tagjainál feltűnően sűrűn fordult elő a gótoknál különösen kedvelt mesterséges koponyatorzítás. Jellemzőek az egyik Ny–K-i tájolású kislánysír (10. sír) mellékletei, ahol a medencén, tehát a széles öv (*cingulum*) díszeként egy geometrikus ékvéséses, háromgombos, félköríves fejű, fecskefark lábú, aranyozott ezüst fibulapár feküdt, mellette kétoldalas csontfésű és üveggyöngyök, továbbá egy női sír (5. sír) poliéder végű ezüst függőpárja és ezüst karperece. A fibulapár pontos párhuzamai a Hács-Béndekpuszta 19. és 20. sírből és a Letkés 1. sírből ismertek, s az 5. század utolsó harmadára keltezhetők.

Bár a keleti gótok 473-ban részben Itáliába, részben a Balkán délibb tartományába költöztek, ekkor még jelentős népcsoportok maradhattak Pannoniában is, amelynek nyugati, délnyugati fele (Pannonia Prima és Savia tartományok) 476-tól a szkír Odoaker itáliai királysága alá tartozott. 485-től azonban a Balkánról is Itáliába települtek át a gótok, ahol 493-tól 526-ig Nagy Theoderik királysága alatt messzi vidékeket egységbe foglaló szövetségi rendszert létesítettek – s ennek Pannonia továbbra is része maradt. Zömmel ennek a korszaknak lehet az emléke – még ha esetleg már korábban létre is jött – Hács-Béndekpuszta és Balatonszemes-Szemesi-berek temetője. Az utóbbi temető Ny–K-i tájolású sírjaiban nyugvók között ugyancsak előfordul még a koponya mesterséges torzítása, a nők viseletében pedig meghatározó a *cingulum*ra szerelt két ívfibula és az övcsüngő. Ilyen a 150. női sír ékvéséses díszű, félköríves fejű, egyenes lábú, háromgombos, aranyozott ezüst ívfibulapárja (40. kép) a medence táján és a hozzá tartozó gyöngyök és ezüstpánt-foglalatatos füstkvarc gömbcsüngő a combok között, míg az elhunyt a nyaka körül aranylemezről készült, bordázott hordógyöngyöket viselt, lábbelijét pedig erős profilú csatpeckes, ovális karikájú ezüstcsatok fogták össze (ld. 116. kép). Egy másik sírban (268. sír) poliéder végű, arany fülbevalópár, gyöngynyaklánc, ezüst övcsat és egy, a köpenyt (*pallium*) összefogó, vésett spirálisokkal díszített háromgombos, félköríves fejlemezű és egyenletesen széles, ékvéséses és niellódiszes lábú fibulapár alkotta egy fiatal lány ékszereit és viseleti tárgyait (ld. 118. kép). Hasonló fibulák voltak további két sírban (267., 269. sír: 119., 121. kép). Ennek a fibulatípusnak (ún. Reutlingen-típus) az analógiái alemann–bajuvár környezetből ismertek az 5. század második felétől, bár a 150. sír fibulájának ovális fejkiképzése és hosszában bordázott tojásdad gombjai párhuzam nélküli, egyedi részletek. Maga a fibulatípus az 506. évi, frankoktól elszennvedett vereséget követő nagy elvándorlással az alemann törzsterületen kívül is elterjedt, legkésőbb ekkor jut el Pannoniába is.

A 6. század elejétől a Dunántúl északi része, majd Nagy Theoderik halála után (526) a Balatontól délre fekvő terület is langobard fennhatóság alá került. A fenekpusztai erőd közelében, a Balatont nyugatról elkerülő római út ellenőrzésére települt le az a *fara* (szabad harcosok közössége), amelynek a temetkezési helye Vörsön már régebb óta ismert. A feltárt 37 sír mindegyikét régen kirabolták, a rablók célirányosan a férfiak díszesen felszerelt kardját és a nők díszövét (*cingulum*) összefogó aranyozott ezüst ívfibulapárt keresték. De a Ny–K-i tájolású sírokban így is elég leletanyag maradt még: a harcosok lándzsája és pajza, illetve a nők köpenyét (*pallium*) az áll alatt záró, aranyozott ezüst és bronz sasos és S-fibulák, továbbá a gyöngysorok, övcsüngők, edények stb.

Az autópályás ásatásoknak köszönhetően Balatonlelle-Felső-Gamászon és Zamárdi-Kútvölgyi-dűlőben a langobardok eddig ismeretlen települései, háztípusai is ismertté váltak. A földbe mélyített földkunyhóknak két fő formája különíthető el: az egyiknél a ház tengelyében mélyül le a sátoztató sze-

40. kép
Germán női sír mellékletei
Balatonszemes-Szemesi-
berekből

lemenjét tartó két ágasfa gödre, s az egyik (feltehetően a bejáratallal szembeni) oldalon gyakran kis kemencét is vájtak a ház földfalába, a másiknál a ház rövidebb oldalain középen, illetve a két sarokban 3-3 faoszlopot ástak le, amelyek egy bonyolultabb tetőszerkezetet tartottak. Zamárdiban a település szerkezete is rekonstruálható. A domb alján, a vízhez közel kenyérsütő kemencék sora húzódott, és ide ásták a kutakat is, míg a szelemenés, sátorotetős földkunyhók a domboldal magasabb részén, szinte teljes kört alkotva vettek körül egy üres teret (41. kép). Tőlük távolabb, szabálytalanabb elrendezésben mélyültek le a 3-3 faoszlopos földkunyhók. Ilyen, egymástól nagyobb távolságokban álló, 3-3 tartóoszlopos kunyhók jellemzik a balatonlelleli települészetet is (ld. 144. kép). Néhány mélyebb oszlopgödör a zamárdi földkunyhók között esetleg nagyobb földfelszíni épület maradványa lehet.

A földkunyhók padlóján több esetben is ott halmozódtak a padlón a szövőszék agyagnehezékei, néha pedig az asszonyok elvesztett és padlóba taposott, háromrészes, kétoldalas agancsfésűi is megkerültek (ld. 60. kép). A házi szeméttel a felhagyott földkunyhókba temetett kerámiatöredékek részben az ún. langobard díszkerámiához tartoznak, aminek régibb típusú, függőleges és ferde kannelúrával s bordákkal tagolt, éles hastörésű, polírozott felületű, mély táljai és fazekai inkább a balatonlelleli, míg a geometrikusan polírozott és pecsételt díszű, redukált égetésű edényei a fiatalabb zamárdi teleptelepre jellemzőek (ld. még a kiöntőcsöves díszedényről szóló tanulmányt). Ezek mellett meghatározóak még az erős kavicssoványítású, kívül-belül határozott korongolásnyomokat mutató, redukált égetésű, vékony falú, a római kori házi kerámia hagyományaira épülő fazekak és szilkek töredékei (42. kép).

A Kárpát-medence keleti felét elfoglaló gepida királysággal évtizedek óta öldöklő harcot vívtak a langobardok anélkül, hogy egyik vagy másik fél döntő módon felül tudott volna kerekedni. Végül a langobardok egy ázsiai lovasnomád néphez, az akkor már az Al-Dunánál állomásozó avarokhoz fordultak segítségért. A döntő ütközetben holtan maradt a csatatéren Kunimund gepida király (567), ám a „győztes” langobardoknak sem kellett sok idő ahhoz, hogy felismerjék: a Kárpát-medence új urai az avarok, akik a langobardok Itáliába történt békés elvonulása (568. húsvét hétfője) után szövetséges szláv törzseikkel együtt több évszázadra tartósan berendezkedtek e tájon. A Kárpát-medence hosszú évszázadok után újra most, az avar kaganátus kezei alatt vált eggyé.

41. kép
Zamárdi-Kútölggyi-dűlő,
a népvándorlás kori falu
részlete légi felvételen

Míg a (fél)nomád életet élő steppei lovasok az életmódjuknak inkább megfelelő alföldet és a széles folyóvölgyeket, szláv alattvalóik a hegyes, erdős, mocsaras területeket népesítették be. Nem véletlen tehát, hogy Zala és Somogy erdős, mocsaras térségeiben, a Balatontól délre mélyen lenyúló, berkes öblökben a szlávok régészeti emlékei is fel-feltűnnek. Zalában az avarokkal közös, birtuális temetőik sem ritkák, itt azonban egyelőre csak jellegzetes kerámiájuk, a nyugati szlávokra oly jellemző függőleges peremű, aszimmetrikusan tojásdad, kézzel formált, ún. prágai típusú edények jelennek meg a jellegzetes korai avar kerámiák társaságában, így pl. Ordacsehi-Kis-töltés néhány vermében (ld. 180. kép). De a langobardok közül sem mindenki távozott Alboin királlyal Itáliába. Erre utalnak a zamárdi telep azon földkunyhói, amelyekben a langobard mellett díszítetlen vagy zezzug-vonalköteggel díszített, korongolatlan korai avar fazekak is felbukkannak (43. kép).

A korai avar kor településtörténetét a Dunántúlon még mindig alapvetően a római utak – de még inkább a hajdani késő római központok, a fenékpusztai és a ságvári belső erődök – határozzák meg, mintha ezek szervező ereje még az avar honfoglalás idejében is elevenen hatott volna. Feltűnő módon ugyanis éppen ezeknek az erődöknek a vonzáskörzetében találhatók meg azok a több ezer síros, kevert avar, germán, szláv népességű s feltűnően gazdag temetők, amelyek Zamárdi-Réti-földeken, Káptalantóti-Bodókon, vagy éppen Keszthely-Városi temetőben, Dobogón és Fenéki útnál, továbbá Fenékpusztá-Pusztatemplomnál és magában a fenékpusztai erődben váltak ismertté. Ezekben a temetőkben a gyakori és alapos korabeli sírrablás ellenére több sírban is maradtak még olyan ritka rangjelző tárgyak, mint a Bizánci Birodalomban a főtisztviselőknek kijáró, tausirozott és nemesfémberakásos díszű, összecsucskható vasszékek (*sella plicatilis*), amelyek Zamárdi-Réti-földeken öt, a Mohács melletti Kölked-Feketekapu temetőjében pedig egy sírban bukkannak fel, párhuzamaik pedig éppúgy megvannak az itáliai Nocera Umbra és Pavia langobard előkelőinek sírjaiban, ahogy a Nílus menti Ballanában. S ilyenek a bizánci bronzedények, tálak, korsók, amelyek Zamárdi-Réti-földek (244. sír), Várpalota-Gimnázium (204. sír), Kölked-Feketekapu (B 174. sír), Budakalász-Dunapart (740. sír) temetői mellett a Meroving Birodalom nemesi sírjainak is gyakori mellékletei, vagy a mediterrán térségben készült üveg ivókürtök és talpas poharak, korsók (Keszthely-Fenékpusztá, Zamárdi-Réti-földek stb.), a második germán állatstílusban díszített, arany, aranyozott ezüstlemez és tausirozott vas övgarnitúrák és lószerszámveretek, vagy éppen almandin rekeszberakásos, filigrándíszes arany ékszerek, övdíszek, fibulák stb. Az ezeket a tárgyakat birtokló magas társadalmi rangú személyek és szolganépük bizonyosan működési területük központjában, lakóhelyük közelében, azaz valamely jelentősebb avar hatalmi, közigazgatási központban lettek eltemetve. Mivel egyelőre semmiféle régészeti nyoma nincs avarok által épített, erődített központoknak, nagyon valószínű, hogy erre a célra az ekkor még jó állapotban lévő késő római belső erődöket (Ságvár és Fenékpusztá stb.) és néhány más, megerősített római települést (Aquincum, Arrabona, Sopianae stb.) vettek igénybe.

A Balaton térségében két helyen, Ságvár és Fenékpusztá körzetében is létrejött regionális központnak köszönhetően a korábbi időkhöz képest jelentősen megnőtt vidékünk népessége, megsűrűsödtek a korai és középvavari települések és temetők, melyek továbbra is elsősorban a római idők óta folyamatosan használt utakhoz igazodnak, de a népvándorlás idejében most első ízben a Balaton déli partvidékén is megszorodnak. Zamárdi-Réti-földek mellett avar temető vagy temetőrészlet vált ismertté Balatonszárszó, Balatonboglár, Fonyód, Balatonberény, Balatonkiliti lelőhelyeken, s ehhez most további adatként járul hozzá a Balatonszemes-Bagódombon feltárt, a 7. század közepe tájáról származó három sír (44. kép). A Kis-Balaton térsége után pedig immár a Balaton déli partján is előkerültek az avarok 7–8., sőt

42. kép
Korongolt fazék Zamárdi-Kútvölgyi-dűlőből

43. kép
Kézzel formált edény
Zamárdi-Kútvölgyi-dűlőből

44. kép
Avar kori sírok
ékszermellékletei
Balatonszemes-Bagódombról

részben a 9. századra keltezhető településmaradványai: Balatonőszöd-Temetői-dűlőben egy egész falurész, amelyben kettes-hármas csoportokban álltak a földkunyhók, körülöttük szabadban álló sütő- és füstölőkemencékkel. A kunyhók nagy részében falba vájt, boltozatos kis üreg szolgált valamiféle fűtőalkalmasságként (aljuk enyhén átégett, bennük nagyobb mennyiségű kő és hamu volt), míg két sekélyebb s talán későbbi időszakból származó kunyhóhoz az egyik sarokba kőből rakott kis kemence tartozott (ld. még alább) (94. kép). Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlőben ugyancsak egy kőkemencés földkunyhó, szabadban álló sütőkemence és karám nyomai, és – talán e kis tanya egykori lakói egyikének – egy nőnek a sírja, Balatonlelle-Felső-Gamászon szintén néhány kemence, verem, illetve karám alapárkai és feltehetően a kis telep lakóinak sírjai kerültek napvilágra.

A 8. század végére, 9. század elejére, részben talán a Karoling Birodalommal vívott küzdelem (796–811) következményeként is, átrendeződtek a hangsúlyok az avar településterületen belül. A Balaton DNy-i térsége, a Kis-Balaton mellett az addig kevesebb figyelemre méltatott Kapos-völgye is felértékelődött, s Vörs mellett elsősorban itt, a Kaposvár melletti Kapospulán és Fészerlakpusztán, illetve Toponáron (= Kaposvár-Sántos 33. lh.) létesültek feltűnően gazdag temetők. A lovas harcosok sírjait az ún. nagyszentmiklósi kincs stílusában készült, aranyozott bronzveretes övek, lovaikat pedig a hasonló stílusú bronz, illetve polikróm fémlakások, vasveretes szerszámok, míg a nők sírjait aranyozott bronz szőlőfürtös függők és bronz drótkészerek mellett nyugati típusú gyöngyökből fűzött nyakláncok, továbbá bronz karpercek, gyűrűk jellemezték.

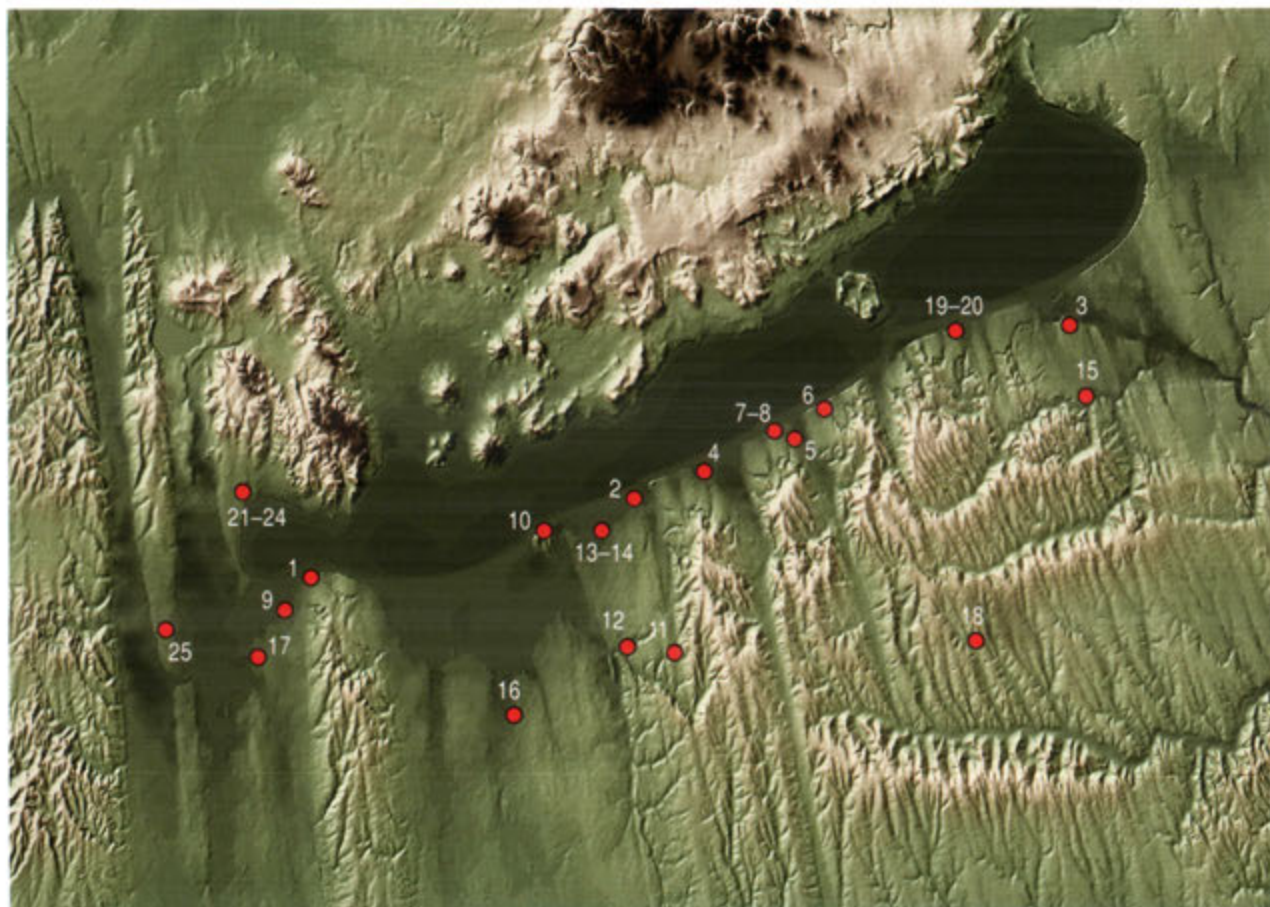
A 9. század első harmadának végére a Kárpátok és Alpok közrefogta térségnek az Ennstől a Dunáig terjedő, *Oriens* összefoglaló néven emlegetett fele mind szervezettebb részévé vált a Karoling Birodalomnak. Ennek Pannonia inferior tartományában, a Zala alsó folyásvidékén, Zalavár-Várszigeten épít ki a 840-es évek elején egy grófi központot a Mojmir által Nyitráról elűzött és végül a frankoknál menedéket találó Priwina és fia, Chezil (Kocel), akik Német Lajos császár hűbéreseként és a salzburgi érsekség hű támaszaiként számos templomot építtetnek, kíséretük előkelői pedig virágzó kora feudális udvarházak sorát létesítik. Civitas Priwinae/Zalavár vonzáskörzetében, a Kis-Balaton partvidékén és szigetein a speciális szolgáltatásokat nyújtó szolgálónépek települései sorakoztak, a Keszthely-Fenekpuszta, Vörs és Balatonszentgyörgy-Vasútállomás lelőhelyeken pedig ezek temetőire bukkanunk. A 8. század vége felé megnövekvő népességre támaszkodva egy kisebb nemesi birtokközpont működhetett ebben az időben a Kapos völgyében is, miként ezt a Kaposvár határában feltárt temető is bizonyítja. A zalavári központtól kelet felé eddig ismert legtávolabbi Karoling-kori településrészt és hozzá tartozó néhány sírt Balatonőszöd-Temetői-dűlőben tártak fel. A négy sírban a korszakra jellemző drótkészerek, az ún. láncocskás csüngőjű ékszerek egy ritka változata feküdt, rezgőkarcos díszű, széles pajzsos fejű, ún. blučinai típusú lemezgyűrű, mozaikszemes gyöngy és kései típusú, többtagú rúd- és egyes gyöngyök társaságában (45. kép; ld. még 96–97. kép). A halottakkal étel-italt is temettek el, az egyik edényt sávokba rendezett, fésűs beszürkölések díszítették. Talán e kis közösség településmaradványa az a két sekélyen földbe mélyített, kőkemencés földkunyhó, ami ugyanitt került napvilágra. Mégis azt kell mondanunk, hogy a kaganátus összeomlása után a korábbi időszakhoz képest érezhetően lecsökkent a népesség száma, s a helyben maradtak is nyugatabbra települtek, feltehetően a biztosabb megélhetés reményével kecsegtető civitas Priwinae/Zalavár vonzáskörébe.

A 9. század végén, a honfoglaló magyarok megjelenésével megakad az a fejlődés, amit Európa korai feudális rendszerének részévé válva Nyugat-, Délnyugat-Dunántúl népessége éppen csak megkezdett. Az udvarházak urai, a templomok papjai Nyugatra menekültek, és feltehetően jórészt velük tartott

a megélhetése miatt erősen hozzájuk kötődő szolgálok serege is. Az ezredfordulóra azonban újabb lehetőséget kapott az immár magyar köznépi tömeggé összekovácsolódott népesség, hogy István király és utódai erőskezű kormányzása alatt a keresztény Európa biztos bástyájává váló magyar királyság alattvalójaként újra bekapcsolódjon az európai kultúra vérkeringésébe.

45. kép
Karoling kori sírokból származó ékszerek és edénymeléklet Balatonőszöd-Temetői-dűlőből

46. kép

A tanulmány szövegében
említett dél-balatoni
népvándorlás kori lelőhelyek

1. Balatonberény
2. Balatonboglár
3. Balatonkiliti
4. Balatonlelle-Felső-Gamász
5. Balatonőszöd-Temetői-dűlő
6. Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő
7. Balatonszemes-Bagódomb
8. Balatonszemes-Szemesi-berek
9. Balatonszentgyörgy-Vasútállomás
10. Fonyód
11. Hács-Béndekpuszta
12. Lengyeltóti-Gyógyszertár
13. Ordacsehi-Csereföld
14. Ordacsehi-Kis-töltés
15. Ságvár
16. Táskafő-Fehérvízi-major
17. Vörs
18. Zics
19. Zamárdi-Kút völgyi-dűlő
20. Zamárdi-Réti-földek
21. Keszthely-Dobogó
22. Keszthely-Fenekpuszta
23. Keszthely-Téglagyár
24. Keszthely-Városi temető
25. Zalavár

A BALATON DÉLI PARTVIDÉKE AZ ÁLLAMALAPÍTÁSTÓL A KÉSŐ KÖZÉPKORIG

10–14. SZÁZAD

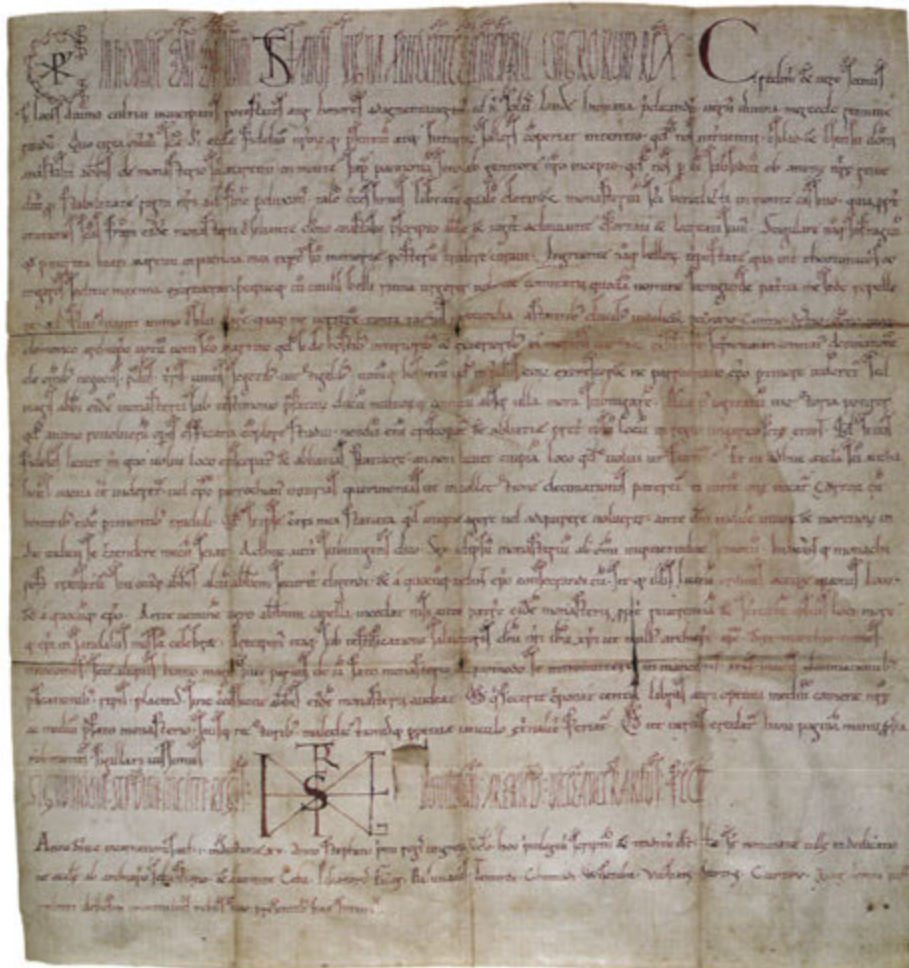
BELÉNYESY KÁROLY-ZATYKÓ CSILLA

A Dél-Balaton vidéke a keleti frank Pannónia elfoglalása (900) után Kál harka és fia, Bulcsú Zalát és Somogyot is magába foglaló szállásterületéhez tartozott. A 955-ös augsburgi csata után kivégzett Bulcsú területei a törzsfői hatalom új öröklési rendjének kárvallottja, Koppány vagy apja, Tar Szerénd birtokába kerültek. Ugyanakkor Bulcsú hatalomvesztett leszármazottai megmaradhattak szállásaik egy részén, így a Somogyban őshonosnak tartott Bő, valamint a Vér-Bulcsú, másnéven Lád nemzetség utódai a középkorban is megtalálhatók a területen.

A megye Koppány uralmi területén jött létre, a Vajk (István) főhatalma ellen folyó harcának a 997. évi veszprémi ütközetrel záródó leverése után. Kialakulásával és korai történetével kapcsolatban feltételezésekre kell hagyatkoznunk. Somogy megye a Szent István ideje alatt szervezett vármegyékre vonatkozó 11. század eleji forrásokban nem szerepel. Az adatok hiánya magyarázható a pannonhalmi apátság átmeneti területi joghatóságával vagy a Veszprém megyével való közös igazgatással. Ugyanakkor felmerült annak a lehetősége is, hogy az önálló megye csak az István által a somogyi és zalai területekből szervezett Kolon vármegye 11. századi részekre oszlása során alakult ki Zala megyével és a köztük levő, erdős vidéken fekvő segesdi ispánsággal együtt. Első ismert ispánja, a Győr nemzetségből való Győr fia Ottó – aki a Kapos partján lévő Szent Jakab-hegyen nemzetségi monostor alapító oklevelében szerepel 1061-ben.

1002-ben Szent István a pannonhalmi apátságnak adományozta az atyja székrétől őt elmozdítani akaró Somogy megye tizedeit (47. kép). Ezzel elhúzódo pereskedés vette kezdetét a Szent Márton-hegyi apátság és az egyházi ügyekben területileg illetékes és dézsmaszedési jogaikban korlátozott veszprémi, illetve zágrábi püspökségek között.

Az Árpád-kor folyamán a megye, így a dél-balatoni területek nagy része is a királyi várszervezet részét képező várbirtokokhoz tartozott. Más települések a királynéi udvartartás ellátását szolgáló, bizonyos önállóságot élvező, de nem vármegye jellegű segesdi királynéi uradalom részét képezték. A somogyvári

47. kép
A pannonhalmi apátság
alapítólevele

48. kép
Árpád-kori fazék
Ordacsehi-Bugaszegről

királyi és segesdi királynéi központok mellett a különböző várbirtokok rendszerint a főbb utak mentén alakultak közigazgatási és kereskedelmi központokká, körülöttük a szolgák telepei, munkával, szolgáltatásokkal adózó falvak, szolgálonépi települések. A több mint harminc királyi várbirtok között találjuk a Gamástól délre fekvő Vitya, valamint az Ádánd közelében fekvő Pösze birtokokat. Vitya egy része a somogyi vár tartozéka, a másik a királyi csőszök, valamint a királyi kovácsok földje volt. Ugyanekkor Gamást a királyi udvarnokok lakták. Szakácsiban és Vid birtokon (Nagyszakácsi, Nemesvid) a királyi szakácsok éltek, Karádot és a szomszédos Kért a 14. század folyamán is királyi birtokként említik az oklevelek.

Az Árpád-kori öt somogyi birtokos nemzetség (Tibold, Bő, Rád, Harc, Győr) közül a Koppány legyőzésében szerepet játszó Rádiak szereztek birtokokat a Dél-Balaton mellett, Látvány–Lelle–Rádpusztá környékén.

A királyi birtokközpontként központi szerepet játszó Somogyváron (1224: *civitas*) és Segesden (1330: *civitas*) kívül a vásártartás jogát megszerző települések, mint Kétely-Kedhely, valamint Péntekhely (a mai Látvány területén) vagy vámszedő helyek, mint Szemes, alakultak központi helyekké.

Az 1241–42. évi tatárjárás hadieseményei érintették a Balaton mellékét is, a tatár sereg egy része a Balaton menti hadiutat követve vonult IV. Bélát üldözve a tengerpart felé. A tatárjárás utáni váráépítésekkel járó birtokátrendezés zárta le azt a folyamatot, amely a 13. század folyamán a királyi birtokok eladományozása révén a várszervezet bomlását indította el.

IV. Béla váráépítési engedélyeinek következtében a 13–14. század során Somogy megyében is több nemesi birtoklású vár épült, melyek fokozatosan fennhatóságuk alá vonták a környező falvakat, jelentős uradalmakat hozva

létre. Szántód közelében, Kereki község mellett állt Fejérkő vára, melynek tartozékai közé tartozott Kőröshegy is, és amely 1396-ban került a 15. századra a megye legnagyobb birtokos családjává váló Marcaliak kezébe. Szintén jelentős, tíz településből álló uradalom szerveződött a szenyéri vár és a 15. századra mezővárosként említett Szenyér köré, mely ekkor a Tapsonyi Antimus család birtoka volt.

Több egyházi birtokost találunk a Balaton melléki területeken. Az első ezek közül a pannonhalmi bencés apátság, melynek a többi közt Fok, Kiliti, Zamárdi, Kőröshegy, Endréd és Fonyód településeken volt birtoka. A tihanyi apátság 1055. évi alapítólevelében már szerepel Fok és Gamás, később Szántódot, Telekit és Szárszót is az apátság birtokában találjuk. A veszprémi káptalan szintén a 11. században nyer birtokokat: Zamárdi, Endréd, Lulla, Szárszó és Ószöd szerepel ezek között.

A birtokszerkezet átalakulásával a korábbi központok mellett újabb települések is városias jelleget nyertek. Területünkön Kőröshegy mellett Marcali és Szenyér rendelkezett a 15. században városi kiváltságokkal, Mesztegyenőt mezővárosként, Ádándot pedig 1356-ban hetivásáros helyként említik. A városi jellegre mutat, hogy Kőröshegyen 1506-ban már a ferencesek megtelepedéséről tudunk, Marcaliban pedig iskolamestert említenek a 15. századi források.

A kőröshegyin kívül a Balaton mellékén Csákányban és a Siófok melletti Jut településen alapult ferences kolostor a középkorban. Ágostonos rendi szerzetesek a 13. században Lullán telepedtek meg, a domonkosok Mesztegyenőn és a pálosok Szemesen a 15. században.

Az 1526. évi mohácsi csata, majd azt követően a dunántúli erősségeikért indított hadjáratok a megye történetében is fordulópontot jelentettek. Az 1555. évi hadjárat során, majd Szigetvár és Babócsa elestével (1566) Somogy nagy része török kézre került. Az új török közigazgatásban a megye északkeleti része a simontornyai szandzsákhöz tartozott, a Balaton melléke pedig a kopányi szandzsák Kőröshegy központú kőrösi kerületeként szerveződött újjá.

A legjelentősebb pusztításokat okozó 15 éves háború (1592–1606) során Kanizsa is elesett (1600), ezzel az egész vármegye török hódoltság alá került. A somogyi nemesség legnagyobb része Zalában keresett menedéket, a falvak lakói nagyobb településekre költöztek, illetve egy-egy település magába olvasztotta a környező falvak lakosságát, majd területét is. Ezzel a folyamattal a Balaton vidékén is lezajlott az a településszerkezeti átrendeződés, amelynek során a hódoltság végére a terület maihoz hasonló településképe alakult ki.

A Balaton partján húzódó településeket délről kerülő autópálya-nyomvonal a vízpart és a külső-somogyi dombvidék közti területen kanyarog. A tóra merőleges vízgyűjtő rendszert keresztezve olyan területen halad, amely minden történeti korszakban kedvező feltételeket kínált a megtelepedésre. Már a megelőző kutatások során egyértelműen kiderült, hogy egy-két kivételtől eltekintve az út vonalvezetése csupán érinti a középkori településhálózat ismert emlékeit, és az egykori falvak peremén halad végig. A feltárások megkezdése előtt ismert volt tehát, hogy a kutatástól főként a falusias települések külterületének kutatásáról, az ott végzett tevékenységekről (falusias háziipar, állattartás, mezőgazdaság) remélhetünk új, reprezentatív eredményeket. A feltárások gyakorlatilag igazolták korábbi feltételezéseinket. A lelőhelyek többségén megfigyelt árok- és karámrendszerek, ólak, gödrök, kemencék és kemencebokrok a középkori magyar falu okleveles források és a korábbi kutatás alapján rekonstruált képét idézik (*ld. 145–146, 148., 191–192. kép*). A nagy felületen folyó ásatások egyértelmű tudományos haszna volt, hogy a külső objektumok, objektumcsoportok egymáshoz való viszonyának vizsgálatára is lehetőséget teremtett, amelynek talán leglátványosabb példája az Ordacsehi határában feltárt földólas külső telekrendszer (*ld. 209–212. kép*). A középkori lakóközvet peremén folyó ásatások miatt sajnos nem volt mód a külterületen

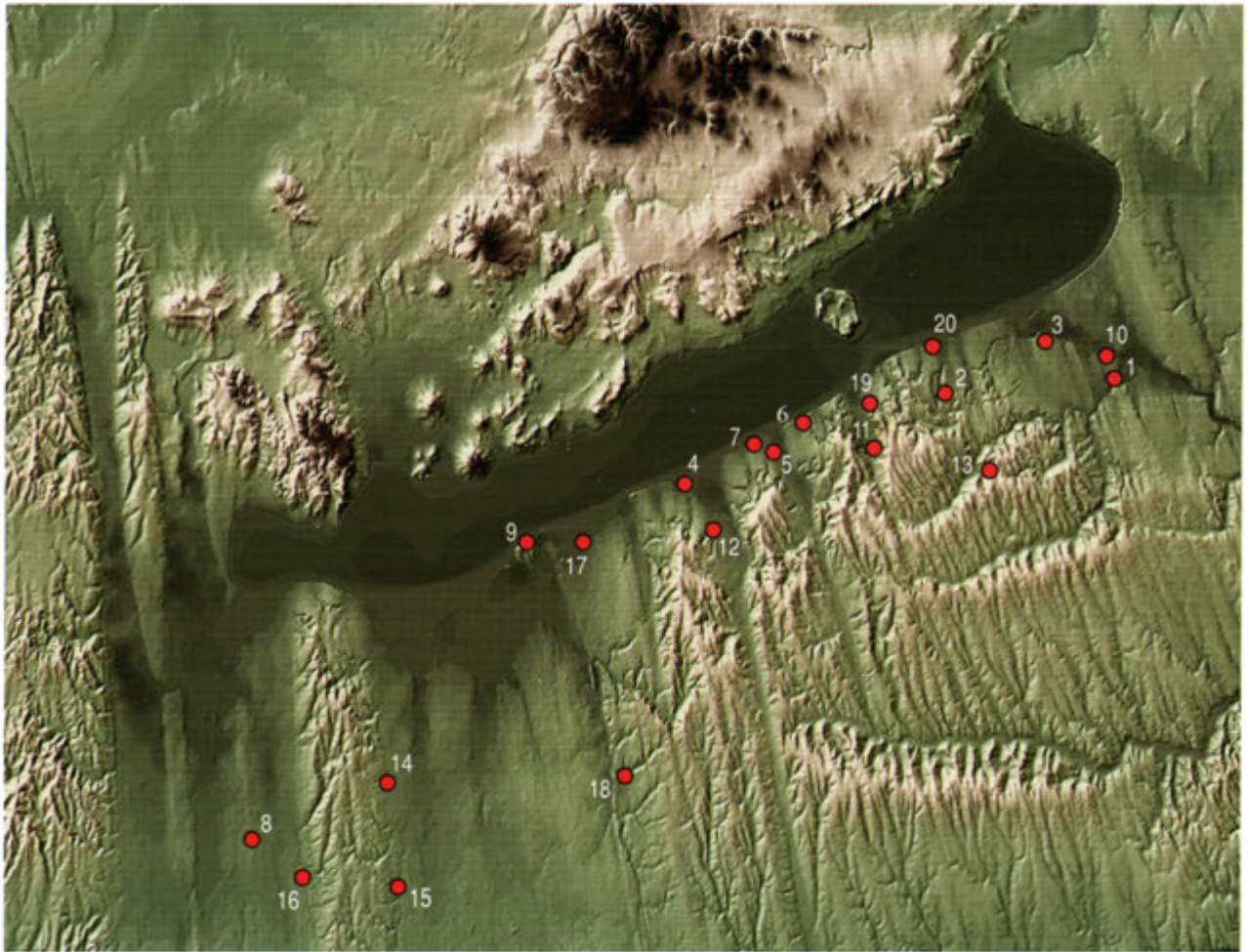
49. kép
Női fejdísz (párta) részlete
a balatonszárszói templom
körüli temető egyik sírjából

50. kép
A középkori templom
és az újkori temető
rekonstrukciós rajza
Balatonszárszóról

megfigyelt jelenségek belső lakókörzettel való kapcsolatát meghatározni. Ez hasonlóképp igaz a többi lelőhely között különlegességnek számító szárszói középkori templom és temető esetében is. A megjelenésében valóban egyedi, templom körül kialakított, megerősített menedék (ld. 77., 79. kép) a középkori falu déli végén áll, kapcsolata a belterülettel a reményeink szerint folytatódó kutatás egyik legfontosabb, megválaszolásra váró kérdése.

A feltárások során előkerült jelenségek keltezését segítő leletanyag korbeli eloszlása meglehetősen aránytalan. A leletek – elsősorban kerámia – legnagyobb része java vagy késő Árpád-kori (48–49. kép; ld. még 147., 181., 193., 208. kép), a 14–16. századra keltezhető régészeti emlékanyaggal csak Szárszón találkozunk (50. kép). Az okleveles források alapján megrajzolható változatos településtörténeti kép és a leletek, illetve a lelőhelyeken feltárt jelenségek közötti különbség a kutatás előbbiekben már bemutatott sajátosságaiból adódik. A Balaton déli partján folytatott megelőző feltárások eredményei elsősorban a késő Árpád-korban kialakuló, rögzített telekrendszerrel, sajátos külső és belső szerkezettel rendelkező középkori magyar falu településrendjének megértéséhez és helyi sajátosságainak vizsgálatához szolgáltatnak friss és – a módszeres kutatásnak köszönhetően – pontos adatokat.

1. Ádánd
2. Balatonendréd
3. Balatonkiliti
4. Balatonlelle-Felső-Gamász
5. Balatonőszöd-Temetői-dűlő
6. Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő
7. Balatonszemes
8. Csákány
9. Fonyód
10. Jut
11. Kereki
12. Látrány
13. Lulla
14. Marcali
15. Mesztegyő
16. Nagyszakácsi
17. Ordacsehi-Bugaszeg
18. Somogyvár
19. Szántód-Kőröshegy
20. Zamárdi

51. kép
A tanulmány szövegében
említett dél-balatoni
Árpád-kori és késő
középkori lelőhelyek

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

[illegible]

LELŐHELYEK

ZAMÁRDI-KÚTVÖLGYI-DŰLŐ

KISS VIKTÓRIA

A lelőhely neve: Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő (M7/S-1)

A feltárt terület nagysága: 32 300 m²

A feltárás ideje: 2002

Az előkerült objektumok száma: 386

A lelőhelyen megtalált korok: középső és késő rézkor (Balaton-Lasinja-kultúra, boierázi csoport), kora bronzkor (Somogyvár-Vinkovci-kultúra), késő vaskor (La Tène D), népvándorláskor (5–6. század)

Ásatásvezető: Kiss Viktória-Polgár Péter

Közlemények a lelőhelyről: Honti et al. 2004

A tervezett M7-es autópálya új nyomvonala Zamárditól délkeletre csatlakozik a jelenleg is használt útpályához – itt egy nagy kiterjedésű autópálya-csomópont (a szükséges lehajtó- és felhajtóágakkal) épül majd a közeljövőben. Az öt hónapig tartó régészeti leletmentés során több mint három hektárnyi területen a rézkor két időszakának települése, egy kora bronzkori falurészlet, egy késő kelta település, a népvándorlás korába sorolható házak, gödrök és ugyanezen időszak néhány sírja került napvilágra.

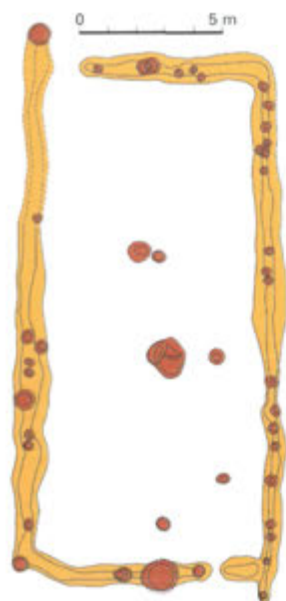
A ma Kútvölgyi-dűlőnek nevezett, enyhén lejtős terület a Zamárdi és Siófok között található É–D-i irányú völgy peremén fekszik. E völgyet (a Balaton déli partja és a Kapos folyó között húzódó, É–D-i irányú völgyekhez hasonlóan) még a jégkorszak idején jelentős vízhozamú folyók vájták ki. A völgy később az Endrédi-patak medrévé alakult, és körülötte mocsaras-lápos terület, a Tóközi-berek jött létre. A vizenyős, mocsaras térség nagysága az idők folyamán változott, néha nagyobb, néha kisebb kiterjedésű volt: a lelőhelyen végzett geológiai fúrások elemzési eredményei szerint időnként a völgyben futó Endrédi-patak medrét is birtokba vette (ld. még a környezettörténeti tanulmányt, 249. oldal). A patak és a környező lápos terület növény- és állatvilága kiváló élőkörményeket biztosított a vízpart felé lejtő domboldalon megtelepedő emberek számára, hiszen a földművelés és állattenyésztés révén megtermelt élelem mellett kiegészítő táplálékra is könnyen lelhettek.

Az őskort a patak menti területen a középső rézkori Balaton–Lásinja-kultúra nagyobb települése és egy kisebb, késő rézkori (bolerázi csoport) falu, a dombtetőn pedig egy kora bronzkori település (Somogyvár–Vinkovci-kultúra) képviseli.

A középső rézkori *Balaton–Lásinja-kultúra* népe által lakott falu nagy területen, a patakparttól a dombtető magasabban fekvő részéig terült el (64. kép): a feltárás során közel két hektáron bukkantak elő a korszak települési maradványai. A falu széléit északon a ritkásan elhelyezkedő gödrök jelzik, míg dél felé a település az autópálya-csomóponton (vagyis a feltárt területen) kívül is folytatódik. A településen előkerült, szórta elhelyezkedő, méhkas alakú tárolóvermek és szabálytalan alakú munkagödrök között egy alapárkos szerkezetű házat is sikerült feltárnunk. A mintegy 19 méter hosszú és 9 méter széles épület alapárkában számos cölöphely került elő: ezekben álltak a ház falának tartócölöpei. A ház középtengelyében feltárt oszlophelyek a tetőszervezetet tartó oszlopok helyét mutatják (52. kép). A felmenő falat az alapárok fölött és a ház környezetében előkerült, vörösre égett falomladék tanúsága szerint a cölöpökre font és agyaggal betapasztott vesszőfonat alkotta. Az ÉNy–DK-i tájolású hosszúház kéthelyiséges lehetett. Hasonló, középső rézkori alapárkos házakra a Kis-Balatonnál, illetve az M1-es autópálya nyomvonalán végzett régészeti leletmentéseken bukkantak. Az eddigi adatok azt mutatják, hogy néhány lelőhelyen a később épült házak a korábbiak romjaira épültek (Zalavár, Lébény-Bille-domb), míg más, hasonló méretű településeken az épületek szórtabban helyezkedtek el (Győr-Ménfőcsanak). Ez arra utal, hogy ahol a környezet nagyobb területen nyújtott lehetőséget a falu terjeszkedésére, ott a hosszabb életű telepek lakói újabb térségeket vettek birtokba, míg pl. a Kis-Balaton mocsaraiból kiemelkedő szigeteken kisebb volt a lakható terület, így itt a korábbi épületmaradványokra épültek rá az újabb házak. Zamárdiban a kedvező környezetnek köszönhetően hosszabban elnyúló, nagyobb terület birtokba vevő település jöhetett létre. A számos gödörből előkerült, nagy mennyiségű tapasztott falomladék alapján több ház is állhatott a domboldalon, de ezek földbe mélyedő nyomát a feltárt területen nem találtuk meg.

A településen élő rézkori emberek életmódjára a gödrökből előkerült nagyszámú edénytöredék és állatcsont alapján következtethetünk. A kettős kónikus tálakat, füles korsókat bütyökdiszkekkel látták el az egykori fazekasok, ezek mellett tárolóedények, parázsszorítók is tanúskodnak a rézkori háztartás hétköznapijairól. Kisméretű, pattintott kőeszközöket is találtunk, ezek nyersanyaga általában tűzkő (radiolarit), amely valószínűleg a Bakonyból

52. kép
Középső rézkori alapárkos ház
alaprajza és rekonstrukciója

53. kép
A bolerázi csoport edényei

származik. Néhány obszidiáneszköz is napvilágra került – ez a vulkáni kőzet Közép-Európában csak a Tokaj–Eperjesi-hegységben fordul elő, a Zamárdinál talált obszidiáneszközök tehát cserekapcsolatok eredményeképpen kerülhettek a Balaton környékére. A nagyméretű, szabálytalan alakú, leletekben gazdag hulladékgödörből több alkalommal kerültek elő emberi csontok is (pl. egy 23–40 éves nő koponyája és hosszúcsontjainak maradványai). Ez arra utal, hogy a település egyes lakóit – feltehetően a gödör teljes betemetődése előtt – e gödrökben helyezték örök nyugalomra. Valószínűleg a Balaton–Lásinja-kultúrához köthető egy melléklet nélküli, K–Ny-i tájolással, enyhén zsugorított pózban eltemetett középkorú nő csontváza is, amelyet egy népvándorlás kori ház építésével megbolygatva, több középső rézkori gödör között találtunk meg. (Az antropológiai meghatározást Köhler Kitti és Mende Balázs Gusztáv végezte.)

A késő rézkori *bolerázi csoport* településének nyomai kisebb területre terjedtek ki. A többnyire tárolásra, később szemétgödörként használt gödrökből jó minőségű, gondosan készített és díszített kerámia került elő (53. kép). A fazekak peremét megvastagították és ujjbenyomkodással vagy bevagdósásokkal díszítették, vállukra szélesen bekarcolt zezzugmintákat véstek. A részben ép vagy darabokra tört edények mellett számos állatcsont is előkerült a gödrökből, ezek vizsgálatából a tenyésztett és vadászott állatfajokra és az elfogyasztott ételekre is következtetni lehet. A néhány gödörben gondosan halomba gyűjtött agancsok az eszközök készítésének folyamatára utalnak.

A mindennapi élet tárgyai mellett egy pecsétlő is előkerült – talán az ünnepi viseletet kiegészítő testfestéshez használták (54. kép). Hasonló pecsétlőket találtak a közeli Balatonőszöd-Temetői-dűlő egykorú településén is,

54. kép
Késő rézkori pecsétlő
használatának lehetséges
rekonstrukciója

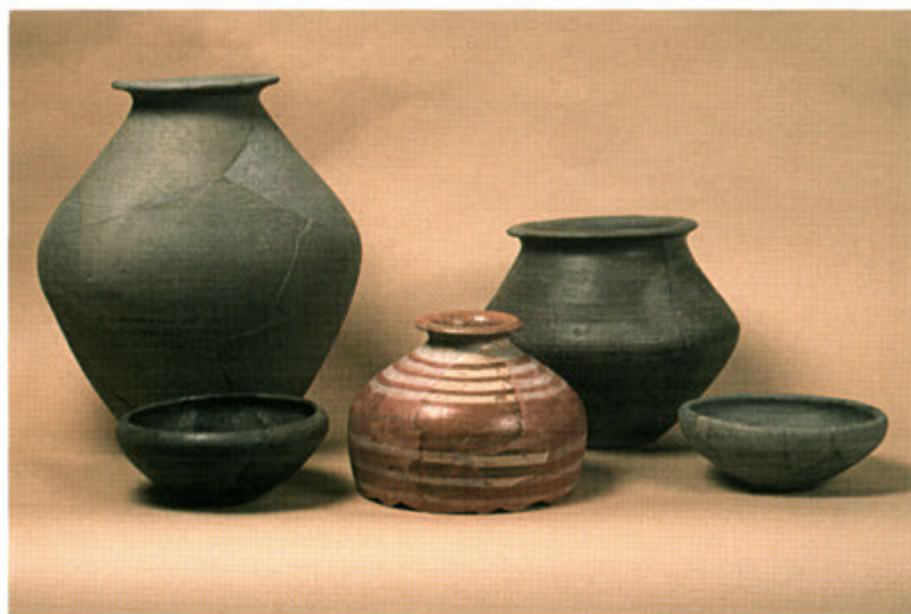
amelyeken megmaradt a vörös festék nyoma és az egyik mellett a festék alapanyagául szolgáló földfesték (okker) egy darabja.

Réztárgyakat, -eszközöket nem találtunk az említett rézkori települések leletei között, hiszen az ebben az időben nagy értéknek számító, fémből készült használati vagy viseleti tárgyakat becsben tartották, nem dobták a hulladékgyűjtőbe.

A dombtetőn a korai bronzkori *Somogyvár–Vinkovci-kultúra* ritkásabb szerkezetű, tanyaszerű településének néhány gödre is előkerült. Az egyik tárológödörben egy szarvasmarha teljes csontváza és több kisebb állathoz (juh vagy kecske) tartozó állkapocs- és vázrészecskék feküdtek.

A vízparti terület következő megtelepedői a *kelták* voltak. A falu lakói az előkerült kiváló minőségű, korongolt kerámiaformák tanúsága szerint a késő kelta időszakban létesítették a települést. Hasonló fazekakat, tálakat használtak (a durvább használati edények mellett) a városias fejlődés útján megindult erősített településeken, az oppidumokban is. A késő kelta korszakot a régészeti kutatás általában a Kr. e. 1. század végéig keltezi, mivel ez után a római hódítás új kor kezdetét jelentette. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a Dél-Dunántúli belső területein, a kereskedelmi útvonalaktól távol élő kelta népesség településein zavartalanul tovább folyt az élet a rómaiak térfoglalása után is: a tartomány belsejében élő bennszülött népek csak lassan vették át a római kultúra szokásait, használati tárgyait. Így feltételezhető, hogy a térség késő kelta falvainak egy része a Krisztus születése utáni évszázadban is használatban volt.

A tanyaszerű, kis kelta faluhoz a feltárt területen három ház tartozott, mindegyik a késő vaskorból általánosan ismert, nagyjából 4×3 m-es lakóépületek közé sorolható. A feltáráson megfigyelhető jelenségek leginkább az épületek alaprajzára, illetve a földbe mélyedő részekre szolgálnak információval. A föld fölötti felépítményt az alaprajzi adatok, a népi építészet hagyományai és más régészeti feltárások eredményei segítségével értelmezhetjük. A Zamárdiban feltárt házak padlószintjét nagyjából fél méter mélységben ásták be az egykori földfelszínbe. Az épületeket rövidebb oldalakkal DNy–ÉK-i irányban tájolták, padlójuk döngölt vagy tapasztott-sározott volt. A tetőt faoszlopok tartották – ezek helyére utalnak azok a nagyméretű és mélyre ásott (50–60 centiméterrel a ház padlószintje alá mélyedő), gondosan körbedöngölt oszlophelyek, amelye-

55. kép
Kelta edények a 311.
házból

ket az épületek rövidebb oldalainak közepén találtunk meg. A néprajzi megfigyelések szerint a hasonló házak tetőszerkezete a talajszintre támaszkodott. Felmenő falakkal eszerint ezek az épületek nem rendelkeztek, innen származik elnevezésük: veremház. Az egyik épületben (311. objektum) különösen gazdag kerámiaanyag került elő; a számos töredékből több szürke fazekat, gombos fülű tálat és besimított díszű tálakat lehetett összeállítani. Ezek mellett dudoros peremű, fésűs díszű, grafitos fazéktöredékeket és egy vörös-fehér sávost festett edény darabjait találtunk meg (55. kép). A házban olyan edényekre is bukkanunk, amelyek megőrizték a korabeli javítás nyomát: az összetörött edény darabjait újra összeerősítették, majd a repedéseket és illesztéseket ragasztóanyaggal (gyantával vagy szurokkal) bekenve tették újra használhatóvá a tálakat, fazekakat.

Az egyik tárolóveremben vastag rétegben gabonamagvak őrződtek meg, ezek vizsgálata szerint a kelták pelyvás gabonát, legnagyobb mennyiségben tönkölyt termesztettek a lelőhely környékén. A magvak természetes elbomlását az akadályozta meg, hogy a pelyva eltávolítását szolgáló pörkölés során valószínűleg túlhevültek a magok és így, szenült állapotban maradtak meg (ld. még az archeobotanikai tanulmányt, 289. oldal).

A lelőhely legjelentősebb anyagát a *népvándorlás* korából származó településrészletek képviselik. Az erős római hagyományokat őrző kerámia és egy késő római hagymafejes bronzfibula (56. kép) alapján (melynek párhuzamait pl. Csákvárról ismerjük) a település egy része a 4. század végére–5. század elejére keltezhető. Az ebben az időszakban a provinciában megtelepedő germánok falvairól egyelőre keveset tudunk, de néhány újabban megismert lelőhely (pl. Mözs-Icsei-dűlő 5. századra keltezett települése, amelynek közel száz síros temetője is előkerült) hasonló leletei alapján valószínűsíthető, hogy Zamárdi első népvándorlás kori lakói római szolgálatba szegődött germánok, talán *keleti gótok* lehettek.

Az egyik házból előkerült bepecsételt díszű, kiöntőcsöves korsó alapján azonban a 6. század folyamán már a szintén germán *langobardok* laktak a partakparti domboldalon (a korsóról bővebben ld. a következő tanulmányt). A langobardok (vagyis „hosszúszakállúak”) Elba vidéki hazájukból fokozatos délkelet felé irányuló vándorlással a 6. század elejére érték el az egykori Pannonia provincia területét, és az 520-as évek második felében már a Dél-Dunántúlt is birtokba vették. A forrásokból úgy tudjuk, hogy e nép rövid

56. kép
Késő római hagymafejes
bronzfibula a 342. házból

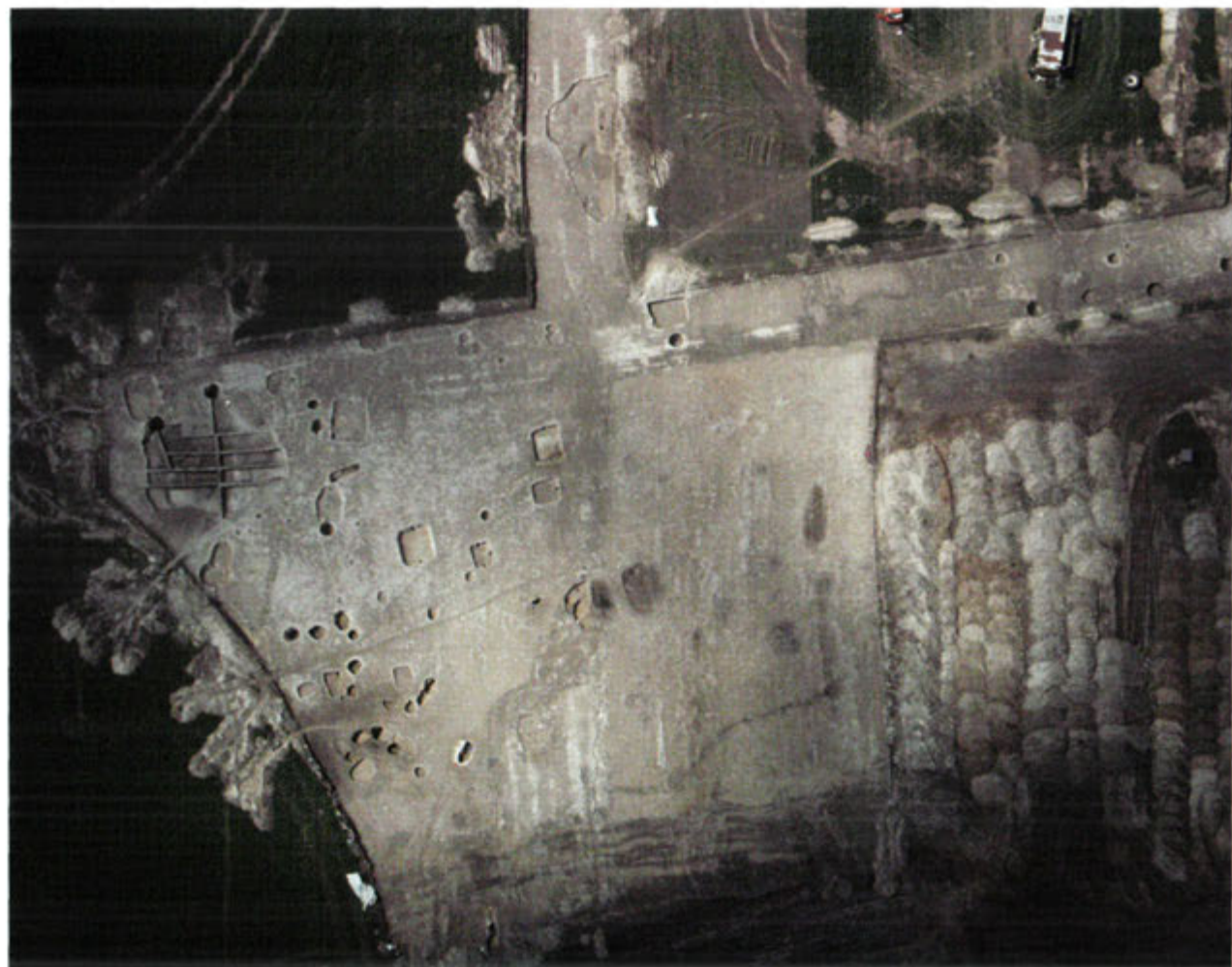

57. kép
Süllyesztett padlójú
népvándorlás kori ház
(288. objektum)

ideig lakta dunántúli területeit: 568 húsvétján a közeledő avar seregek elől Alboin királyuk vezetésével Itáliába vándoroltak, és a később róluk elnevezett Lombardia (Longobardia) területén telepedtek le. A Zamárdinál feltárt falu kerámiaformái alapján azonban feltételezhető, hogy az itt élt germánok a Kárpát-medencében 568 után letelepedő avarokkal egy időben is helyben maradtak.

A népvándorláskor korai időszakának telepkerámiájáról eddig kevés adat állt rendelkezésre, ezért nehéz pontosan elkülöníteni a zamárdi település két periódusába tartozó objektumokat. Az összesen 27 népvándorlás kori épület közül a korábbi, gót településhez tartozhatnak azok a félig földbe mélyített házak, amelyeknél a rövidebb oldal mentén három-három oszlophelyet találtunk (57. kép). Ezeknél a tető nem a talajra támaszkodott – mint a keltáknál említett veremházak esetében –, hiszen a három-három vastag faoszlopra éppen azért volt szükség, mert ezek viselték a tetőszerkezet terhet. A három oszlophely közül mindkét oldalon a középsőben álló ágasfa tartotta a nyeregtető gerincszelemenjét, a két-két szélső oszlop pedig a tető szarufáinak megtámasztásához szükséges koszorúfák alátámasztására szolgált. Az ilyen, hat tartóoszlopos házak padlószintje a földbe mélyedt, de fala a földfelszín fölé magasodott, így ezek nem veremépületek, hanem süllyesztett padlójú házak voltak. Alacsony (feltételezésünk szerint csupán másfél méteres) föld fölé menő vesszőfonatos-agyagtapasztásos paticsfal esetén a ház belmagassága a földbe mélyített, fél méteres résszel együtt már megfelelt egy átlagos felnőtt ember testmagassága számára, ami a 14 m² alapterület mellett a kelták által lakott veremházakhoz viszonyítva kényelmesebb lakókörülményeket biztosí-

58. kép
A lelőhely részlete
légi felvételen

59. kép
Szövőszék nehezékei
egy népvándorlás kori
szövőházban

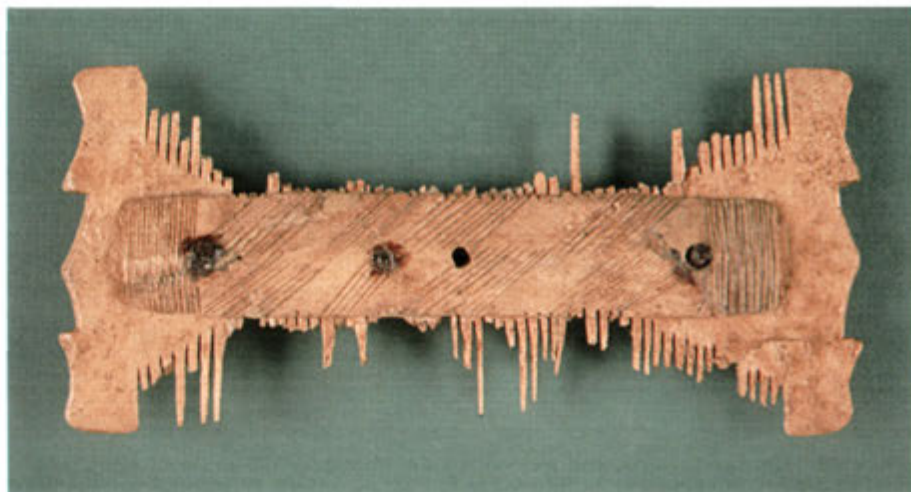
tott. E házakban kemencét nem találtunk, de a padlón megfigyelhető, nagyjából kerek vagy ovális, átégett folt alapján arra következtethetünk, hogy ezeket az épületeket parázson felmelegített kövekkel és talán a forró kövek lelocsolása révén létrejött gőzzel temperálhatták – hasonló fűtést feltételez a kutatás a korabeli germaniai falvak házaiban is. A tető fedésére a közeli Balaton-partról származó nád szolgálhatott, de – mivel néhány ház feltárasakor *tegulat* töredékeket is találtunk – elképzelhető, hogy e célra római tetőfedő cserepeket is felhasználtak.

A vélhetően a 6. századra keltezhető épületek zöme a település középső részén kört alkotva, néhány pedig ezektől kissé távolabb, szórtabban, illetve a falu keleti szélén az egykori patakmeder mentén helyezkedik el (58. kép). A tengelyükkel szinte kivétel nélkül DNy–ÉK felé tájolt, többnyire téglalap alakú építményeket különböző célra használhattak, hiszen méretük és néhány esetben szerkezetük sem azonos. A legtöbb építmény nyeregtetejét két nagyméretű faoszlop tartotta – ezek földbe mélyített veremházak lehettek. Más építményeknél a négy sarokban helyezkedtek el az oszlophelyek. A padló többnyire sárosott-döngölt volt; néhány esetben a földbe ásott házalap területéből kinyúló sütőkemencét is építettek. A nagyobb méretű épületek (méretük 4×3 m körül mozog) mellett egészen kicsiket is találtunk (a legkisebbek mérete csupán mintegy $2,5 \times 2$ m).

Utóbbi, gondosan tervezett szerkezetű települést a 7–8. századi bajor vagy alemann néptörvényekben (*Lex Bavaiorum*, *Lex Alamannorum*) leírt germán paraszttudvarokhoz hasonlíthatjuk, amelyeken a lakóházak (*domus*, *seli*, *casa*) mellett további, egyéb célokra szolgáló építmények álltak. Utóbbiak között volt fürdőház, sütőház, konyha (*balnearius*, *pistoria*, *coquina*), csűr, szén, kamra, természárító (*scuria*, *scof*, *granarium*, *mita*, *scopar*) és többféle ól (*ovile*, *domus porcaritia*). Ennek megfelelően a nagyobb veremházak esetében felmerülhet a lakóházként való értelmezés, de a sütőkemencés veremépületek sütőházak is lehettek. Az egyik legnagyobb veremház a benne talált mintegy 80 darab, agyagból készített, kúp alakú nehezék alapján szövőházként értelmezhető (59. kép). A többi, kisebb építmény műhely, kamra stb. lehetett.

Az említett két településhez az épületek mellett gödrök és egyéb objektumok is tartoztak. A falu keleti oldalán, a patak mentén tizenegy, egymás mellett sorban elhelyezkedő szabadtéri kemencét találtunk (a település belső

60. kép
Népvándorlás kori töredékes
csontfésű a 288. házából

61. kép
Népvándorlás kori
korongolt és kézzel
formált kerámia

területén további hármat). Megfigyeléseink szerint a két esetben megújított kemencék arra utalnak, hogy a patak túloldalán elterülő mocsár időszakosan elárasztotta a falu keleti szélén megépített kemencesort. A beomlott és beiszapolódott kemencék boltozata fölött ezután újabb kemence tüzelőterét alakították ki, a kemence boltozatát pedig ettől kissé nyugatabbra építették meg – az új kemencék így a vízparttól valamivel távolabb kerültek. A patakparton három kutat ástak a földbe; ezek egyikében kitűnő állapotban maradt meg a faszerkezet. A gondosan egymásba csapolt kútdeszkák kocsányos tölgyből készültek (vizsgálatuk eredményeit ld. a dendrokronológiai tanulmányban, 281. oldal). Ez utóbbi kút talajából vett fúrásminták elemzése szerint a lelőhely környezetében a népvándorlás korában nagy környezetátalakító tevékenységet végeztek, vagyis az itt élők jelentős erdőirtással alakították ki a földműveléshez szükséges területeket. A megtermelt gabonát két kerekre faragott kőlapból összeállított kézimalmokkal őrölték meg – a tárolóvermekben megtalált malomkövek tanúsága szerint. A szomszédos Tóközi-berek mocsárvidéke azonban továbbra is vadakban gazdag maradt: erre következtethetünk az egyik gödörben előkerült hiúzcsontváz alapján. Mivel a csontváz teljes egészében anatómiai rendben maradt meg, az állatot nem darabolták fel – ebből következően nem húsa, hanem feltehetően szép prémje miatt ejtették el (bővebben ld. a környezettörténeti és az archeozoológiai tanulmányokban, 241. és 299. oldal).

A házakból és gödrökből edénytöredékek, orsógombok és kis számban vaseszközök kerültek elő. Három épületben és egy gödörben is találtunk többnyire töredékes állapotú, vas- vagy bronzszegecsekkel összeerősített csontfésűket, amelyek mindkét oldalán sűrű fésűfogak helyezkedtek el (két-soros fésűk). A legszebb példány két végére ívelt háromszögeket faragott a fésűt készítő mester; a vasszegekkel ráerősített rövidebb középlemezt a fésű hossz tengelyére merőleges és ferde vonalmintákkal díszítette (60. kép).

A főzőedényekre (házikerámia) jellemző a díszítetlenség (nagyritkán a hullámvonal-köteges minta) és az, hogy agyag alapanyagukban apró kavicsok fordulnak elő. A kézzel formált, kevésbé gondosan készített edények és a kézi korongon előállított, jobb minőségű áru mellett jól korongolt, bordázott vagy fényezett felületű asztali edények (díszkerámia) is előfordulnak (61. kép). Utóbbi edények díszítését a felületbe besimított vonalakból álló háló- és zegzugminták adják. Bepecsételt díszítés csupán a már említett kiöntőcsöves edényen és egy másik edény kis töredékén fordul elő.

A lelőhely északi és keleti szélén négy sírt is feltártunk. A koporsóban, háton fekvő, Ny–K-i tájolással eltemetett elhunytak közül az egyik melléklet nélküli volt. Ezt a temetkezést a falu északnyugati szélétől több mint 120 méterre nyugatra találtuk meg. A kis mélységben a földbe ástott sírban fiatal

férfi nyugodott szokatlan fektetéssel: karjait a feje fölé hajlították. A falu keleti oldalán egy idős férfi (*ld. 324. kép*) sírjában, a jobb combcsont mellett bronz- és vastárgy (fegyver?) apró maradványait, illetve lenyomatát figyeltük meg, a tárgy az eltelt közel másfél ezer év során megsemmisült a nedves-agyagos talajban. Egy középkorú vagy annál idősebb nő temetkezésében a csípőtáján két orsógombot és egy vaskést találtunk – ezek bőrtarsolyban függhettek az egykori textilövről. A negyedik sírban 60-70 éves nő feküdt, kezét az ölében nyugtatta. Az asszony a korabeli átlagéletkorhoz képest nagyon idős volt, állkapcsában már összecsontosodott az elsorvadt fogak helye (részletesen *ld. az embertani leleteket tárgyaló tanulmányban, 319. oldal*). A sírban talált mellékletek alapján ruhája derekát vascsatos bőrvö fogta össze, az övről függött vaskése. Koponyájának bal oldala mellett került napvilágra egy rombuszmin-tákkal díszített, bronzszegecsekkel összeerősített kétsoros csontfésű. Hasonló fésűk rendszerint az elhunyt feje mellett vagy a deréktájon kerülnek elő a sírokból. Ebből arra következtethetünk, hogy nem a hajukban viselték, hanem fésülködéshez használták őket. A sírba tehát az övre függesztett vagy a fej mellé tett textil- vagy bőrtarsolyban kerülhettek; utóbbi feltételezhető az idős asszony temetkezésénél is. E fésűhöz hasonlóakat a fent leírt település házai-ban is megtaláltuk, így a sírokban nyugvók a keleti gót falu elhunyt lakói vagy az eddig kevésbé ismert langobard köznép tagjai lehettek.

BEPECSÉTELTE DÍSZŰ KIÖNTŐCSÖVES EDÉNY ZAMÁRDIBÓL

SZŐKE BÉLA MIKLÓS

A tárgy neve: díszedény

Anyaga: agyag

Rövid leírása: bepecsételt díszű, kiöntőcsöves és szalagfüles, asztali díszedény

Mérete: m. (rekonstr.): 17,8 cm, szájátm.: 12,3 cm, legnagyobb átm.: 19,1 cm, fenékatm. (rekonstr.): 8,0 cm, szalagfűl sz.: 4,0 cm, kiöntőcső átm. (rekonstr.): 2,8 cm, a rácsmintás rombusz alakú pecsétlő hosszanti átlója: 1,5 cm, keresztátlója: 0,8 cm

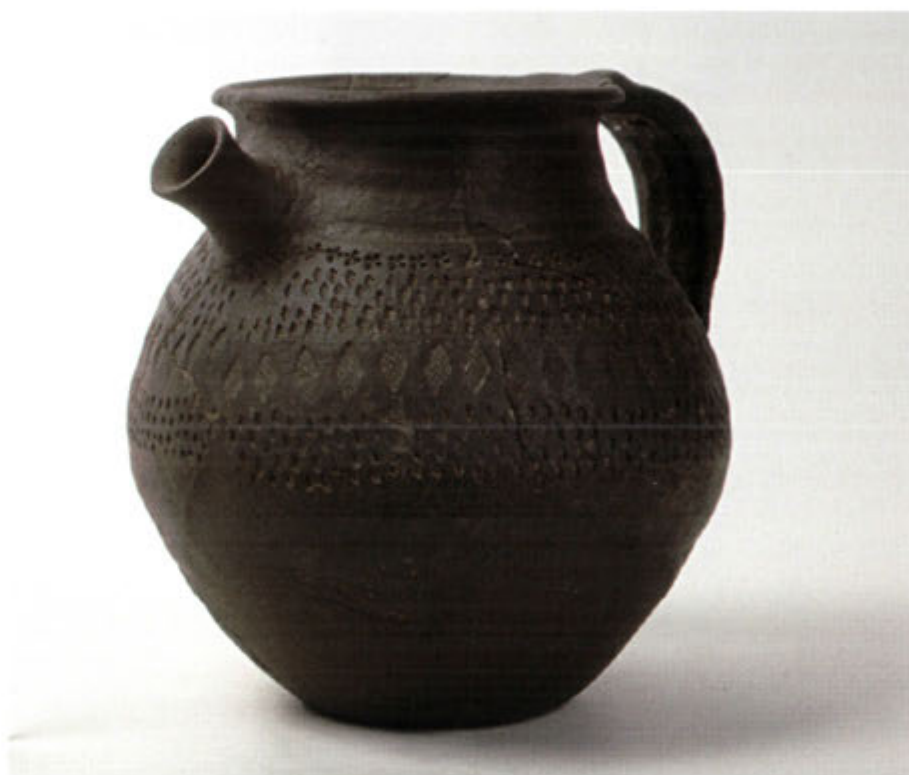
Lelőhelye: Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő (M7/S-1)

Kora: 6. század második fele–utolsó harmada

Objektum: 1. obj., 1. str.

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: 247.2/1.1.

62. kép

Bepecsételt díszű,
kiöntőcsöves edény
az 1. számú házából

Kevés tört cseréppel soványított, kézi korongolt (belül eldolgozatlan felületű, hurkás felépítésű), vékony agyagmázaz, redukált égetésű díszedény, törésében galambszürke, kívül-belül fekete. A széles szájú, kúpos nyakú, gömbös testű, (rekonstruált) tompaszögben záródó aljú edény fedőhornyos, enyhén kihajló és legömbölyödő pereméből lapos, hosszanti bordákkal tagolt, széles szalagfűl indul és kapcsolódik a has középvonalához; vele átellenben, a nyak és váll találkozásánál csak a hengeres kiöntőcső csonkja maradt meg (62. kép, párhuzamok alapján rekonstruálva). A fényezett felületű edényt vállától a has közepéig bepecsételt díszítések borítják, melyek rendszere a következő (63. kép): először egy sorban négy, hegyével szembeállított háromszögből szerkesztett X-motívum vonul körbe, ez alatt szélesebb sávot alkotnak a négy sorba rendezett kis rombuszok úgy, hogy minden két rom-

busz közé egy alatta beültött rombusz felső része ér fel, majd egy sor nagyméretű, belül sűrű rácsmintával tagolt rombusz következik, végül megismétlődik a kis rombuszokból kialakított sáv.

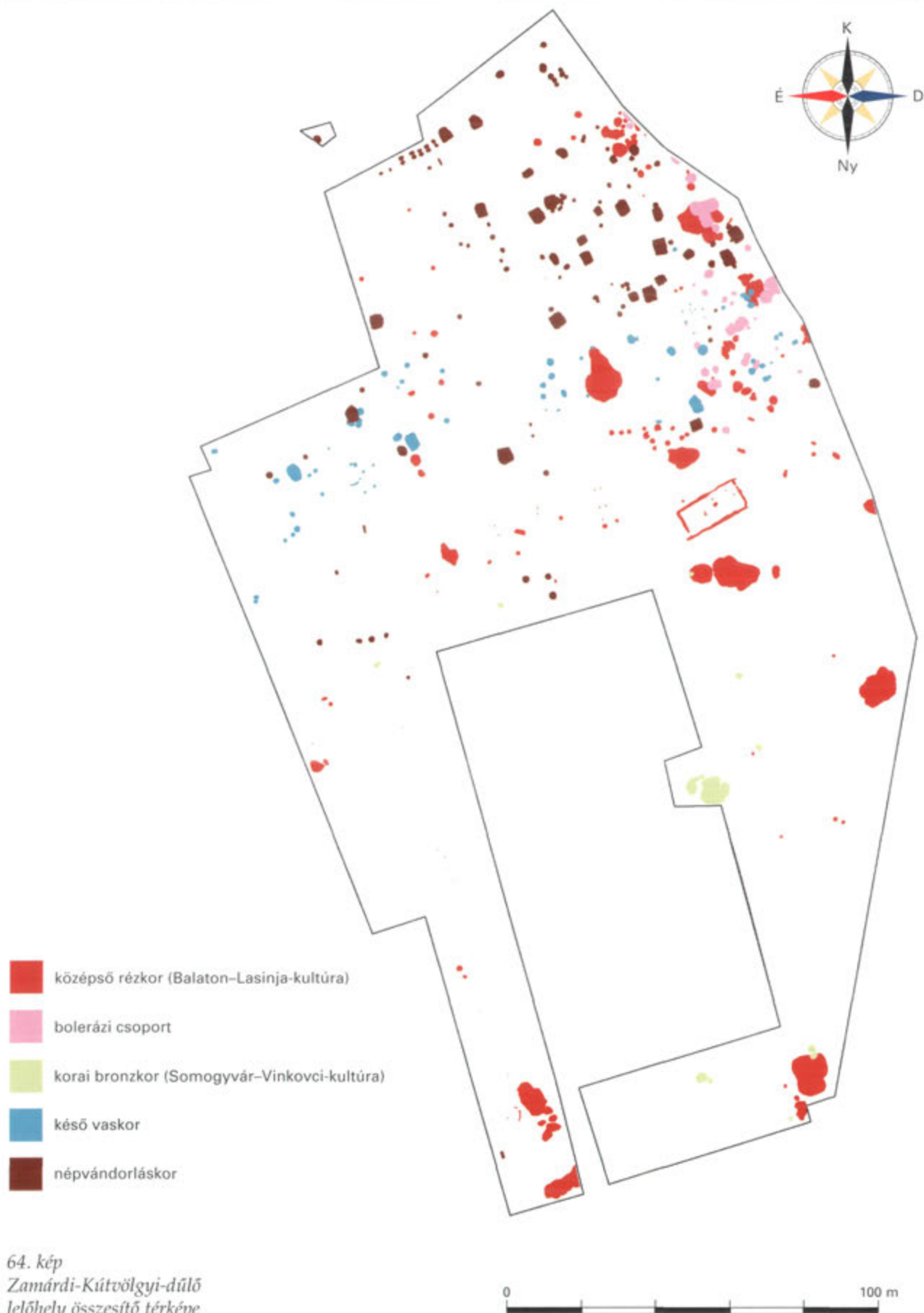
Az edény a félig földbe mélyített földkunyhó padlóján feküdt, hiányosan és összeroppanva. Formája és bepecsételt díszítése alapján Pannonia langobard megszállásának második időszakára, a 6. század közepére, második felére keltezhető. A minták sávos elrendezése, a kétféle rombusz alakú pecsétlő használata mind a langobard, mind az egykorú gepida díszedényekre jellemző. Egyedibb jellegzetesség az X alakú minta, ami két sorban bepecsételve nemcsak Kajdacs langobard temetőjének 43. sírjában bukkan fel egy körte alakú edényen, de ugyanilyen formában megvan kései gepida környezetben, a gepida király végső menedékének, Sirmiumnak a közelében, az antik Cibalaiban, mai nevén Vinkovci területén, a Duga ulica 19–21. lelőhelyen. Ugyanitt, az ulica J. Dalmatinca lelőhelyen a kajdaci sír edényének teljes mintarendszere is fellelhető, az X-minták alatt C és rombusz alakú pecsétlésekben folytatódó változatban is.

Az edény és pecsételt díszei eredetének tisztázásához fontosnak látszik, hogy éppen készítésének feltételezett idejében a langobardok intenzíven támadják Pannonia Sirmiensis (= Pannonia Secunda) területén a gepidákat. 547-ben, majd különösen 551-ben, a Sirmium és Cibala közötti Asfelden súlyos csapást mérnek a gepidákra, s csak a keletrómai császár ismételt parancsa menti meg a gepidákat a teljes összeomlástól. Ám 565-ben az ifjú langobard király, Alboin már egészen Sirmium faláig szorította vissza őket – hogy aztán az avarokkal szövetségbe 567-ben megsemmisítő vereséget mérjen rájuk.

Mivel Zamárdi-Kütvölgyi-dűlő településén a többi földkunyhóban és veremben a langobard időszakban szinte változatlanul tovább gyártott, késő római hagyományt követő házikerámia mellett kora avar kori edényformák és díszítésmódok is megjelennek, nem kizárt, hogy a település a langobardok Észak-Itáliába történt elvándorlását követően is lakott maradt. Utóbbi elképzelést látszik erősíteni a közeli Zamárdi-Réti-földek több ezer síros avar kori temetője, ahol szintén tettek a fenti módon bepecsételt díszű, kiöntőcsöves díszedényt sírba.

63. kép
A bepecsételt díszítés részlete
a kiöntőcsöves edényen

64. kép
 Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő
 lelőhely összesítő térképe

BALATONSZÁRSZÓ-KIS-ERDEI-DŰLŐ

BELÉNYESY KÁROLY-FÁBIÁN SZILVIA-MARTON TIBOR-
OROSS KRISZTIÁN

A lelőhely neve: Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő (M7/S-8)

A feltárt terület nagysága: 116 826 m²

A feltárás ideje: 2000–2003

Az előkerült objektumok száma: 6936

A lelőhelyen megtalált korok: középső újkőkor (dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája, zselizi kultúra), középső rézkor (Balaton-Lasinja-kultúra), népvándorláskor (avar kor), Árpád-kor, késő középkor, újkor

Ásatásvezető: Belényesy Károly–Oross Krisztián

Közlemények a lelőhelyről: Belényesy 2001; Honti et al. 2002, 9–15; Belényesy 2002; Oross 2004a, 2004b; Marton 2004; Honti et al. 2004; Oross–Marton–Fábián 2004

Balatonszárszó délkeleti határában, az Alma-hegy lábánál terül el a Kis-erdei-dűlő északi irányban nyitott, széles platója, mely enyhe lejtővel simul bele a Balaton-parti dombokba. Keleti, déli és nyugati oldalán mély, meredek völgyek határolják, a völgyeken túl erdővel borított domboldalak emelkednek. Természetes védettsége különösen alkalmassá tette a területet az emberi megtelepedésre. A talajművelés során előkerült leletek tanúsága szerint a napjainkban mezőgazdasági művelés alatt álló területen fekszik a mai Szárszó falu középkori elődje, ami indokoltá tette a tervezett autópálya-csomópont megelőző feltárását.

A középkori lelőhelyen 2000-ben megkezdett ásatás során előkerült őskori hulladékgödrök gazdag leletanyaga hívta fel figyelmünket az újkőkori településre. A kezdeti feltárási területhez kapcsolódva 2001., 2002. és 2003. években összesen negyvennégy oszlopszerkezetes neolitikus ház maradványait tártuk fel (65. kép).

A dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájához köthető település épületeinek belső szerkezetét három, egymással párhuzamosan futó oszlopsor határozta meg (66. kép). Mivel a házak padlószintje elpusztult, nem tudtuk megállapítani, hogy az egykori oszlopok mindegyike a tetőszerkezetet tartotta-e, vagy

65. kép
A lelőhely részlete
légi felvételen

66. kép
Újkőkori ház földbe ásott
oszlophelyei

egyes cölöpök egy esetleges deszkapadlózat alátámasztására szolgáltak. A házak jelentős hányadánál sikerült megfigyelnünk két további cölöpsor nyomait is. Mélységük és átmérőjük kisebb volt, mint a belső sorokban feltárt oszlophelyeké, viszont sűrűbben követték egymást. Ez utóbbi cölöplyuk-sorok az épületek két hosszanti oldalán végigfutó sövényfonatos fal tartószerkezetének nyomai lehettek, erre utalnak a házakhoz közeli gödrökből előkerült lenyomatos paticstörödékek is. Az épületek többségénél, azok két oldalán egy-egy hosszanti, szabálytalan gödör volt megfigyelhető, melyekhez hasonlókat a közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrájának településeiben a kutatók általában anyaggyerő gödrökként határoztak meg. Az itt kibányászott lösz a házfalak agyagtapasztásához használta fel az egykori lakosság. Az épületek közvetlen környezetében számos hulladékgödört találtunk, melyek sokszor a házakhoz tartozó hosszanti gödröket is metszették. Három ház déli, rövid oldalán sajátos elhelyezkedésű oszlophelyeket tártunk fel, ezek talán a bejáratot jelzik. A feltárás ÉK-i részén három épület oszlopsorai az átlagosnál kevésbé szabályosan helyezkedtek el, a házak melletti hosszanti gödröknek itt nem volt nyoma. A körülöttük elhelyezkedő hulladékgödrök kerámia leletanyaga alapján ezek a házak lehettek a kőkori falu legkorábbi építményei. Egy épület szerkezete gyökeresen eltér a fent bemutatott általános háztípusétól. A belső három oszlopsor nyomai itt is megvoltak. Az épületet azonban nyugati, északi és keleti oldalán szabályos vonalvezetésű alapárok szegélyezte. Korábban felmerült annak lehetősége, hogy szintén az újkőkori településhez tartozik, de az alapárok alapján inkább a rézkor időszakára keltezhető.

A balatonszárszói házak hossza 7 és 25 m, szélessége 6 és 7,5 m között változik, a hosszanti gödrök távolsága 8–10 m (67. kép). Az épületek – egy,

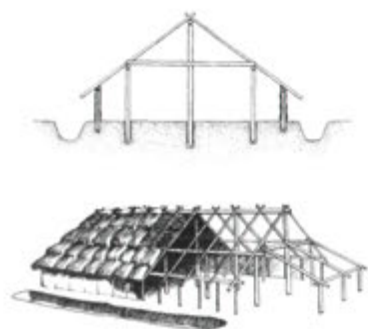
67. kép
Újkőkori házhelyek
légi felvételen

a plató keleti pereméhez igazodó ÉÉK-DDNy-i hossz tengelyű ház kivételével – ÉÉNy-DDK-i tájolásúak. Ez az uralkodó északnyugati széliránnyal vagy a helyi domborzati viszonyokkal lehet összefüggésben.

A régészeti kutatásban általánosan elterjedt vélemény szerint egy-egy ház átlagosan 25-30 évig állt a közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrája településein, ez nagyjából megfelel a lakosság egy generációjának. Számos esetben megtaláltuk az utólagos javítások nyomait, több ház feltárásakor a szabályos szerkezettől eltérő helyzetű oszlophelyekre bukkantunk. Az egyes házakhoz ún. tanyaudvar tartozhatott, helyet biztosítva az egykori falut lakó családok ház körüli tevékenységeinek (68–69. kép).

A feltárt terület déli része újkőkori épületekkel sűrűn beépített körzet (83. kép). Az itt megtalált 39 házalap olyan csoportokat alkotott, melyek régészeti objektumokkal kevésbé fedett területeket fogtak közre. Előfordult, hogy négy-öt ház maradványait tártuk fel szorosan egymás mellett. A házcsoportoktól elkülönülve, azoktól északra öt ház maradványait találtuk meg. Két épület egymástól távolabb, de a déli lakóterülettől közel azonos távolságban állt. További három, egymástól szintén távol fekvő épület a feltárt terület északkeleti részén alkotott laza csoportot. Az épületek jelentős számát és a kerámia leletanyag változásait figyelembe véve bizonyos, hogy a negyvennégy ház nem egy időben állt a településen, mindenképpen több „házgenerációval” kell számolnunk. Ásatásunk során egymással átfedésben lévő házmaradványokat nem találtunk. Az újkőkori településszerkezet egyik legfontosabb kérdése, hogy a déli lakókörzet valóban utcás jellegű volt-e, vagy a házsorok egyes épületei között időrendi különbség van. A közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrájának településein egy-egy ház végső pusztulása után a következő generációnak otthont adó új épület sokszor közvetlenül az elpusztult ház mellett épült fel. Így a tanyaudvarok közötti távolságok lényegében nem változtak, a település viszonylag lazább szerkezete fennmaradt.

68. kép
Újkőkori ház szerkezeti
rekonstrukciója

69. kép
Újkőkori ház
rekonstrukciós rajza

70. kép
Az újkőkori erődítés
sáncárka oszlophelyekkel

Néhány ház oszlopsorai a feltárási terület határán túlnyúlnak, a település tehát a plató déli részére is kiterjedt.

Az ásatási terület legdélebbi részén nagy kiterjedésű újkőkori sáncárkot találtunk, melynek közel 160 m hosszú szakaszát sikerült feltárni. A megfigyelt árok átlagosan 2 m széles volt, mélysége 60 és 120 cm között változott. Az árok ívét a feltárt szakaszon öt bejárat szakította meg, közülük egynek a szélessége kb. 14 m, három további bejárat 2-3 m széles volt, egy feltételezett bejáratnak pedig csak az egyik fele esett az ásatási területre. A bejáratoknál előkerültek a kapukat tartó sajátos konstrukciók öt oszlophelyből álló nyomai. A közöttük húzódó árokszakaszokon kb. 1-2 m-es távolságokban, rendre három-három oszlophelyet találtunk. Az árok középvonalában egy függőleges helyzetű oszlopét, melyet az árok szélei felől egy-egy további, ferde oszlop támasztott meg. Az árok aljába mélyedő oszlophelyeket a betöltésben is ki lehetett bontani, vagyis a kiásott árokba az oszlopszerkezetes fal építése idején visszadöngölték a földet. A feltárt árokszakaszok valószínűleg egy nagyméretű körárok legészakibb részét képezik (70. kép). Hasonlók a középeurópai vonaldíszes kerámia kultúrájának számos településéről ismertek.

A telep helyzetére vonatkozó további fontos adalék, hogy a környezetrekonstrukciós vizsgálatok eredményei szerint a tó vízszintje a neolitikum idején jóval magasabb volt, így a partvonal közelebb esett a lelőhelyhez, mint ma. Ez magyarázatot adhat arra a jelenségre, hogy a nagy területű feltáráson egyetlen újkőkori kutat sem tudtunk megfigyelni.

A négy ásatási idény folyamán a település területén elszórtan, általában a hulladékgödrök legfelső rétegében, 43 temetkezést találtunk, amelyek közül egy elpusztult sírt az emberi csontmaradványok alapján, az antropológiai vizsgálatok során utólag azonosítottunk. Sírgödröket csak kivételes esetekben tudtunk megfigyelni, sokkal általánosabb, hogy a hulladékgödrök betöltését ledöngölték, és az így kialakított felületre fektették a halottakat. A csontvázak két rendellenes fekvésű váz kivételével zsugorított helyzetben kerültek elő. Olyan sírokat is feltártunk, amelyekben több, esetenként két vagy három halott maradványai feküdtek. Kiemelkedő fontosságú az alább részletesen is bemutatott temetkezés. A közösségen belül bizonyára vezető szerepet betöltött férfit két karcolt díszes edénnyel, egy kőbaltával és két pattintott

71. kép
A dunántúli vonaldíszes
kerámia kultúrája idősebb
fázisának edénye

72. kép
A vonalmintában
gyöngyköles berakással
díszített és festett edény
töredéke

kőszközzel együtt temették el (ld. a sírt részletesen tárgyaló tanulmányt). Külön említést érdemel továbbá az a gyermeksír, amelyben két részből álló, a lábszáron viselt Spondylus ékszer került elő. Egy másik gyermek sírjában karcolt vonaldíszes edényt találtunk. Egy gödör betöltésének legfelső rétegében nagyméretű hajtúvel, csontárral és kovapengével együtt eltemetett férfi csontvázát tártuk fel. Alatta szokatlan testhelyzetben fekvő emberi vázra bukkantunk. A neolitikus temetkezések nem különültek el a lakóterülettől, a telepen belüli elhelyezkedésük véletlenszerűnek tűnik. Az egykor beépített terület nagyságához és az újkőkori épületek számához viszonyítva a feltárt sírok száma meglepően csekély. Az újkori mezőgazdasági művelés bizonyára több magasan fekvő sírt elpusztított, de feltételezhető, hogy csak bizonyos személyeket temettek el a lakóházak közvetlen környezetében, és a kőkori falu temetőjét a településtől távolabb kell keresnünk.

Jelentős mennyiségű újkőkori leletanyag látott napvilágot: kerámialeletek, csont- és kőszközök mellett viszonylag nagy mennyiségű állatcsontot is feltártunk (ld. az archeozoológiai tanulmányban, 295. oldal). A leletanyag döntő többségét kerámiatöredékek alkotják. Formai és díszítésbeli jellegzetességeik alapján a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája, illetve a zselizi kultúra körébe sorolhatók. A kerámia homokkal, illetve növényi szerves anyaggal soványított, az edényeken gyakoriak a simító szerszámok nyomai, számos esetben fényezett felületű töredékeket is találtunk. Leggyakoribbak a gömbös testű edények és a fordított csontakúpos mély tálak különböző változatai, valamint a tölcsés nyakú edények. Kifejezetten a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának idősebb fázisára jellemzők a kettős kónikus edényformák (71. kép). Gyakoriak a csótalpas tálak. A nagyméretű tárolóedények töredékei viszonylag ritkák, előfordulnak viszont speciális, négy füllel ellátott, ún. puttonyedények is. A kerámiadíszítésben a bekarcolt vonaldíszek dominálnak. A dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájára jellemző szélesen árkolt – annak idősebb fázisában egyszerűbb, a későbbiben összetettebb – ívelt, illetve geometrikus vonaldíszek gyakoriak a leletanyagban. Ritkán az ún. kottafejes díszítés is előfordul. A zselizi kultúrára jellemzőek a bevagdálással osztott, finoman karcolt vonalpárok. A kerámián gyakori az égetés utáni vörös festés, mely a karcolt motívumok által határolt felületeket tölti ki, és sötétszürke vagy fekete színű fényezett sávokkal váltakozik. A zselizi kultúrára jellemző vörös-sárga festést csak néhány töredéken találtunk. A vörös festékrögök szintén gyakoriak a leletanyagban. Speciális díszítésmódnak számít a bekarcolt vonalakat kitöltő fekete színű kötőanyagba ágyazott gyöngyköles berakás (72. kép), mely úgy tűnik, kifejezetten a Balaton déli partvidékén terjedt el. A plasztikus díszek között változatos formájú bütyökdíszeket és az edények oldalára helyezett állatfej-ábrázolásokat is találtunk (ld. 301. kép). Ez utóbbiak rendszerint festettek, kecske-, juh-, illetve szarvasmarhaféjeket ábrázolnak. Emberi lábat mintázó, vízszintesen átfúrt bütyökdíszek, valamint emberi arcot ábrázoló díszítések is előfordulnak az edényeken. Három idoltöredék is előkerült: egyikük egy karcolt díszű, kissé ívelt téglatest alakú töredék, amelyen a melleket plasztikusan ábrázolták. A másik egy lapos, többszörösen átfúrt „fejfedővel” ellátott fejtöredék, a szemét és a száját bekarcolással jelezték, míg az orr plasztikus ábrázolású. A harmadik idola egy karcolt vonaldíszű torzó a település legkorábbi szakaszából. Néhány karcolt díszű, lapos agyaglab a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájára jellemző oltártípus töredéke lehet.

Igen változatos méretű és formájú őrlő- és dörzsköveket találtunk, köztük néhány, földfesték őrlésére használt darabot is. Gabonamaradványok csak egy-két kivételes esetben kerültek elő, ezért különösen fontos leletnek számít az az őrlőkő, amelynek felületén a rátapadt gabonaszemek is megmaradtak. Az őrlőkövek leggyakrabban a Balaton északi partvidékéről származó homokkőből készültek. A csiszolt kőbalták között jellemzőek a laposbalták, túlnyomó többségük nyéllyuk nélküli. Nagyságrendekkel nagyobb a pattin-

tott kőeszközök mennyisége, a felhasznált nyersanyagok között a radiolaritok: főként a Bakonyból származó szentgáli és a teveli típusú kovák dominálnak, kis számban obszidián is előfordul, mely Tokaj környékéről kerülhetett ide. A pattintott kőeszközök között leggyakoribbak a pengék, illetve a pengevakarók, amelyeket rendszerint nagyméretű, kúpos magkövekből alakítottak ki (73. kép). A használati kopásnyomok alapján valószínű, hogy a kőpengék jelentős része sarlóbetétként szolgált. A csonteszközök alárendeltebb szerepet játszanak, néhány ár és egy kalapács töredéke került elő.

Néhány esetben az állatsontok összegyűjtésére és felhalmozására utaló jeleket is megfigyeltünk. A telepobjektumok leletei között gyakran előfordulnak kagylóhéjak, a Balaton közelségének ismeretében figyelemre méltó tény viszont, hogy a halcsontok rendkívül ritkák a leletanyagban.

A leletek és a telepjelenségek alapján a lelőhelyet a középső neolitikum idejére keltezzük, mely a Dunántúlon a Kr. e. 6. évezred második felét öleli fel. A település kezdete a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának idősebb szakaszáig nyúlik vissza. Balatonszárszó abban a területsávban található, amely a vonaldíszes kerámia kultúrájának fiatalabb fázisában annak keszthelyi csoportja és a zselizi kultúra érintkezési zónája volt. Lelőhelyünk egyes részein a két kultúra tárgytípusai számos gödörből együtt kerültek elő, máshol viszont a keszthelyi csoport, illetve – a telep északkeleti részén – a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája idősebb szakaszának leletanyaga dominált.

Az újkőkori falu a közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrájának legjelentősebb lelőhelyei közé tartozik. Az ásatási terület nagysága mellett figyelemre méltó az itt megtalált régészeti jelenségek változatossága is. A feltárt épületek, temetkezések, a sáncárok, az egyéb telepobjektumok és nem utolsósorban a leletanyag segítségével összetett kép rajzolható a településről.

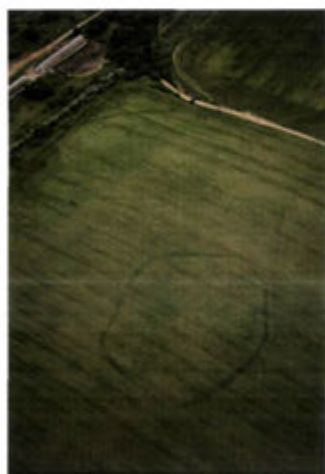
A kőkori falu felhagyása után, a Kr. e. 5. évezred végén, a középső rézkor folyamán települt be ismét a terület. Az ásatás északi és északkeleti részén, egymástól jelentős távolságban nagyméretű, szabálytalan gödörkomplexumokat tártunk fel. Az egymást metsző gödrökből álló objektumcsoportok feltárása során a *Balaton-Lásinja-kultúra* leletanyaga került elő. Az edényanyagban kettős

73. kép
Pattintott kőeszközök

kónikus tálak, egyfűlű korsók, bütyökdiszes edények töredékeit találtuk meg. A rézkori gödörkomplexumok két épületet fogtak közre. A házak déli végét alapárok határolta, melybe oszlophelyek mélyedtek. A falak síkjában számos további oszlophelyet találtunk, a házak hosszanti tengelyében pedig a szelemtartó oszlopsor nyomait is megfigyeltük. Tőlük délre tártuk fel a harmadik, korábban már említett alapárkos épületet. Az így kirajzolódó tanyaszerű településszerkezet általánosan számít a korszak eddig feltárt településeire.

A 2001. évben folytatott feltárás során a középkori lelőhelytől délre olyan kemencebokrot sikerült feltárnunk, amelyet a hamusgödrekből előkerült vastag falú, kézikorongon készült, bekarcolt spirál- és hullámvonalkötegekkel díszített kerámiatöredékek alapján a *késő avar korra* kelteztünk. A kemencék és a leletanyag egy eddig ismeretlen avar kori településre utaltak. Az autópálya nyomvonalának nyugati irányban folytatódó feltárása igazolta e feltételezésünket. A kutatás során egy félig földbe mélyített belső terű, $3,7 \times 2,5$ m alapterületű, feltehetően szelemben tetőszerkezetű ház került elő, ÉK-i sarkában a tűzhely enyhén átégett fenekén heverő kőkupaccal. A háztól mintegy 30-35 m-re DK-re néhány kemencéből, illetve kemencebokorból álló, szintén az avar korra keltezhető objektumcsoport került elő, és feltehetően az épülethez tartozó külsőségekhez tartozik a nyugat felé lejtő domboldalon mutatkozó árokrendszer (karámok?) is. Az épület közelében felnőtt nő sírjára bukkantunk, az eltemetett mellékleteként két jó állapotú lengőcsüngőjű bronz fülbevaló került elő. A feltárt részletek alapján egy olyan avar kori „tanya” képe bontakozik ki előttünk, amelyet a sírban feltárt mellékletek és az objektumokból származó leletanyag alapján a 8. századra keltezhetünk.

74. kép
A középkori templom területéről készült légi felvétel

A korábban előkerült leletek tanúsága szerint a középső újkőkori falutól nyugatra, a napjainkban is mezőgazdasági művelés alatt álló területen állt a mai Szárszó falu középkori elődje, amely a plató nyugati oldalát és az alatta húzódó völgyet vette birtokba, szélesen elnyúlva a tó irányába.

A településre vonatkozó első adatok szerint a falu Kálmán király adományaként („*ex donatione Colomani Regis*”) került a fehérvári káptalan birtokába. Később a tihanyi apátság birtokai között tartották számon. A „Zarozou” faluban lakó harangozók 1269-ben váltották meg magukat a szolgálat alól. 1233-ban a településen már biztosan állt kápolna. A 14. század második felében a veszprémi káptalan birtokai közt tűnt fel, de a század végére magánbirtokosok kezébe került. A falura vonatkozó adatok a 16. század végén eltűntek. A települést a 15 éves háború idején valószínűleg végleg elhagyták lakói. Szárszói portákról újra egy 1660-as forrásból értesülünk. Mindenesetre az I. katonai felmérés 1783-ban készült térképlapja már nagyméretű, kialakult utcarendszerű újkori települést mutat a Balaton partjához közel, míg az egykori faluhelyre csak a régi templom rajza utal. Az épület körül jól kivehetőek a sűrű tollvonásokkal ábrázolt sírok, amelyek arról tanúskodnak, hogy a 18. század végén az új Szárszó lakosai a még álló középkori épület mellé temették halottaikat. Nem sokkal ezután azonban a templomot végleg elhagyták. A terület kataszteri térképei azt bizonyítják, hogy a középkori településnek helyet adó dűlő az 1850-es évek elejére már visszaerdősödött.

A helyszín bejárása során kiderült, hogy a templom a Balaton felé észak-déli irányban hosszan elnyúló középkori település déli végén, tulajdonképpen a falun kívül állt, a plató délnyugati oldalán lévő kisebb kiemelkedésen, ahol a mélyszántás az épület erősen megrongált alapfalainak nagy kőtömbjeit és mintegy 20-30 m-es körzetben a temető bolygatott sírjainak maradványait hozta felszínre. Az előkészítő munkák során a területről készült légi fotókon az épület elmosódott foltja és a templomdombot körülvevő, csúcsával a Balaton felé forduló, ötszög alakban futó széles árok rajzolódott ki (74. kép), amelyben a feltárás megkezdése előtt egy esetleges

török kori erődítés nyomait sejtettük. Az előzetes kutatás tehát tulajdonképpen szokványos szituációt ígért. A források, a terepi adatgyűjtés és a kézíratos térképek alapján a 13. század elején épült és valószínűleg a 18. század végéig működő falusi templom és a körülötte létesült temető maradványaira számíthattunk (50. kép).

Az ásatás előkészítése során világossá vált, hogy a tervezett nyomvonal É-D-i irányban tulajdonképpen kettévágja a templom és temető területét. Ezért a kutatás a teljes felület alig több mint felének feltárására korlátozódott, amely azonban előzetes várakozásainkhoz képest meglepő eredménnyel szolgált. A légifotók alapján azonosított nagyméretű árokkal körbevett területen, a temető 765 sírján túl, szabályos rendszerben, sűrűn egymás mellé épített, könnyűszerkezetű épületekből és tárolóvermek tömegéből álló településrészletet sikerült feltárnunk. Külső támogatók bevonásával pedig elvégeztük az autópálya nyomvonalán kívülre eső templom kutatását is (75. kép). A jelenségek nagy száma, az épületek, a templom és a templom körüli temető egyszerre szolgált a keltezés szempontjából értékes leletanyaggal és a jelenségek jól értelmezhető kapcsolataival, amely a feldolgozás korai szakaszában is lehetővé tette a templomkörzet változatos történetének megrajzolását.

A templom területén végzett kutatás megkezdése előtt nyilvánvaló volt, hogy az épület felmenő falai teljesen elpusztultak. Helyükre csak a habarcsos épülettörmelékkel visszatöltött árok utaltak. Ezek kibontása után előtűnt az épület tört kőből és agyagos földből készített döngölt alapozása, amelynek tetején néhány helyen a kavicsos, meszes habarcsba rakott, tört mészkő alapfalak csonkjait is sikerült feltárnunk. A felmenő falak szerkezetére másodlagosan előkerült nagyszámú falazótégla-töredék utalt. Az egyenes szentélyzáródású templom mintegy 13 m hosszú és 8 m széles volt. Északi oldalán a több-

75. kép

A középkori templomkörzet
madártávlatból

szőr megújított sekrestye kőből rakott alapfalai kerültek elő, amelyhez később nyugati irányban csontkápolnát építettek. Itt feltártuk a tapasztott fenekű, 2×2 m alapterületű és közel 1 m mélységű *ossariumot*. A templombelső feltárása során egyértelművé vált, hogy a járószintek sérültek, komoly padlószint nyoma nem volt felfedezhető. A szentély területét kevesebb sírgödör rombolta, ezért sikerült megfognunk az altalaj, illetve a legalsó talaj feletti első, és feltehetően a templomhoz köthető első kultúrréteget. Ebből II. Andráshoz obulusa került elő, aminek alapján a templom építését – összhangban az okleveles forrásokkal – a 13. század elejére keltezhetjük. Az épület kutatásával párhuzamosan a hajó és a szentély területén, illetve a falakon kívüli mintegy 8-10 m-es körzetben közel 250 sírt tártunk fel (76. kép). Ennek során egyértelműen kiderült, hogy a legkorábbi temetkezések is a templom alapfalaihoz igazodnak. Korábbi sírmezőre utaló jelenségekkel nem találkoztunk, a temető kezdetét tehát joggal keltezhetjük a 13. század első harmadára. A szentélytől 20 m távolságban a korai temetőt határoló árkot is sikerült feltárunk, amely, dél felé kiszélesítve a cintermet, ellipszis alakban karolta át a templomnak helyet adó kis kiemelkedést. A temetkezésekkel azonban csak a templom körülbelül 15 m-es, dél felé kb. 20 m-re bővülő körzetében találkozhatunk. A cinterem határa és a sírok közti területet nagyméretű tárolóvermek kisebb-nagyobb összefüggő csoportjai töltötték ki. A földbe mélyített objektumok mélysége 1,5 m és 2,5 m között változott. Szájuk kerek, általában 1,5 m átmérőjű, fenekük felé gyakran kiöblösödtek. Valószínűleg gabonafélék tárolására szolgáltak, de belsejükben sem kitapasztás, sem bélelés nyomait nem találtuk. A temető felé eső vermek megbolygatták a templom körüli temetkezések egy részét és helyenként a temetőárkot is, de nagyjából igazodtak a cinterem adott kereteihez.

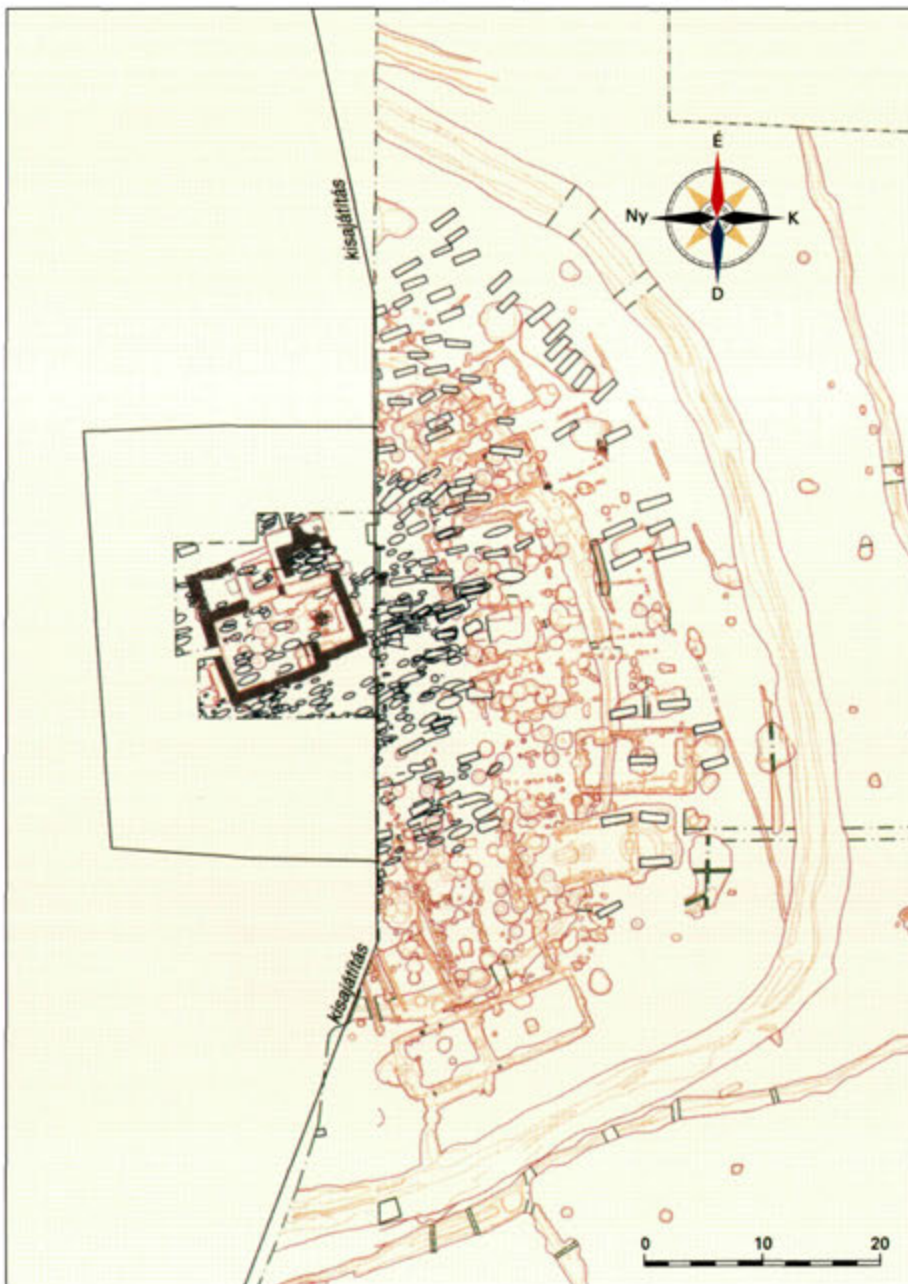
A feltárás során több verem betöltéséből a késő Árpád-korra jellemző kerámia és kopott bécsi fillérek, míg más objektumokból inkább a 14. századra keltezhető leletanyag került elő. A vermeket többször megújították. A már betemetett mellett újabbat ástak, sokszor belevágva a korábbiakba, ami a leletanyaggal összevetve a 13. században kezdődő és a 14. század derekáig nyúló folyamatos használatukra utal. Csoportos megjelenésük és rendeltetésük ezzel együtt megelőlegezte a templom környezetében végbemenő későbbi változásokat is.

76. kép
Vermek és oszlopgödrök
által bolygatott középkori
temetőrészlet

Mindennek egyértelmű és látványos bizonyítéka az eredeti temetőároktól mintegy 15 m távolságban ásott újabb árok, ami már közel fél hektáros területet fogott közre. Készítésének kora a kevés leletanyag miatt bizonytalan, de az ásás során szerzett tapasztalataink szerint visszatöltődése legkorábban a 14. század második felében kezdődhetett. Az árok 4-5 m-es szélessége, közel 2 m-es mélysége és a légi fotók alapján azonosított ötszöget formáló alak elég meggyőzően bizonyítja, hogy a terület eredeti rendeltetése megváltozott. Joggal feltételezhető, hogy az árokból kikerült földből készült – esetleg palánkkal megerősített – sáncsal vált teljessé az a nagyméretű földmű, aminek hatására a templomdomb legkésőbb a 14. század derekán védett területté vált.

Az új védmű létrehozásával párhuzamosan a korai temetőt határoló árkot betemették, a templom és a nagyméretű külső árok közti területen pedig épületek összefüggő csoportját emelték (77. kép). Ezeknek egymással, a templommal és az árokkal való összefüggése egyértelmű, alaprajzi elrendezésük

77. kép
Középkori templomkörzet

78. kép
Középkori többsztrtű
épület alapárka

átgondolt és tudatos szerkesztési elvre utal. A középpontban álló templom körül a védett terület északkeleti és keleti oldalán hét épület állt. Hossztengelyük az árokra merőleges. A házak közti hely meglehetősen szűk, az egymástól való elválasztásra, elhatárolásra utaló nyomokat nem találtunk. Úgy tűnik, hogy ezek az embernyi széles, sugárirányú sikátorok biztosították átjárást a templom és az erődítés között. Az épületek oromzata és az árok széle között mintegy 5 m széles üres sáv húzódik, amely a kihányt földből rakott sánc lehetséges helyére utal. A templom felé néző oromzat és a templom között mintegy 8-10 m széles sáv marad szabadon, ami valószínűleg a temető számára biztosított helyet. Ugyanakkor a korábbi temetkezéseket a templomkörzetbe emelt épületek megbolygatták, és belevágtak a már betöltött tárolóvermekbe is.

Az épületek többségénél megfigyelhető megújítások is egységes rendszeről árulkodnak. A bővítés vagy egy új épület emelésének alapja az eredeti házhely. Még teljes átalakítás is csak ezen belül történt. Az alapárkok tanúsága szerint az új épületek falai alig térnek el a korábbiaktól, melyekhez hasonlóan az egységes és nyilván szabályozott rendszerbe illeszkednek. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a rendezési elv alapja az épület emelésére alkalmas *parcella* volt.

Ettől a szerkezettől azonban eltér az árokkal határolt terület déli oldala, ahol az előbbinél jóval kisebb területen mintegy nyolc épület helyezkedik el. Az ettől északra eső csoport szabályos térközlökben megfigyelt világos rendszere itt nem ismétlődik. Az árok nagyjából K-Ny-i irányú déli szakaszának belső oldalán azzal párhuzamos tengelyű, nagyméretű épület állt. Az alaprajzi elrendezésből úgy tűnik, hogy ez és az északi oldalán lévő építmények szorosabban összetartozó egységet alkottak. Talán felfoghatók egy nagyméretű, önálló parcellaként, amely rendeltetése vagy a tulajdonos személye miatt üt el az egységes szerkezettől.

Az egyes épületek feltárása során a mélyművelés által erősen bolygatott rétegekkel találkoztunk. A számunkra értékelhető és a középkori település történetéhez kapcsolható külső és belső szintek többsége elpusztult, ezért jobbra csak az egyes épületek felépítményeinek földbe mélyedő nyomait tárhattuk fel. Ezek a lenyomatok azonban a pontos alaprajzok mellett a szerkezetekre vonatkozó számos olyan információt rejtene magukban, amelyek

segítségével az épített környezet is felvázolható. A védett terület északi és nyugati oldalán szabályos rendben sorakozó épületcsoport tagjai külső megjelenésüket, méretüket és felépítményüket tekintve egyértelműen a késő középkori többszattatú lakóházakat idézik (78. kép). Az itt álló épületek háromhelyiségűek. Átlagos hosszuk 15 m, szélességük 5 m. Kivétel nélkül cölöpváz szerkezetes, fonott, tapasztott falakkal épültek. Az építéshez általában 30-50 cm mély és 50-60 cm széles alapárkokat ástak, amelyekbe a falak vázszerkezetének függőleges oszlopait helyezték. Előfordul az is, hogy a falszerkezetnek nem készítették ilyen alapozást. Ebben az esetben az oszlopok gödreit figyelhettük meg. Az épületek templom felé eső első és általában a második helyiségének oszlopait is alapárkba helyezték, míg gyakran előfordul, hogy a legutolsó, az erődítésárok felé néző helyiség (ól vagy kamra) falának építéséhez csak 10-15 cm vastag karókat használtak. Egy esetben szerencsés módon fennmaradt a karóváz külső oldalára szárazon rakott kőpakolás is. Az épületek hossz tengelyében megfigyelhetőek voltak a földemet alátámasztó vastagabb oszlopok mélyebb gödrei, bejáratra utaló egyértelmű nyomokat viszont nem találtunk. Az alaprajzi szempontból elkülönülő déli oldalon az épületek felépítményei is más jellegűek. Itt több nagyméretű, egyterű építményt tártunk fel. Ezeket délről kétszattatú, robusztus épület zárja. Hossza 17 m, szélessége 7 m, alapárkai közel 1 m mélyek és 80 cm szélesek. A falak függőleges oszlopait az alapárkon belül sok helyen kőpakolással erősítették. Az osztófal a főfalakhoz hasonlóan mélyen volt alapozva, az épület tengelyében pedig előkerültek a földemet tartó oszlopok széles és mély gödrei. Ettől a tömbtől keletre, mintegy igazodva a többszattatú házak rendszeréhez, további két egyterű épület állt egymás mellett. Hosszuk kb. 10 m, szélességük 5 m. A középtengelyükben itt megfigyeltük a földemet tartó oszlopok gödreit. A többitől eltérően azonban ezeknek az építményeknek a belső terét a talajba mélyítették. Az északra fekvő csupán 30-40 cm, míg a déli oldalon fekvő épületé mintegy 1 m mélységű. Ez utóbbi esetben az árokra néző oromzatnál meneteles bejáratra utaló nyomokat sikerült feltárnunk. A löszbe vágott oldalfalát valószínűleg fonott fal védte a beomlástól. Ezt az építményt – feltehetően pincét – még a 15. század közepe előtt megszüntették, és helyén egy, az előzőre merőleges tengelyű épületet emeltek.

A középpontban álló „kőből épített” templom védett területen belüli szerepe topográfiai értelemben egyértelműnek tűnik. Átépitése, a sekrestye északi falának megerősítése talán épp a templom körüli építkezésekkel függött össze, de ennek pontos keltezése szinte lehetetlen, esetleges toronnyá való átalakítása pedig egyelőre csak hipotézis. A környezet változásainak az épületben is tetten érhető egyetlen bizonyítéka, hogy a temetőhöz hasonlóan a hajóban is előkerült egy, a temető területén korábban megfigyelt és leletanyaga alapján a késő Árpád-korra, illetve a 14. század elejére keltezhető veremcsoport.

A templomdomb környezetéből, elsősorban a temető sírföldjéből származó leletanyagot vizsgálva látszólag sem az Árpád-kori objektumok, sem a későbbi átalakítások kapcsán nem érzékelhető törés a templom és a templom körüli temető használatában. Úgy tűnik, hogy cintermen belüli építkezésekkel csupán leszűkítették a temető területét, annak ellenére, hogy – mint a későbbi temetkezések is – rombolták a korábban eltemetettek sírjait, a temetés és a templom használata azonban folyamatos. A temető területének változása a sírmező feltárása során is érzékelhető volt. A 13. századi cinterem sírjai után, a templomkörzet bővítésével és beépítésével párhuzamosan a 14–15. századi temetkezések a templom közvetlen környezetében sűrűsödő, nem ritkán 4-5 sírréteget tartalmazó területre zsúfolódtak. Ebben az időben a templomon belül temetettek száma is jelentősen megnőtt, a hajó tulajdonképpen többretegű temetővé alakult át. Az árkon belüli épületek lebontása után a késő középkori, kora újkori temető sírjai ismét nagyobb területen szóródtak. A 15. század végén, a 16. században és a 17. századi visszatelepülés után

79. kép
A középkori erődített
templomkörzet
rekonstrukciós rajza

a 18. század végéig a falu lakosai a még be nem temetődött erődítésárokhoz igazodva a hajdani épületek maradványait fedő, vastag planírozási rétegbe temették halottaikat.

A feltárás során a védett területet ért támadásnak több apró nyoma is napvilágra került. Ezek közül a legjelentősebb feltétlenül a templomban és a templom közvetlen környezetében megfigyelt réteg. Az épületet a 15. század derekán felgyújtották, a szentély és a hajó freskói lezuhantak, és rájuk omlott a leégett födém, amelynek elszenesedett gerendái alatt helyenként emberi maradványokat tártunk fel, a temetőben pedig megtaláltuk a tűzben elpusztult kisebb-nagyobb „tömegsírait”. Az árkon belül feltárt épületek pusztulása azonban nem külső támadáshoz köthető. A kutatás során mindvégig csupán üres alapárkokat és a felmenő szerkezetek lenyomatait sikerült feltárunk, és csak két esetben maradt meg a felmenő szerkezet elkorhadt maradványa. Ásatási megfigyeléseink szerint az oszlopokat kiemelték és az épületcsoportokat megszüntették. Az alapárkokat az előkerült leletanyag tanúsága szerint még a 15. század második fele előtt betemették és a területet elegyengítették. Az épületek helyén nem sokkal ezután megjelentek a falu lakosainak temetkezései (ld. 50. kép). Ezzel együtt az erődítést jelentő árok feltöltődése is megkezdődött, és annak ellenére, hogy nem tűnt el nyomtalanul, védelmi szerepét valószínűleg elveszítette. A feltárt újkori sírok tanúsága szerint a templom feltehetően túlélte a település pusztulását, de az eddig ismert adatok szerint a 18. század végét követően már nem temetkeztek mellé.

A templom közvetlen környezetében a 14. század második felében olyan Árpád-kori előzményekkel rendelkező struktúra jött létre, amely a „védett hely”, feladatát és formáját tekintve nem példa nélkül álló, de a középkori Magyarország középső területein mégis egyedi, és mint ilyen, kérdések egész sorát veti fel (79. kép). Belső szerkezete világos és áttekinthető. Elhatárolható

a lakó- és a gazdasági jellegű épületek csoportja (pince, istálló, ólak?). Utóbbi a védettebb déli oldalon egy tömbben terült el, míg az ideiglenes lakóházak az északkeleti oldalon követték az árok vonalát. Ismereteink alapján ez a védett terület valószínűleg a javait itt tároló és veszély esetén felhalmozó falusi lakosság számára épült, saját védelmi képességgel rendelkező menedékként fogható fel. Nem tudjuk, hogy mik lehettek létrehozásának okai és feltételei és – anélkül, hogy ezekkel azonosítanánk – hogyan illeszkedett mindez a vár-, illetve erődítésépítés középkori engedélyeztetési rendszerébe. Ismeretlen, hogy fenntartása kihez köthető és milyen kötelezettségekkel járt. Hasonlóképp kérdés marad, hogy a faluközösség és a birtokos milyen formában vette ki részét ezekből a feladatokból. Vajon általános válasz-e ilyen védett terület létrehozása valamilyen eddig számunkra ismeretlen vagy nem megfelelően értelmezett dologra? Természetesen adott a lehetőség az erdélyi templomerődítésekkel való összehasonlításra. De ezek feltehetően olyan, főként külső megjelenésben megfogható párhuzamok, amelyek valószínűleg az egymástól távol lévő faluközösségek fenyegetettségére adott hasonló válaszaiból erednek. Hogy valóban egyedi-e a Balatonszárszó határában feltárt jelenség, arra a közvetlen környezet, Külső-Somogy szisztematikus, templomkörzetekre is kiterjedő kutatása adhat majd választ, aminek a legfontosabb célkitűzése a balatonszárszói templomkörzet nyugati oldalának feltárása és a középkori településsel való kapcsolatának értelmezése.

ÚJKŐKORI TEMETKEZÉS BALATONSZÁRSZÓRÓL

FÁBIÁN SZILVIA-MARTON TIBOR-OROSS KRISZTIÁN

A tárgy neve: ívelt falú szilke (80. kép 1, 81. kép)

Anyaga: finom homokkal soványított agyag

Rövid leírása: Kézzel formált, szürke és okkersárga foltos, eredetileg fényezett, jelenleg kissé kopott felületű edény. Pereme legömbölyített, fala enyhén ívelt, alja kissé összeszűkülő. Oldalán élesen, szabálytalanul karcolt, V alakban megtörő vonalpárokkal díszített, melyek közül az alsó vonal szögletesedő meanderekben végződik. Ez a díszítőelem bekarcolt vízszintes vonalpár-szakaszokkal váltakozik.

Mérete: m.: 9,3 cm, peremátm.: 10,2 cm, hasátm.: 11,7 cm, aljátm.: 6,5 cm, v.: 0,4 cm

Lelőhelye: Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő (M7/S-8)

Kora: középső újkőkor, dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája

Objektum: 531. sír

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: K/1221.

A tárgy neve: gömbös testű edény (80. kép 2, 81. kép)

Anyaga: finom homokkal soványított agyag

Rövid leírása: Kézzel formált, világosszürke színű, erősen kopott felületű kiégésített edény. Pereme elvékonyodó, erősen behúzott, alakja kissé nyomott gömbös, alja kevésbé hangsúlyozott. A pereme alatt és az oldalán egy-egy vízszintesen körbefutó, szabálytalan, függőleges bevagdálásokkal tagolt bekarcolt vonalpárral díszített. Hasán függőleges bevagdálásokkal záródó vízszintes bekarcolt vonalpár-szakaszok láthatók.

Mérete: m.: 10,5 cm, peremátm.: 8 cm, hasátm.: 12 cm, aljátm.: 6,2 cm, peremv.: 0,3 cm, v.: 0,9 cm

Lelőhelye: Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő (M7/S-8)

Kora: középső újkőkor, zselizi kultúra

Objektum: 531. sír

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: K/1223.

A tárgy neve: pattintott kőeszköz (80. kép 3)

Anyaga: úrkút-eplényi radiolarit

Rövid leírása: Szabályos penge, disztális vége törött.

Mérete: h.: 3,5 cm, sz.: 0,8 cm, v.: 0,3 cm

Lelőhelye: Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő (M7/S-8)

Kora: középső újkőkor

Objektum: 531. sír

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: K/1217.

A tárgy neve: pattintott kőeszköz (80. kép 4)

Anyaga: szentgáli radiolarit

Rövid leírása: Szabályos penge, leütési felszíne facettált, bulbusa lapos, disztális vége törött. A jobb él disztális végén háromszögletű sarlófény látható.

Mérete: h.: 3,1 cm, sz.: 1,6 cm, v.: 0,3 cm

Lelőhelye: Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő (M7/S-8)

Kora: középső újkőkor

Objektum: 531. sír

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: K/1218.

A tárgy neve: csiszolt kőbalta (80. kép 5)

Anyaga: metamorf palás kőzet, felsőcsatári típus (?)

Rövid leírása: Domború, félköríves véső munkaélű, nagyrészt előlapról csiszolt kőbalta. Fokéle a hátlap felől törött.

Mérete: h.: 6,3 cm, sz.: 3,4 cm, v.: 1,5 cm

Leőhelye: Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő (M7/S-8)

Kora: középső újkőkor

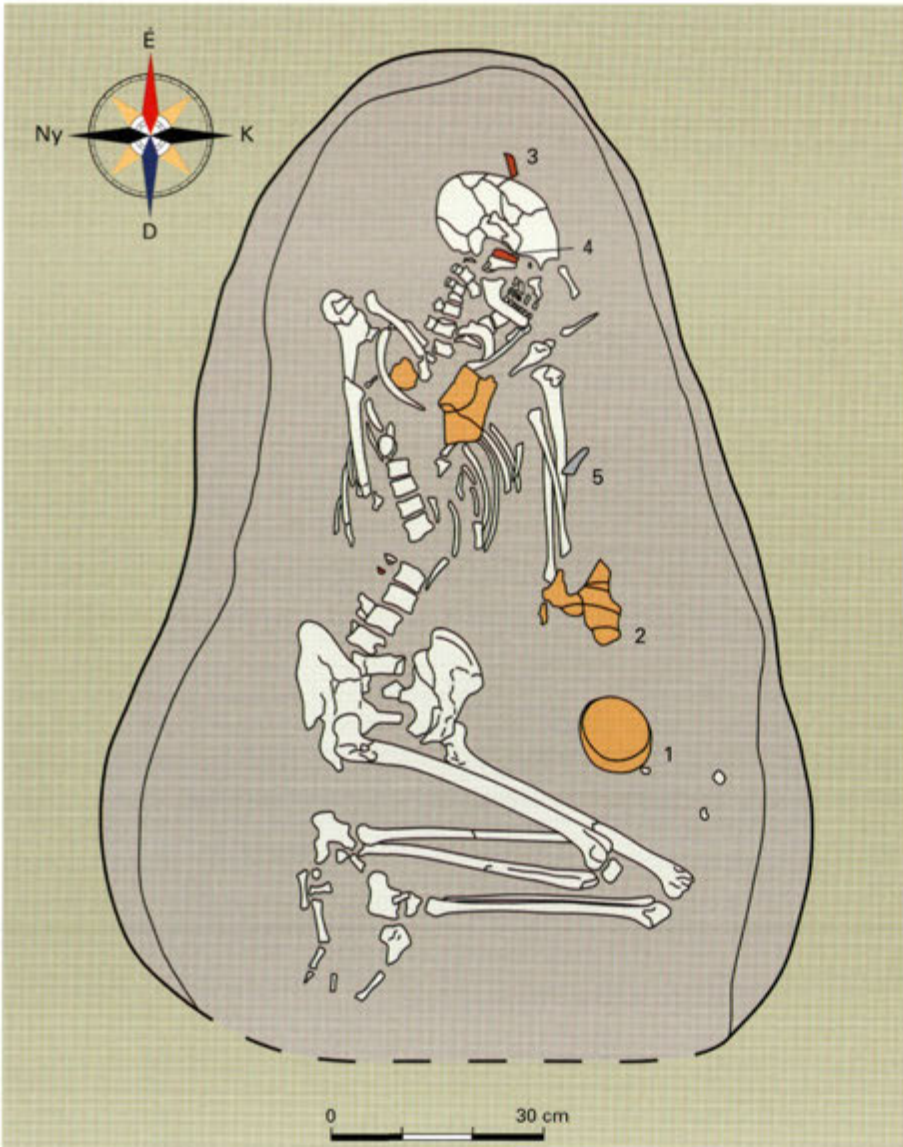
Objektum: 531. sír

Őrzési helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: K/1220.

Az újkőkori település 15. számú házának közvetlen környezetében, lényegében egy összefüggő, négy házból álló csoport területén helyezkedett el az 531. számú neolitikus temetkezés. A sír a B-2501-es objektum bontása során – több egymásba ázott gödörből álló objektumcsoport északi sarkában – ovális foltként mutatkozott.

Az északi végén kissé összeszűkülő, viszonylag kis mélységű sírgödörben É-D-i tájolású, bal oldalára fektetett, zsugorított helyzetű csontvázat tártunk fel (80. kép). A halott – Zoffmann Zsuzsanna antropológus meghatározása sze-

80. kép
Újkőkori temetkezés
(531. sír) mellékletekkel

81. kép

Az 531. számú újkőkori sír
edényei

rint – férfi, életkora elhalálozásakor 30-39 év lehetett. A koponya arccal kelet felé nézett. Felsőteste hanyatt fordított helyzetben feküdt, a vázat a mellkasi részén állatjártat bolygatta meg, a karok eredetileg könyökben meghajlítva a mellkason pihentek. A combcsontok a gerincoszlophoz képest tompaszögben, míg a lábszárok felhúzza helyezkedtek el.

Az elhunyt mellé – mintegy túlvilági útravalóként – többféle tárgyat is eltemettek. A koponya közvetlen közelében, valamint a jobb halántékra fektetve egy-egy pattintott kőpengét találtunk, az egyik a rajta megfigyelt kopásnyomok alapján eredetileg egy sarlóhoz tartozhatott. A bal felkaron csiszolt, lapos kőbalta feküdt. A váz mellett, bal oldalon két díszített edény került elő (81. kép). A sír földjéből egy kovaszilánk és további, igen rossz állapotú edénytöredékek is napvilágot láttak.

Az 531. sír a település területén előkerült többi újkőkori temetkezéshez képest kifejezetten gazdag mellékletűnek mondható. A „gazdagság” nem elsősorban a mellékletek számában, hanem a tárgytipusok kombinációjában nyilvánul meg. A Közép-Európában feltárt hasonló korú temetők elemzése alapján mindez az elhunyt kiemelt társadalmi helyzetével függhet össze. A sírba helyezett tárgyak a mindennapi élet több területére is utalnak: a kőbetétes sarló az újkőkori mezőgazdasági tevékenység fontos eszköze, az edényekben pedig nem lehetetlen, hogy ételmelléklet volt. A kőbalta a középső és késő neolitikus párhuzamok alapján kifejezetten férfiakhoz köthető attribútum.

Az egyik edény a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának motívumaival díszített, míg a másik a zselizi kultúra tipikus jegyeit viseli. A balatonszárszói település egyes részein a telepobjektumok edényanyagában rendre együtt fordulnak elő a két kultúra kerámialeletei. Ez a jelenség általános a Dunántúl középső területein a középső neolitikum második felében.

KÖRMENETI KERESZT TÖREDÉKE A BALATONSZÁRSZÓI KÖZÉPKORI TEPLOMBÓL BELÉNYESY KÁROLY

A tárgy neve: Krisztus-alak

Anyaga: réz

Rövid leírása: Eredetileg körmeneti keresztre szerelt, famagra applikált, vert, vésett, poncolt, aranyozott, zománcozott réz Krisztus-alak.

A megfeszített Krisztus feje jobbra hajlik. A homlok fölött háromoromdíszes korona. A két szélső letörött, a középső háromágú oromdísz meghajlott. Az arc finom kidolgozású. A szemeket zöld színű zománcsepcskék teszik életszerűvé. A vállra omló hajat bevéselt kontúrvonal emeli ki, a hajszálatokat, a bajuszt és a szakállt szaggatott poncok jelzik. A bal kar a könyöknél eltörött. A jobb kar kissé ívelt, a kéz hüvelykje eláll, a tenyeret szöggel átütötték, a kézfej a szeglyuknál letörött. A mellet és a bordákat vésett vonalak jelzik. A has domborúan kiemelkedik. Az ágyékkötő feletti öv zománcágyánál a test eltört, a jobb oldalon a türkizzöld zománc kis szakasza azonban épen maradt. A felülete feltehetően megégett, helyenként felpattogzott. Az eredeti aranyozás csak apró foltokban maradt meg.

Mérete: m.: 7,5 cm; sz.: 9 cm

Lelőhelye: Balatonszárszó Kis-erdei-dűlő (M7/S-8)

Kora: 13. század közepe

Objektum: a balatonszárszói középkori templom szentélyéből, a szentély belső oldalát követő cölöplyukak egyikéből (B-2825)

Őrzési helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: K-716.

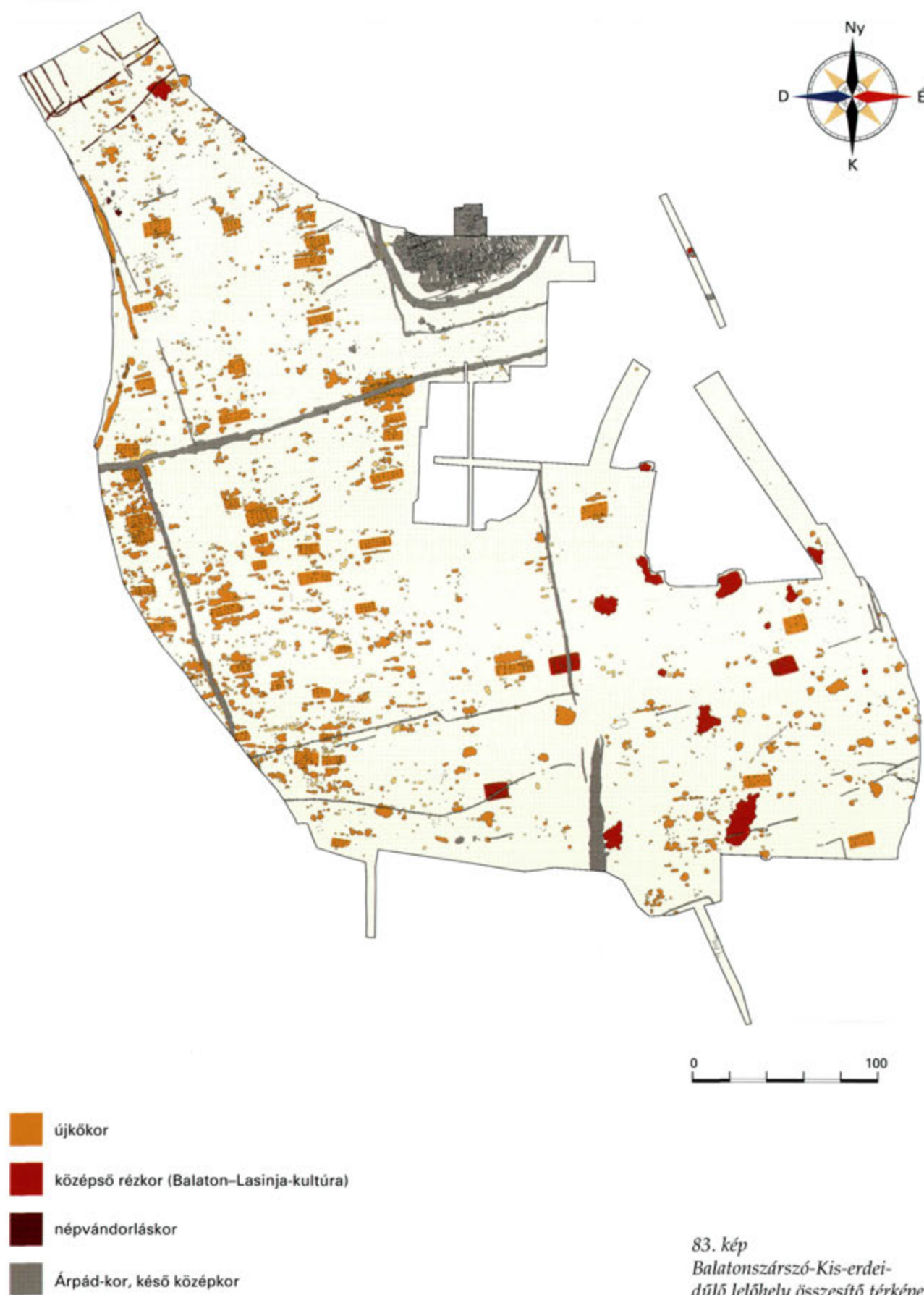
82. kép
Krisztus-alak középkori
körmeneti keresztről

Az oltáron álló és körmenetek alkalmával rúdra helyezve körbehordozott keresztek a magyar középkor liturgikus tárgyainak változatos és egyben legjelentősebb emlékanyagát képviselik. Az ismert és a középkori templomok régészeti kutatásával párhuzamosan szaporodó töredékek alapján ezeket az általában egyszerű kivitelű, világos ikonográfiát hordozó tárgyakat a 11. századtól kezdődően az általános egyházi felszerelések között tarthatjuk számon.

A Balatonszárszón előkerült korpusztöredék a késő Árpád-kor egyik legjellegzetesebb liturgikus tárgyi emléke, azonban nem helyi készítésű. A megfeszített Krisztus alakjának megformálása és a készítési technológia alapján a korábban közhelyszerűen csak *limoges*-iként említett, ún. déli ötvös-művészethez köthető (82. kép).

Limoges, a korábbi egyházi központ és kedvelt zarándokhely, a 12–13. század folyamán vált a Mediterráneum gazdag formavilágát és technológiai hagyományait magába olvasztó művészeti kör jelentős központjává. A 13. század második felében a város eredendően egyházi, majd mindinkább laikus műhelyeiben vésett, poncolt, ágyazott zománccal díszített, egyszerű kivitelű, stílusos és olcsó liturgikus egyházi felszerelések tömege készült. Az ereklyetartók, ostyartartó szelencék, gyertyatartók, tálak és főként a különböző körmeneti keresztek előkerült töredékei a megrendelések nagy számáról árulkodnak. A siker bizonyítékeként pedig nagy mennyiségű, ízléses zománcozott tárgy jelent meg a középkori Európába legtávolabbi területein is. A limoges-i műhelyek ízlésvilágának talán legszebb épen maradt emlékei azok a keresztek (pl. Bartholomäberg, Le Mans, Szarvas), amelyek alapján a balatonszárszói korpuszról és a körmeneti keresztről is fogalmat alkothatunk. Az általában mankós végű szárainak találkozásánál négyzetes vagy kerek kereszt magja fa, amelyet aranyozott, vésett, vert berakásokkal díszített lemezek borítanak. A megfeszített koronás Krisztus féldomborművű famagra applikált alakja enyhe S alakban ívelt, térdig érő ágyékkötője zománcozott, olykor berakásokkal is díszített, lábai támasztékon állnak. A kereszt szárvégeit szentek bábuszerű, a csípő felett elvágott, zománcozott alakjai díszítik. Krisztus feje felett zománcozott táblában *IHS* monogram. A díszített aranyozott lemezekkel borított hátapon a kereszt szárvégeit T alakú zománcozott lemezekben elhelyezett evangélista szimbólumok díszítik. A keresztszárak találkozásában az egyik kezével áldást osztó, a másik kezében könyvet tartó, felhőből kiemelkedő, áldó Krisztus, a *Maiestat Domini* alakja áll.

A limoges-i keresztek késő Árpád-kori megjelenése azonban túlmutat a műhely jelentőségén. A nagy mennyiségű importtárgy megjelenése egyértelmű törést jelent a helyi bronzművességben. A váltás, bár a liturgikus felszerelések egy részének beáramlása korábban is megkezdődhetett, továbbra is a tatárjárással hozható közvetlen összefüggésbe. Az egyházakkal együtt elpusztult liturgikus felszerelések pótlására beáramló, viszonylag jó minőségű és olcsó importtárgyak hatása a késő Árpád-kori helyi bronzművességben is tetten érhető. Az eredeti tárgyak után néhány évtizeden belül megjelennek a limoges-i típusok – főként a korpuszok és a körmeneti keresztek – bronzból készült, zománcozás nélküli, sokszor erősen stilizált, egyszerű, helyi ízlésű másolatai (pl. Hódmezővásárhely, Nagykövesd, Szolnok, Tengelice, Zsámbék).

83. kép
Balatonszárszó-Kis-erdei-
dűlő lelőhely összesítő térképe

BALATONŐSZÖD-TEMETŐI-DÚLÓ

BELÉNYESY KÁROLY-HORVÁTH TÜNDE

A lelőhely neve: Balatonőszöd-Temetői-dűlő (M7/S-10)

A feltárt terület nagysága: 76 190 m²

A feltárás ideje: 2001–2002

Az előkerült objektumok száma: 3209

A lelőhelyen megtalált korok: középső rézkor (Balaton–Lasinja-kultúra), késő rézkor (boleraízi csoport és badeni kultúra), kora bronzkor (Somogyvár–Vinkovci-kultúra), késő vaskor (La Tène D), népvándorláskor (avar kor), Árpád-kor, középkor, újkor

Ásatásvezető: Belényesy Károly–Horváth Tünde–Sófalvi András

Közlemények a lelőhelyről: Horváth 2002a, 2002b, 2002c; Honti et al. 2004; Horváth–Juhász–Köhler 2003; Belényesy–Mersdorf 2004

Balatonőszöd-Temetői-dűlő lelőhely – az épülő M7-es autópálya tervezett őszödi csomópontjában, valamint az autópálya-nyomvonal ide tartozó szakaszán – a mai Balatonőszöd falu határában, a falu és annak közelében fekvő temetője közt helyezkedik el. A feltárássra kijelölt térség alaprajzát tekintve nyugat felől egy kb. 80 m szélességű sávból áll (a nyomvonalszakasz), mely kelet felé fokozatosan, tölcésrszerűen szélesedik a Kis- és Nagy-metszés csatornák határáig (a csomópont területe). Itt legnagyobb szélessége kb. 370 m. A feltárási terület hossza Ny–K-i irányban 600 m (84., 98. kép). A feltárási határ keleti részét képező Kis- és Nagy-metszés csatornák a Balaton medrére merőleges irányú, mesterséges medrek, környezetük erősen elmocsarasodott. Az őskor időszakában ezek még természetes, a Balatonba futó vízfolyások voltak.

A lelőhelyen a középső rézkort képviselő *Balaton–Lasinja-kultúra* objektumai és leletei a legidősebbek. E kultúra objektumai elsősorban a vízparti sávhoz közel fekszenek, illetve itt sűrűbbek. Közülük a legérdekesebb két egymás mellé ásott kút. Az 1. kút rendkívül szűk, mély aknaként indult. Víznyerésen kívül más használatra utaló jelenséget nem tártunk fel. Sok edénytöredék, köztük egy ép, összeroppant állapotú, többsoros függesztőfülekkel

ellátott, valószínűleg vízhúzásra használt puttonyedény került elő kb. négy-méteres mélységben (85. kép). A kút erősen kiöblösödő aljából egy levélle nyomatos edényaljtöredéket, valamint két kutyavázat emeltünk ki. Mintegy 4,5 m-es mélységben, ahol a talajvíz jelenleg is megjelent, a kút nagyon erősen kiöblösödött. Az objektumot beomlás miatt nem sikerült teljességében kibontani, kb. 6,5 m-es mélységben fejeztük be feltárását.

Az előbbi közvetlen közelében levő 2. kút – ha eredetileg közönségesen víznyerésre ásták is – későbbi rendeltetése más (áldozati?) szereppel bővült. Összesen 10 ember bedobott helyzetű csontvázát találtuk meg benne. A beálló tartós fagy miatt nem volt lehetőségünk a teljes feltárássra. A kút, akár mint víznyerésre szolgáló építmény, akár áldozati vagy esetleg más rendeltetésű jelenség, egyedülálló a Balaton–Lásinja-kultúrában.

A Balaton–Lásinja-kultúrához sorolunk még négy további temetkezést a csomópont északkeleti részéről. Az 50. és az 52. jelzésű egyedek sírgödör szerű, sekély téglalap alakú gödörben feküdtek jobb oldalukon, zsugorított pózban, DNy-ÉK, illetve Ny-K felé tájolva, arccal D felé; kezeik az áll alá hajtva, lábaik felhúzott térdrel. Tájolása és testhelyzete alapján ide sorolható a 85. jelzésű, a felszínhez közel fekvő, roncsolt állapotú váz is, néhány jellegtelen kerámiatöredékkel. A 60. jelzésű egyed egy gödör alján feküdt DNy-ÉK-i irányban, jobb oldalán, zsugorítva, arccal dél felé. Kerámiatöredékek mellett ez a sír okkerrel volt beszórva. Elképzelhető, hogy a lelőhelynek ezen a részén a kultúra kisebb temetőrészlete helyezkedik el, a feltárt temetkezések talán egy sírcsoportot alkotnak. A temető nagyobbik része így a feltárási határon túl fekszik, ezért régészeti kutatása egyelőre nem oldható meg.

84. kép

A lelőhely légi felvételen

A Balatonőszöd határában végzett régészeti feltárás az őskorkutatás szempontjából a legnagyobb kiterjedésű, hátrahagyott emléanyagát tekintve a legrepresentatívabb leleteket szolgáltató népessége a késő rézkori *badeni* (péceli) kultúra. A feltárt objektumok kb. 70%-a e kultúrához köthető. Jelenlegi ismereteink szerint ez az ásatás eredményezte a kultúra legnagyobb méretű és eddig legteljesebben (ám korántsem teljes egészében!) feltárt települését hazánkban.

A késő rézkori település az uralkodó dombvonulat keleti és nyugati lejtőin helyezkedik el, a lelőhely teljes szélességében. A település északi és nyugati határát rituális, több rétegben áldozatokkal telerakott gödrök jelölték. Dél-nyugaton sekélyebb, ép állatcsontvázakat őrző, egyszerűbb rituális gödrök következnek, nagyjából a település szélét kirajzolva. Déli irányban a telep továbbterjed a feltárási határon túlra.

A badeni kultúra telepének gócpontja a legmagasabb dombvonulat dél-nyugati lejtőjére lokalizálható, ahol a területet egyöntetűen, Ny–ÉNy felé haladva kisebb-nagyobb foltokra szétváló, majd eltűnő (a feltáráson R-925. számmal jelölt) kultúrréteg fedi, amely korabeli háztartási hulladékot – nagy mennyiségű kerámiát, állatcsontot – tartalmazott. A réteg talán a sűrűn egymás mellett levő, betöltődött objektumok összemosódásával keletkezhetett. A kultúrréteg jelenléte az egykori település rövid, de annál intenzívebb vagy igen hosszú ideig tartó használatára is utalhat. A több száz négyzetméternyi területet fedő kultúrréteg egyedülálló jelenség hazánkban az őskor eddig ismert nyílt, falusias jellegű településein: az őskori, több rétegsorú tellek, földvárak, illetve a már városias jellegű oppidumok esetében volt eddig megfigyelhető.

85. kép
Középső rézkori
vesszőfonatos kútnak és
környezetének rekonstrukciója

86. kép
Emberi csontvázak késő
rézkori áldozati gödörben

A badeni kultúrához tartozó beásások közül különös figyelmet érdemelnek azok a gödrök, amelyek állati vagy emberi csontvázakat őriztek (86. kép). A feltehetően a település határait jelölő áldozati gödrök különösen gazdagok, több rétegben állati és emberi egyedek maradványait is tartalmazzák (pl. 203., 426., 1612. gödrök). Rituális gödrök azonban a településen belül is megtalálhatók. A 1036. gödör felső szintjén öt kiskérődző ép váza, az alsó szinten újabb kiskérődző és kerámiatöredékek voltak. A beásással együtt sekély, hamus betöltésű gödrök és alig átégett, egyszer használt tüzelőhelyek indultak egy szinten. Ezt az objektumcsoportot a metszetek tanúsága szerint egyszerre létesítették. Azt gondoljuk, elsőként sikerült megragadni az áldozati gödör melletti szertartás helyszínét is, ahol az állatok leölését és az áldozati rituálét végezték. Az áldozati helyszíntől néhány méterre egy nagyobb gödörbe ástott kisebb, négyszögletesedő mélyedésben feküdt az agyagból készült, emberi arcot formázó maszk töredéke (ld. az ezt bemutató tanulmányt).

Meglehetősen magas a telepen belül, feltehetően szintén szakrális okokból eltemetett-feláldozott emberek száma is. Ezek egy része bedobott, más részük pozicionált, fektetett (általában jobb oldalra zsugorított) vagy hason fekvő tetem volt, általában mellékletek nélkül. A feldolgozás jelen állapotában 49 emberi temetkezést kötünk a badeni kultúrához, amelyek a telepen belül kerültek elő, nem szabályos sírokként.

Az áldozati jelenségek ilyen magas számú és változatos módú megjelenése, bizonyos jelenségek sorozatos ismétlődése arra utal, hogy ezen a településen bonyolult és igényes szakrális élet zajlott, gyakorta úzótt rítusokkal. A települést nyugati irányban határoló áldozati gödrök értelmezése önkéntelenül felveti azt a lehetőséget, hogy ezek óvó-védő varázskört vontak a falu köré, így védelmezve azt.

A telepről ismert jelenségek és az előkerült leletanyag nagy része hétköznapi. Meglepően nagy azonban az egyedi tárgyak aránya: pl. agyag antropomorf szobrocska, vörösre festett és karcolt női idoltöredékek (87. kép), sok

87. kép
Késő rézkori agyagidolok
töredékei

kétszattatú tál töredéke, kebles edények töredékei, feltehetően szakrális épület-szentélymodell töredékei, emberi arcot formázó álarc töredéke, emberi lábacsakákat utánozó kisplasztikák, vörös festésű vagy festés nélküli miniatűr kelyhek töredékei, vörös festéknymos, gúla alakú és hosszú, téglalap pecsétlőfelületű, nyeles agyagpecsétlők, átfúrt gyöngyök.

A balatonőszödi telepen négy épületet (házat?) sikerült feltárnunk (508., 509., 513., 1428. objektum). Ezek jelenléte ismét ritkaságnak számít: bár több mint 1600 badeni lelőhelyet ismerünk, igen kevés helyről van hitelesen megfigyelt házra vagy épületre vonatkozó adat. Az említett házak talán cölöplábakon álló, föld fölé magasodó épületek voltak, vagy sátorszerű, több részből álló építmények. Rendeltetésük is kérdéses: a tűzelőberendezések valamiféle lakóegységekre vallanak, a különös szerkezet alapján azonban szakrális épületre is gyanakodhatunk. Egy nagyobb felületű gödörkomplexumban (B-1600 és környezete) nagy mennyiségű tapasztott, lenyomatos paticsötredéket találunk, melyeknek külső, sima felületén több rétegben fehér és rózsaszínű festésnyomok látszanak. Utóbbi töredékek felmenő, tapasztott falhoz (épület) vagy akár belső berendezéshez (asztal, ágy, egyéb posztamens, kemencesut stb.) tartozhattak.

A badeni kultúra településén belül igen sok kemence került elő, kiemelkedik közülük a K-255-ös számú, melynek föld feletti felépítménye (boltozata) épen maradt meg. A kemencék három típusra bonthatók sütőfelületük alapján: apró sóderes-kavicsos, kerámiatapasztású-alapozású, illetve agyagtapasztásos sütőfelületek kerültek elő. A sütőfelületek eltérő kialakítása talán eltérő használatra utalnak (kerámiaégető, kenyér- vagy hússütő, aszalókemencék stb.). A kemencék többségéhez nem tartozott hamusgödör, legtöbb esetben gödrök alján letapasztott kerámiafelületekként jelentek meg. Ezt a típust a gödörben való kerámiaégetés módszerével hozzák kapcsolatba. Módfellett magas számuk és a badeni kultúra szintén kiugróan nagy mennyiségű kerámiaanyaga közt valóban létező, logikus összefüggést feltételezhetünk.

Talán a hátrahagyott nagy mennyiségű házikeramia, étkezési hulladék egy szertartási falu maradványa, melyet időszakosan látogattak, de akkor igen intenzív, felfokozott közösségi élet helyszíne volt? Ezzel magyarázható a szokatlan tárgyak, jelenségek nagy száma, a feltűnően sok lelet? A balatonőszödi településnek sem hasonló méretű, sem hasonlóképpen feltárt párhuzama egyelőre nem ismert. Meglehet, hogy nem annyira egyedi jelenség az, amit Balatonőszödön tapasztaltunk, hanem a kultúra bizonyos településeire igen jellemző. Ezeknek azonban olyan kis részletei kerültek eddig feltárássra, hogy jelenleg nem értelmezhetők analógiaként.

A feltáráson a badeni kultúra nagy mennyiségű kerámiaanyaga került elő, meglehetősen sok ép vagy kiegészíthető edénnyel (88–89. kép). A korai, boierázi fázist pecsétlők, nyomottabb testű kis bögrék, többsoros bordával díszített fazekak, karcolt díszű amforák, kebles edények képviselik, a klasszikus fázist a talpas kelyhek, kétosztatú tálak, idolk, kannelúrázott bögrék, korsók, amforák és egysoros bordával díszített fazekak jellemzik.

A telepen kisebb mennyiségben csiszolt és pattintott eszközök is előfordulnak. A pattintott eszközök között kiemelkedően szép és meglehetősen számos, szilánkon kialakított, bifaciális megmunkálású hegy található. A csiszolt eszközök közül szép számban kerültek elő balták, többségükben nyéllyukas töredékek, szinte kivétel nélkül erősen megégett állapotban. Feltűnően kevés viszont az őrlőszerszám.

A badeni kultúrához köthető egyetlen réztárgy egy kalapált, négyszögletes átmetszetű, súlyos testű ár.

A Balatonőszödön feltárt őskori (Balaton–Lásinja és badeni) településrészek a középső rézkor elejétől kezdve a rézkor végéig egy igen jelentős, több száz éves periódust ölelnek át. A települések korban egymás után következnek, mind időben, mind térben folyamatos horizontális tagoltságot mutatnak. Időben fiatalodva, a térben D–DNy felé húzódnak. A boierázi csoport és a badeni kultúra hagyatékát – a régészettudomány jelenlegi állása szerint – mindeképpen egy kulturális egység két fejlődési fázisaként kell kezelnünk. A középső rézkort képviselő kultúra jelenléte újabb, eddig nem ismert régészeti eredményekkel (temetkezésekkel, ebből értékelhető antropológiai anyaggal, kutakkal) gazdagította tudományunkat. A feltárt rézkori objektumokból talán a középső rézkortól kezdve kibontakozó szerves, folyamatos, helyi fejlődés lesz látható, mely a Balaton–Lásinja-kultúrától kezdve törés nélkül torkollik a badeni kultúra klasszikus fázisába. Ennek kielégítő bizonyításához további, részletes, mindenre kiterjedő leletanyag-feldolgozás szükséges.

A valószínűleg déli eredetű kora bronzkori Somogyvár–Vinkovci-kultúrát néhány szeméttel betöltődött gödör képviseli, amelyek a csomópont északkeleti sarkában helyezkednek el, bennük a jellemző szürke, zúzott kagyló- és csigahéjjal, valamint finom kavicsal soványított házikeramia-töredékekkel, köztük durva, mély seprűzésű, amforaszerű, gömbös testű fazekakkal, tagolt, behúzott peremű tálakkal. A Somogyvár–Vinkovci-kultúra gödrei minden további összefüggés nélkül állnak: sem a település kiterjedésére, sem szerkezetére, jellegére vonatkozó további információkat nem adnak számunkra.

88–89. kép
Késő rézkori tárolóedény
az előkerüléskor
és a restaurálás után

90. kép
Szarvas csontváza késő
vaskori gödörben

Az őskor legfiatalabb időszakát a késő vaskori *kelta* népesség képviseli a balatonőszödi feltáráson, mely a kelta kor legkésőbbi fázisára keltezhető (La Tène D). A korszak jelenségei a lelőhely keleti részén koncentrálnak. Megjelenésük egymáshoz viszonyítva távoli, szigetszerű, kisebb egységeket képez. Négy egyszerű, félig földbe mélyített, 2-3 középső tetőtartó oszloppal ellátott, nyeregtetős épületet sikerült feltárni, közelükben kisebb-nagyobb, méhkas alakú tárolóvermekkel, szemetesgödörökkel és kiterjedt, több építési fázist magába foglaló kemencebokrokkal. A feltárt jelenségek alapján úgy véljük, hogy a kelta település műhelykörzetének egy részletét sikerült megtalálnunk. Az objektumok közül két földbe mélyített, kb. két méter mélységű füstőlőkemencét kell kiemelnünk építésük ritka jellege és érdekessége miatt. Az objektumokból jó minőségű, korongolt, szürke, finoman iszapolt, valamint rosszabb minőségű, esetenként grafitos bevonatú avagy soványítású kerámiaáruk kerültek elő. A jellegzetes edénytípusok közt a kisebb-nagyobb méretű, behúzott peremű kónikus tálak, a perem fölé magasodó, hagymagombos díszítésű tálak, tölcséres nyakú, kettős kónikus hasú, gömbös testű fazekak, urnák, palackok, hordószerű, duzzadt peremű és egyenes peremű, kiugró vállú fazekak találhatók meg. A kerámiaanyag biztonsággal keltezhető, a legkésőbbi oppidumanyaggal párhuzamosítható (a lelőhelyhez legközelebbi városszerű erődítés, azaz oppidum Regöly és Szalacska). Nem a hétköznapi élethez kötődő régészeti jelenség volt a részleges és teljes szarvasvázakat (90. kép) tartalmazó néhány gödör (B-638., 277., 486., 405., 804., 503. objektum), rendeltetésük bizonytalan (esetleg áldozati jellegű?). Mivel a település kis részletét, és annak sem központi, lakóövezetét tártuk fel, ezért a fém tárgyak meglehetősen ritkák, ám a néhány, különféle típusba tartozó, viszonylag jó állapotban előkerült fibula jól keltezhető. Kiemelkedik közülük egy bronz számszerű rugós szerkezettel ellátott, gombos lábú fibula, korong alakú, csiszolt borostyánberakással (91. kép).

A helytörténetre vonatkozó források alapján a mai falutól délre eső köztemető közvetlen környezetében sejtettük a középkori oklevelekben *Ewzed-*, *Ezeud-*ként idézett falu templomát és magát a középkori települést is. Az autópálya tervezett nyomvonalának a temetőhöz közel eső szakaszán folytatott

91. kép
Kelta ruhakapcsoló tűk
(fibulák)

kutatás során – korábbi feltevéseinket igazolva – nagy számban kerültek elő a középkori településhez tartozó objektumok. A kemencék és a nagyjából K–Ny-i irányú, illetve arra merőleges árkok kisebb-nagyobb szakaszai a középkori lakókörszert peremére utaltak. A vörösesbarna altalajba ágyazott, nehezen bontható objektumok többsége többperiódusú volt. A kemencék sütőfelületeit általában megújították, ami hosszabb ideig tartó, folyamatos használatra utalt. A sütőfelületek alapozásából és a hamusgödörök betöltéséből nagy számban kerültek elő a késő Árpád-kori falusi háztartások jellegzetes ízlésvilágát tükröző edények töredékei. A bekarcolt spirál- és hullámvonalakkal díszített, többségében homokkal soványított, vékony falú, általában szürkére égett fazekak és a vörös színűre égett, korongolt, belső füles bográcsok alapján a kemencék készítésének és használatának korát aligha tehetjük a 13. század második felénél korábbi időszakra.

Az előbbiektől jelentősen eltér egy nagyméretű, földbe mélyített, tüzelőberendezés nélküli, oldalbejáratos gazdasági épület. Az építmény 5 m széles és 11 m hosszú, mintegy 180 cm mélységű; a délkeleti, hosszanti oldal közepén nyitott, meneteles lejárata közel 3 m széles. Belső szerkezetének lenyomatai az omlékony homokos löszben jó állapotban maradtak fenn, így sikerült feltárunk a földbe mélyített oldalfalakat támasztó oszlopsorok és a középső szelemet tartó ágasfák, illetve oszlopok altalajba mélyedő lenyomatait. A belső betöltés metszeteiben pedig lehetőségünk nyílt megfigyelni és dokumentálni az oldalfal már pusztuló oszlopsorának felmenő részeit is. Az építmény használatának korát a kevés és meglehetősen töredékes leletanyag alapján nehéz keltezni, de méretei és belső szerkezete alapján a Kardoskúton vagy – éppen az M7-es autópálya nyomvonalán – Ordacsehi-Bugaszeg lelőhelyen feltárt Árpád-kori, földbe mélyített ólakhoz, istállókhöz köthető, és jól beleilleszthető a falu külsőségeinek ismert rendszerébe.

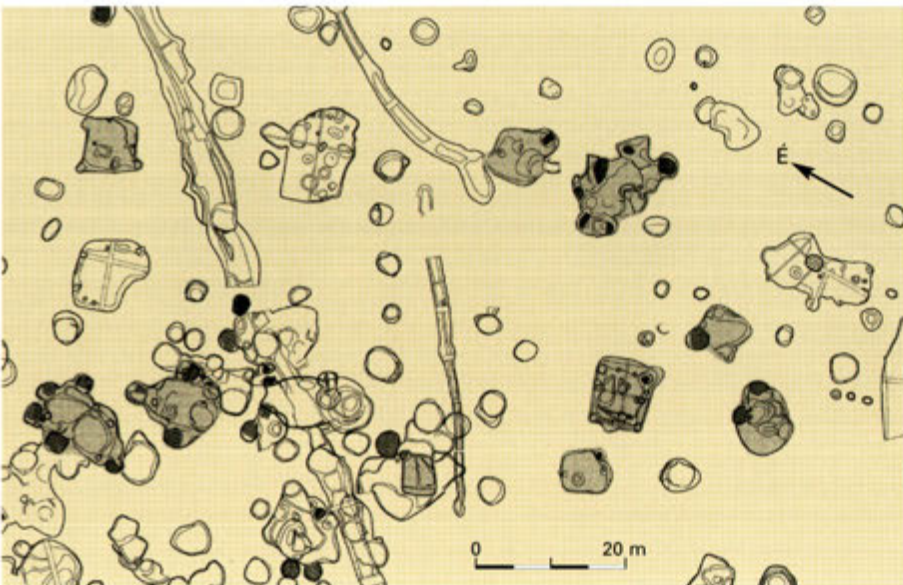
Az autópálya nyomvonala által a középkori településből kihalított szelet a település többi részéről, főként a lakóövezetről kevés információt nyújt szá-

munkra. Házra, lakóközre, belső telekre utaló nyomot nem találtunk. A völgy, azaz a vízpart felé haladva pedig ritkultak az objektumok, és szép lassan eltűntek a késő Árpád-kori falu nyomai. A területen továbbra is megfigyeltük árkok, kemencék, illetve kemencebokrok kisebb-nagyobb rendszertelen csoportjait, de ezeket korhatározó leletanyag híján csak áttételesen tudtuk összefüggésbe hozni az Árpád-kori településsel.

Ezzel egyidejűleg – nyomokban már a későbbi középkori objektumok között – előkerültek a középkor korábbi szakaszára keltezhető településre utaló jelenségek (gödrök, kemencék) is. Az eleinte csupán töredékes, sokszor atipikus kerámiából és állatcsontból álló leletanyagot a 13. századnál bizonyosan korábbinak tartottuk, de keltezésük bizonytalanok voltunk abban, hogy mindez hol helyezhető el a 8. századtól a 10–11. századig tartó időszakon belül. Erre a kérdésre a domboldal vízpart felé lejtő alsó szakaszának és az egykori vízparttal párhuzamosan, ÉNy–DK-i irányban futó dombel területének feltárása adott választ, ahol a rézkori és kelta objektumok tömegébe ázott népvándorlás kori település 24 épületét, külső kemencéit, füstölőit tártuk fel. A feltárás során előkerült leletanyag részletes, szisztematikus feldolgozása még nem történt meg, a korhatározás a leletanyag helyszíni értékelése során szerzett benyomásainkon alapul.

A jellegzetes, pelyvás soványítású, nagyméretű sütőharang-töredékek mellett a leletanyag legnagyobb részét a vastag falú, apró, olykor durvább szemű kavicssal, homokkal soványított, szürkére, szürkésbarnára égett, vagy vastag fekete maggal vörös színűre égett, kézi korongon készült fazekak alkotják. A fazekak spirál- és hullámvonalakkal, illetve vonalkötegekkel változva díszítettek, egyszerű, kihajló peremük szélét ritkán bepecsételt díszítéssel látták el. Mindezek alapján a leletanyag döntő részét képviselő kerámia a késő avar korra (8–9. század) keltezhető.

A település belső szerkezete, a házak és külső objektumok viszonya – a feltárt terület nagyságából adódóan – kedvező lehetőségeket kínál általános érvényű megfigyelésekre. A házak kisebb csoportokban, góciókban helyezkedtek el, nemcsak a kedvező adottságú vízparti sávra koncentráálódtak, hanem kitöltötték az egész rendelkezésre álló területet. A kutatott felület nagysága (közel 80 000 m²) ellenére az ásatás széleinek közelében gyakran kerültek elő olyan házak, házcsoporthoz, amelyeknek további részei a kutatott területen kívülre estek. A késő avar telep vagy telepek egymással összefüggő hálózatának tehát csak egy részlete figyelhető meg a feltárt területen.

92. kép
Késő avar kori házcsoporthoz
és külső objektumok
helyszínrajza

93. kép
Késő avar kori házcsoport
rekonstrukciós rajza

Az egyes csoportok általában 3–6 házból és az azokhoz közvetlenül csatlakozó néhány sütőkemencéből, olykor nagyobb távolságban lévő füstölőkemencéből állnak (92. kép). Egy-egy ilyen körzetnek a kiterjedése átlagosan mintegy 2000 m², és hozzávetőlegesen 50–70 m távolságot tartanak egymástól. A házcsoportok belső képe meglehetősen rendezetlen. A házak egymáshoz való viszonya változó. Gyakori a szorosan egymás mellett álló egy-két ház, de az egész belső szerkezet ennél lazább; előfordul, hogy ez a távolság eléri a 20–30 m-t is. A szórt szerkezettől csak az autópálya középtengelyének déli oldalán álló csoport különbözik. Itt azonos tájolású házsorról árulkodik az épületek belső szerkezete (szelementartó oszlophelyek, tűzhely).

A feltárt területen a hagyományos, nyeregvetős, szelemenese, félig földbe mélyített, ún. veremház dominál, az ismert 24 építmény közül 20 ezek közé tartozik. A feltárás során megfigyelt, változó (3–4 × 2,5–3 m) alapterületű „házbelső” beásása 20–50 cm mélységű. Lesározott, tapasztott padló nyomát nem találtuk, de több rétegben kimutathatóak a kissé faszenes, enyhén letaposott belső járószintek. A szelementartó oszlopok mély gödrei az épületek hossz tengelyében helyezkednek el, így az oromzatok az É–D-i és a K–Ny-i tájolás szerint váltakoznak. Külső oszlopsornak és bejáratnak nem találtuk nyomát. Az épületek körte alakú tűzhelyeit kivétel nélkül az oldalfalba vájták, nem tapasztották őket, a tűzterüknek általában csak a feneke égett át; az ezt borító vékony faszenes-hamus rétegen legtöbbször csak egy-egy nagyobb kupac kő feküdt. Ezekben olyan parázstartó tűzhelyeket sejtethetünk, amelyekben a felforrósított köveket tárolták. A tűzhelyeket az épület tájolásától, illetve a bejárat helyétől függően – feltehetően az utóbbival szemközt – alakították ki.

Az egyes csoportokon belül különböző háztípusok figyelhetők meg. Míg az autópálya tengelyéhez közel álló házsort azonos tájolású veremházak alkotják, addig a szórtabb vagy rendezetlenebb csoportok esetében egészen

más szerkezetű építményekkel is találkozunk. Itt alapvetően két újabb típust különíthetünk el. A feltárás déli oldalán a 6 épületből álló csoportban egy kisméretű, félig földbe mélyített ház mellett egy nagyméretű épület 4×4 m alapterületű, félig földbe mélyített belső terét sikerült feltárnunk (93. kép). A kibontás során bizonyossá vált, hogy egy korábbi veremházból olyan építményt alakítottak ki, amelynek mérete és – a sarkokba állított nagyméretű oszlopok gödreiből sejthetően – felmenő szerkezete is jelentősen eltért a korábbtól.

Az autópálya nyomvonalától északra eső területen két, az előbbihez hasonló méretű épületet tártunk fel. A kissé elkülönülve álló épületek beásása sekély volt. A felmenő falak eltérő szerkezetére a szabályos négyzet alakú belső tér oldalain sorakozó 3-4 keskeny, mély, függőleges cölöplyukból következtethetünk, amelyek a veremházak szelemenés sátrortetjével szemben inkább oszlopváz szerkezetes tapasztott falra utaltak. Mindkét épületben kőből rakott kemence állt (94. kép). Valószínűleg hasonló épület belsejében állt az előbbiek közelében feltárt és kitűnő állapotban fennmaradt, kőlapokból összeállított kemence. Az ilyen kevésbé bemélyített belső térű, csaknem földfelszíni házak arra intenek, hogy több figyelmet kell szentelnünk a talajban csekély nyomot hagyó lakóépületeknek, amelyekre csak önmagukban nehezen értelmezhető jelenségek vagy objektumok (kemencék, égett felületek, oszlophelyek) utalnak. Hasonló okai lehetnek az egyes csoportok határát jelző árkok hiányának. A feltárás során több, olykor hosszan elnyúló árkot vagy ezek kisebb szakaszait bontottunk ki, de az avar kori építményekkel nem tudtuk összefüggésbe hozni őket. A képet nagyon zavarja a terület újkori művelésével összefüggésbe hozható árokrendszer is. Feltűnő továbbá a késő avar kori telepekre másutt jellemző, deszkával bélelt kutak hiánya, amit feltehetően a víz közelségével magyarázhatunk. A lakókörtetek belső rendezetlensége és az elhatárolás hiányzó külső nyomainak (árok) ellenére azonban feltétlenül a területi egység, a „birtokviszonyok” rendezettségének nyomaként kell értékelnünk a kisebb gócek egymástól való elkülönülését, az épületek és a külső objektumok csoportokba rendeződését.

Persze a leletanyag szisztematikus feldolgozásának hiányában a telep szerkezete és a jelenségek általános kronológiai értékelése jelenleg elsősorban topográfián alapuló hipotézis, amelynek azonban lehetnek általános érvényű tanulságai. A telepen belül megfigyelt jelenségek között nem találkozunk szuperpozícióval: egyszer sem vágja egymást az épületek bemélyített belső

94. kép
Avar kori kőkemencés ház
maradványa

95. kép
9. századi ékszerviselet
rekonstrukciója

96. kép
Avar kori kettős sír

része, illetve a nyeregtető feltételezett külső vonala. Egyes építmények feltárása során ugyan megfigyelhetők átalakítások, de ezek mindig az adott házakhoz köthetők, és inkább azok folyamatos használatáról, időközönkénti megújításáról tanúskodnak. Egy veremházban – nyilván a korábbi pusztulása (beomlása) miatt – új tűzhelyet vájtak a löszfalba, egy másik korábban már említett esetben a földbe mélyített szelemenés házat alakították át.

Hasonló tapasztalható a külső objektumok esetében is. Általános az egyes házkörzeteket körülvevő külső kemencék többszöri megújítása, illetve egyes munkagödörök körüli nagyobb sütőkemence-bokrok kialakítása. A munkagödöröket több esetben lesározzák, a betöltés belső rétegzettsége pedig hosszsan tartó, olykor megújuló használatukról árulkodik. Több esetben előfordul viszont, hogy az elhagyott, de teljesen még be nem töltődött veremházak kis süppedékeinek oldalába kemencéket építettek, mintegy munkagödörként használva az épületek maradványait. Ez a telep egyes részeinek időszakos felhagyására, illetve pusztulására utal. A jelenség egyéb vonatkozásain túl feltehetően ugyanezzel áll összefüggésben három, telepen belüli temetkezés. Két, melléklet nélküli felnőttet a házak közelében lévő gödörbe temettek, egy fiatal gyermeket pedig egy kemence sütőfelületére helyeztek.

Logikusnak tűnik tehát azt feltételezni, hogy az egyes gócek nem egy időben léteztek. A kisebb közösségek (családok?) által épített házcsoportok együttese mégis valamiféle rögzített renden, szokásjogon alapuló rendszert sugallnak, ahol az egyes körzetek jelenthetik a településszerkezet alapsejtjét. Nyilván számolhatunk ezek belső fejlődésével és párhuzamosan újabb csoportok létrejöttével, mások pusztulásával, időszakos vagy teljes felhagyásával. Bizonyos, hogy Balatonöszödön a helyhez kötött, de a külső körülményekre érzékenyen reagáló kisebb közösségekből álló népvándorlás kori falu történetének jó néhány évtizede egyszerre mutatkozik meg előttünk. Bár egyelőre kevés lehetőség mutatkozik a belső időrend meghatározására, a kép elgondolkasztató abból a szempontból, hogy a késő avar falu belső szerkezete

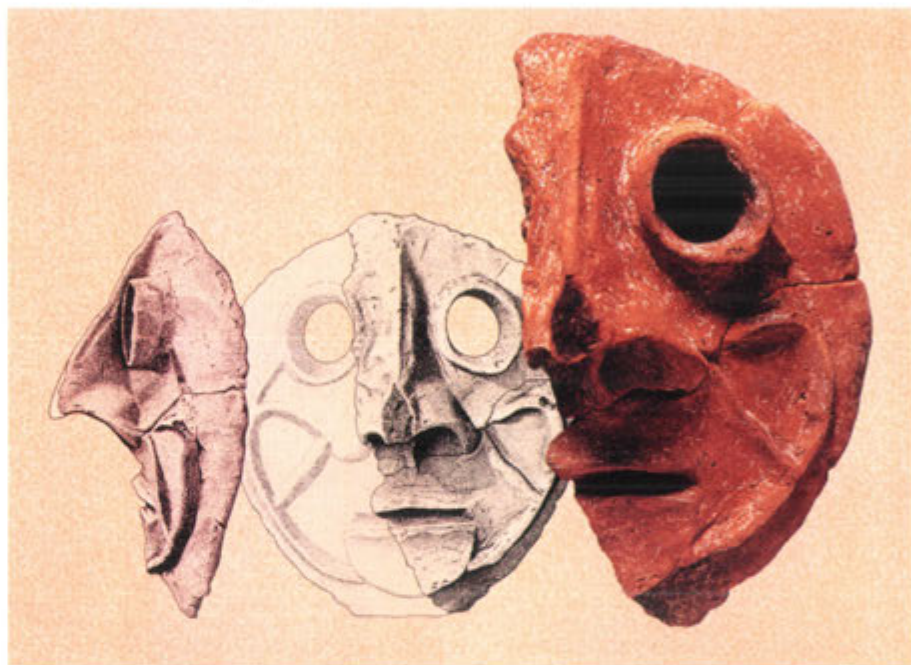
nemcsak egyfajta vándorló településként, hanem tanyaszerű elemekből, házkörzetekből, „bettelkekből” álló, fluktuáló rendszerként is felvázolható.

Külön figyelmet érdemel a kutatott terület északnyugati oldalán feltárt öt temetkezés, amelyeket jelenleg a településszerkezettől függetlenül kell értékelnünk. Egyelőre ugyanis sem a temető valódi nagysága nem ismert, sem az egyes házcsoporthoz való összefüggése nem világos. A jellegzetes mellékletekkel eltemetett két felnőtt nő, két gyermek és egy felnőtt férfi sírja azonban fontos kronológiai támpontokat szolgáltat. Az elsőként előkerült, rossz megtartású, nyújtott helyzetű férfiváz szinte a felszínen feküdt, egyetlen lelete egy rossz állapotú vas tűzcsiholó volt. Körülbelül 60 m távolságban újabb temetkezések kerültek elő. Egy fiatal leány mellé az ételmellékletre utaló edénnyel és a viseletéhez tartozó hajkarikákon kívül egy nagyméretű, alsó karikaívén tekercselt, bronzláncocskás csüngős hajkarikát is a sírba helyeztek. A leánya mellé temetett, később elhunyt szülőt viszonylag szerényebb útravalóval, törött edénnyel és egyszerű vaskéssel temették el (96. kép). A páros temetkezéstől közel 30 m-re fiatal gyermek melléklet nélküli csontváza került elő. Ennek közelében felnőtt nő sírját bontottuk ki, akit orsógombjával, kiszélesedő fejű, bronz pántgyűrűjével, vaskésével, egyszerű bronzhuzalból hajlított hajkarikájával és sárga kásagyöngyökből, amfora alakú és többtagú rúdgyöngyből, illetve egy mozaikszemes gyöngyből álló, élénk színű gyöngysorával helyeztek végső nyugalomra (ld. 45. kép). A Balatonőszöd határában eltemetettek a Keleti-Alpok-vidék vonzáskörzetére jellemző kora középkori művelődési kör jellegzetes női ékszereit viselték (95. kép). A késő avar viseletben is visszaköszönő tárgyak, a láncocskás csüngős drót ékszerek, a mozaikszemes és többtagú rúdgyöngyök párhuzamai alapján az itt eltemetetteket a 9. század első felében helyezhették sírjukba.

KÉSOŐ RÉZKORI AGYAGMASZK

HORVÁTH TÜNDE

A tárgy neve: álarc töredéke*Anyaga:* égetett agyag*Rövid leírása:* emberi arcot formázó maszk kb. fél töredéke*Mérete:* legnagyobb sz.: 95 mm, legnagyobb h.: 164 mm, legnagyobb v.: 13, legkisebb v.: 7 mm*Lelőhelye:* Balatonőszöd-Temetői-dűlő (M7/S-10)*Kora:* késő rézkor, a badeni kultúra klasszikus fázisa*Objektum:* B-1072–1096. gödör*Órzási helye:* KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum*Azonosító száma:* 15.1/B-1072.

97. kép

Késő rézkori agyagmaszk

A 2002. év tavaszán, nagypénteken került elő a badeni kultúra rétegének (R-925) eltávolítása után kirajzolódó B-1072. gödör feltárából a kultúra eddig egyedinek számító antropomorf jellegű lelete.

A tárgy emberi (férfi) arcot formázó, agyagból készült álarc/maszk bal oldali részének kb. fél töredéke: az arc a jobb szem belső zugától indulva, az orr teljes vonalát követve a jobb szájug hiányával az állcsúcsig átlós irányban töredékes, azaz a jobb arcfél az orrot kivéve, és az áll nagy része hiányzik (97. kép). A plasztika külső része az emberi arc formáját követve enyhén domború, belső hátlapja ennek megfelelően homorú, talán a viselés megkönnyítésének érdekében is. Anyaga jó minőségű, finom agyag, melyhez finom csillámos homokot és apró, szálas, szerves növényi részeket kevertek (az agyag így könnyebben formázhatóvá válik, égetése és későbbi használati élete során jobb megtartású, mintha szintiszta agyagból készítenék).

Az arc kialakítása felülről a szemmel és az orrgyökkel indul, szemöldöke és homloka már nincs megjelenítve, fülei is hiányoznak. Ez két ok miatt történhetett: ezt a részt már a viselő ember saját testrészei is megjeleníthették, vagy pedig egy több részből álló álarc alsó részét találtuk meg. A maszkhoz tartozható felső (sisak)rész esetleg más, pl. szerves anyagból készült, ezért elpusztult, vagy más helyen található. A szem csőszerű, plasztikusan kimagasló kerek üregként jelenik meg, melyben a maszk mögötti valódi emberi szem a viselet során mélyen ülő, szuggesztív szerephez jut. Az orr vonala merész,

erősen kiugró, egyenes vonalú, furcsává az orrcimpák kialakítása teszi, melyek erősen felfelé irányulnak. Emiatt az orr horgas, madárcsőryszerű benyomást kelt. A száj vonala mély, egyenes árok, meglehetősen elnagyolt, nem átfúrt, csak az anyagba mélyülő. Az orrcimpa szélétől a maszk széléig plasztikus bordaként megjelenített fintor vagy ránc fut, mely az emberi arcon is megtalálható természetes ráncot szimbolizálja. Hasonlóan megjelenített a szemüreg alatti járomcsont íve. A felső ajak fölött és a szájuztól az állcsúcs felé bajusz és szakáll alig kivehető keretive és a sörték finom szálacskaínak bekarcolása látható.

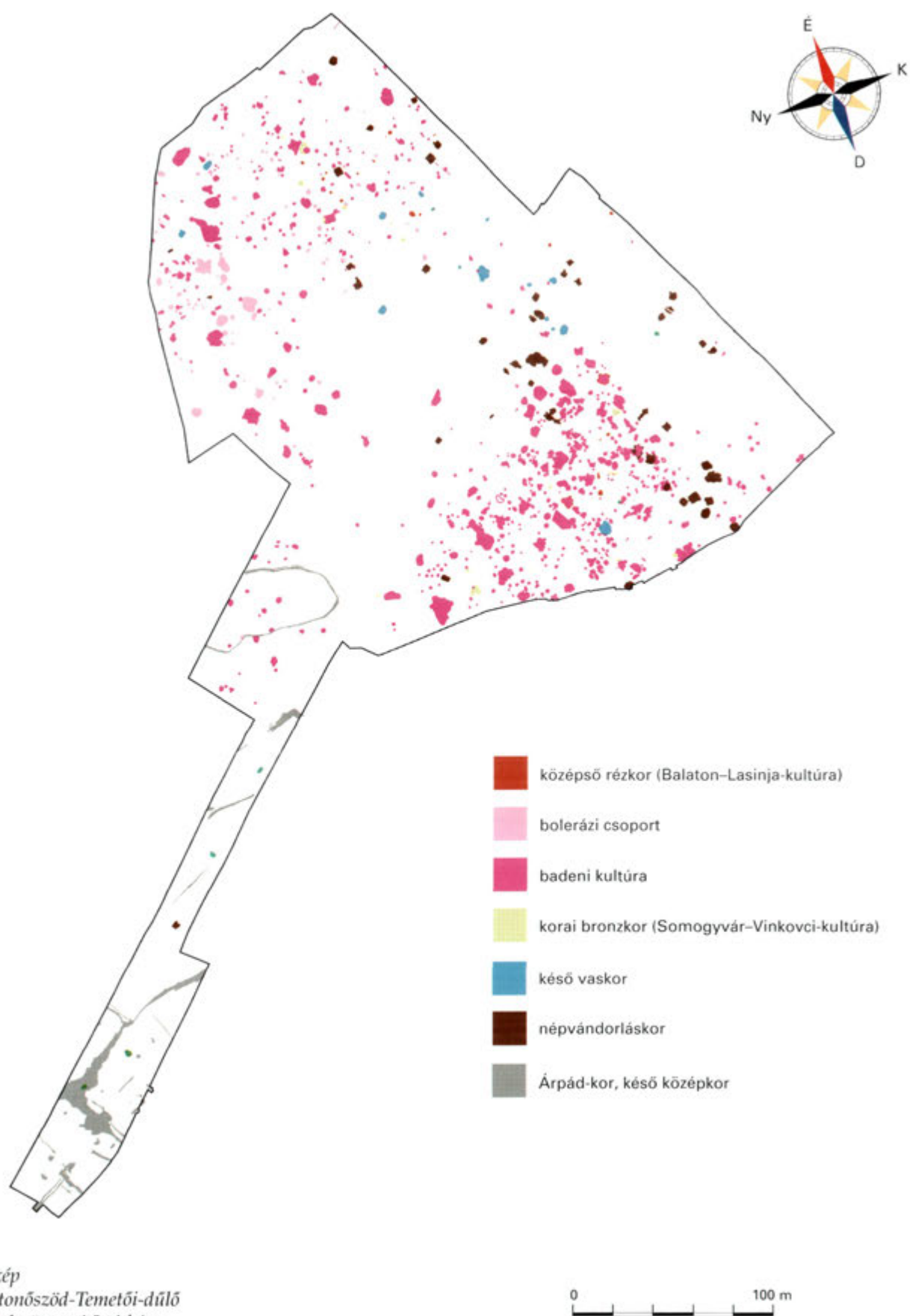
A maszk teljes megjelenítésében leegyszerűsített, mély vonásokkal kialakított, markáns emberi arc, mely nem torzítja vagy idealizálja, esetleg karikírozza az emberi arcot, hanem annak reális, azonos léptékű és vonású visszaadására törekszik. A választott nyersanyag, az agyag megformálási lehetőségei azonban keretek közé szorítják a törekvést, ezért stílusára és kialakítási módjára is rányomják bélyegét. Nagy szerepet kapnak a rátett, plasztikusan kiemelkedő részek és az agyagba mélyíthető üregek, ezekkel a „fogásokkal” dolgozhat az emberi arc visszaadására törekvő mester.

Rögzítésre, viseleti módra utaló nyom (pl. átfúrás) az álarc előkerült töredékén nem látható. Talán a hiányzó állrész közepén volt egy teknőszerű illesztőkehely a tartópálca számára. Elképzelhető azonban, hogy csak kézzel tartották az arc előtt (erre utalhat az egyes részekben látható fényes patina), vagy olyan további részek kapcsolódtak hozzá, amelyek a viselést is meghatározták (pl. ha sisakszerű homlok, illetve fejtetőrész kapcsolódott hozzá, akkor csak bele kellett bújni).

A megformálás és kialakítás módja eltér a badeni kultúra eddig ismert régészeti hagyatékától. A tárgy egykori szerepére adott magyarázatok többféle megoldást kínálnak. A maszk előkerülési helye körül elterülő tíz-húsz méter átmérőjű térség bőven szolgált egyéb kultikus jelenségekkel és leletekkel: több emberi tetemet, illetve kiskérődzők teljes csontvázát találtuk meg a környező gödrökben. Ezért e helyet rituális áldozatok bemutatása helyszínének tarthatjuk: az áldozati gödör és a benne levő leletek mellett sikerült feltárnunk az áldozás helyét is, ahol a kiskérődzők feláldozását (leölését, egyes részeinek, szerveinek további felhasználását) végezték. A jelenségek értékelésénél figyelembe kell vennünk, hogy a vallástörténeti munkák szerint a kecskék afféle vegetációs istenek megszemélyesítői voltak abban az esetben, ha azt nem férfi (Zöld isten, Pünkösdi király, Pán, Dionüszosz stb.) testesítette meg. A maszk értelmezésénél fontos lehet továbbá M. Eliade észrevétele (az afrikai déli pangwék férfivá avatási ceremóniáival kapcsolatban): „Egy sírt jelképező gödört befednek egy általában maszk formájú agyagfigurával. A gödör a kultikus istenség hasát jelképezi, s az avatandók átkelnek fölötte, így jelezvén újjászületésüket.”

Az általunk mesterségesen elhatárolt kisebb szakrális körzet jelenségeinek egymáshoz való viszonya, összefüggése még nem tisztázott véglegesen. Úgy tűnik, többféle áldozatot mutattak be egy kisebb téren, amelyek régészeti nyomait itt egymás mellett ismertettük.

Összetartozásuk, ilyen módon való értelmezésük egy az elképzelhető feloldozási lehetőségek közül.

98. kép
Balatonőszöd-Temetői-dűlő
lelőhely összesítő térképe

BALATONSZEMES-BAGÓDOMB

KISS VIKTÓRIA-SEBŐK KATALIN

A lelőhely neve: Balatonszemes-Bagódomb (M7/S-12)

A feltárt terület nagysága: 27 800 m²

A feltárás ideje: 1999–2001

Az előkerült objektumok száma: 527

Jellege: gödrök, árkok, 2 kemence, 10 temetkezés

A lelőhelyen megtalált korok: középső újkőkor (dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája), középső rézkor (Balaton-Lasinja-kultúra), római kor (4. század), avar kor

Ásatásvezető: Kiss Viktória

Közlemények a lelőhelyről: Bondár–Honti–Kiss 2000, 99–100; Kiss 2002

A Balatonszemes falu déli határában fekvő, Bagódombként ismert, lankás domboldal déli végén az előzetes terepbejárás során nagyon kevés, jellegtelen újkőkori kerámia és pár kőeszköz jelölt őskori lelőhelyet. A több megszakítással négy ásatási szezonban folyó leletmentés során túlnyomó többségben a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája legkorábbi időszakában, illetve klasszikus fázisában (keszthelyi csoport) lakott falu telepjelenségei kerültek elő; emellett feltártuk a középső rézkori Balaton-Lasinja-kultúra kisebb települését, egy római birtokhatároló árokrendszer nyomait, valamint három avar kori temetkezést és egy további, feltehetően szintén az avar korszakhoz tartozó sírt és telepészletet (107. kép).

A Kr. e. 6. évezred közepén a formálódó *dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájához* tartozó csoport tagjai telepedtek le elsőként a Bagódombon. A domb talajából vett fúrásmintákban talált virágporfajták (pollen) összetételének vizsgálatából a térség korabeli, eredeti környezetére és a jelentősebb emberi beavatkozások – erdőirtás, növénytermesztés, legeltetés – mértékére és korára is következtethetünk (részletesen ld. a környezettörténeti tanulmányban, 241. oldal). Eszerint az elsőként letelepedők irtásos-égetéses eljárással kis, lakható tisztást nyitottak az akkor még teljes egészében tölgy-, fűz-, szilfákból és mogyoróbokrokból álló erdővel borított dombon. A lelőhely közvetlen közelében

99. kép
Tárolóedény a vonaldíszes
kerámia kultúrája időszakából

100. kép
Kiöntőcsöves edény
a dunántúli vonaldíszes
kerámia kultúrája idősebb
fázisából

lévő völgyből vett földmintákban talált háziasított gabona pollenje a legelső megtelepedés időszakában kismértékű, a települések szűkebb környezetére koncentrált növénytermesztésre utal; a magasabban fekvő, szintén nyílt térséggé alakított területek talajában a gyomnövényfajok magas aránya legelők kialakítására enged következtetni. A település eredeti képének rekonstruálását megnehezíti, hogy a felső talajréteget érintő erózió és az altalajba csak sekélyen mélyedő oszlophelyek miatt nem volt lehetőségünk teljes házalap feltárására. Emellett – mivel a vonaldíszes kerámia kultúrájának népessége hosszabb ideig lakott lelőhelyünkön – az egymásra rétegződő, egymást vágó telepjelenségek is bonyolulttá teszik a korai időszakban élt falu szerkezetének értelmezését. Az eddigi vizsgálatok révén egyelőre az állapítható meg, hogy a korai fázisban egy kisebb faluval számolhatunk, amely a domb középső részét foglalta el. A középső újkőkor elején virágzó élet rekonstruálásában a megfigyelt jelenségek mellett tárgyi leletekre is támaszkodhatunk: a viszonylag szerény formakincsű, főként különféle egyszerű gömbtestű tárolóedényekből, valamint finomabb kiképzésű, ívelt falú és kettős kónikus edényekből álló kerámiaanyag még részint a megelőző korai neolitikum déli eredetű kultúrájának (Starčevo) jegyeit mutatja. Jellegzetes a nagyobb, általában rövid, függőleges nyakkal ellátott edények barbotindíszítése, amelynél a még égetés előtt álló fazekak felületét híg agyagmázzal vonták be, majd abba ujjal vízszintes vagy ferde egyenes vonalmintákat, illetve spirálokat rajzoltak. A durvább kiképzésű, nagyobb fazekaknál a kissé szabálytalan, hálószerű bekarcolás és a sorokba vagy felületkitöltő mintába rendezett körömcsípes díszítés mellett megjelennek a nagyméretű, ujjnyomással tagolt bordarátétek, apró fülek, két- és háromosztatú, illetve „rozettás” bütykök (99. kép). Minthogy az utóbbiaknak nem csupán esztétikai szerepük volt, az edény felületére helyezésüknél – a teherbírás növelése érdekében – a fazekas sok esetben először átfúrta az edények oldalát, vagy a készítendő bütyökhöz előkészített agyagdarabból kisebb „előbütyköt” alakított ki, melyre a fogóbütyköt ráépíthette. A durvább kiképzésű, gabonatórakkal, fűfélékkel soványított, vörösre égetett edényekkel ellentétben a finomabb kerámiánál a homokos vagy lágyabb fűfélékkel történő, mérsékelt soványítás jellemző; az oxigénszegény környezetben történt (redukciós) égetés miatt a foltos szürkés, feketés, sápadt sárgásbarna árnyalatok a meghatározóak. E kisebb, finomabb edények felülete általában simított vagy kavicsal fényesre polírozott; gyakori a három-négy finoman kidudorodó bütyökkel tagolt éles hasvonal, illetve a rövid csőtálpas formák megjelenése. Jellegzetes díszítőelemeik az igen széles, mély vonalakkal bemélyített egyszerű geometrikus minták (körív- és vonalka-kombinációk) (100. kép). Az agyagból készült tárgyak között az edények mellett megemlíthető még néhány különleges formájú plasztika: ehhez az időszakhoz köthető az egyik feltételezett ház melletti gödörből előkerült, sérült antropomorf szobrocska (lásd kiegészítő írásunkat), illetve egy – igen töredékes volta miatt – nehezen rekonstruálható, talán a korai neolitikum „mécseseihez” vagy a Vinča-kultúra „oltáraihoz” hasonlító asztalkaszerű, felületén karcolt mintákkal díszített tárgy. Pontos párhuzamára mindeddig nem bukkantunk; a funkcionális típus ismert példányai és a Biňa/Bény (Szlovákia) lelőhelyéről ismert darab analógiája alapján négy lábú, kissé ferde oldalú, némiképp házra emlékeztető formájú „oltár”-ként képzeljük el, a vízszintes lap közepén kerek lyukkal, mely a feltevések szerint az italáldozattal hozható összefüggésbe.

Az újkőkor idején a mindennapi tevékenységekhez (földműveléshez, vadászathoz) szükséges tárgyak számára a legkeményebb alapanyagot a kő jelentette. A csiszolt, illetve pattintott szerszámok, eszközök, például a sarlóba fogható vagy nyílhegyként, illetve önálló vágó- és kaparóeszközként használható, tartós élű pengék főként egy bakonyi eredetű tűzkőfajtából, a vörös mályvaszínű radiolaritból, helyben készültek. Erre utal – a néhány gödörben nagy számban megtalált kőpenge és gyártási szilánk mellett – egy nagyméretű

szentgáli radiolarittömb is. A mintegy 3,5 kg súlyú kőtömb (ld. 5. kép) mérete messze kiemelkedik az eddig ismert nyersanyagtömbök és magkövek közül (T. Biró Katalin becslése szerint mintegy 1000 pengeeszköz készítéséhez elegendő nyersanyagot szolgáltatott volna), és azt bizonyítja, hogy a vonaldiszes kerámia kultúrájának legidősebb időszakától már használatba vett szentgáli tűzkőbánya kőanyagához a Balatontól délre élő közösségek nyersanyagtömbök formájában jutottak hozzá (ld. még a kőeszközökről szóló tanulmányt, 267. oldal). Az obszidiánpengékre az Alföld északi részének népességével folytatott kereskedelem révén tehettek szert a bagódombi telep lakói, hiszen ezek nyersanyagának természetes előfordulása igen ritka, a Kárpát-medencében csak a Tokaj-Eperjesi-hegységben fordul elő. Az ott élő közösségek által gyűjtött vulkáni üveg – jórészt feldolgozva – a neolitikum során Közép- és Délkelet-Európa számos településére eljutott, ugyanakkor a Dunántúl középső újkorban lakott településein egyelőre kevés helyen kerültek elő az ebből a nyersanyagból készült kis kőpengék. A csiszolt kőeszközök között megemlíthető egy nemesszerpentinit véső és egy kaptafa alakú balta; ezek mellett számos kőbaltatöredék és őrlőkö is előkerült. Állatcsontból készült eszközöket is használtak: az egyik legjellegzetesebb típust a csontkanalak, illetve a juh- vagy kecskesont árák és lyukasztók képviselik, de találtunk marhabordából készített simítókat is.

A következő időszak összességében nem különül el élesen a legelső megtelepedés horizontjától; a *keszthelyi* csoport településének nyomai a domb teljes déli oldalán megfigyelhetők voltak (a középső területen ezek metszették a korai falu objektumait). Az egykori település feltehetően a domb egészét elfoglalta: a nyomvonal által érintett szakasz feltárása megmutatta, hogy a környezetéből kiemelkedő alacsony plató széléig nyúltak az objektumok. A domboldal mélyebben fekvő területein már nem találtunk gödröket: eszerint a domb lakott részén, K–Ny-i irányban a falu teljes keresztmetszetéről képet nyerhettünk; északon és délen azonban a nyomvonal határain kívül is folytatódhatnak a települési jelenségek (101. kép). Az egy régészeti korszakba sorolható

101. kép
A lelőhely részlete
légi felvételen

102. kép
Agyag emberábrázolás
töredéke (fej elől- és hátul-
nézetben)

103. kép
A dunántúli vonaldíszes
kerámia kultúrája kései
időszakának edénye

objektumok nem feltétlenül, sőt valószínűleg nem mind egy időben keletkeztek – inkább a domb magasabb részén elhelyezkedő kisebb, térben folyamatosan változó területet birtokba vevő, hosszabb idő alatt lassan mozgó településként képzelhetjük el a korabeli falut. Az idősebb és fiatalabb korszak jelenségei és a tárgyi leletanyag nagyfokú hasonlósága felvetik annak lehetőségét, hogy a két települési periódus között egyáltalán nem vagy csupán rövid ideig volt lakatlan a terület. Lehetséges épp ezért az is, hogy az átmenetet jelentő megtelepedési periódus objektumai a dombnak a feltárt területen kívül eső részén, esetleg más, közeli lankákon volnának megtalálhatóak. A házak körülbelüli méretére csupán egy, három sorban elhelyezkedő oszlophelyekből álló házalaprajz utal. Ez, továbbá a rendszertelenül előkerült cölöplyukak és a különféle tároló- és szemetesgödrök között megfigyelt, üresen maradt területek (házhelyek?), illetve az ezeket kísérő hosszú, árokyszerű gödrök – amelyek más lelőhelyeken is a kultúra házainak két hosszanti oldala mellett fordulnak elő – rajzolják ki a település szerkezetét. Mindezek alapján a falu házai hosszú téglalap alakú, mintegy $4-6 \times 10-15$ m-es, földfelszínre épített, cölöpvázra font és sárral tapasztott sövényfalú (ún. paticsfalú), feltehetően nádtetős épületek lehettek, amelyek falát az előkerült paticsdarábok tanúsága szerint gondosan bemeszelték. A házak rövid oldala a Balaton felől érkező, uralkodó szél irányához igazodva északra mutat. A feltárt területen tíz-tizenöt „házhelyre” következtethetünk, de ennél minden bizonnyal kevesebb ház állt egy időben a dombon. A növénytermesztés módszereinek fejlődésére és a telepek körzetében egyre növekvő megművelt területekre, ezzel párhuzamosan az erdőségek kiterjedésének csökkenésére utal, hogy a településünk korát követő időszakban, az újkőkör végén már a Balaton medrének fúrásmintáiban is megtalálhatók a termesztett gabonák pollenjei. Az állatcsontok előzetes vizsgálata szerint a tenyésztett állatok között nagy számban volt jelen a szarvasmarha, illetve a juh és kecske, de előfordul az őstulok is. A csontok elemzéséből a vadászott állatfajok is megismerhetők.

A település folytonossága mellett szól – a kő- és csonteszköztípusok változatlansága mellett – az a (valószínűleg edényről letört) fejtöredék (102. kép), amelynek egykorú párhuzama Aba-Felsőszentivány telepéről ismert, s amelynek kiképzése szinte tökéletesen megfelel a telep korai időszakából előkerült ábrázolásának. A fiatalabb időszak leletanyagában leginkább szembevető különbség a kerámia összetételének változása – nem véletlenül, hiszen elkülönítésének alapját főként e lelettípus szolgáltatta. A barbotinnal díszített edények aránya drasztikusan csökken, a nagy, többszörösen tagolt fogóbütykök helyett apróbb, benyomott közepű kerek, ún. „csészés” bütykök válnak jellemzővé. A finomabb kiképzésű kerámiánál meghatározó a gömbszeletes formák, kónikus tálak és a bomba alakú edények nagyarányú megjelenése. A bemélyített díszítések vonalai finomodnak, míg a minták összetettsége jelentősen növekszik: egy vagy több párhuzamos vonalból álló íves-spiraloid és geometrikus minták jelennek meg, amelyek nem ritkán az edény teljes testét fedik (103. kép). Az észak-dunántúli területekkel való kapcsolatot jelzi a telepen talált néhány korai kottafejes díszű töredék is.

A feltárt területen összesen hat, a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája telepeihez köthető zsugorított csontvázas sír került elő. Ez igen sok a korszak eddig ismert temetkezéseinek számához mérten, ám a telep becsült lélekszámahoz képest – mint a vonaldíszes kerámia kultúrája telepeinél általában – elhanyagolható. Ennek oka a síroknak az idők során történt megsemmisülése lehet, de valószínűbb a teleptől elkülönülő temetőkbe vagy sírcsoportokba temetkezés, illetve olyan temetési rítus, amelynek során a test nem kerül földbe vagy megsemmisül. Utóbbi esetek a közösség egyes tagjaival való eltérő bánásmódra utalnak, melynek alapja lehet rang, illetve a csoporton belül elfoglalt valamely különleges helyzet, származás, kor, nem, de akár az elhalálozás módja vagy körülményei is. A testet eltérő mértékben behajlított-

felhúzott lábbal, gyakran az arc elé vagy a fej alá helyezett kezekkel, alvó pózban temették el (104. kép). Az elhunytak közül négyet önálló sírgödörbe temettek, két sír pedig a nagyméretű gödrök felső részében került elő; egy további (hetedik), elpusztult temetkezésre csak az egyik gödör betöltésének felső részében megtalált emberfog utalt. Két esetben bal oldalán, É–D-i, illetve ÉNy–DK-i tájolással (fejjel észak felé), egy esetben jobb oldalán, D–É-i tájolással helyezték el a halottat a sekély sírgödörben. Ezekben az esetekben a fejjel észak felé, illetve fordítva, fejjel dél felé irányított testeket úgy fektették jobb vagy bal oldalukra, hogy az arc mindig kelet felé nézzen. Két további temetkezést Ny–K, illetve K–Ny felé tájoltak; mindkét halottat bal oldalára fektették, így egyikük arca dél, másikuké észak felé nézett. A embertani elemzés szerint a sírok három gyermeket és három felnőtt korban meghalt egyént, két nőt és egy férfit rejtettek (ld. az antropológiai tanulmányt, 310. oldal). Az utóbbi erőteljes, robusztus férfi testét okkerrel borították (410. sír). A feltárt temetkezések közül egy töredékes: a (tároló- vagy szemét) gödörben csupán a koponya és a felkarcsont darabjai maradtak meg. Mellékletet csupán egy esetben találtunk, az egyik csontváz lapockáján egy apró kőpengét – a halott-ról való gondoskodás azonban a többi esetben sem zárható ki. Nem magvas vagy csontos, azaz régészeti „nyomot” nem hagyó ételek, italok kerülhettek pl. háncs- vagy faedényekben is a sírba, emellett a díszes ruhák, textíliák és a test ékszerekkel való díszítése is feltételezhető. Az említett, részlegesen megmaradt temetkezés mellett egy lapos kőbaltát, egy obszidiánpengét és számos edénytöredéket találtunk, de a tárológödörbe ástott sírok esetében néhez a gödörbe dobott hulladék és a sírmellékletek elkülönítése.

104. kép
Újkőkori gyermeksír

Később, a középső rézkori *Balaton–Lásinja-kultúra* időszakában újra benépesült a domb, igaz, ez a falu jóval kisebb méretű volt, mint az újkőkori település. A feltárt 20-30 objektum mindegyike gödör, többségükben enyhén méhkas alakú, kerek tárolóvermek – ezek egy kisebb, tanyaszerű faluhoz tarthattak. A rézkori település nagyjából a feltárt terület közepét foglalta el, a gödrök elhelyezkedése alapján az egykori tanyát nagyobb részt feltártuk (ld. 107. kép). Lakóépületnek nem találtuk nyomát, de a gödrökben talált nagy mennyiségű házomladék, patics alapján vesszőfonatos-anyagtapsztásos házakra következtethetünk. Ezek oszlopszerkezetét vagy alapárkát valószínűleg kevésbé mélyen ásták a földbe, esetleg a domb magasabban fekvő részén

105. kép
Középső rézkori edények
a 451. gödörből

a felső talajrétegek lepusztulása miatt nem találtuk meg a nyomukat. A gazdag leletanyagot tartalmazó gödrök egy részében összetapadt-tapasztott, mészkonkrécióból álló „dombocskát” találtunk – hasonló, ún. omphaloszos gödröt a Balaton-Lasinja-kultúra Balatonmagyaród-Homoki-dűlőben előkerült településén figyeltek meg. A meszes konglomerátumot a balatonmagyaródi gödörben előkerült gyermekcsontváz alapján őrléssel, illetve természetföldszelvényekkel hozták kapcsolatba. Egy ovális gödörben az ismétlődő rétegződés talán valamiféle rítus folyamatára utalhat: egy ház falomladékának nagyméretű agyagtapasztás-darabjait három rétegben helyezték a földbe, az egyes omladékrétegek közé pedig edénytöredékekből álló rétegek kerültek. A három – omladékrétegek által elválasztott – kerámiaszint anyagából két nagyméretű edényt lehetett összeállítani, amiből arra következtethetünk, hogy a rétegek rövid idő alatt, feltehetően szándékos betemetés alkalmával kerültek a gödörbe. A két edény egyike egy szokatlanul nagy, mintegy fél méter magas tál, a másik egy ritka edénytípusba, az ún. puttonyedények közé sorolható. A speciális edényformák is alátámasztják, hogy a gödörben megtalált leletek nem egyszerű háztartási hulladékként értelmezhetők. Néhány további veremből is gazdag leletanyagot tártunk fel: a nagyméretű kétfülű amfora, a kettős kónikus fülesbögréken (105. kép) és tálakon látható bütyökdiszkek, emellett a besimított minták hiánya a Balaton-Lasinja-kultúra anyagában megfigyelt területi különbségek alapján a Dél-Dunántúl keleti részének anyagával mutat rokonságot.

A későbbi korokra sokkal kevesebb adat utal. Több, hosszanti, illetve derékszögben futó árok is átszeli a domb területét. Ezek, a belőlük előkerült néhány, besimított rácsmintával díszített edénytöredék alapján a *késő római időszakra* (Kr. u. 4. század) keltezhetők.

A lelőhely nyugati részén tártunk fel egy kemencét, melynek betöltéséből a *népvándorláskorra* (a 6–7. századra) keltezhető korongolt fazék töredéke, egy töredékes, 1. századi római bronzfibula, átégett sütőfelülete alól pedig egy kézzel formált, ujjbennyomkodással díszített peremű, a kora avar korra jellemző fazék töredékei kerültek elő. A kemence hamusgödrébe egy szintén népvándorlás kori sírt ástak bele, melléklete egy bronzhuzal fülbevaló volt.

Talán e rövid életű megtelepedés idejében ásták földbe azt a három *avar kori* sírt, amely a lelőhely keleti oldalán került napvilágra. Az egymás közelében előkerült sírok közül kettő majdnem pontosan É–D-i tájolású, míg a legtöbb leletet tartalmazó sír DK–ÉNy-i tájolású. Koporsónyomot egyik sírnál sem tudtunk megfigyelni. Az antropológiai adatok alapján a sírok két idősebb nő és egy 8–10 éves gyermek temetkezését rejtették (ld. még az embertani tanulmányt, 321. oldal). Mindhármuk sírjában fülbevalókat találtunk; emellett az egyik nő viseletét üveggyöngyökből fűzött nyaklánc és a derekánál előkerült, valószínűleg övről csüngő vaskészlet egészítette ki. A jellegzetesebb leletek – a nagylemezgömbös bronz fülbevaló, a fekete és kék pasztagyöngycsüngős fülbevalók (ld. 44. kép) és a rúd-, kéttagú, kettős kónikus és szemesgyöngyök – segítségével a temetkezések a 7. század közepére–második felére keltezhetők.

EMBERÁBRÁZOLÁS BALATONSZEMES-BAGÓDOMBRÓL

SEBŐK KATALIN

A tárgy neve: idol töredékei

Anyaga: égetett agyag

Rövid leírása: Ülő emberalakot ábrázoló körplasztika testének és fejének töredéke.

Mérete: test m.: 11,9 cm; fej m.: 4,5 cm

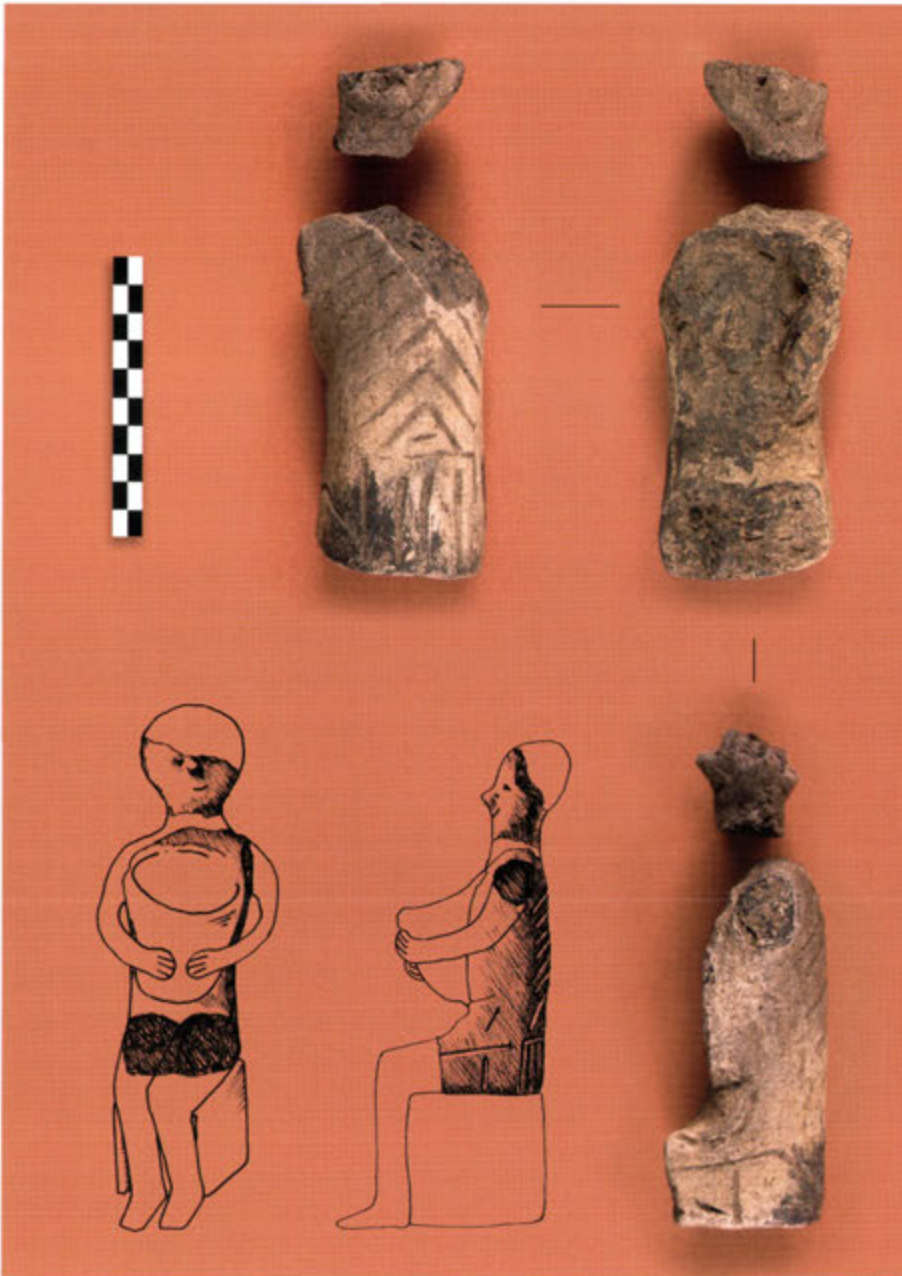
Lelőhelye: Balatonszemes-Bagódomb (M7/S-12)

Kora: a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának korai fázisa

Objektum: 461/666. gödör

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: 18.1/666.1–2.

106. kép
Ülő agyagszobor töredékei
és lehetséges rekonstrukciója

Az egyik bemutatott darab ülő emberalakot ábrázoló körplasztika töredéke (106. kép). Pelyvás soványítású, homokos agyagból készült, rosszul égetett, foltos szürke-barna felületű, töréseinél porózus, fekete. Az alak teste ovális átmetszetű, hengeres, a mellkas vonalánál kissé kiszélesedik és ellaposodik; a karok és a fej letörtek. A lábak szintén hiányoznak, a lábcsontok derékszögben előrenyúlva kapcsolódnak a test aljához; az alak fenékrésze és a combok alja sík felületet képeznek, melyen az alak „ülhetett”. A mellkasrészen található sérülés az alak ölében tartott nagyobb tárgyra, pl. mély tálra utal. A szobor felületét széles, mély bekarcolások díszítik: a háton annak arányait követő halszálkaminta, a derék alsó részénél függőleges vonalkák; a lábakon egy-egy lefutó vonal kezdete figyelhető meg.

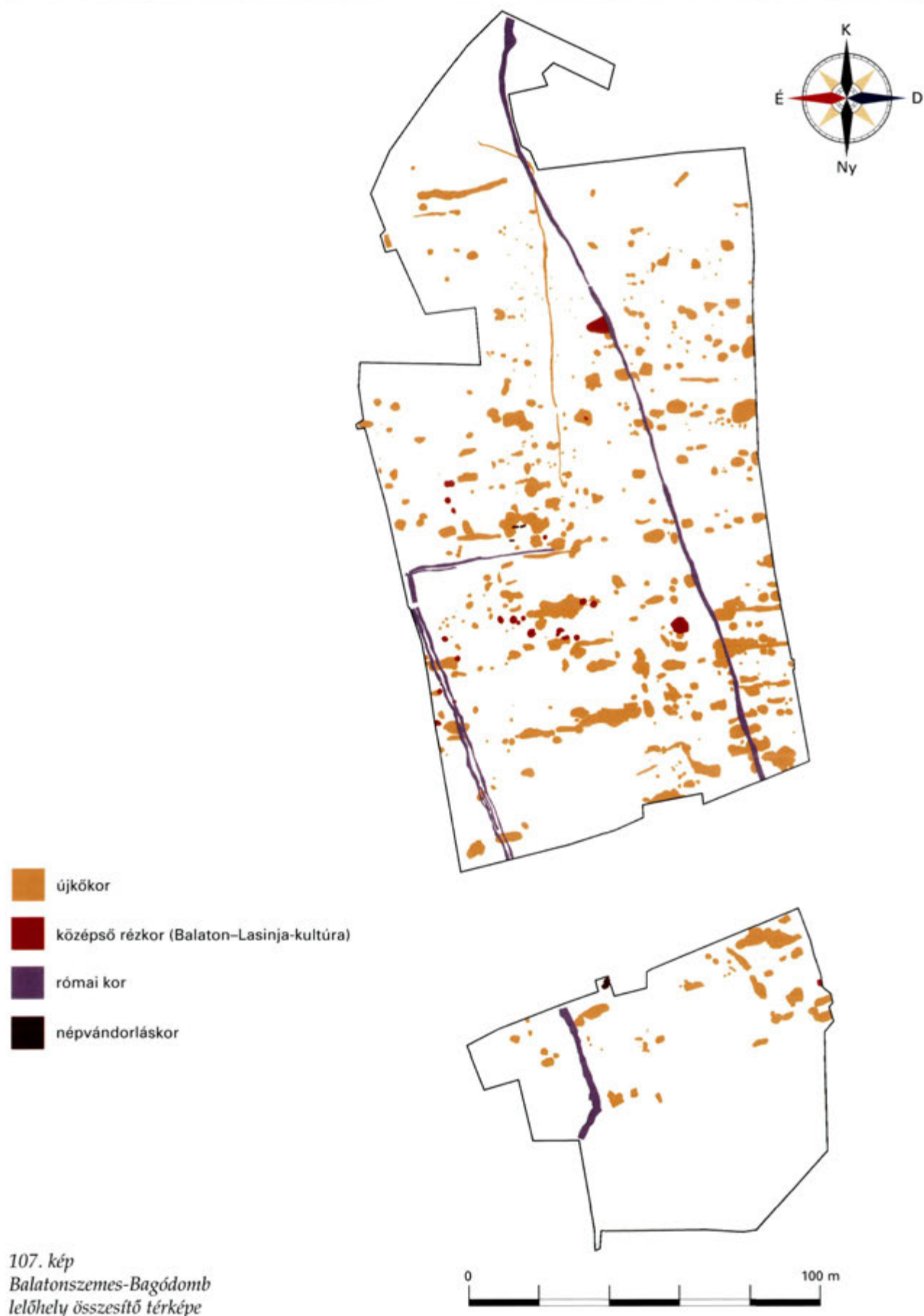
A másik kisplasztika-töredék emberi fejet ábrázol. Anyaga, soványítása és égetése megegyezik a fenti töredékével. A vastag, hengeres nyak bunkószerű megvastagításával képzett fejen állvonal nem jelölt; az arc közepéből kinyúló, kör alapú csúcsos bütyökkel jelzett orr fölött két kisebb, csepp alakú beböködés jelzi a szempárt, alatta rövid, vízszintes vonalka a száját. A halánték és a fej hátsó része hiányzik, bal oldalon megfigyelhető a hajviselet bekarcolással, esetleg apró, elsimított rátétekkel való jelölése.

A 461. gödör, melyből mindkét töredék előkerült, a telep korábbi időszakához, azaz a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája legelső fázisához tartozik. Egyetlen, azonos korú objektummal áll kapcsolatban, anyaga más korú leletekkel nem keveredhetett. Bár a fej és a torzó összetartozása a törésfelületek kopottsága miatt csupán valószínűsíthető, az anyag, a kiképzés és az égetés technikájának egyezései mellett számos párhuzam is e feltevés mellett szól: hasonló típusú kisplasztikák ismertek Bicske és Szólád egykorú telepéről.

A típusból ismert daraboknál az ábrázolás részleteinek nagyfokú egyezése – a testtartás, az arc kiképzése, a hajviselet és a hát karcolt halszálkadíztése – egy meghatározott (fiktív vagy valós) személy többszöri megjelenítésére utalnak, s jöllehet a balatonszemes-bagódombi töredéken nincs az alak nemére utaló biztos jelzés, a párhuzamok alapján okkal feltételezhetjük nő voltát. A mellkasrészen található sérüléshez hasonlólt figyelt meg Makkay János a nagyobbik bicskei plasztikánál, s szintén arra a következtetésre jutott, hogy az alak gyermeket vagy kis tálat tarthatott ölében. Az utóbbi lehetőség esetünkben valószínűbb, s a töréseknél maradt csontok iránya olyasféle „egybeépített” megoldást sejtet, mint amelyet a valamivel későbbi, a Sopot-kultúra becsehelyi telepéről ismert idolplasztikánál láthatunk. A balatonszemesi lelethez hasonlóan önálló körplasztika a Szóládról ismert torzó; mindkét alak külön álló, esetleg más (szerves?) anyagból készített széken, „trónon” ülhetett. Makkay J. feltételezése szerint a Bicskén talált két ábrázolás edények vállára „ültetett” applikáció; nem kizárt azonban, hogy ezek alsó részén a zsámoly és a lábak együttesen megformált, „kentaur”-típusú megoldásáról van szó. A lábakat és a hátat díszítő bekarcolások jelölhetik a ruházatot, ékszereket (pl. a bicskei és szóládi alakok nyakában lévő egy vagy többszörös V alakú vonal), de utalhatnak tetoválásra, egyedi, alkalmasszerű festésre is.

A tárgyak funkciójára vonatkozóan igen keveset mondhatunk. Az ábrázolás egységes volta lehetne akár divathullám következménye is, mégis valószínűbb, hogy valamely, az ilyen típusú figurákat készítő népesség közösségi tudatának szintjén létező, határozott alak – talán közös ő(s)anya vagy valamely természeti erő, jelenség perszonifikált megjelenítéseiről van szó, s e tárgyak nem csupán gyermekjátékok. Erre utal az egyes példányok közötti igen kis eltérés és a típus viszonylag hosszú élete (ld. a balatonszemes-bagódombi telep hasonló megoldású, a keszthelyi csoport korára tehető fejtöredékét, 102. kép). A két bicskei töredék (lakó)házakból került elő, a balatonszemesi lelet egy ház közvetlen közeléből; feltételezhető, hogy használatuk a ház és

a benne élő család egységéhez kapcsolódik. Akár edény részét képezték, akár önálló egységként jelentek meg, szerepük bajelhárító (protektív) jellegű lehetett; amíg azonban az edények lényegükből következően az – emberén túlmutató erőket birtokló – alak „testébe” befogadva a bennük tárolt javakat védték, az önálló figurák inkább az általuk megszemélyesített erő engesztelését, irányítását célzó, jóindulatát kérő szertartások (pl. ital- vagy zsengeáldozat) alkalmával juthattak szerephez.

107. kép
Balatonszemes-Bagódomb
lelőhely összesítő térképe

BALATONSZEMES-SZEMESI-BEREK

BONDÁR MÁRIA-HONTI SZILVIA-MÁRKUS GÁBOR-NÉMETH
PÉTER GERGELY

A lelőhely neve: Balatonszemes-Szemesi-berek (M7/S-13)

A feltárt terület nagysága: 42 000 m²

A feltárás ideje: 1999–2000

Az előkerült objektumok száma: 749

A lelőhelyen megtalált korok: középső újkőkor (dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája), késő rézkor (badeni kultúra), kora bronzkor (Somogyvár–Vinkovci-kultúra), késő bronzkor (urnamezős kultúra), késő vaskor (La Tène D), római kor (2–3. század), népvándorlaskor (5. század).

Ásatásvezető: Honti Szilvia–Németh Péter Gergely

Közlemények a lelőhelyről: Bondár–Honti–Kiss 2000, 95–99; Honti et al. 2002, 6–9.

A lelőhely Balatonszemes községtől nyugatra található, a Balaton egyik hajdani öble partján. Ebbe a mára elmocsarasodott öbölbe vezetí vizét a Tetves-patak, ami az egyik, Külső-Somogyra jellemző D–É-i irányú vízfolyás. Mind a Lelle és Szemes között húzódó mocsár környéke, mind a patak partja évezredek óta lakott volt. Ezt a hosszan elnyúló régészeti lelőhelyet vágja át az autópálya nyomvonala és az ide tervezett csomópont (108. kép). A mocsártól (berek-től) és a pataktól keletre húzódó oldal enyhe emelkedővel megy át egy platóba, ami a balatonszemes-bagódombi lelőhely melletti meredek falú dombháttal zárul.

Maga a lelőhely a vízparti sávon húzódik végig, 100–500 m szélességben. A terepbejáráskor a felszínen viszonylag kevés edénytöredéket találtunk; a feltárás során bebizonyosodott, hogy ennek oka az intenzív talajművelés volt. A felső szántott-rigolított rétegben az őskori kerámiaanyag szinte teljesen megsemmisült, sok esetben a régészeti objektumoknak már csak az alját lehetett megfigyelni. A feltárt területen a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája és a badeni kultúra leletei voltak túlsúlyban, ezen kívül kora és késő bronzkori, valamint kelta, római és népvándorlás kori objektumokat tártunk fel. A kutatott terület a késő kelta és római telepnek, valamint a késő bronzkori

temetőnek csak a szélét érintette, míg az újkőkori objektumok egy, a késő rézkoriak pedig két nagyobb, összefüggő felületen helyezkedtek el. Jelentős eredményeket hoztak a badeni kultúra településszerkezetéről megismert új adatok, a korai bronzkor eddig alig ismert átmeneti időszakának új leletanyaga és egy korai népvándorlás kori temető (123. kép).

Legnagyobb számban a középső újkőkori *dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának* telepjelenségei kerültek elő. Az összesen 82 objektum a feltárási területen mintegy 150 m szélességben húzódik, ezen belül sűrűbben egy 50 m-es sávban. Többségük szabálytalan földkitermelő gödör, illetve ilyen objektum alja, emellett átégett falú füstölővermeket is feltártunk. A telep nyugati részén több tapasztott tüzelőlapú tűzhely és hamusgödörrel rendelkező, boltozatos, kisméretű kemence került elő. Egyelőre ismeretlen funkciójú az a 35 m hosszúságban húzódó, É–D-i irányú oszlopsor, amely nagyjából a neolitikus telep közepén fut végig. A vastag oszlopoknak kiásott nagyméretű lyukak oválisak, lefelé szűkülnek, többenél kis peremet, illetve lejjebb egymást metsző kettős kört (körszeletet) lehetett megfigyelni. A beásott faoszlopok maradványait nem találtuk meg, minden bizonnyal kiemelték őket a helyükből.

Az előkerült, jelentős számú kerámia a *vonaldíszes kerámia kultúrájának* dél-dunántúli fiatalabb időszakába (keszthelyi csoport) tartozik. Előfordul néhány kottafejes és vékony vonalas díszű edénytöredék is, ezek a Dunántúl északi részével és Szlovákia területével mutatnak kapcsolatot. A pattintott kőeszközök többsége bakonyi radiolaritból készült. A csiszolt kőeszközök között kőbalta és véső töredéke, kőbunkó, őrlőkövek és töredékeik említhetők. A rituális tárgyi emlékek közé tartozik egy nőt ábrázoló agyagszobrocska. Lapos fején bevágott vonalak jelzik a szemet és az orrot; göndör, kontyba fogott haja erősen kihangsúlyozott, lapos testén a karokat és a lábakat csak jelzésszerűen alakították ki (ld. 4. kép). Megemlíthető még egy, feltehetően edény oldalát díszítő állatfej: az apró agyagszobrocskán hangsúlyos orr, két nagy, felálló fül vagy szarv látható, a szemeket és a száját bekarcolt vonal jelzi.

A feltárási délnyugati részén kerültek elő a késő rézkori *badeni kultúra* települési objektumai, amelyek a kerámiaanyag alapján a kultúra idősebb és középső időszakára keltezhetők. Az objektumok egy része sekély gödör, kevés leletanyaggal. Előfordulnak nagyméretű, néhány esetben sározott vagy döngölt padlós, szabálytalan alakú munka- vagy tárológödrök is. Az egyik

108. kép
A lelőhely részlete
légi felvételen

gödörből hasán borda- és hálómintával díszített hombár, valamint egy bütykdíszes fazék és egy füles korsó töredékei láttak napvilágot (109–110. kép).

Az egyik, igen sok leletet szolgáltató, nagyméretű, szabálytalan alakú gödör (140. gödör) tetején és a felső, kb. 20 cm vastag rétegben rengeteg kerámiatöredék került elő (kétosztású tálak töredékei, mericék, bögrék [111. kép], fazekak maradványai, agyagkanál töredéke, talpas serleg talptöredéke), továbbá csonteszközök és kőpengék. A nagy gödör déli részének alján kerek, függőleges falú gödör (valószínűleg kút) nyílt, délnyugati részében pedig tapasztott tűzhely került elő. A gödör keleti részéhez egy másik nagyméretű kemence csatlakozott, melyet kavicsréteggel alapoztak, majd ezt tapasztották le agyaggal, esetenként cserepekkel. A gödör déli részén is egy „félkész” tűzhely maradványát találtuk meg: a felszínt apró kavicsokkal rakták ki kör alakban, az agyagtapasztás viszont már nem készült el. A tüzelőhelyek értelmezésénél – mivel nem találtunk kemenceboltozatra utaló nyomokat – joggal feltételezzük, hogy lelőhelyünkön az edényégetés primitív módját, az ún. gödörégetés módszerét alkalmazták a korabeli fazekasok. Néprajzi párhuzamokból tudjuk, hogy az ilyen típusú égetésnél egy nem túl mély, 30–35 cm-es gödör képezte a tűzhely alapját, amelynek szélére halmozták fel a gödörből kitermelt földet, egy kisebbfajta töltést építve így módon. Az edények égetése előtt a kiásott gödröt ki is kellett még szárítani, ezért a gödör alján tüzet gyújtottak (az ásatáson az átégett vörös föld jelzi ezt). Az égetéshez előkészített nedves agyagedényeket a gödör szélén kialakított földhányás elé rakták, hogy azok a szélétől, hirtelen hőmérséklet-ingadozástól védve legyenek. Az égetés megkezdése előtt gallyakat, vesszőket, nádat, állati trágyát tettek a gödörbe, majd erre a fészkekre rakták rá az odakészített edényeket. A fészket gallyakkal, szalmával és a korábbi égetések során összetört edénydarabokkal borították be, majd begyújtották a primitív kemencét. A tüzelésnél arra törekedtek, hogy a parazsat minél tovább megőrizték, minél tovább izzítsák. Amikor az egész már vörösén izzott, a tüzet hagyták kialudni, és az edényégető gödröt beborították nedves levelekkel, hamuval, esetleg trágyával, hogy a hőt megőrizték. (Az ásatás alkalmával az ilyen gödrökből vett földminták kiértékelésénél megtudhatjuk, milyen növényeket használtak az edényégetés során.) Amikor az edények kihültek, az egész kemencét szétbon-

109–110. kép
Késő rézkori gödörben feltárt
tárolóedények eredeti
helyzetben és az egyik
restaurált edény

tották. Az égetés során összetört edények darabjait a következő égetésnél újra felhasználhatták. Feltételezzük, hogy a gödör szélén lévő kavicsos tapasztás is az égetési technikával hozható összefüggésbe. Hasonló szerkezetű, cserépalapozású kenyérsütő kemencék maradványai is előkerültek, valamint számos alkalmi tűzrakásról tanúskodó tüzelőhely.

Külön álló kerek gödrökbe vagy a nagyobb gödrök betöltésébe több esetben ástak sírokat, gyakran gyermekekét. A zsugorított helyzetben eltemetett halottak mellé mellékletet nem helyeztek, csak a gödrök betöltésének leletanyagából következtethetünk korukra. Két gödör többes temetkezést tartalmazott, az egyikben legalább öt egyén maradványai voltak (112. kép). Az elhunytakat sekély, kerek gödörbe fektették. A gödör egy részén, a sírok felett erősen átégett agyagréteget találtunk. A már földdel befedett sírhelyen nagy tüzet gyújtottak, melyben az elhunytak is megégették. A különleges temetkezés módjának, okának megfejtése további kutatást igényel.

A rézkori telep leletei között különleges funkciójú tárgyakat is találtunk, köztük talpas kelyheket, agyagkanalakat, orsó (vagy spulni) alakú agyagtárgyakat és számos idolt. Ezek az agyagból készült, lapos, cserélhető fejű idolk gödrökből kerültek elő. Többféle ép és töredékes darabot találtunk, néhányuk díszített (ld. az idoloikat tárgyaló tanulmányt). Mind az újkőkorból, mind a késő rézkorból nagyszámú pattintott kőeszköz és néhány csonteszköz is napvilágot látott.

Jelentős leletanyag került elő a kora bronzkori Somogyvár–Vinkovci-kultúra gödreiből is. Az egyikhez egy földbe ásott, tapasztás nélküli boltozatos kemence csatlakozott. A szabálytalan, többnyire mély gödrökből seprűdíszes fazéktöredékek mellett több lekerekített kónikus tál, valamint kis, kétfülű fazék került elő. A leletanyag érdekessége, hogy néhány edényformán a következő időszakban élő kisapostagi kultúra kerámiája felé mutató jellemzők is megfigyelhetők.

Egyetlen, a késő bronzkori urnamezős kultúrába tartozó urnasír került elő, benne a hamvak között két bronz karperec feküdt.

111. kép
Késő rézkori bögrék

112. kép
Emberi csontvázak késő
rézkori gödörben

113. kép
Római kori kút (550–551.
objektum) faszerkezettel

A *kelták* a Kárpát-medencei életük kései szakaszában (La Tène D) telepedtek meg ezen a területen. Két ház és két kemence mellett mintegy kéttucatnyi verem került elő a feltárt területen. A gödörházakban cölöplyukat nem találunk, padlójuk döngölt, gyengén sároszott volt. Az egyiknél sikerült meghatározni a ház belépő padkáját. A másiknál a ház közepén egyméteres átmérőjű átégett foltot lehetett megfigyelni, ami talán tüzelőhely lehetett. A kemencék tapasztott sütőfelületében számos kerámiatöredéket találtunk, hamusgödreik hosszú használatról tanúskodnak, az egyik esetében új hamusgödrt is ástak. A lelőhelyen megtalált gödrök döntő része tárolóként szolgált, változatos formáik közül olyan is előfordult, amely már a római korra jellemző. A kelta telepen megtalált leletanyagban túlsúlyban vannak a jól korongolt, szürke, besimított mintás tálak és urnák töredékei. Két, fehér festésű edénytöredék a Gellért-hegyi fazekasműhelyből származik. Az egyik gödörben üreges, bordás bronz karperec töredékei, egy másiktól pedig egy bronzcsipesz került elő.

A 2–3. századra keltezhető római kori telepnek csak a déli szélét érintette a nyomvonal. Ezen a lelőhelyen 1999-ben sikerült feltárnunk Somogy megye első római kori kútját (113. kép). A nagy, 3 m átmérőjű és 3 m mély gödörben lévő kútnak a fadeszkái maradtak meg. A kút faszerkezete ácsolással készült, a deszkák vége túlnyúlt a négyzetes, 105 × 105 cm-es belső méretű kút keretén. A feltörő talajvíz miatt nem lehetett teljesen feltárni, legnagyobb mérhető mélysége 360 cm volt. A kútban egy bronzedény és egy szürke tál (114. kép) mellett sok, többségében díszített *terra sigillata*-töredéket találtunk. Az egyéb kerámiatárgyak között feltűnően nagy a kézikorongon készültek száma. A kút gerendáit nagyjából sugárirányban vágták ki; a fagerendákhoz a ma megszokott vágásidőnél idősebb, 120–150 éves fákat használtak fel. A fák kivágására legkorábban Kr. u. 237-ben kerülhetett sor (a dendrokronológiai vizsgálatokat Grynaeus András végezte). A kút gerendái kocsányos tölgyből készültek; érdekesség, hogy a kútban egy kisméretű, vadalmazfából faragott fadugót is találtunk (Babos Károly meghatározása). A kútba beiszapolódott talajból vett mintában számos növényi mag volt: ezek között legnagyobb mennyiségben a búza különböző fajtáinak szemtermései és pelyvatöredékek fordultak

114. kép
A római kori kútból
előkerült tál

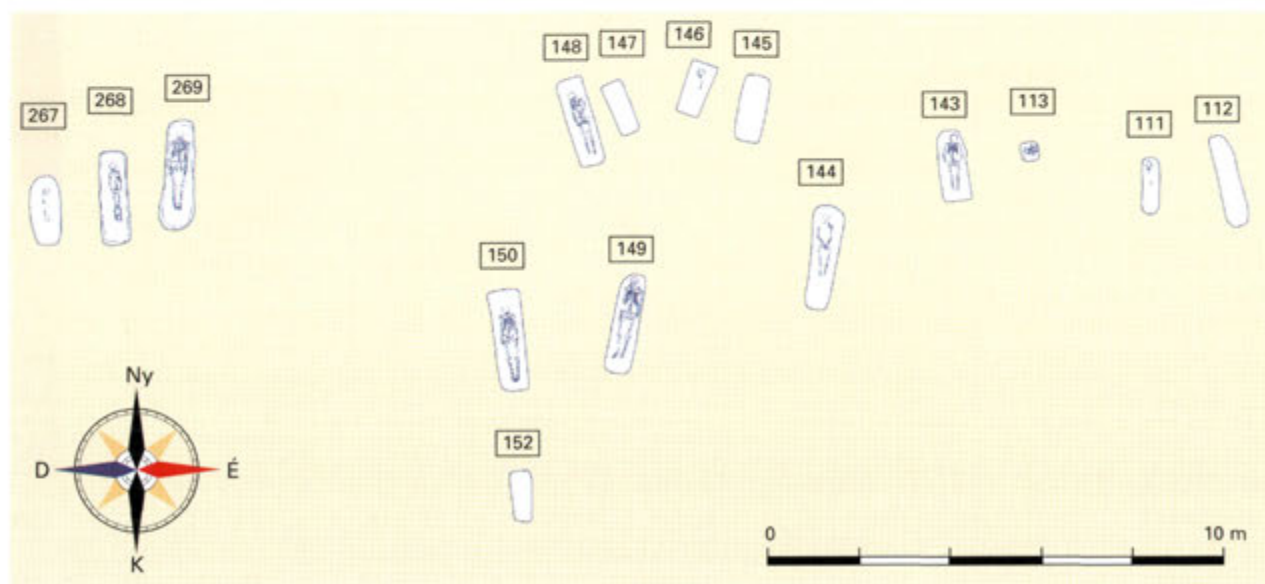
elő, valamint köles, zab, árpa, rozs, lencse, cicerolencse. A termesztett növények mellett más, az akkori környezethez tartozó növénymaradványok, gyomok is megőrződtek (ld. az archeobotanikai tanulmányt, 289. oldal).

Egy félkörös záródású ároknak csak egy része esik a nyomvonalba, valószínűleg mezőgazdasági jellegű építmény (karám?) lehetett. További két árok is előkerült a környéken, de ezek is kifutnak a feltárás területéről, ezért funkciójuk nem határozható meg. Három, 3×6 m-es cölöpszerkezetes építmény is a római korba keltezhető, ezek is a település gazdasági célú építményei közé sorolhatók. Néhány, általában kevés leletanyagot tartalmazó, amfora alakú tárológödör mellett egy nagyobb, szabálytalan alakú római kori gödör is előkerült, felső részén padló maradványaival. Eredetileg mély tárolóverem lehetett, majd ennek feltöltése után egy földfelszínhez közeli építménnyé alakították. Házakat és kemencéket nem találtunk, ennek oka az lehet, hogy a nagy kiterjedésű római kori telepnek csak kis része esik a nyomvonalba. A telep központi része a terepbejárási adatok szerint a nyomvonalról északra lehetett.

Nagy jelentőségű az a kora népvándorlás kori temető, mely a lelőhely keleti részén a vízparttól 2-300 m-es távolságban került elő. Fontos, hogy a temető teljes egészében feltárt és a sírjai bolygatatlanok, hiszen ebből a korszakból a Kárpát-medencében jobbra csak temetőrészleteket, illetve szórványos sírleleteket ismerünk, s a korabeli sírbrálás miatt gyakran hiányosak a síregyüttesek. A sírmellékletek teljessége lehetőséget nyújt arra, hogy a temetőt használó közösség szociális és társadalmi viszonyairól is képet alkothassunk. A temetőt létesítő germán népesség – a leletanyag tanúsága és a sírok belső összefüggései alapján – egy bő emberöltőnyi ideig élhetett a szemesi határban, és az 5. század utolsó harmadában temetkezett erre a helyre. A temetőben, két sorba rendezve, összesen 14 sírt tártunk fel (115. kép). A Ny–K-i irányítású sírokban a halottakat azonos módon, nyújtott testhelyzetben, a kezeket szorosan a test mellé helyezve temették el. Ez arra enged következtetni, hogy az elhunytakat – hasonlóan a korszak más temetőihez – koporsóba fektetve vagy golycsba tekerve helyezték sírba, igaz, ennek konkrét régészeti nyomát jelen esetben nem találtuk meg.

A temetőben azonos arányban találunk felnőtt- és gyermeksírokat. Ez utóbbiak közül öt csecsemőkorú lehetett, kettő pedig 10–14 év közötti fiatal. (Két sír esetében csak a sírgödör mérete alapján lehetett erre következtetni, mivel a csontok elporladtak. Ebben semmi meglepő nincs, mivel a kisgyermek csontjai kevés kalciumot tartalmaznak, és ezért ritkán vagy csak részben

115. kép
A germán temető sírjainak
elhelyezkedése

116. kép

A 150. sírból előkerült
ékszermellékletek
és viseleti tárgyak

maradnak meg). A hét felnőtt sírjából négyben nő, kettőben férfi nyugodott, az egyik sír halottjának nemét töredékessége miatt nem lehetett meghatározni (ld. az embertani elemzést, 315. oldal). A teljesen feltárt temetőben figyelemre méltó a férfitemetkezések relatíve alacsony száma. A korszak kis sírszámú, töredékes temetőiben másutt is hasonló jelenséget tapasztalhatunk, aminek több magyarázata lehetséges. Egyrészt a kor zavaros viszonyai között a fegyverforgató férfiak közül feltehetően sokan haltak meg otthonuktól távol, erre utalhatnak a magányos harcos-sírok. De elképzelhető az is, hogy a szabad, fegyverviselő férfiak a nőktől és gyermekektől elkülönülten temetkeztek. Erre van példa a germán népek korábbi történetében, de a Kárpát-medencei 5–6. századi emlékanyagból eddig hiányoznak az ilyen jellegű lelőhelyek. A magányos harcos-sírokon túl azonban esetenként feltűnnek szegényes férfisírok a gazdag – és nyilvánvalóan rangos – női sírok környezetében, mint itt is. Ezekről feltételezik, hogy szolgarendűeké lehettek. Elszórtan találkozzunk magányos vagy egy-két, szegényes mellékletű, férfi- és női sírt egyaránt tartalmazó temetkezőhelyekkel is. Ezek közé sorolható itt a Szemesi-berekben egy vascsattal és csontfésűvel eltemetett nő sírja, de találtak ilyen sírokat Zamárdi-Kútvolgyi-dűlőben és Ordacsehiben is két lelőhelyen (Csereföldön és Kis-töltésen). Ezeknek az 5. századon belüli pontosabb időrendi besorolását és etnikai hovatartozását a szegényes leletanyag szinte lehetetlenné teszi.

A szemesi temetőben a sírok két, É–D-i irányú sorba rendeződve helyezkednek el, ezeken belül családi kapcsolatokat kifejező csoportokat figyeltünk meg. A keleti, rövidebb sírsor magában alkot egy csoportot. Meghatározó sírja a déli végén egy 25–30 éves nő (148. sír), tőle északra három csecsemőkorú gyermeke fekszik, valamennyi melléklet nélküli. A másik, hosszán elnyúló sírsor déli részén található a legrangosabb sírcsoport, melynek egyetlen felnőtt tagja egyben a legidősebb személy a temetőben. Az 50–60 év közötti nőtől (269. sír) délre temettek el két gazdagon felöltöztetett 10–14, illetve 1–2 év körüli gyermeket (267. és 268. sír). A temető centrális részében található a leggazdagabb viseletű, 30–35 éves nő (150. sír), északi szomszédságában pedig a mindössze egyetlen edénymelléklettel útjára bocsátott 35–45 éves férfi (149. sír). A tőlük északra található öt sír töredékessége miatt csak igen nehezen értékelhető: a rendelkezésre álló adatok alapján három felnőtt (egy nő, egy férfi, illetve egy nem meghatározható nemű), valamint két gyermek maradványai találhatók itt. Mellékletet egyik sír sem tartalmazott.

A férfisírok szegényességével élesen szemben áll a nők gazdagon díszített ruházata. A sírok érintetlensége és a leletek sírbeli elhelyezkedése lehetőséget nyújt a korabeli női viselet rekonstrukciójára.

A 150. sírba eltemetett nő dereka táján előkerült két fibula (116. kép) részben a ruházatot összefogó öv kapcsolására szolgált, részben az övről a térd

117. kép

Az 5. századi germán női viselet rekonstrukciója a szemesi-bereki leletek alapján

alá lógó – az 5. században kialakuló germán női viseletre szerte Európában oly jellemző – díszes szalagot erősítette az övhöz. A szalagra általában különféle dísz- és használati tárgyakat – amuletteket, tarsolyt, késtokot – erősítettek; jelen esetben is egy amulettet, két nagyméretű, csiszolt kalcedonygyöngyöt és egy üveggyöngyöt találunk a szalag feltételezett helyén. A hun korban eredő és az 5. század 2. felében is tovább élő szokást tükrözik a hölgy bokáinak külső oldalán talált ovális ezüstcsatok, melyekkel a lábbeli szíját rögzítették. Erre a viseletre utaló csatokat a hun korban és azt követően, férfi- és női sírokból, arany és ezüst kivitelben egyaránt ismerünk (117. kép).

A nő ruházatára vagy ékszerviseletére következtethetünk a nyaka körül, egymástól egyenlő távolságra lévő, bordázott aranygyöngyökből. Ezeket az ingnyakra varrva viselhette, de az is elképzelhető, hogy szerves alapanyagú (valószínűleg bőr) nyaklánc részét képezték. Ez utóbbi feltételezést támogatja a nő bal alkarjánál lelt egy szem aranygyöngy, amely esetleg egy, a nyakláncal azonos kivitelű karkötő díszé lehetett (116–117. kép).

A 268. sírban fekvő 7-14 éves kislány ferdén záródó felsőruházatát kapcsolta össze a bal vállnál, illetve a mellkas jobb alsó részén található két aranyozott ezüstfibula. Az alsóruhát a kislány derekán egy jobbra záródó, ezüstcsatos bőrvö fogta össze. A test jobb oldalán került elő és feltehetően az övhöz tartozott egy vékony bronzkarika, melyre két pici bronzcsengő és két üveggyöngy volt felfűzve. A bal alkar belső oldalán egy színes üveggyöngyökkel kivarrott tarsolyt találtunk. Ehhez a tarisznyához tartozott egy rombusz alakú, kisméretű óloméktmény és egy borostyángyöngy (117–118. kép).

Egyszerűbb az öltözete a 269. sírban feltárt idős nőnek: egy-egy fibulával a vállnál, illetve középen a dereka alatt összekapcsolt, köpenyszerű hosszú ruhát viselt, külön alsóruhára utaló tárgy vagy cipőcsat nem volt a sírban, ékszer sem hordott (ld. 121. kép).

Nehezebben értelmezhetőek a 267. sírban fekvő 1-2 éves gyermek leletei. A felsőtest bal oldala mellett talált leletek többféle értelmezést is megengednek. Elképzelhető, hogy a gyöngyök, a fibula, a félhold alakú függő és a nagyobbik gyűrű egy szalagra varrva került a sírba a gyermek mellé. A fibula azonban helyzete alapján a ruházat rögzítésére is szolgálhatott, akárcsak a deréktájon talált vaskarika. Ebben az esetben a test mellől előkerült gyöngyök és függő egy nyaklánc részét képezhették, amelyet nem viseleti pozícióban helyeztek a sírba (119. kép).

A családi kapcsolatokat támasztják alá bizonyos leletek is: a 268. gyermek-sírban és a 269. felnőtt női sírban teljesen azonos fibulapár került elő, míg a 150. sírban eltemetett nő arany gyöngysorához tartozó gyöngyszem volt a 267. számú gyermek sírjában. A viselet elemeinek minősége és mennyisége, illetve hiánya egyértelműen utal tulajdonosaik társadalmi helyzetére. Ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy a temető nyugati szárnyán eltemetettek egyike mellől sem került elő ékszer vagy viseleti tárgy.

A viselet gazdagságát kiegészítik az ékszerek. Fülbevalót egyetlen sírban találtunk. Ez a kisméretű, aranyból készült, sokszöggombos típus a hun korban kialakuló germán divat jellegzetes ékszere, és igen gyakori az 5. század 2. felében. Általános elemei a női ékszerviseletnek a különféle gyöngyökből készült nyakláncok. Kiemelendő közülük a 150. sír antik eredetű aranygyöngyökből álló nyakdísz. Figyelemre méltó, hogy valamennyi gyűrű két gyermeksírból került elő (267. és 268. sír), az ékszereket a bal és a jobb kéz ujjain egyaránt viselték. Ezek között legszebbek a vésett díszítésű ezüst fejegyűrűk, amelyeken asztrális szimbólumok láthatók: oroszlán, skorpió, illetve egy küllős kerék. E szimbólumok germán környezetben való megjelenése keresztény eredetű lehet. A korszak germán népeinek többségéről elmondható, hogy a kereszténységnek – a katolikus egyház által eretneknek tartott – ariánus ágát követték. Ennek ellenére találhatók olyan tárgyak a sírokból, amelyek minden bizonnyal a pogány hitvilághoz

kapcsolódnak. Bajelhárító amulettként viselte a 150. sírban fekvő középkorú nő azt az ezüstbronzba foglalt, ékszművészeti szempontból értéktelen követ, amely a derekáról lógó szalagra volt felvarrva, és minden bizonyossal hasonló mögöttes tartalmat kereshetünk az ugyanott talált két féldrágakő (kalcedon)gyöngy esetében (116. kép). Ezek viselete a nyugati germán világban általánosnak mondható. A 268. sírban totemisztikus hiedelmek nyomát őrzi a gyöngyök közé fűzött szarvasszemfog. A 267. sír csecsemőkorú gyermeke mellett talált apró ezüst félhold alakú csüngő (*lunula*) a hagyományos germán hitvilághoz erősen kötődő szimbólum, mellyel szintén gyakran találkozunk a sírokban.

A szemesi-berki temetőt megismerve felmerül a kérdés, kik és mikor temetkeztek a sírokba. A leletanyag és a sírok belső összefüggéseit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy egy-két generáción, 25-50 éven keresztül temetkezettek ide. Az ismertetett temetkezési szokások a temető használatánál sokkal szélesebb korszakra jellemzőek (4-6. század), a tárgyak egy része viszont alkalmas a pontos időrend megállapításához.

Ilyenek azok az általános divattárgyak, illetve viseleti szokások, amelyek az 5. század 1. felében (a hun korban) jelentek meg, de rövid idő alatt egész Európában elterjedtek. Ezek egyes típusai etnikumtól független divatcikként az 5. század folyamán végéig használatosak, amint a 268. sír sokszöggombos arany fülbevalói és ezüst övcsatja, valamint a 150. sír ezüst cipőcsatjai.

A gyűrűk, és ezen belül különösen a fejesgyűrűk, római hatásra jelennek meg a germán világban a 4. század végén. Feltétlenül római készítménynek kell tartanunk a 150. és a 267. sírban talált bordás aranygyöngyöket, míg a 149. sír gyorskorongon készült edénye érdekes pannoniai kapcsolatra utal. Intercisa/Dunaújváros római erődjének legfelső pusztulási rétegéből (5. század eleje) ismerjük pontos párhuzamát, s keleti gót környezetből (5. század közepe) is került elő hasonló edény.

A Kárpát-medencei leletanyagban egyedülállóak a szemesi temető fibulái. A hasonló fibulák európai elterjedése egyben utal viselőik etnikumára is; a mai Svájc és Dél-Németország határterületén élő nyugati germán aleman-nok hagyatékához tartoznak. Ezeknek a fibuláknak a feltűnése az 5. század 2. feléből származó Kárpát-medencei emléanyagban számos kérdést vet fel. A temetőben fibulával eltemetett két nő és két gyermek egyéb etnikumjelző tárgy hiányában, továbbá ezen fibulák kizárólagos alemann környezetben

118. kép
A 268. sírban feltárt
ékszmellékek
és viseleti tárgyak

119. kép
A 267. sírból előkerült
ékszerek és ruhadíszek

való elfordulása alapján alemannok tartható. Fontos hangsúlyozni, hogy a temető északi szárnyán található, melléklet nélküli sírok és az edénymellékletes férfisir esetében az etnikum hitelt érdemlő meghatározására nincs mód, még ha a temetőben nyugvó személyek egy közösséghez tartoztak is.

Arra, hogy a Kárpát-medencébe alemannok települtek volna, nincs történeti adatunk. Több adat szól azonban keleti gótok pannoniai (dunántúli) ténykedéséről. A Keletrómai Birodalom támogatásával – részint a frissen hatalomra kerülő gepidák ellensúlyozására, részint a Pannonia fölötti hatalmuk demonstrálására – 456-ban három király vezetése alatt jelentős, vélhetően több tízezres keleti gót népesség érkezik Pannoniába. Egyik királyuk, Thiudimer és népe a források szerint a Balaton partján foglalt szállást. A keleti gótok viharos, háborúskodással teli 17 évet töltenek itt. 473-ban hazatér az addig Konstantinápolyban nevelkedő trónörökös, a későbbi Nagy Theoderik, aki nem sokkal ezután háborúba keveredik a Keletrómai Birodalommal, minek nyomán a gótok több ágra szakadva, nyugati irányban elhagyják a Kárpát-medencét. Zömük Theoderik vezetésével Itáliába vonul, ahol a század utolsó éveiben megdöntik a szkír származású Odoaker keleti germán államát, és Theoderik létrehozza keleti gót királyságát. Nyugaton az 5. század végén a frankok déli irányba terjesztik ki birodalmuk határait, egymás után legyőzve a tőlük délre lakó germán népeket, a burgundokat, a türingeket és az alemannokat. Az alemannok egy része elhagyja hazáját és délen a keleti gótokhoz csatlakozik, amit az Észak-Itáliában keleti gót környezetben megjelenő alemann fibulák is mutatnak. Iordanes gót történetírótól értesülünk arról, hogy Theoderik utasítására egy Pitzia nevű gróf helyreállította a gótok uralmát régi hazájukban, Pannoniában. Ez az esemény 504-re tehető, és mértékadó vélemények szerint a Dráva-Száva közén terjeszkedő gepidákkal szembeni egyszeri katonai akciónak tekinthető.

E történeti adatokból kézenfekvően adódhatna, hogy a szemesi-berki temető népességének megjelenését ehhez a 6. század eleji eseményhez kössük, hiszen, mint láttuk, az alemannok ezzel egy időben, illetve ezt nem sokkal megelőzően jelentek meg a gót birodalom északi területein. Így elképzelhető lenne, hogy 504-ben a gótokkal együtt alemannok is érkeznek Pannoniába. Ezt a feltételezést azonban több okból sem véljük tarthatónak.

Sem az említett történeti forrás, sem régészeti bizonyíték nem szól amellett, hogy a gótok említett akciója a 6. század elején a Drávától északra levő területet is érintette, kiváltképp hogy a Balaton déli partjáig hatoltak volna. Arra sincs adat, hogy a Dél-Dunántúl a 6. században Theoderik gót birodalmához tartozott volna. Emellett a balatonszemesi temető valamennyi fibulája – bár egy részük hosszú idejű használatot mutat, amint erről a javítások is tanúskodnak – korábbi típust képvisel, mint az Észak-Itáliában talált, az 5–6. század fordulójára keltezhető alemann fibulák. A 267. sír fibulájának testvérpárját az alemann törzsterületről, a dél-németországi Heilbronn-Böckingen temetőjéből ismerjük.

Mindent összevetve tehát a temető használatának korát az 5. század második felére–utolsó harmadára tehetjük, s az itt megjelenő népességet – a felkészerezett nőket legalábbis – alemannak tartjuk. Megtelepedésük pontos történeti hátterének megrajzolása azonban további kutatásokat igényel.

KÉSŐ RÉZKORI IDOLOK BALATONSZEMES-SZEMESI-BEREK LELŐHELYRŐL

BONDÁR MÁRIA

A tárgy neve: idol töredéke (120. kép 1)

Anyaga: égetett agyag

Rövid leírása: Szürke, karcsú derekú női idol töredéke, mellkasán finoman bekarcolt keresztzalaggal díszítve.

Mérete: h.: 8,8 cm, sz.: 5,5–3–5 cm, v.: 1,1 cm

Lelőhelye: Balatonszemes-Szemesi-berek (M7/S-13)

Kora: késő rézkor, badeni kultúra

Objektum: 453. gödör

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: 18.3/453.3.

1

A tárgy neve: idol töredéke (120. kép 2)

Anyaga: égetett agyag

Rövid leírása: Vöröses színű, nagyméretű, lapos idol díszítetlen felsőtestének töredéke.

Mérete: h.: 6,8 cm, sz.: 9,4–5 cm, v.: 1,2 cm

Lelőhelye: Balatonszemes-Szemesi-berek (M7/S-13)

Kora: késő rézkor, badeni kultúra

Objektum: 709. gödör

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: 18.3/709.13.

2

A tárgy neve: idol (120. kép 3)

Anyaga: égetett agyag

Rövid leírása: Szürke, fényezett felületű, majdnem ép, díszítetlen idol. Alsó része kismértékben kiegészített.

Mérete: m.: 10,8 cm, sz.: 5,5–2,7–4,8 cm, v.: 1,3 cm

Lelőhelye: Balatonszemes-Szemesi-berek (M7/S-13)

Kora: késő rézkor, badeni kultúra

Objektum: 709. gödör

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: 18.3/709.12.

3

120. kép
A badeni kultúra
antropomorf
agyagszobrocskái

A késő rézkori badeni kultúra embere különböző antropomorf ábrázolásokat készített ünnepeire, szertartásaira vagy éppen a halottkultusszal kapcsolatban (idolok, ember alakú halotti urnák, plasztikus módon kialakított, női keblekkel díszített amforák, valamint a csak nemrégén előkerült, emberi arcot mintázó maszk). Somogy megyéből embert formáló urna nem ismeretes, a kebles edények és az idolok jelzik a rituális élet sokrétűségét. Az agyagból készített szobrocskák általános jellemzője: felső- és alsótestük egy-egy egymáshoz illesztett, lekerekített csúcsú, lapos háromszöget formáz. Főként nőket ábrázolnak. Fejük hiányzik, feltételezhetően szerves anyagból készítették el a kívánt fejet, és pálcikára húzva dugták bele a szobrocskákon kialakított függőleges vájatba (120. kép 2). A vájak száma alapján voltak egy-, két- és olykor háromfejű idolok is. A fejet a szertartás során a rítus előírásainak megfelelően cserélgethették. Sajnos, nem tudjuk, hogy a két vagy három fejet egyszerre tették-e az idol testére, avagy a szertartás során előadott történet „forgatókönyve” szerint egymás után helyezték föl. Az is elképzelhető, hogy a több vájat a testhez képest túl nagy fej biztos megtartását szolgálta.

A késő rézkori badeni kultúra egész elterjedési területéről alig több mint 130 idolmaradványt ismer a kutatás, ezek közül Somogy megyéből mindeddig ötöt regisztrálhattunk (Zamárdi, Szőlád lelőhelyekről). A megye első, hiteles körülmények között előkerült idoljai az M7-es autópálya-feltárások során láttak napvilágot.

Balatonszemes-Szemesi-berek lelőhelyen, a badeni kultúra nagy kiterjedésű telepén nyolc idol töredéke került elő a feltárások során, amelyek – formájuk, díszítésük és a készítés technikája alapján – különböző típusokba sorolhatók (120. kép). Az egyikbe a karcsú derekú, kissé négyszögesebb formájú darabok: ezeket vékonyan bekarcolt keresztszalaggal, vállán átvetett redőzött szalaggal vagy ruházat ábrázolása nélkül formázták meg. Előfordul, hogy két fej számára képeztek ki vájatot. A másik típusba a háromszögekből épített testű idolok sorolhatók, hol díszes szoknyában, hol vállon átvetett, redőzött szalaggal, hol fedetlen felsőtesttel ábrázolva. A bemutatott példányok az első típusba sorolhatók, amelyek a Balatonszemesen előkerült idolok közül a legépebben maradtak meg.

Ezek a szobrocskák a természeti népeknél megfigyelt rítusok ismeretében minden bizonnyal beavatási ünnepekre készültek. Az idolok fiatal lányokat vagy fiúkat ábrázolnak. Egyikük biztosan fiú (120. kép 3), míg a mellkasán vékony keresztszalaggal, a gyermekkorúnál kissé nagyobb mellekkel megformázott személy (120. kép 1) kamaszodó lányt ábrázolhatott.

A lelőhelyen a leletanyag elsődleges áttekintésekor az idolokat tartalmazó gödrök között nem mutatható ki jelentős kronológiai különbség. Ha tehát nagyjából egyidejű leletkörnyezetben különböző típusú idolok kerülnek elő, arra kell következtetnünk, hogy a szobrocskák megformálásában megnyilvánuló eltéréseknek nem időbeli, hanem tartalmi-eszmei okai voltak, más-más ideát, történetet kellett illusztrálniuk. Különböző méretük és az a tény is, hogy fiatal, a nemiséget még rejtő, a termékeny életkortól még messze lévő gyermekeket sematizálnak, arra engednek következtetni, hogy a Balatonszemesen feltárt idolok egyazon folyamat (nővé vagy férfitá avatás) különböző fázisainak rítusához kellettek. Egy nagyméretű, kétfejű idol talán az immár beavatott, a nemekre jellemző titkok birtokába jutott két különböző nemet, a nőt és a férfit mutatta be a szertartás végére. Az ünnepélyes esemény után e tárgyak – kultikus tartalmukat elveszítve – összetörve (a szertartás valószínűleg ezt is előírta) kerültek a háztartási hulladék közé a szemétkbe. Nagyon ritkán találkozhatunk csak ép vagy majdnem ép darabbal, ezeket valószínűleg még nem használták semmilyen szertartáson.

E szobrocskák ismeretében a hitvilág néhány mozaikját ragadhatjuk meg, az egykori szertartások, vallásos elképzelések eszmei háttere – minden következtetés ellenére – sajnos, mindörökre rejtve marad számunkra. A szerencsés

előleőkörülmények, aprólékos ásatási megfigyelések és a tárgyak előkerülésének egyéb összefüggései azonban a kultuszélet egy-egy mozzanatát – ha nagyon feltételelesen is – felfedhetik előttünk, ahogyan ezt a Balatonszemesen előkerült idolk is teszik. Elsőként talán itt sikerült megragadni egy ceremónia esemény sorának több részből álló kelléktárát.

EZÜSTFIBULÁK BALATONSZEMES-SZEMESI-BEREKBŐL

HONTI SZILVIA-MÁRKUS GÁBOR

A tárgy neve: fibula (ruhakapcsoló tű) (121. kép)

Anyaga: aranyozott ezüst

Rövid leírása: Öntött, vésett, álfiligránnal és niellóval díszített fibulapár.

Mérete: h.: 4,5 cm, sz.: 2,3 cm, m.: 1,1 cm, súlya 15 g; h.: 4,5 cm, sz.: 2,4 cm, m.: 1 cm, súlya 9,9 g

Lelőhelye: Balatonszemes-Szemési-berek (M7/S-13)

Kora: 5. század

Objektum: 269. sír

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: 18.3/269.1.

A tárgy neve: fibula (ruhakapcsoló tű) (122. kép)

Anyaga: aranyozott ezüst

Rövid leírása: Öntött, vésett, álfiligránnal és niellóval díszített fibulapár.

Mérete: h.: 7,5 cm, sz.: 4,4 cm, m.: 1,8 cm, súlya 28,6 g (a kép felső darabja)

Lelőhelye: Balatonszemes-Szemési-berek (M7/S-13)

Kora: 5. század

Objektum: 150. sír

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: 18.3/150.3.

121. kép

A 269. germán sír
ezüsfibulái

A germán népek római korban általánossá váló fibulaviselete a kora nép-vándorláskorra jelentős változásokon ment át. Az eredetileg a lepelszerű ruhák összetűzésére szolgáló, egyszerű kivitelű ruhakapcsoló tűk szerkezeti részeit – elsősorban esztétikai okból – különféle formájú lemezekkel takarták el. E fejlődési folyamat nyomán alakult ki germán területen az a felépítésében is új fibulatípus, amelynek testét egy részből öntötték, és erre szerelték fel a tényleges kapcsolószerkezetet. A fibulák felületét gazdagon díszítették, ami koronként és népenként igen változatos lehetett; alapanyaguk, kivitelük és méretük egyértelműen utalt egykori viselőjük társadalmi rangjára és gazdagságára, esetenként származására is. Az 5. század folyamán a viseleti szokások átalakulásának köszönhetően másodlagos jellegük is hangsúlyosabbá válik. Funkcionális szerepük háttérbe szorul: mind többször találkozhatunk díszfibulákkal, melyek ekkor már nem a viselet szerves részeként, hanem sokkal inkább ékszerként kerülnek a ruházatra. Jól nyomon követhetjük ezt a változást a szemesi temető sírjaiban is. A 269. sír idős asszonyának köpenyszerű ruháján nyilván funkcionális szerepet töltöttek be a fibulák (121. kép), akárcsak a 268. sír kislányának felsőruházatán (ld. 117. kép). Ezzel szemben a 150. sír középkorú hölgyének ruházata már a hagyományos fibulaviseleti szokásoktól eltérő használatról tanúskodik. Az 5. század folyamán általánossá váló divatnak megfelelően a fibulákat deréktájon találtuk, és minden bizonnyal a felsőruhát összefogó öv összetűzésére szolgáltak (ld. 117. kép), ugyanakkor germán szokás szerint ezzel rögzítették a derékról lelógó szalago(ka)t, amelyen esetünkben három, amulettként értelmezhető kő található. A 6. századi germán temetőkből számos példát ismerünk, ahol magukat a fibulákat is ezekre a lelógó szalagokra tűzték.

A temető négy sírjából összesen hét aranyozott ezüstfibula került elő. Ezek díszítésük és formai jegyeik alapján két típust képviselnek, ám készítési technikájuk megegyező.

A fibulák alapanyaga ezüst, a testet kétrészes forma segítségével öntötték. Az így elkészített nyers munkadarabot csiszolással és véséssel finomították – ennek nyoma különösen jól megfigyelhető a 268. sír egyik fibulájának lábán. Poncolással állították elő a valamennyi darabon megtalálható álgöngysor (álfiligrán) díszítéseket. Ezzel a díszítéssel általában szerkezeti részek csatlakozásánál találkozhatunk – valamennyi öntött gombos darabnál a gombok tövéén, a kengyel két oldalán a 268. és 269. sír darabjainál, illetve a kengyel és láb találkozásánál a 267. sír előbbiekkal azonos típusú, ám nagyobb méretű fibulájánál. Az utóbbinál a kengyel és a félkörös rugólemez találkozásánál a díszítés alapjául szolgáló borda ugyan megvan, de készítője a poncolást már lefelejtette róla. Szintén álfiligrán dísz keretezi a 150. sír ovális és a 267. sír félkör alakú rugólemezét.

A fibulák talán legszembeötlőbb eleme a kengyel és a láb teljes hosszában, azok középmezőjén található ornamentikus niellódíszítés. Ez a speciális ötvöstechnika (a vésett mintázatba ezüst, réz, kén és bórax keverékéből álló ötvözetet olvasztanak) római közvetítéssel jut el a korai középkor germán népeihez, akiknél az 5. század során válik gyakran alkalmazott díszítőelemmé. Az egykori mester a niellós díszítés elkészítését követően – annak felületét értelemszerűen kihagyva – a fibulák teljes előlapját arannyal futtatta. A három különböző színű fém együttes alkalmazásának, valamint a rugólemezek találatos meander, illetve a kengyel és a láb peremén végigfutó ékvésés díszítésnek köszönhetik a fibulák azt a sajátos fény-árnyék hatást, amely igazán kiemelkedő ötvösremekké avatja őket.

Külön álló, párhuzam nélküli típust képvisel a 150. sír fibulapárja (122. kép). A kengyelen és a lábon található díszítmények ugyan a temető többi fibulájától erősen különböznek (akárcsak a lekerekített lábvég vagy a kengyel és láb félkörös metszete), ám ezekre számos példát találhatunk itáliai és németországi alemann temetőkből származó példányokon. Az ovális rugóle-

122. kép
A 150. germán sír
ezüstfibulái

mezre és a felhúzott bordás gombokra azonban az ismert emléanyagban eddig nem lertünk párhuzamot. Sajátos a gyöngysor keretezésű rugólemez középmezőjében található négyzetes rácsminta is. A fibulapár egyedei ugyan megtévesztésig hasonlóak, ám a díszítés részleteit tekintve mégis számos eltérést fedezhetünk fel. Ebből arra következtethetünk, hogy nem azonos öntőformával készülhettek, bár a többitől eltérő robusztus kivitele az utólagos megmunkálásnak is szabadabb teret engedett. A fibula tengelyében található gombot egy, a fibula testével egybeöntött tüskére húzták fel, majd egy apró, lemezből hajlított és a tüskére szorított gombbal zárták le. Hasonlóképpen jártak el a két oldalsó gomb esetében is, annyi különbséggel, hogy itt a gombokat a rugótekerccset tartó tengely két végén helyezték el. A rögzítésnek köszönhetően a bordázott gombok nyilván szabadon elforoghattak a tüskén.

Érdekes kérdést vet fel a fibulák rugószerkezetének vizsgálata. Jelen állapotukban a fibulák tűszerkezete vasból készült, ám ez nagy valószínűséggel utólagos javítás következménye, eredetileg bizonyosan a fibula anyagával azonosan, ezüstből készült. A többi fibulától eltérően ennek a típusnak az esetében nem két, a fibula szélén található átfúrt fülbe helyezett tengely tartotta az alsó feszítésű rugót. A fibula tengelyében, a rugólemez hátoldalán, annak teljes hosszában található az a 6 mm magas öntvényborda, amely a rugószerkezetet tartotta. Ennek tüzetesebb vizsgálata egyértelművé teszi, hogy a fibula eredetileg kettős rugótekerccsel készülhetett és ötgombos kivitelű lehetett. Ilyen kettős rugókarú fibulákat – lemezes kialakításban – az 5. század közepére keltezhető gót emléanyagban is ismerünk. Mindkét fibulánál a javítást követően alakíthatták ki a jelenlegi, háromgombos formát.

A nyersanyag értékének emelkedését ékesen bizonyítják az öt azonos típusú (267., 268. és 269. sír) fibula hátoldalán megfigyelhető, öntés utáni megmunkálási nyomok, amelyek tanúsága szerint az utolsó gramm szükségtelennek ítélt ezüstöt is igyekezett megmenteni az egykori ötvös. Ez a „könnyítés” a 268. sír egyik példányánál annyira tökéletesen sikerült, hogy a fibula rugólemezén található meanderdíszítés egy mélyebb részén mintegy másfél milliméteres lyuk is keletkezett. Az említett fibulák anyagtakarékos kivitele erősen ellentétben áll a 150. sír fibulájának masszív kialakításával. Ez, valamint az a tény, hogy a szükségessé váló pótlásokat vasból készítették (a 150. és 267. sír fibulájának tűszerkezete), nyersanyagellátási zavarokról vagy a közösség elszegényedéséről tanúskodik, és elképzelhető, hogy ebből időrendi következtetések is levonhatók.

Másodlagos beavatkozás nyomát találhatjuk a 267. sír fibuláján is. Ennél a darabnál a rugószerkezet tengelye ugyan ezüst, de a spirál és a tű vas. Ez még a darab földbe kerülése előtt letörhetett, ezért vált szükségessé a láb átfúrása. A csecsemőkorú gyermek ruhájára tehát valószínűleg felvarrták a fibulát.

123. kép
Balatonszemes-Szemesi-berek
lelőhely összesítő térképe

BALATONLELLE-KENDERFÖLD

MARTON TIBOR-SERLEGI GÁBOR

A lelőhely neve: Balatonlelle-Kenderföld (M7/S-20)

A feltárt terület nagysága: 39 000 m²

A feltárás ideje: 2002

Az előkerült objektumok száma: 1727

A lelőhelyen megtalált korok: késő újkőkor (lengyeli kultúra), kora bronzkor (Somogyvár–Vinkovci-kultúra, kisapostagi kultúra), késő bronzkor (urnamezős kultúra), késő vaskor (La Tène D), római kor (2–4. század)

Ásatásvezető: Marton Tibor–Serlegi Gábor

Közlemények a lelőhelyről: Honti et al. 2004; Serlegi 2005

A lelőhely a Balatonlelle központjától keletre elhelyezkedő lankás domboldalon található, a leendő M/7-es autópálya nyomvonalában kialakítandó pihenőhely területén (124., 138. kép).

A terület északra a Balaton felé enyhén, Ny–DNy-i irányban a település felé erőteljesebben lejt. Kelet felé beletorkollik a lellei halastavakat körülvevő mocsaras területbe. A feltárások helyszíne mintegy három kilométerre fekszik a Balaton mai partvonalától. A tóig elterülő rész a Balaton vízszíntingadozásai következtében a történeti korokban időnként vízzel borított terület, időnként pedig lápos, mocsaras vidék volt. Így a tóparttól néhány kilométeres távolságban kezdődő Somogyi-dombvidék enyhe, északi lejtői kínáltak megtelepedésre alkalmas területet. Az ásatás helyszíne beleesik ebbe a Balaton déli partját kísérő, attól nagyjából 3-5 kilométerre eső sávba, ahonnan számos régészeti lelőhelyet ismerünk.

A megelőző terepbejárások nagyobb kiterjedésű római kori lelőhelyet és szórványosan előforduló őskori objektumokat valószínűsítettek a nyomvonalnak ezen a szakaszán.

Már az ásatás első időszakában bebizonyosodott az előzetes felmérés helyessége. A humusz eltávolítása után számos tárolóverem, hulladékgödör és ácsolt faszerkezettel megerősített kút (125. kép) mellett É–D-i, valamint erre merőleges, K–Ny-i tájolású árokrendszereket (126. kép), félig földbe mélyített házakat, illetve oszlopszerkezetes épületek cölöplyukait tártuk fel.

A beásásokból előkerülő leletanyag alapján arra következtethettünk, hogy a terület már az őskor folyamán, valamint a római hódítást közvetlenül megelőző és az azt követő századokban is lakott volt.

A lellei lelőhely területén legkorábban a *lengyeli kultúra* népe telepedett meg, amely a kései neolitikum idején, Kr. e. 4700 körül élt e vidéken. Telepeik szerkezete a Balaton környéki régióban még csak kevésbé ismert. A balatonlellei lelőhelyen csak elszórtan elhelyezkedő gödrök láttak napvilágot, a belőlük előkerült leletek azonban a lengyeli kultúra jellegzetes emlékeinek tekinthetők. A csótalpas tálak, a finoman kidolgozott, élesen kettős kónikus, tölcséres nyakú edények töredékei mellett a durvább kidolgozású, kavicsal soványított anyagú tálak darabjai is előkerültek. Az edénydíszítés legfontosabb elemei a jellegzetes gömbös bütyökdíszek, de gyakori az égetés utáni vörös festés is. A leletek között pattintott kőeszközök, csonttűk és egy *Spondylus* kagylóból faragott karperec töredéke is szerepel.

A kora bronzkori *Somogyvár–Vinkovci-kultúra* kerámialeletei is több objektumban előfordultak. A seprűdíszes fazekak oldaltöredékei és az ívelten kihajló, tagolt peremtöredékek mind a kultúra jellemző formakincsét példázzák.

A legnagyobb számban előkerült őskori telepjelenség viszont már a kora bronzkor végére keltezhető *kisapostagi kultúrához* köthető. Települési objektumaik több, egymástól nagyobb távolságra elhelyezkedő csoportot alkottak, elsősorban a feltárt terület északnyugati részén. A gödrök egy részét – a többi őskori beásáshoz hasonlóan – a római kori település bolygatta, de az előkerült leletek, kerámia- és őrlőkőtöredékek egyértelműen utalnak e kultúra jelenlétére. A legjellemzőbb kerámiadíszítési eljárások a seprűdísz és a perem alatti, leggyakrabban mészbetéttel kitöltött, ún. tekercselt pálcikás díszítés, amelyet gömbös testű, tölcséres nyakú bögréken alkalmaztak.

Biztosan a kisapostagi kultúrához sorolható a feltárás nyugati végében feltárt öt zsugorított, É–D-i, illetve néha ellentétes tájolású temetkezésből álló sírcsoport is. Az egyik sírból a már említett bögretípus is előkerült, míg egy másik halottat a valószínűleg geológiai rétegekből kibányászott „agyarsiga” (*Dentalium*) vázából készült gyöngysorral együtt temettek el, mely a korszak

124. kép
A lelőhely részlete
légi felvételen

kedvelt ékszere volt. Az ásátás területén több helyen is előkerült zsugorított, de melléklet nélküli temetkezések viszont nem keltezhetők teljes bizonyossággal.

A bronzkori fejlődést lezáró, a Dunántúl egész területén elterjedt *urnamezős kultúra* edényei mindössze néhány gödörből láttak napvilágot, az előkerült síkozott peremű fazéktöredékek, behúzott peremű tálak és bütyökdiszes, füles korsók, valamint a csaknem egészben előkerült kihajló peremű, nagyméretű tárolóedény (127. kép) azonban igen jellegzetes leletegyüttest alkotnak.

Az őskor egyes szakaszaiból feltárt jelenségek és leletek mennyisége és változatossága persze meg sem közelíti az egyes kultúrák „reprezentatív” lelőhelyein tapasztaltakat, de jól példázza a kedvező természeti adottságú területek szinte folyamatos betelepültségét a Balaton déli partvidékén.

125. kép
Ácsolt kútszerkezet
maradványa

126. kép
Római kori határolóárkok
rendszere

127. kép
Gödörbe helyezett késő
bronzkori tárolóedény

128. kép
Kelta bronz övlánc töredéke

A lelőhely objektumainak túlnyomó többsége alapján egy római kori bennszülött telep szerkezete rajzolódott ki. A feltárások során mind világosabbá vált, hogy a lelőhely, illetve a telep belső időrendje összetett, az objektumokból előkerült leletek alapján arra következtethetünk, hogy több száz évig lakott falusias jellegű település nyomaira bukkantunk. A település belső kronológiai összefüggéseinek és a telep szerkezetváltozásainak tisztázására csak a leletanyag teljes feldolgozása után nyílik majd lehetőség, de az ásatás ideje alatt tett megfigyelések is elegendőek néhány következtetés levonására.

Már a feltárási munkálatok folyamán tisztán látszott, hogy a telep életének kezdeti szakasza a Pannonia provincia római megszállását megelőzően ezen a területen élt kelta őslakosságához köthető. A római hódítást követő időszakban a település életében és szerkezetében változást nem fedezhettünk fel, azonban a leletanyagban egyre nagyobb mennyiségben figyelhető meg a római áru, amely a római kereskedelem megjelenését bizonyítja a Balatontól délre a Kr. u. 2–3. század fordulóján. A bennszülött telepet, vélhetőleg egy környezeti változás következtében, a Kr. u. 3. század közepe táján felhagyták lakói. Mintegy száz éves lakatlan periódus után a Kr. u. 4. században újabb megtelepedést figyelhettünk meg a területen, amelyet a felület nagy részén markánsan jelentkező késő római települési réteg és az ebből előkerülő leletanyag jelez.

A római hódítás előtt a Balatontól délre eső területek a késő vaskori kultúrát (a régészeti szakirodalomban La Tène D periódusként meghatározott időszakot) képviselő kelta Hercuniates törzs szállásterületéhez tartoztak. Ennek az időszámításunk kezdetére tehető korszaknak jellemző leletanyagát és a hozzá köthető népesség településeit a Balaton déli partvidékétől a Kis-Balaton mocsarai által körülvevő kiemelkedéseken át Somogy megye belső vidékein, illetve Tolna megye nagy területén egyaránt megtaláljuk.

A lelőhelyen számos olyan objektumot tártunk fel, amelyekből a kelta fazekasság jellegzetes leletei: a grafitos anyagú, seprűdíszes fazekak és az úgynevezett gombos fülű, behúzott peremű tálak láttak napvilágot. A késő vaskor jellegzetes viseleti tárgyai közül egy hosszú testű, alsó húrozású fibula (ruhakapcsoló tű) és egy bronz övlánc töredéke is előkerült (128. kép). A kelta korszak kultikus életére jellemző leleteket: áldozati gödrökbe helyezett kifejlett szarvasbika vázrészeit (129. kép), valamint kutya- és sertéscsontvázakat is feltártunk.

A balatonlelle-i leletanyaggal megegyező leletek ismertek a környék, valamint a Kis-Balaton körzetének kutatásai során feltárt késő vaskori telepekről is. Ezeknek a településeknek az egyik legszembetűnőbb objektumcsoportját a félig földbe mélyített gödörházak alkotják (130. kép). Jellegzetes téglalap alakú gödreik általában 4-4,5 m hosszúak, szélességük átlagosan 3 m. Az esetek túlnyomó többségében a keskenyebbik oldalak közepe táján egy-egy mély oszlophely figyelhető meg – ezeknek a házaknak a tetőszerkezetét a rövidebb oldalakon álló oszlopokon nyugvó vízszintes gerenda (szelemen) tartotta. A nyeregtetős kunyhó homlokzati oldalát valószínűleg vékonyabb ágakra rögzített vesszőfonatból készíthették, amelyet agyagtapasztással borítottak. Erre utalnak a házak betöltésében és a közelükben lévő gödrökben talált vesszőlenyomatos paticstörödékek is. Ennek az épülettípusnak egy másik változatánál nemcsak a ház rövidebb oldalainak közepén található cölöplyuk, hanem a gödör szélein további – általában négy vagy hat – kissé ferde irányú oszlophely is megfigyelhető.

Az ilyen típusú építmények nagyobb számban ismertek a Kárpát-medence kései vaskori lelőhelyeiről, valamint Pannonia provincia északi szomszé-

129. kép
Szarvaskoponya késő
vaskori gödörben

130. kép
Félig földbe mélyített
házak gödrei

131. kép
Római kori kerámiaedények

dainak és az Alföldön ebben az időszakban élő szarmaták telepeiről, mint a birodalom tartományaiból. Lelőhelyünkön 32 hasonló szerkezetű házat tártunk fel, ennek alapján azt is mondhatnánk, hogy a telep a kései vaskorra keltezhető. Míg azonban az objektumok típusa és a telep szerkezete állandóságot mutat, addig a lelőhely leletanyaga jelentős változást jelez. A tisztán La Tène D leletanyagot tartalmazó objektumok mellett jelentős azoknak az objektumoknak a száma is, amelyekben a kelta kerámiával együtt megjelenik a római leletanyag, valamint a telepen feltárt gödrök túlnyomó többsége kizárólag jellegzetes római kerámiatípusokat tartalmaz. Megfigyelhetők a korongolt, szürkére égetett római házikerámia jellegzetes formái és a vörös festésű edények is (131. kép). Nagy mennyiségben került elő a római korszak oly jellegzetes, sokszor reliefszerű, néhány esetben mesterbélyeges, import kerámiatípusa, a jó minőségű, vörös színű, fényes bevonatú *terra sigillata*. A telepen feltárt kisszámú kemencemaradvány a sütőfelületének alapozásából előkerült kerámiatöredékek alapján szintén a római korra keltezhető; több helyen alkalmi tüzelőhelyek nyomai is napvilágot láttak.

A területen feltárt objektumok nagy részéből előkerült jellegzetes római leletanyag a Kr. u. 2–3. század fordulójára tehető, így a késő vaskor anyagi kultúrája és az őslakosság jelenlétével eddig az időpontig feltétlenül számolnunk kell, hiszen ebben az időszakban a település életében törést nem fedez-

132. kép
Római kori ötvösszerszámok
(kalapács, vésők, vaskés)

133. kép
Római kori bronzfibulák

tünk fel, nem láttuk nyomát sem hirtelen pusztulásnak, sem pedig szisztematikus felszámolásnak. Legfeljebb a telep szerkezeti súlyponteltolódásával számolhatunk, ugyanis a késő vaskori leletanyag főként a felület délkeleti és délnyugati részének objektumaiból került elő. Ezzel szemben az északkeleti és a középső részeken a római leleteket tartalmazó gödrök domináltak, valamint a délnyugati oldalon megfigyelhető volt, hogy a későbbi árkok és beásások korábbi objektumokat vágnak át, mindebből azonban a telepet érintő lényeges változásokra nem következtethetünk.

Teljesen más településképet mutat a római kori megtelepedés második fázisa. A lelőhely középvonalaiban egy nagyjából É–D-i irányú természetes eredetű, geológiai süllyedés található. Ezen a részen a talajerózió és a mezőgazdasági művelés megkímélte a telep történeti rétegződését, így a szántott talajszint alatt egy néhol 20–30 cm vastag, Kr. u. 4. századi réteget észleltünk, amelyből több mint kétszáz darab késő római érme, a korszak jellegzetes, mázas kerámiatöredékei, valamint nagyszámú római téglák kerültek elő. Mindez azt bizonyítja, hogy a települést a római uralom utolsó korszakában ismét lakták. Jelentős mennyiségű fémszalakot, továbbá öntőcsapokat, fém szerszámokat, ékszereket tártunk fel ebben a rétegben, ami arra utal, hogy a telepen ebben az időszakban fémmegmunkáló műhely is működött (132–134. kép). (A külön tanulmányban részletesen bemutatott bronz ládikaveret is ebből a rétegből került elő.) Ezt a réteget már korábban is megfigyelhettük az erózió által jobban érintett felületrészekben, a nagyobb méretű objektumok megsüllyedt betöltésének legfelső rétegében. Ezekből a megfigyelésekből kiindulva levonhatunk néhány településtörténeti következtetést.

A provincia alapítását követő időszakban az elsődleges – a bennszülötkeket is érintő – római intézkedések főleg a stratégiai fontos területekre terjedtek ki. Drasztikus megoldásokhoz – esetenként törzsek teljes lakosságának áttelepítéséhez – csak azokon a területeken folyamodtak, ahol az őslakosság a legnagyobb ellenállást tanúsította a tartomány meghódításakor. Ezzel szemben a provincia belső területein a római uralom kialakulásának és megszilárdításának menetéről konkrét forrásaink nincsenek. A lelőhelyek tanúsága alapján úgy tűnik, hogy a római hódítást követően a Pannonia belsejében élő őslakosság életformájában, gazdálkodásmódjában, településszerkezetében mélyreható változások nem következtek be. Használati eszközeiket is csak fokozatosan cserélték fel a római kereskedelem idővel ezeket a területeket is elérő befolyásának hatására. Ebből következik, hogy lelőhelyünkön is csak a Kr. u. 2. század közepétől tűnik fel a jellegzetes római leletanyag. A római áruk megjelenésében nagy szerepe lehetett a kutatás által már régen feltételezett, ám egyelőre még nem lokalizált, a Balaton déli oldalán vezető ró-

134. kép
Bronz piperekanálka

135. kép
Iulia Mamaea
ezüstdenarius

mai útvonalnak is, hiszen a telepről származó, viszonylag nagy mennyiségű *terra sigillata*-töredék csakis kereskedelem útján, a birodalom más tartományaiból érkezhetett. A római kereskedelembe való intenzívebb bekapcsolódásról azonban mégsem beszélhetünk, mert a területen a késő római időszakhoz képest korábbi pénzforgalomnak alig találtuk nyomát (135. kép).

A római kori bennszülött telep folyamatos élete a leletanyag tanúsága szerint a Kr. u. 3. század második harmadában megszűnik. Minthogy a feltárási munkálatok alatt markáns pusztulási réteget nem észleltünk, feltehető, hogy egy hosszan elnyúló, szisztematikus felhagyással kell számolni. Ezt valószínűsítik a Balaton déli partja mentén ugyan ebben az időszakban megszűnő azonos szerkezetű és korú telepek is. A folyamat hátterében egy környezeti változást sejthetünk, azonban ennek tisztázása további kutatásokat igényel.

A lelőhelyen megfigyelt régeltani viszonyok alapján jól azonosítható a késő római kori újbóli megtelepedés. A település képe jelentősen átalakul, félig földbe mélyített házakat ebből az időszakból nem ismerünk, a korszak jellegzetes épülettípusa a több egymással párhuzamos cölöpsorból álló, felmenő falú, oszlopos szerkezetű építmény (136. kép). A cölöpszerkezetes épületek késő római jelenlétének bizonyítéka a településen, hogy az említett késő antik rétegből nagy mennyiségű római téglakerült elő, amelyeknek döntő része tegula, vagyis tetőfedő cserép, minimális viszont a falazótéglák száma. Minthogy kő- vagy téglakonstrukciójú épületnek nem találtuk nyomát, valószínűnek látszik, hogy a tetőfedő téglák a cölöpszerkezetes építmények lefedésére szolgáltak.

A Balatontól délre eső területeken a balatonlellei településhez hasonló telepek létrejöttét a Kr. u. 4. század folyamán, a császári latifundiumok kialakulásához köti a kutatás. Ezek a nagygazdaságok már erőteljesen bekapcsolódnak a provincia gazdasági életébe, pénzforgalmába. Ezt tükrözi, hogy a 4. századi rétegben több mint kétszáz darab késő római bronzérmét találtunk, míg az előző századokra keltezhető pénz alig fordult elő a településen.

A leletanyag teljes feldolgozása, a telep belső kronológiájának és szerkezetváltozásainak megértése remélhetőleg hozzásegít a Pannonia provincia kevésbé kutatott részein végbemenő változások és a terület romanizációs folyamatának világosabb megértéséhez.

136. kép
Oszlopszerkezetes épület
oszlopgödrei

KÉSŐ RÓMAI LÁDIKAVERET BALATONLELLÉRŐL SERLEGI GÁBOR

A tárgy neve: ládikaveret

Anyaga: bronzlemez

Rövid leírása: préselt, domborított, díszített bronzlemez

Mérete: sz.: 10,9 cm, m.: 6,4 cm

Leőhelye: Balatonlelle-Kenderföld (M7/S-20)

Kora: római kor, Kr. u. 4. század

Objektum: késő római kultúrréteg (R-821)

Örzési helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

137. kép
Bronz ládikaveret
töredéke

A ládikaveret a feltárt felület nagy részén megfigyelt késő antik rétegből került elő. A töredékes állapotban megmaradt bronzlemezen két, külön fülkében ábrázolt alak és egy harmadik fülke részlete látható (137. kép).

A bal oldali fülke egyik tartóoszlopa letörött, míg a másikon jól kivehető a kannelúrával díszített oszloptest és a korinthoszi oszlopfő. A két oszlopot egy tojással díszített ív köti össze. Az ív és az oszlopfő találkozásánál orrával lefelé álló delfin látható. Alul az oszlopbázisra futó két párhuzamos vonal van. A fülkében álló férfialak teste szinte teljesen meztelen, csak a két oldalán szimmetrikus S alakban fodrozódó köpeny alkotja ruházatát. Felsőtestének és lábainak izomzatát plasztikusan ábrázolták. Haja rövid, feje jobbra néz, felkarjai a testtel párhuzamosak, alkarjait vízszintesen tartja. Bal kezének fölfelé fordított tenyerében egy gyümölcsrel teli fonott kosarat, míg kissé visszahajlított jobbáiban egy kétlevelű növényi ágat tart. Elöl lévő jobb lába keresztezi lábujjhegyen álló bal lábát, ezzel a lépés hatását keltve. Ezt az érzést erősíti az, hogy bal lábfeje a felső vízszintes vonalon, míg a jobb a vonal előtt van, így kiderül, hogy a két párhuzamos vízszintes vonal egy lépcső ábrázolása.

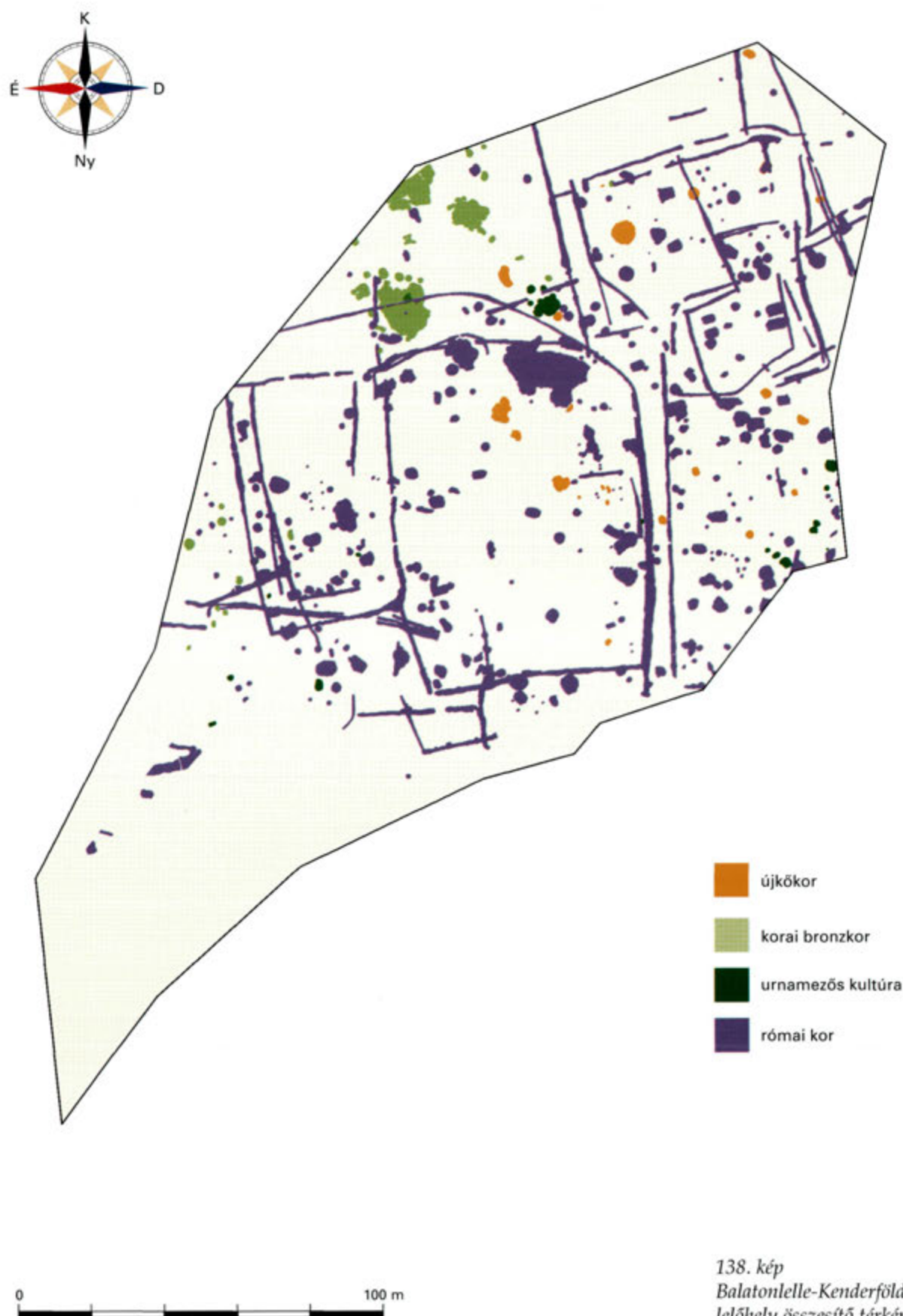
A jobb oldali fülke mindkét tartóoszlopa látható. Mindkettőnek korinthoszi oszlopfője van, a bal oldali oszloptest azonban kannelúrával díszített, míg a másik sima. A két oszlopot egy tojással díszített timpanon köti össze. A timpanon bal oldali szára mentén ugyancsak orrával lefelé álló delfin látható, míg a jobb oldali szára mellett egy kör alakú medalionban balra néző női fej van. A jobb oldali oszlopfőről indul a harmadik fülke indadíszű záróíve. Alul, az oszlopbázisok között szintén megfigyelhető a két párhuzamos vízszintes vonal. A fülkében tunikában és köpenyben ábrázolt férfialak áll, feje balra néz. Jobb lába nyújtott, bal lába térdben behajlítva, az alak a felső vízszintes vonalon áll. Jobb kezében, teste mellett egy nyulat tart a hát-

só lábainál fogva, míg teste előtt keresztbe tett jobbában egy ágat fog, melyről hosszú nyakú madarak lógnak fejjel lefelé. Jobb lába mellett növények láthatóak.

Az előkerülés körülményei, valamint a figurális ábrázolások és egyéb, Pannoniában előkerült ládikaveretek (Fenekpuszta, Kisárpás, Császár) alapján a balatonlellel darab gyártását a Kr. u. 4. századra keltezhetjük. Ebben az időszakban kezdik alkalmazni, egyebek között, a mitológiai témájú díszítéseket is ezeken az értékek tárolására, őrzésére szolgáló faládikókon. Leletünket párhuzamba állíthatjuk a 19. század végén Fenekpusztán, egy kora népvándorlás kori sírból előkerült római ládikaverettel, amely – ugyan töredezett állapotban – azonban teljes egészében megmaradt. Ezen tojással keretezett, külön álló, négyszögletes mezőkben négy alak látható. Többek között a lellei ábrázolásokkal azonos, kezükben kosarat és növényt, valamint nyulat és boton lógó madarakat tartó alakok. A fenekpusztai ládikavereten a négy alak nem más, mint a négy évszak allegóriája. A kezében sarlóval és gabonaköteggel álló a *nyár*, a szőlőfürtökkel és -indákkal látható az *ősz*, az elejtett állatokat tartó a *tél*, míg a virágokkal és gyümölcsökkel ábrázolt alak a *tavasz* megtestesítője.

Ebből világosan kiderül, hogy a leletünkön fentebb leírt két alak a *tavasz* és a *tél* allegóriái. Sajnos a többi évszak megtestesítését ábrázoló rész le-törött. A töredékes harmadik fülkében azonban jól kivehető az inda- és szőlőfürt-ábrázolás és a botra akasztott, megrakott vödör, valamint egy köpeny és egy csizmás láb töredéke. Ezeket a részleteket összehasonlítva a fenekpusztai ládikaverettel egyértelműen kiderül, hogy a harmadik fülkében az *ősz* allegóriáját ábrázolták. A negyedik évszak – a *nyár* – megtestesítése teljes egészében hiányzik a veretről.

A restaurálás folyamán kiderült, hogy a bronzlemezről készült ládikavereten foltokban ónbevonat maradványa figyelhető meg, ami valószínűvé teszi, hogy az egész lemez ónnal volt befuttatva, s ez tompa, ezüstös fényt biztosított a veretnek.

138. kép
Balatonlelle-Kenderföld
lelőhely összesítő térképe

BALATONLELLE-ORSZÁGÚTI-DŰLŐ ÉS BALATONLELLE-FELSŐ-GAMÁSZ

SÓFALVI ANDRÁS–NAGY BORBÁLA–SKRIBA PÉTER

A lelőhely neve: Balatonlelle-Országúti-dűlő (M7/S-16), Balatonlelle-Felső-Gamász (M7/S-17)

A feltárt terület nagysága: 36 554 m²

A feltárás ideje: 2002

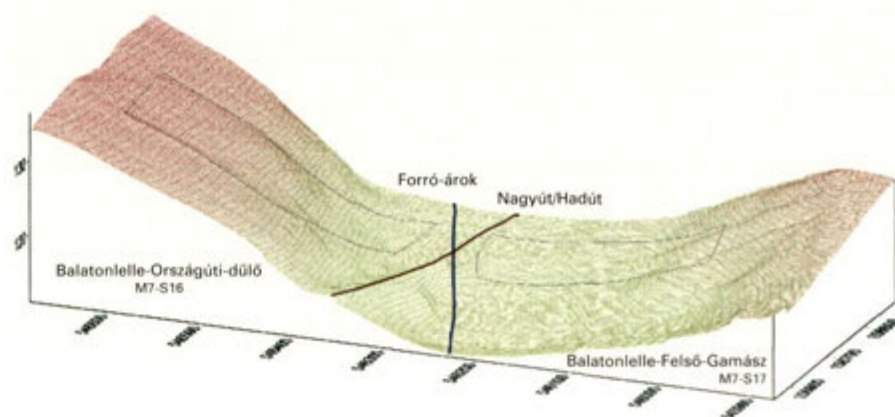
Az előkerült objektumok száma: 846

A lelőhelyen megtalált korok: középső újkőkor (zselizi kultúra), középső és késő rézkor (Balaton–Lásinja-kultúra, boierázi–badeni kultúra), késő bronzkor (halomsíros kultúra), népvándorláskor (6–9. század), Árpád-kor

Ásatásvezető: Sófalvi András

Előzetes közlések a lelőhelyről: Honti et al. 2004; Skriba–Sófalvi 2004

2002 márciusában kezdtünk régészeti kutatásokat Balatonlelle délnyugati határában, a leendő autópálya nyomvonalának 140,150–140,700 km közti szakaszán. A feltárt terület a Lelléről Szőlőskislak felé haladó „Római út” két oldalán fekszik, a keletit a kataszteri térképek Országúti-dűlő név alatt, míg a nyugatit Felső-Gamászként tartják nyilván. A munkálatok folyamán világossá vált, hogy a völgy két oldala az emberi megtelepedés főbb időszakaiban szoros egységet képezett, ezért célszerűnek találtuk a két területet egységként kezelni és tárgyalni. Az egyes korszakok térbeli elhelyezkedéséről: a zselizi kultúra emlékeit az Országúti-dűlőben találtuk meg, a Balaton–Lásinja-kultúra jelenségeit mindkét oldalon, a késő rézkori boierázi–badeni kultúrkör telephelyét az Országúti-dűlőben, temetőjét pedig Felső-Gamászon tártuk fel. A halomsíros kultúra objektumait a völgy mindkét oldalában megtaláltuk. Kora népvándorlás kori településrészletet és avar sírokat Felső-Gamászon találtunk, míg késő népvándorlás kori objektumokkal mindkét oldalon találkoztunk. A középkori Gamás falu az Árpád-korban a völgy mindkét oldalára kiterjedt. Mivel a völgy két oldala előzetesen két régészeti lelőhelyként volt nyilvántartva, régészeti objektumai és jelenségei külön számozást kaptak. A szövegben és az illusztrációk alatt – ahol ez nem értelemszerű – jelölni fogjuk ezek feltárási/előfordulási helyét.

139. kép
A lelőhely terepmodellje

A lelőhely felszínének morfológiáját (139. kép) az alluviális, homokos üledékek fölött képződött jégkori löszhátak határozzák meg, melyeket a klimatikus változásoknak és a Balaton vízszintingadozásainak megfelelően kisebb-nagyobb kiterjedésű vízfolyás választott el. A vízpart kiváló adottságot nyújtott az emberi megtelepedésre az idők folyamán. A Forró-árok mai folyómedrét az újkori csatornázások során alakították ki. A holocén folyamán a völgyet és környezetét hosszabb időszak(ok)on át fedő erdő helyenként vastag vörösbarna erdei talajt hozott létre. Az emberi megtelepedés erdőirtásokkal járt együtt, ami a magaslatok nagyfokú erózióját és a völgy fokozatos feltöltődését eredményezte. Ez a folyamat nagymértékben meghatározta a lelőhely(ek) utóéletét és a felfedezés, valamint a munkálatok körülményeit. Míg az Országúti-dűlő meredek, erőteljesen lepusztult lankáján az előzetes terepbejárások megfigyeléseit többnyire igazolták a feltárások, addig a Forró-árok túlsó partja számos új tapasztalattal és felfedezéssel gazdagította ismereteinket (152–153. kép). Ugyanis az enyhe lejtésű völgyalj nyugati felét az évszázados esőzések helyenként 60–80 cm vastagságot is meghaladó, szinte kőkemény, teljesen vízzáró hordalékkal töltötték fel. Így a felszínre a modern kori szántás nem hozott fel semmiféle régészeti leletet, a lelőhely légi fényképe és geofizikai felmérése sem utalt jelentős régészeti jelenségre. A csupán szondázó ásatásra kijelölt felső-gamászi lelőhely a feltárások folyamán számos meglepetéssel és – a jövő hasonló jellegű régészeti kutatásaira nézve megfontolandó – tanulsággal szolgált.

Feltárásunk legkorábbi telepjelenségét az Országúti-dűlőben találtuk meg. Itt a lejtő alsó szakaszán egy mély, lefelé kiöblösödő vermet (301. str.) tártunk fel, amelynek leletanyaga a középső neolitikus *zselizi kultúra* klasszikus időszakára keltezhető. Az edények díszítésére a függőleges bevágásokkal tagolt vonalpár a jellemző, a vonalak által határolt felületet égetés utáni vörös festéssel vonták be. Kiemelkedő darab egy kis csésze: felületét a festésen kívül gyöngyköleses berakás is díszíti. Ezen kívül a veremből teveli kovából készült pengék kerültek elő. A nagyméretű magkőről lehasított eszközök nemcsak készítőjének szaktudását dicsérik, hanem kiváló esztétikai érzékéről is tanúskodnak, olyannyira, hogy az „ismeretlen eredetű” kőszerszám a középkor emberét is csodálattal tölthette el. Ugyanis egy nagyobb méretű példány a közeli Árpád-kori kemence hamusgödreből került elő. A szubhumuszból másodlagosan előkerült újkőkori kerámialeletek további, elpusztult objektumokra engednek következtetni.

A völgy mindkét oldalán megtaláltuk a középső rézkori *Balaton–Lásinja-kultúra* régészeti emlékanyagát. Az Országúti-dűlőben a kultúra jellemző leletanyaga szórványosan, többnyire a késő rézkori objektumokból került elő, tehát a későbbi megtelepedés során megbolygatták ezeket. A terület középső

részen egy ÉNy-DK-i tájolású, téglalap alakú alapárkos építmény maradványait (245. str.) is feltártuk. A $12,8 \times 7,6$ méter alapterületű szerkezet kibontott alapárkai sekélyek, aljukon kisméretű cölöphelyekkel. Az alapárkok által kerített építménynek tüzelője nem volt, így csak feltételesen tudjuk lakóháznak meghatározni. Felső-Gamászon a kultúra nagyméretű, szabálytalan, sekély gödreit tártuk fel. Terepbejárásainkon megfigyeltük, hogy a telep délkelet felé folytatódik.

A kutatott terület tartós és intenzív betelepülése a késő rézkorban történt meg. A *boleraízi és badeni kultúra* települését az Országúti-dűlő magaslati részén tártuk fel, több mint 1 hektár kiterjedésű felületen. Az egykori település szélét csak a nyugati oldalon sikerült régészetiileg meghatározni, a magaslat szélén a *boleraízi-badeni* objektumok megszűnnek. Erődítés vagy bármiféle településhatár nyomát nem észleltük itt. A telep keleti kiterjedését a további feltárások fogják tisztázni.

A nyugat felé lejtő felület az elmúlt évezredek folyamán erőteljes erózióknak volt kitéve, így esetenként csak az objektumok alsó szintjét tudtuk megfogni, tehát a külső járósíntek elpusztultak. Ugyanakkor a szántás által bolygatott objektumok legfelső rétege egy nagyon tömött, sötétszürke, sok leletanyagot tartalmazó fedőréteg, ami feltehetően a rézkori telep pusztulásával hozható összefüggésbe.

A feltárt településrészleten a kisebb-nagyobb gödrök, gödör csoportok helyenként nagyobb egységekbe rendeződnek, máshol teljes szóródást mutatnak. Az egyik ilyen nagyméretű gödörkomplexumban (27. str.) összesen öt kemence maradványát tártuk fel, ezekből háromnak vastagon lesározott, kerámiaalapozású sütőfelülete volt. Az egykori település nyugati részén egy szabályos alakú, mintegy 1 m-re a földbe mélyedő objektumot (41. str.) tártunk fel, a délnyugati oldalában kemencével. A lakógödörbe(?) északról lehetett lejutni, lépcsős kiképzésű lejáraton. Alján letaposott járósíntet, déli végében egy – feltehetően tárolásra szolgáló – önálló teret figyeltünk meg. Az objektum tetőszerkezete a felszínről indult, ennek lenyomata körben jól kivehető volt. Egy másik objektum (37. str.) a kemencén kívül egy munkateret és egy tárolóvermet foglalt magába, körülötte a felmenő szerkezetet tartó cölöplyukakkal. A felszínre emelt épületek az évezredek folyamán teljesen elpusztultak. Falmaradványaikról a gödrök betöltéséből előkerült kis mennyiségű vessző- és gerendalenyomatok paticstörödek alapján alkothatunk képet.

Az előkerült leletanyag alapján már a feltárásunk elején világossá vált, hogy a *boleraízi-badeni* kultúrkör egyik kiemelkedő fontosságú lelőhelyét találtuk meg. Az objektumok betöltéséből nagy mennyiségű kerámia, állatcsont és különféle nyersanyagokból készített eszközök kerültek elő, köztük néhány réztárgy is. A korszak fazekasai kiváló minőségű edényeket készítettek: nagyméretű tárolóedényeket, fazekakat, tálakat, bögréket, különleges formájú edényeket, mint pl. kétosztatú tálakat (140. kép). A jól kiégetett edények felületét általában gondosan elsímitották. Felszínüket bekarcolt geometrikus vonalak, benyomott pontsordísz, valamint plasztikus bordák és árkolások díszítik. A tálak belsején is alkalmazták a kannelúradísz, a bögréket pedig nagy, az edény pereme fölé emelkedő szalagfülekkel látták el. A kisplasztika alkotásai közül egy állatfejet mintázó agyagtárgyon kívül a pecsétlőket és az idoloikat emelhetjük ki. A geometrikus mintázatú pecsétlőket feltehetőleg a test díszítésére használták, az idoloak a kultikus szertartások kellékei lehettek. Az objektumokból gazdag csiszolt és pattintott kőeszköz-, illetve csonteszközanyag került elő. Ez utóbbiak közül kiemelkedő fontosságú négy darab csontnyílhegy. A telepen előkerült réztű, két rézkés és néhány réztörödek a korszak leletanyagában nagy ritkaságnak számítanak.

A feltárt objektumok leletanyaguk alapján a badeni kultúra korai (*boleraízi* fázis) és klasszikus időszakára keltezhetők. A település belső időrendje és abszolút kormeghatározása a leletanyag alaposabb feldolgozása után várható.

140. kép
Késő rézkori kétosztatú tál
Balatonlelle-Országúti-
dűlőből (261. str.)

A település területén előkerült a korszak négy temetkezése is. Ezek közös jellemzője, hogy a sírgödört egy, már feltöltődőben lévő veremből alakították ki. A zsugorított fekvésű csontvázak két gyermek és két nő földi maradványai. Az egyik asszony (a 467. str. számmal jelölt temetkezés) feltehetőleg szülés közben halt meg, magzatának csontjai a medencéjére tapadtak. A sírokban – egy kivételével – nem volt viseleti tárgy vagy edénymelléklet. Egy nagyméretű tárolóverembe fiatal felnőttet temettek el, kutyájával együtt (110. str.). A csontvázak körül feldarabolt állatcsontokat találtunk: a túlvilágra adott húsétel maradványait.

A feltárások közben néhány olyan jelenséget is megfigyeltünk, amelyek bepillantást engednek az itt élt rézkori népesség kultikus életébe. A gödrökben elhantolt szarvasmarhák maradványai arra utalnak, hogy ezeket az állatokat megkülönböztetett tisztelet övezte. Az egyik eltemetett szarvasmarha közelében kétosztatú tálat találtunk, amelyet feltehetően szertartások alkalmával szoktak használni.

A feltárt késő rézkori településrészlet jelentősége a felső-gamászi dülő nyomvonalba eső szakaszának kutatása során növekedett meg igazán. A völgy túloldalában ugyanis előkerült a telep önálló temetője is: a feltárt temetőrészlet a teleppel párhuzamosan (200–250 m távolságban), ÉNy–DK-i irányban húzódik, tökéletesen illeszkedve a Forró-árok vonalához, a völgyalj ártérből kiemelkedő szakaszán. Így, míg az Országúti-dülő magaslatán a rézkori népesség evilági életének eseményeivel ismerkedhettünk meg, a túlpart-ra szimbolikusan átevezve a földön túli világképük elevenedett meg előttünk. A rézkorban – bár erre egyelőre pontos természettudományos eredmények nem állnak rendelkezésünkre – a Forró-árok vizenyős felülete több tíz méter szélességben választotta a völgyet kétfelé, a síroktól néhány méter távolságban keletre már mocsaras környezetre utaló üledékeket figyeltünk meg az ásatás folyamán. A terület természeti adottságaihoz kiválóan alkalmazkodva az itt élt népesség a völgy keleti oldalán építette fel földi lakóhelyét, és a vízen túl temette el halottait. Az egyik oldalról a másikra való átkelést, a temetést jól meghatározott rítusok, szertartások kísérhették.

A feltárt sírok páratlan gazdagságán túl a temető- és a településrészlet feltárásának jelentősége abban rejlik, hogy először van módunk elemezni egy késő rézkori népesség életének minden aspektusát egy falu és egy temető leletanyagán keresztül. A kerámia és más, a földben el nem porladt tárgyak, eszközök elemzése, összehasonlítása az itt élt emberek mindennapi tevékeny-

141. kép
Késő rézkori temetkezés
Balatonlelle-Felső-Gamásról
(372. str.)

142. kép
Késő rézkori sír
edénymellékletei Balatonlelle-
Felső-Gamásról (496. str.)

ségéről, túlvilági hiedelmeiről és szokásairól ad képet, míg az antropológiai elemzések fizikai valóságukban jelenítik meg őket. Ez utóbbiak révén életkorokról, nemi megoszlásukról, rokoni kapcsolataikról, elhalálozásuk okairól, betegségeikről stb. szerezhetünk tudomást.

A temetőrészlet egy északnyugati, négy temetkezésből álló sírcsoportból, illetve egy délkeleti temetőrészletből áll (153. kép). Ez utóbbi déli szélét nem sikerült meghatározni, mivel ez kifut az autópálya kisajátítási felületéből. A kettő közti távolság kb. 40 m, köztük mindössze egy melléklet nélküli zsugorított temetkezést tártunk fel. Az északnyugati sírcsoport a nyomvonal északi határától mintegy 45 m-re található, ez pedig azt jelenti, hogy nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a temető folytatódik ez irányban is. A felület keleti felének mélyszántása és a rossz talajviszonyok nem kedveztek a sírok fennmaradásának és a feltárás körülményeinek. A rendkívül száraz talajban a legtöbb esetben csak egy elmosódott, szabálytalan folt vagy már a mellékletek és emberi csontok felszínre kerülése utalt a sírra.

A feltárt 22 sír közül kettő melléklet nélküli, másik kettőt a rigolírozás erősen bolygatott, így nem értékelhetők. A sírok kivétel nélkül csontvázas rítusúak, és a 20 értékelhető temetkezés – egy kivételével – valamelyik oldalra zsugorított (141. kép). A bal és jobb oldali zsugorításban, akárcsak a tájolásban (többségük D-É-i tájolású, de van néhány Ny-K-i is) egyelőre különösebb szabályosság nem figyelhető meg, ezt majd a pontos nemi és kulturális meghatározások függvényében érdemes vizsgálni. Az antropológiai elemzés alapján (K. Zoffmann Zsuzsanna munkája) a sírokban 5 gyermek, 11 férfi és 6 nő nyugodott.

A mellékletekkel rendelkező 18 késő rézkori sírból hármat az előzetes vizsgálatok szerint a bolerázi csoport temetkezései közé sorolhatunk. A rossz állapotú, illetve mellékletszegény sírok alapos elemzése alapján különíthetők majd el pontosan a korábbi (bolerázi) és későbbi temetkezések. Bolerázi sírok csak a délkeleti csoportban vannak, részben a badeni sírokkal azonos területen. A síroknak több mint fele igen gazdag mellékletekben (142. kép), ezeknél csak a sírgödörbe helyezett edények száma átlagosan több mint fél tucat. A túlvilági élethez szükséges étel- és italmelléklet nagyméretű tárolóedényekbe, fazekakba, bögrékbe és speciális rendeltetésű edényekbe (kétosztatú tál, talpas kehely) tették. Ez utóbbi edények egy része (pl. a kétosztatú tál) a temetési szertartás egyik fontos kelléke is lehetett. Az egyik sírba két szarvasmarha-koponyát tettek. A tálakban sok esetben állatcsontot (főleg bordákat) találtunk, az ételmaradványok meghatározása a földminták vizsgálatából várható.

Két sírban 7-7, egy másikban 5 bögrét találtunk egy kupacban; e sírokban 7, illetve 8 kova nyílhegyet dokumentáltunk a csontváz alsó részénél. Több sírgödör oldalából homokkő őrlőkövek kerültek elő, általában párosával. A humusréteg eltávolítása során előkerült megmunkált köveknek talán sírjelző vagy bajelhárító szerepük volt. A sírokban gyakori a rézgyöngy, és előfordul még mészkőből csiszolt gyöngy, réztű, rézár; az egyik bolerázi sírból réztőr került elő. Egy másik sírban serpentinből készített kőbaltát, három sírban pedig vörös okkerrögöt találtunk. Az északnyugati sírcsoport két temetkezését részlegesen kirabolták, feltehetően réztárgyak és réz ékszerek után kutatva.

A sírokat egyelőre nehéz pontosan értékelni. A gazdagabb mellékletű temetkezések a feltárt temetőrészlet egész területén szóródnak. A teljes temető sírjainak ismerete nélkül kockázatos a közösség társadalmi hierarchiáját felvázolni. Nehéz megállapítani, hogy a gazdag mellékletű sírok közül melyek a kiemelkedő, rangos személyek temetkezései. Nem tudjuk pontosan, hogy mely tárgyak bírnak rangjelző szereppel, s melyek azok, amelyeknek szimbolikus, vallási jelentésük van. Megfigyeléseink azt mutatják, hogy pl. a kiemelkedő mellékletű sírokban nem minden esetben találunk kétosztatú tálat.

A Kárpát-medencében eddig feltárt késő rézkori temetőkkel (Budakalász, Alsónémedi stb.) összehasonlítva szembeszökő, hogy a balatonlellei sírok nemcsak kiemelkedő leletgazdagságukban (edények, réztárgyak, kova nyílhegyek száma), hanem a leletek jellegében is különböznek. A Budapest környéki temetőkkel ellentétben itt nem találtunk kagylóból készült ékszereket. A különbség talán regionális eltérésekkel, szokásokkal magyarázható. Egyelőre nehéz megválaszolni, hogy a lellei temető mellékletgazdagságában az itt élt közösség jólétét vagy csupán helyi szokást kell látnunk. A végső válasz talán csak a helyi rézkori népesség településének és temetőjének teljes feltárásától és nagyobb összefüggéseiben való vizsgálatától (a Balaton környéki késő rézkori lelőhelyek további feltárási eredményeitől és ezek elemzésétől) várható.

Az Országúti-dűlőben napvilágra kerültek a késő bronzkori – jellegzetes temetkezési szokásáról – *halomsíros kultúrá*nak nevezett népesség települési objektumai is. Érdekes módon ezek a lelőhely legmeredekebb részén, a lejtő oldalán voltak megtalálhatók. A többnyire nagyméretű tárolóveremként szolgáló objektumok (egyikükben kutyacsontvázat, míg egy másikban kecske maradványait tártuk fel) egy É–D-i irányban elrendezett települési struktúrára engednek következtetni. Az objektumokból a kultúra klasszikus fázisának jellegzetes emléke: csücskös peremű tálak, oldalbütykös fazekak, csup-

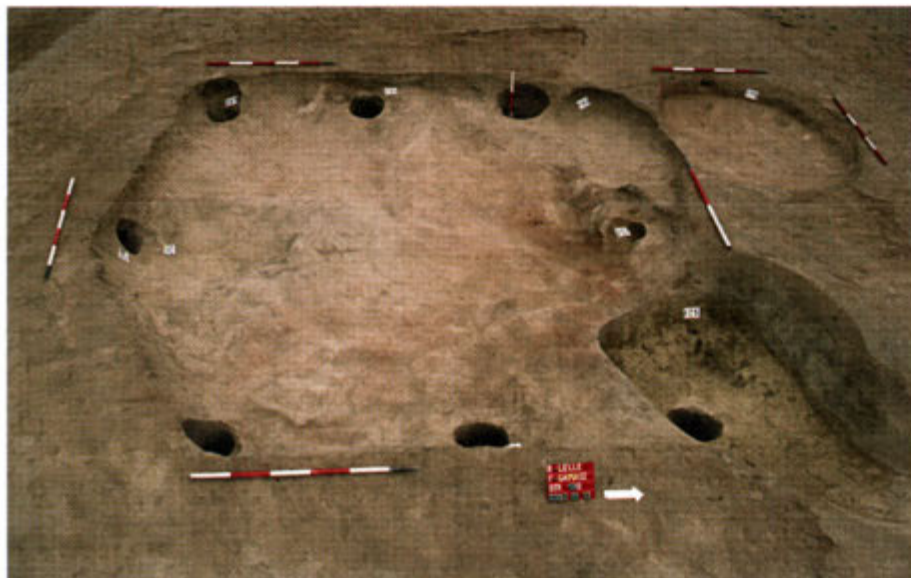
143. kép
A késő bronzkori halomsíros
kultúra edényei Balatonlelle-
Országúti-dűlőből (161. str.)

rok stb. (143. kép) kerültek elő, melyek a magyarországi késő bronzkor első periódusára keltezhetők. Két – a településeken ritka leletnek számító – bronzból készített ékszert is találtunk: egy huzalból csavart spirálgyűrűt, illetve egy szív alakú csüngőt. A korszak néhány települési objektuma szórványosan a felső-gamászi feltáráson is előkerült.

A felső-gamászi dűlő másik kiemelkedő jelentőségű régészeti felfedezését két kora népvándorlás kori ház feltárása jelentette. Az egymástól 46 m távolságban elhelyezkedő házak jelentősége abban áll, hogy a kora népvándorláskorból a Dunántúlról eddig nem ismertük a különböző hódító/bevándorló germán népcsoportok (herulok, szvébek, langobardok) önálló településeit, mivel ezek jellemző leletanyaga mindig a római lelőhelyeken vagy ezek közvetlen közelében került elő.

A feltárt házak közül az északnyugati (130. str.) maradt meg jobb állapotban: a földben négyzetes objektumnak mutatkozó jelenség omladékának eltávolítása után előtűnt a padlója és a felmenő szerkezetére utaló tartóoszlopainak helye. A kb. 3×4 m alapterületű épület a fő égtájakhoz igazodik, a rövidebb keleti és nyugati oldalakon masszív, közel 1 m mély és mintegy 25–30 cm átmérőjű oszlopgödörökkel, ezekből 3–3 van mindkét oldalon. Az oszlophelyek egy sekély, 15–20 cm mélységű alapgödörbe mélyednek, amely a déli és északi oldal középvonalában kiszélesedik, csúcsában egy-egy cölöplyukkal (144. kép). Ezek a cölöplyukak sekélyek, a beléjük helyezett cölöpöknek feltehetően csak támasztó szerepük lehetett, szemben a másik hattal, amelyek a felmenő fal és a tetőszerkezet súlyát hordozták. Az alapgödör szélét nagyméretű, meszes kötőanyagú paticsrögök keretezték. A ház bejáratát nem sikerült megtalálnunk. Az északnyugati sarokhoz épített kavicsos alapozású kemence, előterében kis hamusgödörrel, feltehetően kapcsolatban állt a házzal. A padló erős tűz hatására vastagon átégett (ezt később, az Árpád-korban itt megépített kemence alapozásaként hasznosították). A ház omladékából a kevés kerámia és állatcsont mellett viszonylag nagy mennyiségű szövőszeknehezék került elő. Ezek többnyire szóródnak a ház belterében, nagyobb mennyiségben a keleti–északkeleti részből jöttek elő.

A másik – a lelőhely délkeleti sarkában feltárt – germán ház (346. str.) a felszínhez nagyon közel jelentkezett. Tájolása kissé eltér az előző házétól. Belterülete nagyobb kiterjedésű volt, kb. 4×5 m. A rövid oldalakon kiásott cölöplyukak sekélyebbek: a padlótól mérve 55–70 cm között mozognak. Alapgödörét már csak a cölöplyukak által kirajzolt terület alapján lehet megszer-

144. kép
Langobard ház gödre
Felső-Gamásról (130. str.)

145. kép
Árpád-kori kemence az
Országúti-dűlőből (23. str.)

keszteni. A déli sekély cölöplyukból jó állapotú elszenesedett famaradvány került elő megégett szövőszéknehezékekkel együtt, viszont paticsdarabokat nem találtunk. A bejáratot ebben az esetben sem tudtuk megfigyelni; tüzelőberendezés nyomát nem észleltük. Ennek a háznak a padlója is átégett, közvetlenül fölötté kevés szövőszéknehezék, kerámia és állatcsont került elő.

A két ház kerámiaanyaga közül egyrészt a kézzel formált, durva felületű, seprűzéssel díszített ún. szváb fazekakat kell kiemelnünk. A díszített kerámia jellegzetes darabjai: ékvéséssel és besimított rácsmintával díszített töredékek; fényezett tál töredéke, vállán ékvéséssel háromszögeket kialakító díszítéssel, alatta két sorban bepecsételt kis háromszög alakú mintázattal, az edény hasán mély kannelúrákkal. Az ásatás nyugati részén előkerült kerámialeletek más, kora népvándorlás kori objektumok meglétére is utalnak.

A feltárt házak párhuzamait Közép-Európában, elsősorban Csehországban, Morvaországban, Szlovákiában, Észak-Magyarországon és Alsó-Ausztriában találjuk meg. A Kelet-Magyarországról és Erdélyből ismert hasonló háztípusok eddig főleg a gepida szállásterületről kerültek elő. A langobardok nagy ellenségének 5–6. századra keltezett házai főleg abban különböznek az általunk feltártaktól, hogy mélyen a földbe ásták ezeket. Tüzelőberendezést ritkán találunk bennük. A Közép-Európából ismert házakban szintén nagyon ritka a tüzelőhely, külön kiépített bejáratot pedig itt sem találunk. A csehországi Louny melletti Březnóból összesen 21, az általunk feltárt házakhoz nagyon hasonló építményt találtak, melyek leleteik alapján a 6. század elejére keltezhetők, és az itt élt langobardokkal hozhatók kapcsolatba. Leletanyaguk, illetve a korabeli langobard temetők kerámiaanyaga között nagyon jó párhuzamokat találunk a Felső-Gamászon előkerült edényformákra és díszítésekre.

A háztípusok formai hasonlósága, valamint a leletanyag párhuzamai alapján a feltárt épületeket – véleményünk szerint lakó- és szövőházakat – a 6. század elején az Észak-Dunántúlra beköltöző langobardokkal hozhatjuk kapcsolatba, akik a Balatontól délre eső vidéket a század második harmadától kezdik megszállni. A napvilágra került házak így a Zamárdi-Kútvolgyi-dűlőben (ld. az erről szóló tanulmányt, 68. oldal) feltárt épületekkel együtt a dél-pannoniai langobard betelepülés ékes bizonyítékai.

A völgyaljban felépített két házról elképzelhető, hogy egy nagyobb település részei, amely a Forró-árok nyugati partján húzódott végig. De nem kizárt az sem, hogy az Itáliából *sala* vagy *curtis* néven ismert langobard tanyaszerű település maradványait tártuk fel. Feltételezéseinket a jövő régészeti kutatásai igazolhatják.

A langobard házak közötti felszínen öt *avar kori* sír maradványait tártuk fel. A sírcsoportban É–D-i és Ny–K-i tájolású temetkezések egyaránt előfordulnak, az egyik temetkezés kettős. A sírok csontvázaik rossz megtartásúak, az előkerült ékszerek (gömbcsüngős ezüst fülbevalók, szemesgyöngyök), a viselő maradványai, valamint az öv és tartozékai rossz állapotban kerültek elő. A sírok mellékleteik alapján a 7. század első felére keltezhetők.

A völgy mindkét oldalában elszórtan *késő népvándorlás kori* objektumokat: néhány kemencét és gödröt is feltártunk. A felületeken átfutó árkok egy részét is ebben az időszakban ásták meg. Az általuk kerített területen a szubhumusból előkerült vastag falú, kézzel formált, hullámvonalköteges, bevagdossott peremű kerámiatöredékek talán felszíni építmények meglétére engednek következtetni.

Feltárásunk legnagyobb területre kiterjedő korszaka az *Árpád-kor*. Az Árpád-kori objektumok az autópálya nyomvonalának az Országúti-dűlő lejtős szakaszára és a felső-gamási dűlő teljes területére kiterjedtek. A településtörténetileg egységet képező Árpád-kori településrészlet keleti határát az Országúti-dűlő magaslatának nyugati szegélyén húzódó két egymással párhuzamos, É–D-i irányú kis árok képezi. A természetes adottságoknak megfelelően a völgyalj vízenyős területén nincsenek Árpád-kori objektumok, a két településrészletet feltehetően viszonylag széles vízfolyás/állóvíz és egy töltésút választotta el. A felső-gamási dűlőben az Árpád-kori települési objektumok kb. 70–80 m távolságban követik a Forró-árok vonalát, az objektumok által nem érintett felületen mintegy kirajzolva az Árpád-korban vizes-mocsaras területet. Mint a 13. századi forrásokból tudjuk, a tatárjárás éveiben a Balaton vízszintje a mainál több (kb. 3–4) méterrel magasabb volt, Szigliget pl. szigetként emelkedett ki a tó vizéből. A magas vízállást az objektumok elhelyezkedésén kívül a feltárt Árpád-kori kutak becsült vízszintje is alátámasztotta. Az Árpád-kori település nyugati határa a völgyaljtól kb. 200 m távolságban húzódhatott, itt a lepusztult felületen, a felszínen nem találhatók leletek. A település(ek) észak és dél felé a vízfolyással párhuzamosan feltehetően tovább folytatódnak, pontos kiterjedésük csak további terepbejárások és feltárások révén határozható meg.

Az Országúti-dűlőben a lelőhely viszonylag meredek oldalában összesen 39 Árpád-kori kemence maradványát tártuk fel (145. kép). Néhányuknak közös munkagödre van, de többségük önálló kemence. Zömük egyperiódusú,

146. kép
Árpád-kori épület az
Országúti-dűlőből (539. str.)

147. kép
Árpád-kori vassarkantyú
Felső-Gamásról

sütőfelületének nincsen megújítása, de előfordul a többperiódusú is. Sütőfelületükbe általában összetört kerámiát tapasztottak, egy esetben előfordul a kavicsos alapozás is. A lejtőn elhelyezkedő kemencék közös jellemzője, hogy kivétel nélkül a földbe ásott munkagödör keleti, tehát a magaslat felé eső oldalába fúrták bele ezeket. A lejtő alján megásott munkagödörknél már mindegy volt, hogy a kemencét ennek melyik oldalába vájták be. A kialakított üreget kiégették, alját pedig lesározták. Az adalékanyag nélkül készített kemencéknek a többnyire löszös, ritkábban vörösesbarna erdei talaj nem biztosított hosszú élettartamot, talán ezzel is magyarázható nagy számuk; a beszakadt oldalfalú kemencék helyett újat kellett építeni, megújításukra már nem volt lehetőség. A kemencék között három, alapterületük alapján négyszögletes, földbe mélyedő objektumot tártunk fel, az egyik alján cölöplyukakkal. Az előbbieket feltehetően tárológödrök, a cölöplyukas pedig raktárépület lehetett (146. kép). A kemencékből 12–13. századi leletanyag került elő, melyeket a 12. század második felében vert denárok is kelteznek, egyikük III. Béla (1172–1196) ezüstpénze. A kerámiaanyag restaurálása és feldolgozása a korszak belső periodizációjának kidolgozását teheti lehetővé.

Az objektumok térbeli elhelyezkedése alapján világos számunkra, hogy ezek tudatos helykiválasztás eredményeként születtek, a kemencék építéséhez a lehető legkönnyebb módszert választva. Készítésük és működtetésük az Árpád-kori szolgáltató népek valamely csoportjához, feltehetően a Gamáson legnagyobb számban élt udvarnokokhoz köthető, akik a tihanyi egyház számára, hasonlóan a királyi birtokszervezetben élő udvarnoktársaikhoz, bizonyos szolgáltatásokat végeztek.

A felső-gamászi dűlőben feltárt Árpád-kori települési objektumok jellege és megjelenése jóval változatosabb képet mutat. A terület völgyaljához közel eső szakaszán két földbe mélyített veremházat tártunk fel. Ezekből az egyik (59. str.) a jól ismert Árpád-kori veremházak típusába sorolható, a másik (99. str.) ettől nemcsak méretében, hanem abban is különbözik, hogy középszelemben tartóoszlopain kívül a négy sarkába is cölöpöket állítottak. Ez arra utal, hogy a háznak lehettek a felszín fölé emelt falai is. Lejárátát csak az elsőnek sikerült megfigyelni és dokumentálni: ez a nagyjából É–D-i tájolású ház nyugati oldalán található, tőle jobbra, a ház déli oldalában a lakótértől elkülönülten, az altalajba ásott földkemence található. A felmenő falú ház kemencéjét a lakótér belsejében alakították ki, teknős gödrét félig a földbe mélyítve. A házak betöltéséből nagy mennyiségű kerámia és állatcsont került elő. Az elszenesedett famaradványok arra utalnak, hogy az épületek tűz hatására pusztulhattak el. Mindkét ház betöltésében találtunk Árpád-kori vassarkan-

148. kép
A felső-gamászi
Árpád-kori település
részlete nyugatról

tyúkat (147. kép). Ez azért is érdekes, mert a falu Árpád-kori összeírásaiból több lovas jobbágyot is ismerünk. A két ház közel van egymáshoz, közelükben egy kemencebokr, illetve tőlük keletre több kút is található. Északabbra egy földbe mélyített, téglalap alakú, középszelemenés épületet – feltehetőleg egy pincét (249. str.) – tártunk fel, közepében alkalmi tüzelés nyomaival. A települési egységet délről, nyugatról és északról vízelvezető árkok határolják (148. kép). A feltárt kutak É–D-i irányban húzódnak a lakóházaktól keletre, mélységük 3,20–4,50 m között mozog. Kő- vagy faszerkezet nem volt bennük, belső szabálytalanságaik is ebből adódnak – a löszös-homokos altalaj könnyen beszakadt, így újat kellett ásni. Kis helyen való sűrűsödésük is arra utal, hogy nem egyszerre használták őket.

Az itt feltárt kemencék nagyon változatos képet mutatnak. A házaktól keletre alapvetően két típus különböztethető meg, amelyek területileg is elkülönülnek. Az egyik a kemencebokr, ahol a kemencék megújítása új kemence építését jelenti ugyanazon munkagödör oldalában. Ezek általában egyperiódusúak. A másik típus az önálló kemence és hozzá egy munkagödör. Ez utóbbiaknál gyakran találkozunk a sütőfelület megújításával és az oldalfalak kitapasztásával, a stabilabb oldalfalú kemencét többször is meg lehetett újítani. A kemencék itt is egy cölöpszerkezetes építményt fognak közre. A kemencék különbözősége talán eltérő funkciójukkal függ össze, de lehet, hogy a szolgáltató csoportok vagy a családok eltérő szokásbeli különbségével magyarázható. Feltártunk néhány más gazdasági jellegű épületet, pl. földbe mélyített ólakat is. A kibontott árkok szerepe többnyire a vízelvezetés volt, a 13. századtól kialakuló, egyes esetekben árkokkal határolt, önálló jobbágytelkek a feltárt területen nem voltak megfigyelhetők.

A felső-gamászi lelőhely Árpád-kori leletanyaga igen gazdag, a nagy mennyiségű kerámián kívül – melyek közt vannak pénzzel datált (III. István [1162–1172]) darabok is – főleg a nagyon jó állapotban megmaradt fémanyagot kell kiemelni. A lelőhelyet fedő vastag vízzáró rétegnek köszönhetően igen jó állapotú vaskések, sarkantyúk, patkók és más használati tárgyak kerültek napvilágra.

A feltárt Árpád-kori településrészlet(ek) településtörténetileg egységet képeznek, és a határjárások alapján a tihanyi apátság legjelentősebb Somogy megyei Árpád-kori birtokával, a 16. század közepén elpusztult Gamással

149. kép
A felső-gamászi templom
erődítése

hozhatók összefüggésbe. Gamást – nevét feltehetően a bőrművesek, szűcsök által használt gamó eszköz után kapta – már a tihanyi alapítólevél (1055) is említi mint a Sziget-szád út és a nagyút között fekvő falut (lat. *villa*). Az 1211-ben Hadútnak (*Hodvth*) nevezett útvonal egykori jelentősége máig fennmaradt az Országúti-dűlő határnevben, a Római út megnevezés újabb keletű. 1229-től egyrészt Felgamásról vagy Egyházasgamásról beszélnek az oklevelek, ahol Szent Márton egyháza állt, ugyanakkor egyes utalások szerint Algamásnak szintén volt temploma. A határjárások ellentmondásainak feloldása és további terepbejárások, esetleg ásások lehetővé teszik, hogy a feltárt területrészeket beillesszük az írott források által megrajzolt térbe. A kutatások nyomán megállapítható: a település központi része kívül esik az autópálya nyomvonalán. A feltárt terület a 12–13. századi Gamásnak egy szeletét tárja elénk, és a jobbágytelkek kialakulása előtti Árpád-kori településkép megismerésének fontos forrása: területén ekkor még különféle szolgáltatásokra kötelezett népek laktak. Az 1211-es összeírás udvarnokokat, földműveseket, lovászokat, kőműveseket, szőlőműveseket, tárnokokat vagy kamarásokat, szűcsöt és harangozót említ, összesen 58 háznépet.

Utólagos terepbejárásaink során, 2004 tavaszán a környéket jól ismerő Horváth Iván (Balatonboglár) segítségével feltárásunktól délkeletre kb. egy km-re sikerült beazonosítanunk az oklevelekben többször említett felsőgamási templomot. A felfedezés jelentősége elsősorban abban rejlik, hogy a Balaton déli partján egy újabb, árok és sánc (149. kép) együtteséből álló erősített templomot találtunk meg, mely az erdős környezetnek köszönhetően nagyon jó állapotban maradt fenn.

A BADENI KULTÚRA TEMETKEZÉSE BALATONLELLÉN

SÓFALVI ANDRÁS–NAGY BORBÁLA

A lelőhely neve: Balatonlelle-Felső-Gamász (M7/S17)

Az objektum száma: 407. sír

Kora: badeni kultúra (klasszikus fázis)

150. kép

Késő rézkori temetkezés
mellékletekkel (407. sír)

151. kép

A 407. számú késő rézkori sírban feltárt füles bögrék eredeti helyzetben

A Balatonlellén feltárt késő rézkori temető egyik sírja alapján szemléltetni szeretnénk az itt élt népcsoport temetkezési szokásait és túlvilággal kapcsolatos hiedelmeit. A kiválasztott, 407. számmal jelölt sírt a felső-gamászi lelőhely délkeleti részén tártuk fel. Létére csupán egy elmosódott, szabálytalan folt utalt, melyből egy kétésztatú tál korongjának töredéke került a felszínre. A feltárás során egy majdnem négyzetes, sarkain lekerekített, a nyesett felszíntől kb. fél méter mély sírgödört bontottunk ki. Ennek körülbelül a közepébe helyezték végső nyugalomra a közösség egyik férfi tagját. A halottat a jobb oldalára fektették, fejét nyugat felé, erőteljesen zsugorított helyzetben, lábait a test középmagasságáig felhúzza, karjait a test elé, kezeit a térdre helyezve. Mivel a felszínhez viszonylag közel található, csontjainak egy része széttöredezett a munkagépek által ránehezedő nagy nyomás alatt. Csontozata alapján a sírban egy erőteljes, izmos, előrehaladott korú férfi nyugodott (150. kép).

A temetkezés nagyon gazdag volt mellékletekben – bár a feltárt sírok között vannak nagyobb számú melléklettel ellátottak is. A halottat bőséges étel- és italmelléklettel bocsátották túlvilági útjára, és mellé tettek néhány, a mindennapi életben fontos szerepet betöltő használati tárgyat is. Koponyája fölött egy kihajló peremű, vállán bütykökkel díszített nagyméretű fazekat találtunk. A sírgödör északnyugati részében nagyobb méretű, testén kis dudorokból függőleges bordákat képező díszítésű bögrét, ennek aljánál négy darab szentgáli radiolaritból kialakított sarlóbetétet találtunk. A bögre alatt másik hét, ennél kisebb méretű bögrét lertünk egy kupacban, melyeket, elhelyezkedésük alapján, összefűzve helyeztek a sírba (151. kép). A bögrékre a hengeres nyak, a vállból kiinduló, a peremhez csatlakozó felhúzott szalagfűl jellemző, gömbös hasuk nyomott, néhányukét három függőleges borda tagolja. Az elhunyt elé három tálat helyeztek. Alul két enyhén kihajló peremű szalagfüles, illetve alagútfüles tál volt, testüket lencsedísz, illetve bekarcolt zegzugminta díszíti. Az egyik tálban és környezetében ételmelléklet maradványait, állatcsontokat (bordákat) találtunk. A föléjük elhelyezett kétésztatú tál korongjait enyhén bemélyítették. Az alagútfülű ellátott tál vállán kétsoros, a lencsedíszre hasonlító bebökődött minta látható, alatta bekarcolt háromszögek, melyeket szintén bebökődött minta keretez, akár csak az edény talpkorongját. A mélyedésekben helyenként mészbetét nyomai figyelhetők meg. A csontváz lábánál egy oldalán fekvő, függőleges bordákkal tagolt hasú szalagfüles korsót találtunk.

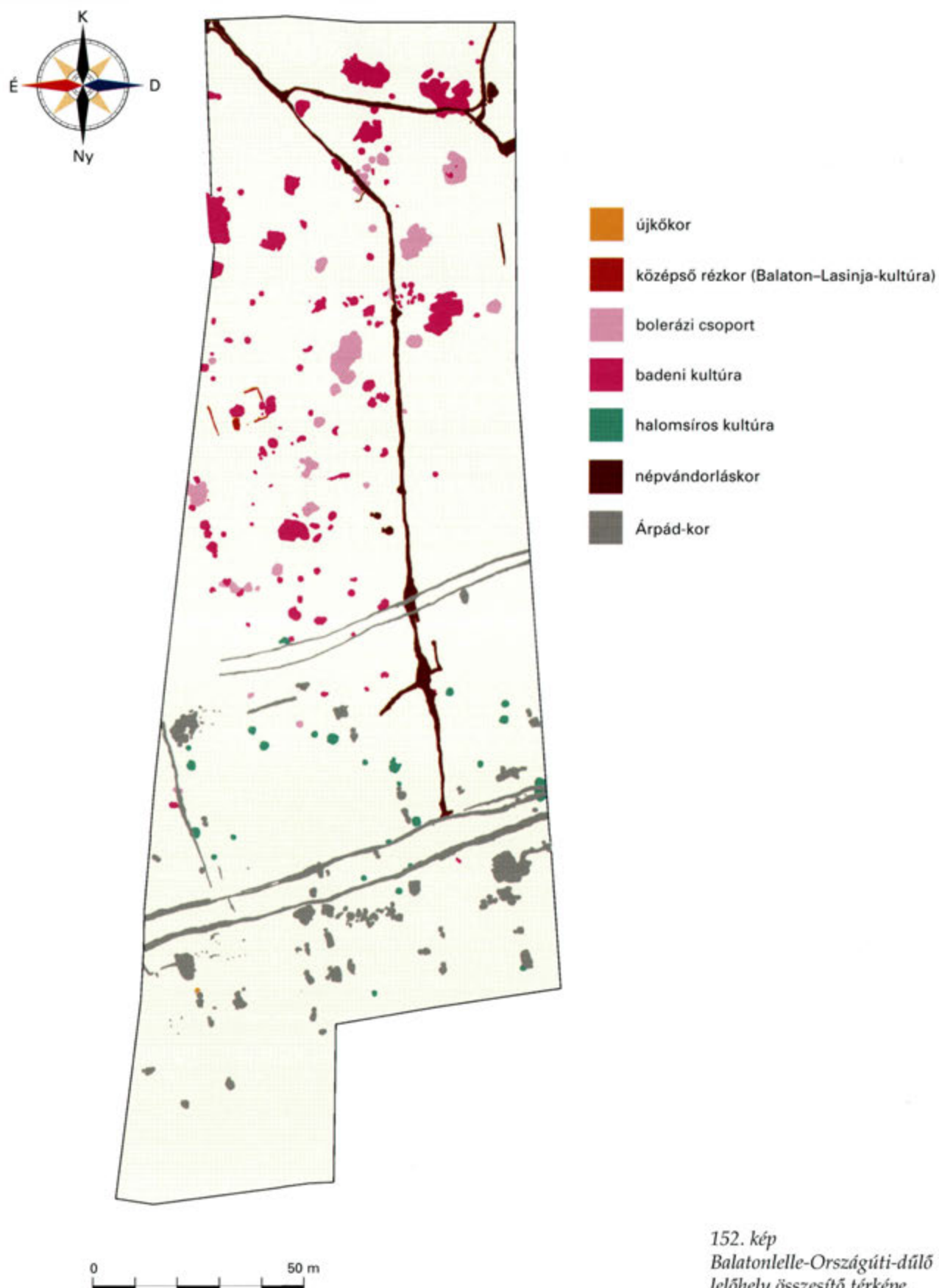
A sír mellékletei közé tartozik a gödör északnyugati felébe elhelyezett két, ferdén az élére állított, homokkőből készített őrlőkő, melyek közül az egyik

töredékes. A nagyobbik alatt kova nyílhegyet találtunk. A temetkezés különleges és szemet gyönyörködtető darabjai a szentgáli kovából nagy szakmai tudással készített háromszögletű, mindkét oldalukon megmunkált (bifaciális) nyílhegyek. A már említetten kívül egyet a medencén, nyolcat pedig a farnál találtunk. Az egyik ágyékcsgolyó és a bal oldali medencecsont közé egy nyílhegyként használt kova aratókés fúródott. A csontokon patológiai elváltozást nem észleltünk, ami arra utal, hogy a férfi egy fegyveres incidens közben azonnal életét vesztette. A sír mellékletei közé tartozik egy csiszolt csont nyílhegy töredéke is. Ruházat vagy viselet maradványaira utaló nyomokat, rész-
eszközt vagy ékszert nem találtunk a sírban.

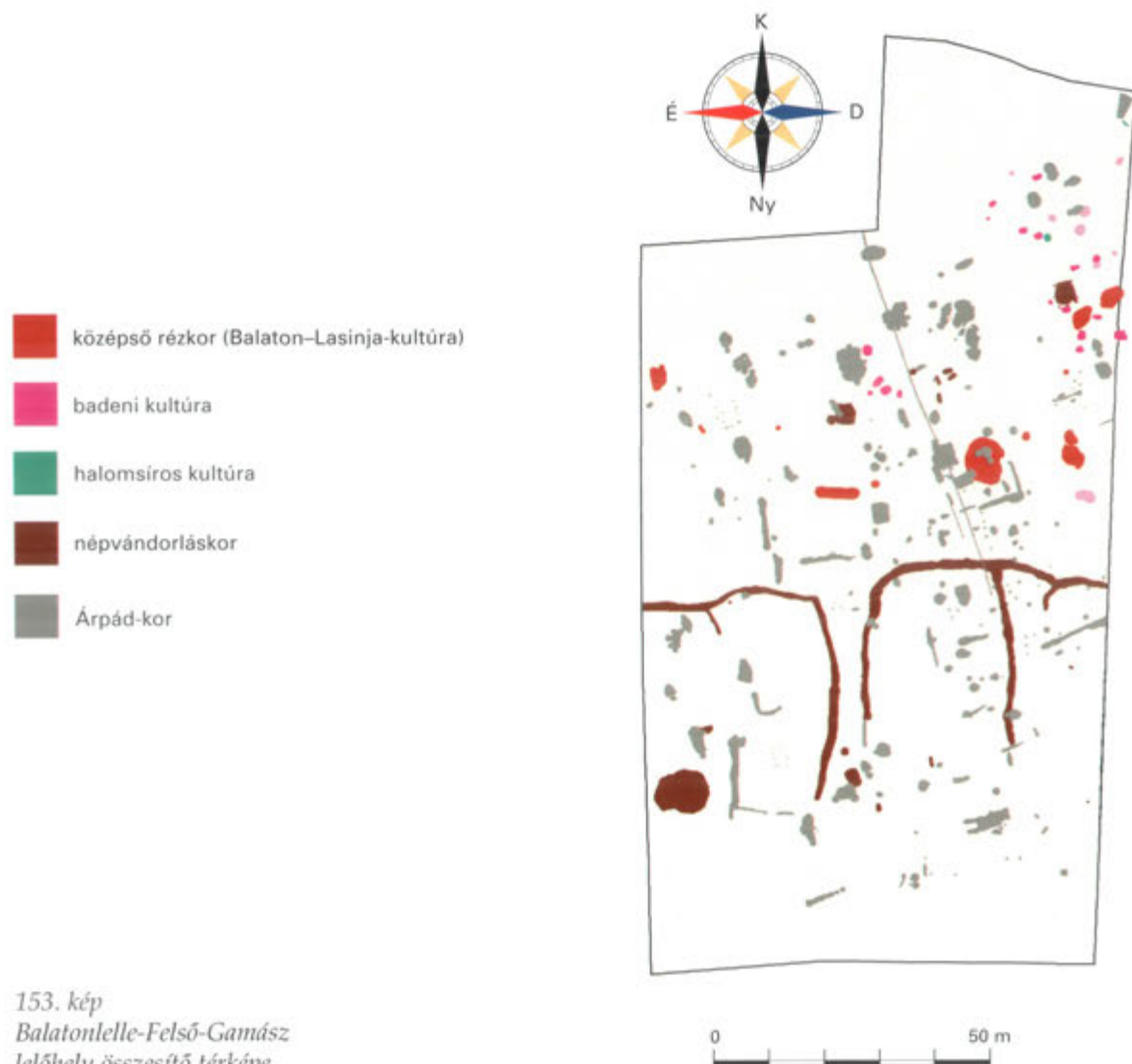
Előzetes megfigyeléseink alapján feltételezzük, hogy a sírban egy harcos nyugodott, aki mellé íját és nyílveesszőit is behelyezték. Bár a nyílhegyek nem mutatnak szabályos elrendeződést, ez mégsem zárja ki a tegez meglétét, ugyanis a nyílveesszők elkorhadása után a kisméretű nyílhegyek könnyen kimozdulhattak helyükről. Mivel az egyik női sírban szintén hét nyílhegyet találtunk hasonló pozícióban (melyek talán egy tarsolyban voltak elhelyezve), nem zárhatjuk ki ezek szimbolikus jelentését sem. Szintén szimbolikus jelentése vagy rangjelző szerepe lehet a hét kis bögrének, amelyből egy másik sírban ugyanennyit találtunk hasonló elrendezésben. A bögrék fölött talált sarlópengékből egy fa- vagy csontnyelű sarló rekonstruálható. Az őrlőkövek talán a túlvilági életnek is nélkülözhetetlen kellékei voltak, bár nem zárhatjuk ki azt sem, hogy bajelhárítás céljából tették őket ide, a szellemeket távoltartandó.

Bár a teljes temetkezési szertartást nem tudjuk rekonstruálni, megfigyeléseink alapján a leletek elrendezése rávilágít egy-két részletre: a harci díszbe öltöztetett holttest elföldelése közben a túlvilági élethez létfontosságú étel- és italmellékletet, illetve eszközöket tettek köréje. Az edényeket nem egyszerre, hanem több – esetünkben két – szakaszban rakták a sírgödörbe. A kisebb hét bögre fölé elhelyezett nagyobb bögre helyzete jól példázza ezt. A két kihajló peremű tál fölé a részben velük fedésben lévő kétosztatú tálat, mint a temetési szertartás egyik legfőbb kellékét, legutoljára tették bele a sírba.

A feltárt temetkezés a temető sírjainak nagy részével együtt a badeni kultúra középső, klasszikus időszakára keltezhető, és egy olyan felnőtt férfi maradványait rejt magában, aki mindennapjait vagy azoknak legalább egy részét a túloldali településen töltötte. Gazdagsága a Kárpát-medencében eddig feltárt korabeli sírok legkiemelkedőbb temetkezései közé sorolja, így minden bizonnyal a helyi közösség egyik rangos harcosa volt.

152. kép
Balatonlelle-Országúti-dűlő
lelőhely összesítő térképe

153. kép
Balatonlelle-Felső-Gamász
lelőhely összesítő térképe

BALATONBOGLÁR-BEREKRE-DŰLŐ ÉS BALATONBOGLÁR-BORKOMBINÁT

HONTI SZILVIA-NÉMETH PÉTER GERGELY-SIKLÓSI
ZSUZSANNA

A lelőhely neve: Balatonboglár-Berekre-dűlő (M7/S-24), Balatonboglár-Borkombinát (M7/S-25)

A feltárt terület nagysága: S-24: 32 900m², S-25: 28 000 m²

A feltárás ideje: 1979, 1981, 1994–1995, 2001–2002

Az előkerült objektumok száma: S-24: 1600, S-25: 1200

A lelőhelyen megtalált korok: középső és késő rézkor (Balaton-Lasinja-kultúra, tűzdelt barázdadíszes kerámia kultúrája, boierázi csoport, badeni kultúra, kostolaci kultúra), kora bronzkor (kisapostagi kultúra), késő bronzkor (halomsíros kultúra, urnamezős kultúra), kora vaskor (Hallstatt-kultúra), késő vaskor (La Tène D), római kor (2–3. század), Árpád-kor

Ásatásvezető: Honti Szilvia-Költő László-Németh Péter Gergely (1994–95); Honti Szilvia-Németh Péter Gergely (2001–2002)

Közzemlények a lelőhelyről: Honti 1981; Honti-Németh-Költő 1988; Bondár 1996; Bondár-Honti-Kiss 2000, 94–95; Honti et al. 2002, 28–30; Honti et al. 2004; Siklósi 2004

A lelőhely a Jamai-patakot kísérő, nyugatra néző, kelet felé enyhén emelkedő, több kiemelkedéssel tagolt lejtőn helyezkedik el. Északi része fölött már a mai Balatonboglár házait és kertjeit találjuk, dél felé 2 km hosszan húzódik a patak mentén, legszélesebb részén 600 m. A lelőhely a Lengyeltóti-Balatonboglár közötti út mindkét oldalára kiterjed, a nyugati része felöleli a Zingerdűlőt (északon), a Berekre-dűlőt (középen) és a Kiskúti-dűlőt (délen). Az úttól keletre eső része már a Kakashegy nyugati lejtője, a Balatonboglári Borkombinát mellett. A lelőhelyen 1975–1980 között több késő bronzkori urnasír került elő. 1979-ben a Borkombinát mellett szennyvízcsatorna áása közben egy késő rézkori sír (boierázi csoport) mentésére került sor. 1981-ben Honti Szilvia végzett kisebb leletmentést a településen. A nyomvonalról délre mintegy 150 m-re Bárdos Edith tárt fel 1989-ben 10–11. századi sírokat.

A feltárások során a lelőhelyen változatos terepviszonyokat találtunk: a Jamai-patakot övező mocsár mentén É-D-i irányú, dél felé kiszélesedő, lösz

altalajú domb található, melyet kelet felől mára részben feltöltődött, vizenyős, mélyebb rész választ el az innen a Kakashegy tetejéig már egyenletesen emelkedő lejtőtől. A vízparton így csak egy viszonylag keskeny, 100-150 m-es, dél felé szélesedő sáv volt lakható, ezért ezen a területen igen sűrűn, gyakran egymást metszve helyezkedtek el a különböző korokban itt lakó emberek településének régészeti nyomai (154. kép). Itt mintegy 10 000 m²-nyi területen 1200-nál több régészeti objektum került elő. A mocsár széli magaslat tetején erősen lepusztult felszínt találtunk, keleti oldalán már a korai vaskorban (a Hallstatt-kultúra időszakában) megindult a feltöltődés, ennek a régészeti anyagban igen gazdag rétegnek egy részét kézi erővel tártuk fel. Ezt a planírozási réteget kelet felé fokozatosan fekete, ragadós-iszapos mocsári talaj váltja fel, mely vastagon beborítja a vizenyős területet. Ebbe leginkább csak árkok és víznyerő gödrök mélyültek, és csak három korszakban, a kelta, a római és az Árpád-korban, ami az akkori alacsonyabb vízszintre utal. A Balatonboglár-Lengyeltóti közötti úthoz közeledve a talaj fokozatosan emelkedik, és – feltehetően ennek az útnak az építéséhez kapcsolódóan – az út két oldalán nagyon vastag feltöltés fedi az itt is löszös altalajt. Ezen a szakaszon – az út mindkét oldalán – a régészeti objektumok nagyon ritkák, majd az úttól keletre, a Borkombinát és a város szélső házai közötti területre tervezett csomópont területén a korábbtól eltérő szerkezetű és szinte csak egyetlen korszakból származó lelőhelyet találunk. Ezért a lelőhelyet kettéválasztottuk, a nyugati, berekhez közeli részt Balatonboglár-Berekre-dűlő néven tártuk fel, a keleti, már a Kakashegy lejtőjén található részt – a korábban előkerült rézkori sír lelőhelynevét megtartva – Balatonboglár-Borkombinát név alatt. A két terület kapcsolata miatt azonban együtt tárgyaljuk őket.

A feltárás több ütemben történt: 1994–95-ben az akkori nyomvonalterveknek megfelelően mintegy 120 m-es szakaszt tártunk fel, az ásatást a Jamai-

154. kép

Balatonboglár-Berekre-dűlő
lelőhely részlete légi felvételen

patakot kísérő mocsár szélétől megkezdve, az említett dombvonulaton. Ekkor – a nyomvonal közepén végighúzódó gázvezeték védősávja miatt – csak ennek két oldalán 12, illetve 19 méteres sávban tudtunk dolgozni. A 2001-ben újrakezdett munka ehhez a felülethez csatlakozott. A 2001. év második felében az autópálya nyomvonalának megváltoztatása miatt az ásatást újra kellett kezdenünk, a berekpart irányából haladva kelet felé, a korábbi nyomvonal közelében azzal párhuzamosan, már a teljes útpálya (50 méter) szélességében folytattuk a munkát. Ekkor a dombvonulat elkeskenyedő északi végén, mintegy 140 m hosszú szakasz után elértük a mocsaras részt. Innen az útig húzódó szakaszt nem teljes szélességben, hanem csak régészeti szondákkal kutattuk meg. Az úttól keletre, a Balatonboglár-Borkombinát lelőhelyen, az intenzív mezőgazdasági művelés következtében erősen sérült, de sűrűn lakott késő bronzkori települést találtunk, a korábbihoz hasonlóan löszös talajon, itt helyenként 2 m mélységben elértük a lösz alatti homokréteget. 2002-ben a csomópont által veszélyeztetett lelőhelynek egy részét sikerült feltárnunk (155., 171. kép).

Mindkét lelőhelyen a legkorábbi időszakot a rézkor képviselte, ennek középső és kései időszakából településmaradványok mellett sírok is előkerültek.

A *Balaton-Lasinja-kultúra* telepének rövid életére és igen laza települési szerkezetére utal, hogy a nagy feltárt terület ellenére is csak néhány gödrét találtunk meg. Ezek kisebb kerek, tárolásra szolgáló vagy nagyméretű, sekély, szabálytalan, földkitermelésre használt objektumok voltak, többségükben kevés leletanyaggal, mind a Berekre-dűlőn, mind a borkombináti lelőhely területén. Az előkerült edénytöredékek a kultúra jellegzetes típusait képviselik: kettős kónikus tálak és fazekak, agyagkanalak, peremből induló szalagfülek vagy nagy „könyökfülek” és felcsúcsosodó hegyes bütykök; az edények peremét és fülét néhány esetben besimított vonalkötegek díszítik.

155. kép
Balatonboglár-Borkombinát
lelőhely részlete légi felvételen

E településnél valamivel fiatalabb időszakból, a középső rézkor végéről származik három, még 1995-ben feltárt urnásír: a szántás miatt erősen sérült urnáknak csak az alja és bennük a hamvak voltak eredeti helyzetben, az urnákat fedő tálak csak töredékekben maradtak meg. Két sír szorosan egymás mellett, a kis korsó kicsivel magasabb szinten, fölöttük került elő. A harmadik sír ezektől messze, 46 méteres távolságra, a késő rézkori sírok mellett helyezkedett el. Urnákként kis fazekak szolgáltak, az egyik ívelt oldalú, kétfülű, a másik kettős kónikus. A töredékeiben megmaradt fedőtálat kettős füllel látták el. A kis korsót olyan, bebökődéssel előállított vonalak hálózák be, amelyekről a kultúra a nevét kapta: *Furchenstich*, azaz tűzdelt barázdadíszes kerámia. Ezek a sírok a kultúra első magyarországi temetkezései.

A rézkor végéről, a *badeni* és a *kostolaci kultúra* idejéből telepobjektumok és sírok egyaránt kerültek elő. Az egész területen elszórtan jelentkező gödrök tárolóvermek és nagy, szabálytalan alakú objektumok voltak, melyek betöltése gyakran alig látszódott a talajban. Egy kelta ház padlója alatt egy kettős kemencét is feltártunk. A két kemencének egyetlen, közös előkészítő, illetve hamusgödre volt. A kemencéket a földfelszín alá ásták, ám felmenő falukat nem tapasztották ki, ezek csak a használat során égtek át. Az egyik tüzelőlapját törött cserépdarabokkal alapozták, erre került az agyagtapasztás, amely 5-10 cm vastagon átégett, s ez a tartós használatra utal. Ezzel szemben a vékonyan átégett réteg alapján a másikat csak rövid ideig használhatták. Formájukból ítélve a kemencéket kenyér-, pontosabban lepénysütésre használhatták. A tüzelőlapon megtalált edények több nagyobb, valószínűleg összeállítható edényhez tartoztak.

Az edények között a badeni kultúra késői szakaszára jellemző formák és díszítések figyelhetők meg: kihajló peremű, mély tálak, lapos aljú, magas fülű merítőcsészék, kicsi, kerek hasú bögrék, magasan felhúzott, széles szalagfüles korsók és kétosztatú tálak maradványai. Díszítésükre a benyomott pontsor és a bekarcolt háló- és háromszögminta a jellemző. Ezeket a bemélyített díszítéseket némelykor mészbetét tölti ki. Érdekességnek számít – mivel e kultúrában ritkaság –, hogy egy festett táltöredék is előkerült, melyen a peremen húzóódó, ujjbennyomkodással tagolt borda alatt, a rombuszokba, illetve hálómintába rendezett díszítés közét helyenként vörös festés borította. A távoli területekkel való kapcsolatok bizonyítéka, hogy egy olyan kettős lencse alakú bütyökkel ellátott töredék is előkerült, mely a romániai coțofeni kultúrára jellemző. Az egyik gödörből felszínre került jellegzetes kostolaci táltöredék pedig már egyértelműen utal arra – a többi edénytípus mellett –, hogy a badeni kultúra itteni települése a kultúra azon időszakára keltezhető, amely már a kostolaci kultúrával egyidős.

A telepjelenségektől délnyugatra és északra ugyanebbe a korba tartozó temetkezések is előkerültek, két, egymástól mintegy 100 m-re levő csoportban. 1995-ben három, 2001-ben újabb tíz sírt találtunk, melyek már a kostolaci kultúrába sorolhatók. A kultúrában – mely egy szerbiai lelőhelyéről kapta a nevét – mind csontvázas, mind hamvasztásos rítusú temetkezések ismertek, ám eddig csupán két-három sír került elő egy-egy lelőhelyen (Balatonbogláron kívül összesen 14 a kultúra teljes területéről). Így lelőhelyünk jelenleg a kultúra messze a legnagyobb sírszámmal képviselt temetkezési helye. A sírok egy részét közvetlenül a feltárt terület szélén találtuk, így nem zárható ki, hogy itt több sír is volt, másokat a későbbi korok települései pusztítottak el.

Az itt előkerült sírok mind urnás-hamvasztásos rítusúak voltak. A sekélyen földbe mélyített sírgödröket folt nem jelezte, ezért – sajnos – többségük a gépi munka során erősen sérülten került elő. A két sírcsoporton belül a rendszer nehezen ismerhető fel. Az 1995-ös három sír (228., 230. és 245. sír) egymástól 2,5 m, illetve 5 m távolságra helyezkedett el. 2001-ben nyolc sírt találtunk eredeti helyzetben, két további sír távolabb, későbbi gödrökbe bele-szórva került elő (652., 754., 957., 958., 959., 960., 961., 962., 1022., 1215. sírok).

Az eredeti helyzetben feltárt sírok egy nagyjából 20×10 méteres területen helyezkedtek el, ezen belül feltehetően egy hármas és egy négyes csoport tartozik össze. A nyolcadik sír ezektől 9 m távolságban, a feltárt terület szélén került elő. A sírokban egy, a hamvakat tartalmazó urna és azon egy fedőtál volt. Urnaként fazék, mély tál vagy urna alakú edény szolgált. Míg a 2001. évi ásatásból származó síroknál a fedőtálat minden esetben szájával lefelé – és minden bizonnyal eredetileg épen – borították az urnára, a korábban előkerült sírcsoportban ez nem jellemző: egy esetben a szájával felfelé levő tállal, máskor hiányos edénnyel fedték az urnát. A 959. és 960. sírt közvetlenül egymás mellett találtuk – helyzetük és edényeik hasonlósága alapján (mindkettőben díszítetlen mély tál szolgált urnaként és fedőtálként is; 156. kép) feltételezhető, hogy a két sír halottja szoros kapcsolatban állt egymással. Nem kizárt, hogy egyszerre temették el őket. A 13 sírba a megmaradt hamvak embertani vizsgálata szerint összesen három csecsemőt, hat kisgyermeket, egy serdülő korút és egy fiatal nőt temettek el. Ebből az állapítható meg, hogy a temető feltárt részében a gyermekeket és a nőket helyezték örök nyugalomra (bővebben lásd az embertani tanulmányban, 311. oldal). Valószínűleg a szülés közben vagy után elhunyt nőket és azokat a kisgyermeket temették a település éppen használaton kívüli részére, akik a társadalomnak még nem voltak teljes jogú tagjai. Életkoruk vagy speciális elhalálozási körülményeik miatt őket nem illette meg a társadalom többi tagja számára járó temetkezési forma. Feltételezhető, hogy olyan temetkezési rítussal vagy további önálló temetőkkel is számolhatunk, amelyeknek régészeti nyoma nem maradt. Minden bizonnyal ez az oka annak, hogy a kostolaci kultúra temetkezései eddig szinte ismeretlenek a régészek előtt.

Az edények többsége a kostolaci kultúra jellegzetes tárgy típusa. Urnaként általában egy díszítetlen, lekerekített hasú, hengeres nyakú mély tálat vagy egy kis méretű, lekerekített hasú fazekat használtak (157. kép). Az egyik ilyen fazék hasán (1022. objektum) a vučedoli kultúra igen jellegzetes, két, illetve három koncentrikus körben beszúrkált, mészbetétes díszítése figyelhető meg. Kronológiai szempontból igen jelentős, hogy a fazékhoz tipikus kostolaci fedőtál tartozott. A fazekak között előfordult az alját körülölelő beszúrkált, inkrusztált pontokból álló sávval díszített típus is, mely a kultúrán belül a környék jellegzetessége. Egy esetben nagyméretű, tojásdad, vállán két lapos, kerek bütyökkel, nyakán bevagdalt sorral díszített fazék volt az urna (957. objektum), egy másik sírban pedig egy nagyméretű hasas amfora, melynek vállát függőleges kettős bordák díszítették – ez utóbbi a badeni kultúra késői fázisára jellemző. Az amforát szintén jellegzetes kostolaci fedőtál borította (754. objektum). Fedőtálként minden esetben a kostolaci kultúrára oly jellemző vékony falú, fényezett, mély, hengeres nyakú tálat használták, melyek hasát az esetek többségében finoman kidolgozott, beszúrkált, mészbetétes díszítés borította. A díszítést valamilyen igen hegyes, vékony, tűszerű eszközzel vagy kicsi, kerek végű tárggyal végezték. Ez utóbbit úgy nyomták bele a még puha agyagba, hogy az egymást részben fedő benyomkodások D alakot adjanak ki. A motívumok igen változatosak: két sorban elrendezett, lelógó háromszögek; két-két sorban váltakozva beszúrkált díszítés; más esetben a beszúrkált díszítés mezőket alkot, melyek váltakoznak az üresen hagyott és bütyökkel díszített mezőkkel, ebben az esetben a mészbetétes díszítés pontokat és folyamatos sorokat alkot. Természetesen e tálak díszítetlen példányaival is találkozhatunk. A késő rézkori település és a sírok viszonya még kérdéses. A sírokban talált edények tanúsága szerint a rézkor végének azt az időszakát képviselik a temetkezések, amikor a Balaton mellett a késői badeni kultúra szimbiózisban élt a Magyarországon igen rövid életű kostolaci kultúrával (ugyanakkor a leletek már a kostolaci kultúra túlsúlyát jelzik), és a Délvidéken már megjelent a korai vučedoli kultúra is. Ez a radiokarbon adatok szerint Kr. e. 3000 körülre tehető.

156. kép
Késő rézkori sírgyűttes
(kostolaci kultúra, 960. sír)

157. kép
A kostolaci kultúra díszített
edénye (245. sír)

A nagy kiterjedésű lelőhelynek a feltárásunktól délre és északra eső részén a badeni kultúra korábbi szakaszaiból származó településeire utalnak a felszínről és földmunka közben összegyűjtött leletek. A borkombináti lelőhelyen egy nagy, a korai szakaszba tartozó többes temetkezést is feltártunk. Ezek alapján a településeknek egy olyan hálózatát feltételezhetjük, amelyben egy másfél kilométeres körzeten belül mozogva jöttek létre a kultúra teljes időszakát felölelő települések a Kr. e. 4. évezred 2. felében.

A rézkori településekhez hasonlóan a kora bronzkori *kisapostagi kultúra* településének is csak a ritkán lakott része és kevés sírja esett a feltárás területére. A néhány tárolóverem egyikében nagyon sok balatoni csigát találtunk, melyek egy része egy kis fazék szájában volt. Feltételezhető, hogy fogyasztották ezeket, meszes héjukat pedig porrá zúzva az edények díszítésében használták fel. Ugyanilyen fazekat találtunk egy sírban, a halott feje mellé állítva. A halottat bal oldalára fektetve, enyhén felhúzott lábakkal helyezték a sírgödörbe, kezei az arca előtt voltak. Szintén ehhez a kultúrához tartozhatott további három zsugorított csontvázas rítusú sír, melyeket a későbbi gödrök szinte teljesen megsemmisítettek.

A késő bronzkor elején, a *halomsíros kultúra* idejében még csak kisebb népcsoport megtelepedésére utal az előkerült néhány nagyméretű tárolóverem a Berekre-dúló keleti szélén az út mellett és a borkombináti lelőhelyen. Az eddig előkerült leletek arra mutatnak, hogy a terület a kultúra teljes időszakában lakott volt. A Borkombinát mellett a kultúra korai időszakára jellemző bütyöklábas korsók, zezugvonalba rendezett, beböködött-bekarcolt mintával vagy körülárcolt bütykökkel és bordával díszített edények, valamint durva anyagú és felületű tárolóedények töredékeit találtuk. Ugyanilyen korú az a 9 edényből álló depó, amely a kertészet mellett épülő új bekötőút területén került elő: a gödör alján álló 3 tárolóedényt tálak fedték, bennük és mellettük további edények voltak. Két gömbös hasú edényt a korszak jellegzetes díszítése borított: ívelt bordák és árckolt bütykök váltakozása (158–159. kép). 1975-ben ennél fiatalabb telepanyag került a kaposvári múzeumba, közvetlenül az autópálya-ásatás mellett, a Kertészeti Szakközépiskola kertjéből. A kultúra késői kerámiaanyaga is napvilágot látott 1975-ben és 2002-ben, utóbbiak már

158–159. kép
A halomsíros kultúra
edénylelete előkerüléskor
és a restaurált edények

az urnamezős kultúra leleteivel együtt, ami újabb bizonyítéka ez utóbbi kultúra helyi fejlődésének.

Míg a Berekre-dülőben 11 különböző korszak, illetve kultúra régészeti jelenségeit találtuk meg, köztük a késő bronzkori urnamezős kultúrát is, addig a borkombinái lelőhelyen ez az időszak a település virágkora, az előkerült régészeti objektumok 95%-a e kultúrába tartozik.

A kultúra települései eltérő szerkezetet mutatnak a Berekre-dülőben, illetve a Borkombinát mellett: az előbbi területen szinte kizárólag méhkas alakú vermeket s néhány – szintén tárolási céllal készített – cölöpszerkezetes építmény nyomát találtuk. Ezek egy elsősorban földműveléssel foglalkozó falura jellemző létesítmények, a lakóházaknak, melyekhez tartozhattak, nyomai nem maradtak meg. Néhány esetben a gödrökben a tárolásra szolgáló edényeket is megtaláltuk, többnyire azonban már hulladékkal – edénytöredékekkel, állatsontokkal – feltöltődve kerültek elő. Ezért ritka ezen a településen a bronztárgy, többségükben különféle tűk, s ezért kiemelkedő lelet a 215. gödörből felszínre került lemezes hátú fibula és egy szórvány bronzborotva (ld. 168. és 25. kép).

Ezzel szemben a Borkombinát melletti objektumok és leletanyaguk kézműves-tevékenységről tanúskodnak. Túlnyomó többségben voltak a nagy, szabálytalan, többkaréjos gödrök, betöltésük igen hasonló, erősen humuszos, faszenes, kissé égett, egy részüket talán munkagödörként használták. A belőlük előkerült leletanyag a telepen folyó tevékenységre is utal: nagy tömegben állítottak elő itt őrlőkövet, s agyagedény készítésre és bronzművességre utaló nyomok is azonosíthatók voltak.

A gödrök némelyikében több száz azonos vagy igen hasonló anyagú kő került elő. Ezek között voltak ép őrlőkövek meg ezek töredékei, és sok olyan, csak elnagyoltan kidolgozott kötömb, amely a végső megmunkálásra – csiszolásra, pattintásra – várt, s több száz apró kötötredék, lepattintott kődarab, melyek az őrlőkövek készítésének hulladékaként kerültek a gödrökbe. Néhány gödörben megégett, eltorzult edények összetört kupacát találtuk, az edényégetéskor keletkezett rontott kerámia maradványait. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy edényégető kemence is volt a lelőhelyen, habár ezt az intenzív szőlőművelés miatt lepusztult felszínen nem találtuk meg.

A településen bronzöntéssel és fémtárgyak készítésével is foglalkoztak. A bronzöntés bizonyítéka két öntőminta-töredék, az egyik tokos balta öntésére szolgált. Bronzműves eszközei közé sorolhatók a poncolótűk és a vésők. Ép bronztárgyak, ékszerek, kisebb eszközök is szokatlanul nagy számban kerültek elő. Az ékszerek többsége a ruházatot rögzítő, különféleképpen díszített fejű és szárú bronztű (160. kép). Az eszközök, szerszámok között a több tucat varrótűt, a kisebb vésőket említhetjük. A Balaton közelsége mellett nem csoda, hogy több bronzhorog is előkerült; volt köztük apró szakállas keszegező, de nagyméretű, kétágú harcsázó horog is. A bronzból készült – nyilván drágább és újrafelhasználható – eszközöknél jóval nagyobb számban kerültek elő csontból készütek: állat lábszárából csiszolt lyukasztók és tűk, edények készítésekor használt csontsimítók, agancsból formázott átfúrt csákányok, kalapácsok, valamint egy bronztűvel együtt előkerült zablapálca. A 2002. év egyik legszebb lelete egy csontkorcsolya (161. kép). A szarvasmarha lábszár-csontjából kialakított darab alsó részét egy síkba csiszolták, az egyik végén hegyesedőre formálták, így hasonló lett egy mai korcsolyához. Felerősítésére három lyuk szolgált.

Mind a bronztárgyak, mind a kerámia túlnyomó többsége az urnamezős kultúra idősebb szakaszából származik (Kr. e. 12–11. század). Mindkét falurészen hasonló kerámiát találtunk, ebben is jóval gazdagabb volt a Borkombinát melletti telep. A turbántekercses peremű tálak, hasonló díszítésű mély tálak és urnák, magas fülű csészék a kultúrának ebben az időszakában egész Közép-Európában általánosak. Gyakoriak a Dél-Dunántúlra jellemző plasztí-

160. kép
Az urnamezős kultúra bronz
díszítűi

161. kép
Csontkorcsolya
a késő bronzkorból

162. kép
Az urnamezős kultúra
edényei

kus díszítésű edények is: ívelt bordákkal és köztük apró bütykökkel díszített tálak (162. kép; ld. még 21–23. kép), peremükön és oldalukon lécdíszes fazekak egyaránt előfordulnak. Hombárokát eredeti helyzetükben, a tárológödörökben is találtunk. Ezek egy részénél a méhkas alakú gödör aljába egy vagy két újabb, kisebb kerek gödör mélyült, és három esetben ebben találtuk meg a tárolóedényt. Néhány különleges formájú darab is előkerült: emberi lábhoz hasonlóan kialakított töredék, ovális halsütő tálak, szűrőedények töredékei.

A Berekre-dűlőben ismert a telepészlet keleti és nyugati széle, észak és déli irányban jóval túlnyúlik a feltárt nyomvonalszakaszon. A Borkombinát melletti telep kisebb, jobban körülhatárolható, nyugat és északnyugat felől árkok zárják le. A nyugati árok igen mély (2–2,5 m), dél felé túlnyúlik az ásatási területen, északi vége nagyméretű, mély gödörben zárul, melyet a fölösleges víz elvezetésére áshattak ki. Az árkot kelet felé üres sáv kíséri, talán az egykori sánc helyét jelezve, ami védelmi célra utalhat. A víz levezetésére és védelemre egyaránt használhatták, azonban csak egy száz méteres üres szakasz után kezdődik a másik, északnyugati, sekélyebb árok, emiatt a védelmi funkció kétséges. A két lelőhely összefügg egymással, az egyik elsősorban lakó, a másik elsősorban ipari jellegű telep, s az ezektől mintegy ezer méterre levő boglári Várdombon található, formája alapján e korba sorolható, föld-sáncokkal övezett erődített telepnek lehettek alárendelve. Temetőjük néhány urnasírja a nyomvonaltól északra került elő. Itt tehát együtt találjuk meg egy késő bronzkori településrendszer minden elemét.

163. kép
Kora vaskori épület
alapja a Berekre-dűlőből

Míg a Borkombinát melletti lelőhelyen szinte kizárólag késő bronzkori objektumokat találunk, addig a Berekre-dűlő a korai vaskori *Hallstatt-kultúra* időszakában a legsűrűbben lakott, a (meghatározható korú) objektumok közel fele ebből az időből származik, s köztük sok különösen nagy méretű. Az alacsony dombháton végighúzóódó telep központjában folyt a feltárás, talán ebben az időszakban is lakott volt főnöki központként, fellegvárként a boglári Várhegy, melynek tövében az 1900-as évek elején temetőből származó edényeket gyűjtöttek.

A lelőhely legjellegzetesebb, és a maguk nemében különleges objektumai azok a nagyméretű, 3–5 m oldalhosszúságú, négyzet alaprajzú, mély építmények, melyek egy részének alján döngölt, illetve sározott padló volt, néhány esetben a négy sarokban vagy az oldalfalak mentén a tetőt tartó oszlopok helyét is megfigyeltük (163. kép). Az egyik leégett és beomlott oldalú építmény alján az északi oldalon megmaradt egy félig bedőlt, elszenesült deszka is. Ebből arra következtethetünk, hogy ezeket a földbe vájt építményeket deszkával bélelték ki, illetve deszkafaluk volt, valószínűleg a rácsálók pusztítása ellen. Az építmény alját negyvennél több, gyengén kiégetett hálónéhezék borította. Másutt is találtunk sekélyebb gödrökben ilyen, kiégetetlen hálónéhezékből álló, égetés előtti szárítás céljából elhelyezett kupacokat. Ezek a nagyméretű gödrök tárolóvermek, esetleg pincék lehettek, hiszen az oszlophelyek alapján egy részüknek föld feletti szerkezetük volt, melynek nyoma nem maradt meg. A kisebb, 3 × 3 méteres gödrök alját több esetben keményre döngölték, s nagyszámú, kisméretű cölöphely lyuggatta át. Valamivel sekélyebbek voltak és műhely céljára épültek, bár sajnos a belőlük előkerült leletanyag alapján a pontos rendeltetésük nem határozható meg.

A négyzetes alapú épületek a feltárt terület déli részén és a dombvonulat közepén összpontosultak, ezek között és ezek körül a nyugatról és keletről határoló mocsár széléig másféle, kerek tárolóvermeket is találtunk, s csak kis részen volt megfigyelhető összefüggő üres térség. A kerek tárolóvermek között kisebb méhkas alakúak éppúgy előfordultak, mint nagyobb, függőleges falúak. A négyzetes és kerek gödrök többségét átégett, hamus-faszenes, paticsos föld töltötte ki, az égett betöltés mutatja, hogy a településen valószínűleg több esetben tűzvész pusztított, ami után a leégett épületek maradványaival temették be ezeket, s a területet elsimították, hogy újraépítsék a falut. Ennek a planírozásnak a nyoma a helyenként 20–30 centiméter vastagságot is elérő, hamus-humuszos talajréteg a domb keleti oldalán. A falu többszöri újjáépítését mutatja, hogy ezek a vermek gyakran metszik, átvágják egymást, a központi részen szinte a teljes felületet beborítva. Ilyen égett a betöltése azoknak a nagy, kerek gödröknek is, amelyek alján vagy alsó rétegében kutya teteme feküdt, az egyikben két szinten összesen öt, a többiben egy-egy vázat találtunk. Érdekes módon másfajta teljes állatcsontváz nem került elő, pedig a gödrökbe a beszórt hulladékkal nagyszámú állatcsont (sertés, szarvasmarha, juh) került; különleges lelet egy kanalasgém csőre. Nem tekinthető igazi értelemben vett temetkezésnek az a két emberi csontváz, amely a gödrök betöltésében volt, még akkor sem, ha az egyik mellé kis edényt is elhelyeztek.

Az előkerült leletanyag alapján a telep nagy része a *Hallstatt-kultúra* kései időszakára keltezhető. A kerámia két, alapvetően különböző csoportba sorolható. Viszonylag kisebb számban találtuk meg díszedények fényezett, fekete vagy világosbarna töredékeit. A csészéket, tálakat, kisebb urnákat grafit-festett spirálok és hálóminta, ritkán apró pontsorok és besimított vékony vonalak, pontokkal körülvett lencseszerű mélyedések, változatos kiképzésű, gyakran állatfejet formázó fülek díszítik. Néhány úgynevezett bucchero-kerámia is előkerült, ennél a külső felszín mély bordázását az edényfalból kinyomva alakítják ki (ld. 27. kép). Még az 1981. évi leletmentés során került elő egy tál, mely a legkorábbi korongon készült edény Somogy megyében. Néhány különleges kerámiaforma, hordozható tűzhelyek darabjai, parázs-

164. kép

Csontból készült dísz tárgyak
a kora vaskorból

borítók, tűzikutya töredékei is előkerült. A leletanyag többsége azonban az úgynevezett házikerámia körébe tartozik, ezek anyaga szemcsés, felszíne elnagyoltan eldolgozott. A hombárok, fazekak mellett ilyen anyagból készültek a nagyméretű fedők, tálak és tálfazekak. Nagy számban kerültek elő a gyapjú fonásakor használt különféle méretű és díszítésű orsógombok, a szövéskor használt agyagnehezékek. Vas- és más fémtárgyat alig leltünk az ásatáson, viszont különleges, díszített csonttárgyat többet is: bemélyített pontkörökkel díszített nyélborítást, áttört díszű lemezeket, amelyeket fadobozra erősíthettek, továbbá díszített csont zablapálcát (164. kép, ld. még 28–29. kép). A késő Hallstatt-korból lelőhelyünk a legnagyobb feltárt település Magyarországon.

A késő kelta korból kilenc földbe mélyített házát találtunk. A lekerekített sarkú téglalap alaprajzú, nagyjából K–Ny-i irányítású, különböző méretű házak szerkezete egységes: mindegyiknek a rövidebb oldala közepén egy-egy nagyméretű oszlophely utal a szerkezetre. Az oszlophelyeket több esetben sározással szilárdították meg, különösen, ha az alattuk levő kora vaskori gödrök miatt talajuk laza volt. Némelyik belsejében kisméretű, szabálytalanul elhelyezkedő cölöplyukak a ház berendezésére engednek következtetni. Három háznál megfigyelhettük, hogy az épületet újjáépítették, egy esetben eltérő tájolással és mérettel. A jellegzetes, jól korongolt szürke kerámián kívül az egyik házból korall-, illetve zománcterakásos bronzfibula is előkerült (ld. a kelta fibulákat ismertető tanulmányt). Egy másik házban nagyszámú hálónehezék feküdt egy kupacban. Egy esetben padló alatti kis, külön gödörből teljesen ép edény került elő. Egyes házak a szokásosnál kisebbek, 3 × 5 m-es, lekerekített téglalap alaprajzúak, a rövidebb oldalon a tartóoszlop nyomával. Mindegyiknek jó minőségű, döngölt-sározott padlója volt. Ezek nyilván nem lakóházak, hanem műhelyek lehettek. Néhány tárolóverem és több kisebb, mély, keskeny, paticcsal telt gödör is előkerült, az egyik paticcsal feltöltött gödörben sok edénytöredék is volt. A gödröket valószínűleg házak omladékaival töltötték fel. Egy mély tárológödörben kerámiatöredékek mellett vaseszköz is napvilágra került.

Igen jó állapotban maradt meg egy edényégető kemence, mely Somogy megye első ilyen jellegű építménye. Viszonylag kis méretű, alapterülete 110 × 110 cm, a nyugati oldalon levő tüzelőtere hosszúság, 150 × 90 cm-es. Az égetőtér mintegy 5 cm vastag, kerek, utólag beépített (tapasztott) lyukakkal tagolt rostélyja alatt két párhuzamosan futó, kitapasztott és kiégetett tüzelőcsatorna fut. Oldalfala mintegy 40 cm magasságig maradt meg, igen vékonyan kitapasztott, gyengén átégett. Eszerint a kemencét csak rövid ideig használták (ld. 31. kép).

A római korból egy kisebb méretű házát tártunk fel: többször megújított padlójához vegyesen őskori és római kori apró cserepeket, valamint kavicsdarabokat használtak fel. Ez a fajta padlóképzés meglehetősen egyedi a római kori házak esetében. A 2–3. századi telephez két kenyérsütő kemence, egy négyszögletes, sározott aljú építmény, valamint nagy kiterjedésű, É–D-i és K–Ny-i irányú árokrendszer és több tárológödör is tartozott. Az árkok lényegében a 2001–2002-ben feltárt terület teljes hosszában megtalálhatóak, az 1994–95. évi ásatás területére azonban nem terjedtek ki. A nem túl mély (az eredeti felszíntől mért legnagyobb mélységük nem haladja meg a 80 cm-t) árkok néhány esetben metszik egymást, ennek alapján több korszakot képviselnek, azonban egészében egy négyzethálós rendszert alkotnak. Mivel a római telep központja a feltárástól délre található, a kisszámú római objektum a telep külső, gazdasági részéhez tartozik. A terület legmélyebb részén egy 1,20 × 1,20 m-es négyszögletes, ácsolt deszkákkal kibélelt kutat találtunk; az ácsolaton belül 1-1 támasztóoszlop is volt a négy sarokban (165. kép). A deszkák és a támasztóoszlopok kocsányos tölgyből készültek. A fákat nem sugárirányban vágta ki, hanem a rönk félbevágása (hasítása?) során nyerték, ezért

dendrokronológiai vizsgálatra nem voltak alkalmasak. Annyit meg lehetett állapítani, hogy a fák, amelyekből készültek, azonos időpontban nőttek (a vizsgálatot Grynaeus András végezte el). A római telepen szórványként értéket (3–4. század) és egy bronzcsipeszt is találtunk.

A lelőhelyen először 2001-ben kerültek elő *Árpád-kori* települési objektumok. Néhány nagy, kerek tárolóverem mellett két érdekes objektumot is feltártunk. A nagy, kerek gödrök alján $0,5 \times 1$ m-es deszkaépítményt emeltek, melyet kívülről lapos kövekkel is megtámasztottak. Valószínűleg mindkettő kútként szolgált, azonban szokatlan, hogy a kiásott gödör méretéhez képest maga a deszkaépítmény kisméretű. A római és középkori eltérő talajvízszintre utal, hogy a középkori kutak alja jóval feljebb van, mint a rómaié, és jelenlegi aljuk nem is érte el a talajvízszintet. Az egyik kút deszkáinak dendrokronológiai vizsgálatakor összesen 218 éves adatsort lehetett rögzíteni. A kúthoz öreg, a mai átlagos vágásidőnél kétszer idősebb fák anyagát használták fel. Mivel a kút faanyagának Magyarországon nincsenek azonos egybevezethető mintái, ezért pontos korukat nem lehetett meghatározni.

A két, területében és szerkezetében összefüggő, illetve egymást kiegészítő balatonboglári lelőhely a tervezett M7-es autópálya megelőző régészeti feltárásainak sorában az egyik legnagyobb kiterjedésű lett. Jelentős új eredményeket hozott a korai vaskori Hallstatt-kultúra kései szakaszának és település-szerkezetének megismerésében, a rézkori – tűzdelt barázdadíszes kerámia körébe és a kostolaci kultúrába tartozó – sírok egy eddig alig ismert korszakot képviselnek, a késő bronzkori urnamezős kultúra kétféle települése a korszak telep kutatása számára nyújt új lehetőségeket.

165. kép
Római kori faszervezetes kút
a Berekre-dűlőből

AZ URNAMEZŐS KULTÚRA BRONZ ÉKSZEREI BALATONBOGLÁR-BEREKRE-DŰLŐ ÉS BALATONBOGLÁR-BORKOMBINÁT LELŐHELYEKRŐL HONTI SZILVIA

A tárgy neve: fibula (166. kép)

Anyaga: bronz

Rövid leírása: Egyrészes huzalfibula kör keresztmetszetű bronzhuzalból, korongos fejjel, hátát nyolcas alakban meghajlított hurkok díszítik.

Mérete: fibula teljes h.: 13,1 cm, korong átm.: 2,8 cm, hát h.: 8 cm, tű h.: 9,5 cm, huzal v.: 0,15–0,2 cm, tű v.: 0,3 cm

Lelőhelye: Balatonboglár-Borkombinát (M7/S-25)

Kora: késő bronzkor, idősebb urnamezős kultúra (HaA1)

Előkerülés helye: 271. objektum

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: 7.2/271.1.

166. kép

Az urnamezős kultúra
hurkos hátú fibulája

A tárgy neve: fibula (167. kép)

Anyaga: bronz

Rövid leírása: Sújtásos fibula kör keresztmetszetű bronzhuzalból, korongos fejjel, hátát pánttal hozzáerősített két-két kisebb korong díszíti. Tüje ragasztott.

Mérete: fibula teljes h.: 10 cm, korong átm.: 3,5, illetve 2,2–2,3 cm, hát h.: 5 cm, tű h.: 7 cm, huzal v.: 0,2–0,25 cm

Lelőhelye: Balatonboglár-Borkombinát (M7/S-25)

Kora: késő bronzkor, idősebb urnamezős kultúra (HaA1)

Előkerülés helye: 423. objektum

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: 7.2/423.1.

167. kép

Az urnamezős kultúra
sújtásos díszű fibulája

A tárgy neve: fibula (168. kép)

Anyaga: bronz

Rövid leírása: Egyrészes, lemezes hátú fibula. Ovális lemezzé kikalapált hátát egy-egy nyolcas hurok zárja. A poncolt díszítés hosszanti és keresztirányú, pontsorokkal kísért vonalakból áll. Túje túlnyúlik a kengyelen.

Mérete: fibula teljes h.: 6,4 cm, a pajzs mérete: 3,4 × 2,1 cm, huzal v.: 0,15 cm

Lelőhelye: Balatonboglár-Berekre-dűlő (M7/S-24)

Kora: késő bronzkor, idősebb urnamezős kultúra (HaA1)

Előkerülés helye: 215. objektum

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: 95/69.

168. kép

Az urnamezős kultúra
lemezes hátú fibulája

A tárgy neve: diadéma (169. kép)

Anyaga: bronz

Rövid leírása: Középső részén kiszélesedő, bronzból öntött, kör alakban meghajlított pánt vékony bordadísszel, a pánt végén felerősítésre szolgáló lyukkal. Egyik vége a lyuknál letörött.

Mérete: pánt sz.: 0,7–2,4 cm, átm.: 10,8 cm

Lelőhelye: Balatonboglár-Borkombinát (M7/S-25)

Kora: késő bronzkor, idősebb urnamezős kultúra (HaA1)

Előkerülés helye: 295. objektum

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: 7.2/295.1.

169. kép

Az urnamezős kultúra
bronzdiadémája

A balatonboglári Borkombinát melletti késő bronzkori telepen nagy számban kerültek elő különféle bronztárgyak, s két öntőminta-töredék azt mutatja, hogy ezeket vagy ezek egy részét helyben készítették. E tárgyak között ékszerek, ruhadíszek és eszközök egyaránt előfordulnak, jellegzetesek a tűk és a fibulák, emellett az itt bemutatandó diadémával is büszkélkedhetünk.

A megtalált ékszerek többsége a ruházatot rögzítő tű (ld. 160. kép). Ugyanilyen célra használták az e korban megjelenő fibulákat is, melyek jóval változatosabb kiképzést, díszítést tettek lehetővé. A szerkezetükben, használatukban a mai biztosítótűhöz hasonló fibulák fő alkotórészei a rugóban végződő tűszár és a rugóhoz csatlakozó, tűtartóban végződő felső rész. A felső rész az, ami a ruhán kívül is látszik, így ennek kialakítása igen változatos és díszített. A Kárpát-medencében egyrészes fibulákat készítettek, azaz a tű- és a felső rész a tűtartóval ugyanabból a bronzból készült.

A Borkombinát melletti lelőhelyen előkerült fibulák mindegyike drótfibula, azaz vékony, kör és négyzetes keresztmetszetű bronzhuzalból áll. Az alaptest egy darabból készült. A korong alakban felcsavart fejből a tűtartón keresztül indul az egyenes hát, amelyhez rugóval csatlakozik a tű – ilyen volt egy, a lelőhelyről korábban előkerült szórvány. Ezzel a típussal egyidősek azok a négy oldalkoronggal díszített fibulák, amilyenből Bogláron négy is előkerült; ennél az oldalkorongokat kis pánt kapcsolja a testhez (167. kép). A fibula kengyelét hullámosra hajlított drót is képezheti, mint az egyik boglári példányon, mely szokatlanul nagy méretű (166. kép). Hasonlóan készült a berekre-dűlői lemezes hátú fibula is: a vékony vonalakkal és pontsorokkal díszített lemezrész ugyanabból a drótból, kalapálással alakították ki (168. kép). Nemcsak fibulákat, hanem öntött bronztűket is használtak ruha összekapcsolására, ezeket a változatos fejkialakítással és poncolással egyaránt díszíthették.

Nem egyértelmű, hogy fejdíszként vagy hatalmi jelvényként szolgált-e az az egyedülálló bronzdiadéma, mely a 215. gödörből került elő (169. kép). Az öntött bronzpánt a homloki részen kiszélesedik, elkeskenyedő végeinél egy-egy lyuk mutatja a felerősítés helyét (ezen a részen az egyik vége letört). Körben a pánt szélén keskeny borda húzódik, más díszítést nem látunk rajta. Ennek alapján arra gondolhatnánk, hogy félkész darab, azonban már körben meghajlítva, tehát használatra szánt állapotban van, hiszen a díszítést csak az egyenes lemezre lehet felvinni. Mindössze 10 cm-es átmérője alapján homlokpántként nem, csak magasra tornyozott hajra erősítve viselhették. Az urnamezős kultúra telepünkkel egykorú kincsleleteiben talált diadémák, illetve töredékek (párhuzamos szélű) lemezből készültek és poncolt minta díszíti őket. Ezekről mind készítési módjában (öntött), mind formájában eltérő a balatonboglári diadéma. Hasonló, a homlokresznél kiszélesedő alakúak a boglárinál valamivel fiatalabb veleimi és sághegyi aranydiadémák, ám ezek is vékony lemezből készültek.

KELTA ZOMÁNCDÍSZES ÉS KORALL- BERAKÁOS FIBULÁK

NÉMETH PÉTER GERGELY

A tárgyak neve: fibula

Anyaguk: bronz

Rövid leírásuk: Egyedi díszítésű, töredékes ruhakapcsoló tűk, az egyik fibulán korabeli javítással.

Méretük: h.: 4,4 cm, sz.: 1 cm, m.: 0,7 cm (170. kép 1); h.: 5,3 cm, sz.: 1,4 cm, m.: 0,8 cm (170. kép 2)

Lelőhelyük: Balatonboglár-Berekre-dűlő (M7/S-24)

Koruk: késő vaskor, La Tène C és D időszak

Objektum: 153. és 350. ház

Órzási hely: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Gyarapodásinapló-szám: 95/71–72.

170. kép
Zománcberakásos és
koralldíszes kelta fibulák

A női és férfiviselethez egyaránt tartozó fibula a mindennapi viselet része volt. Egykori tulajdonosaik a túlvilági útra is magukkal vitték a ruhakapcsoló tűiket, így főleg sírokban találjuk meg ezeket. A kelta településeken aránylag ritkán kerülnek elő, inkább csak sérült darabokat találni. A zománcberakásos fibula rugója eltörött és a tűje is elveszett, a másik példánynál a fibula felső része levált, és még a kelta korban bronzdróttal rögzítették, többször áttekercselve a fibula testén. A javítás azonban nem volt sikeres, mert a két rész elmozdult, ezért a tárgyat eldobták.

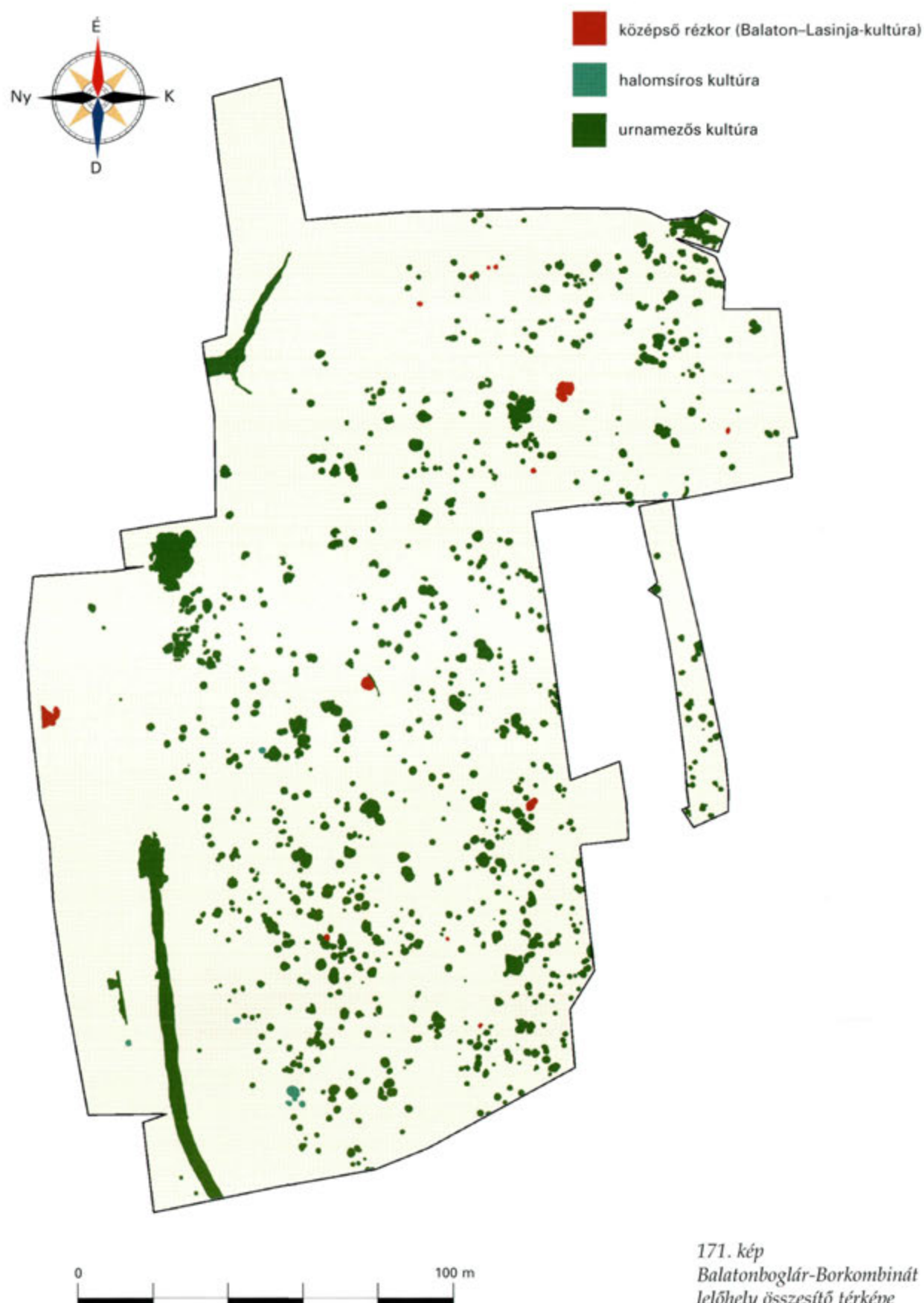
A zománc- és korallberakás kelta területen már Kr. e. 450 körül elterjed. Néha a két díszítési mód ugyanazon a tárgyon is előfordul. A viszonylag nehezebben beszerezhető korallt idővel kiszorítja a zománcozás. A nagyberki-szalacscai kelta központban fibuladíszítés nyersanyagaként szolgáló korallág került elő, valamint több fibula-öntőforma is, eszerint a balatonboglári fibulát is Szalacsán készíthették.

A zománcozással díszített tárgyaknál mélyített felületbe üvegolvadékot öntöttek, majd kihűlés után a felületet csiszolták. A balatonboglári fibulánál a mélyített felület előkészítése nem volt tökéletes (öntés előtt kis vájatokat kell

vésni a fémalapba, hogy a zománc egyenletesen szétterüljön), így a fibula vörös színű díszítése idővel kihullott. Nemcsak a zománcozás ment tönkre, hanem a fibula is eltört, így előfordulhat, hogy fizikai sérülés okozta a díszítés sérülését (170. kép 1).

A korallberakásos fibula a középső kelta korban (La Tène C) készült, de hosszú ideig megőrizték (ezt mutatja a korabeli javítás is), és a késő kelta korban (La Tène D) került a földbe. A másik ékszer a késő kelta időszak terméke, legjobb párhuzamai Magyarországtól délre, az egykori illír területekről ismertek (170. kép 2).

Mindkét fibulát házak feltöltődési rétegében (153. és 350. objektum), többször megújított padlójú épületek felső szintjében találtuk meg. Az a tény, hogy nem szemetesgödörbe kerültek vagy szórványként bukkantak fel, arra enged következtetni, hogy a sérült fibulákat egy darabig még őrizgették. A két tárgy töredékesen is megtartott valamit eredeti szépségéből.

171. kép
Balatonboglár-Borkombinát
lelőhely összesítő térképe

ORDACSEHI-KIS-TÖLTÉS

KULCSÁR GABRIELLA

A lelőhely neve: Ordacsehi-Kis-töltés (M7/S-26)

A feltárt terület nagysága: 21 500 m²

A feltárás ideje: 2001

Az előkerült objektumok száma: 559 objektum 752 stratigráfiai jelenséggel

A lelőhelyen megtalált korok: középső rézkor (Balaton–Lásinja-kultúra), kora bronzkor (Somogyvár–Vinkovci-kultúra, kisapostagi kultúra), középső bronzkor (dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája), késő bronzkor (urnamezős kultúra), kora vaskor (Hallstatt-kultúra), késő vaskor (La Tène C–D), római kor (2–3. század), népvándorláskor (germán időszak, kora avar kor [7. sz.]), Árpád-kor, középkor

Ásatásvezető: Kulcsár Gabriella

Előzetes közlések a lelőhelyről: Honti et al. 2002, 23–28.

A lelőhely Ordacsehi község É–ÉK-i határrészeiben, esős időben nehezen megközelíthető helyen található (172. kép). A Kis-töltésnek nevezett terület egy É–D-i irányban hosszan elnyúló földhát, melyet kelet felől a Jamai-patakot kísérő Berek, illetve a Bugaszegi-halastó, míg nyugat felől az Ordai-berekhez tartozó mocsaras völgyrész határol. A régészeti lelőhely a terepbejárási adatok alapján a földhát szinte teljes területére kiterjed, igaz, a leletek szóródása nem volt egyenletes. Az M7-es autópálya eredetileg kijelölt nyomvonalszakasza a dombvonulat északi peremét érintette egy közel 320–360 m hosszú és 60 m széles szakaszon. A feltárásokat a lelőhely dombháti szakaszán átfutó földúttól nyugat felé eső felületen kezdtük meg, mely a 2001. április végén ismert adatok alapján a feltárandó nyomvonalszakasz fele részének felelt meg (I. felület). 2001. június közepén, a nyomvonal módosítása miatt több más közeli lelőhellyel egyetemben az Ordacsehi-Kis-töltés lelőhelyen feltárható terület kiterjedése is megváltozott. Az új nyomvonal kb. 30 méterrel tolódott északi irányba, így a már megkezdett feltárások déli szélé nem esett az új nyomvonalba. Ennek értelmében a korábban tervezett feltárandó terület nagysága megnövekedett. A munkálatokat a módosítások

figyelembevételével a dombvonulat keleti felében folytattuk (II. felület), majd a nyugati oldalon (III. felület) fejeztük be.

A lelőhely K–Ny-i határait a dombvonulat aljában mai napig megfigyelhető vízjárta, mocsaras területek jelölték ki. Míg azonban a nyugati oldalon régészeti jelenségeket a ma, illetve különböző korszakokban vízjárta terület legszélén is megfigyelhettünk, addig a keleti oldalon a mocsaras terület vízszintje a régészeti korokban jóval magasabb volt a mainál, és emiatt a vízjárta-mocsaras berek a domb lejtőjének alsó harmadát nem tette tartós emberi megtelepedésre alkalmassá. Ugyancsak a keleti oldalon figyelhettünk meg egy, a domblejtő középvezetékén keresztülfutó széles, humusszal feltöltődött mélyedést, melyet több keskeny szondázás alapján egy, a kelta korszak vége és a középkor közötti időszakban feltöltődött természetes teraszként rekonstruálhattunk. Feltételezésünket a mai felszínen készített szintvonalas felmérés is alátámasztotta (173. kép).

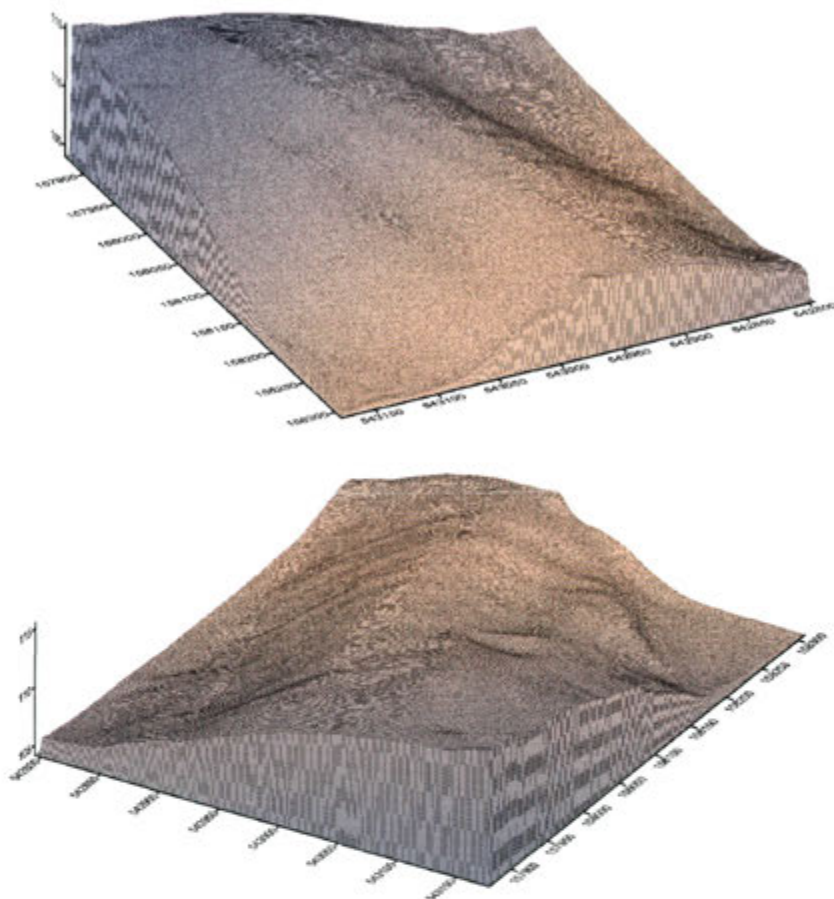
A lelőhely magasabb területein a humusréteg igen vékony (10–25 cm) volt, lefelé fokozatosan vastagodott, míg a lejtők aljában az eredeti felszínre ráterült mocsaras-fekete humusréteg vastagsága elérte a 80–100 cm-t is. A dombhát homokos-lösszös rétegeit lefelé agyagos föld váltotta fel. Az objektumok megfigyelését az alacsonyabb területeken megnehezítette, hogy a régészeti korokban időszakosan, különböző vastagságban iszapos hordalék rakódott le a felületen.

Általánosan igaz, hogy az intenzív megtelepedésre utaló nyomok a dombtetőn mutathatók ki. Némileg éghajlati és vízföldrajzi változásokat tük-

172. kép

A lelőhely részlete
(I. felület) légi felvételen

173. kép
A lelőhely terepmodellje

rözhöz, hogy a domb alját, a vizenyős terület peremét csak a kora bronzkor kezdetén, majd a kelta, római és korai népvándorláskorban használták. A lelőhely természetföldrajzi viszonyainak rekonstruálását segíti a szintvonalas helyszínrajz és a lelőhelyen (árkok, gödrök) vett talaj-, malakológiai és famin-ták elemzése (részletesebben ld. a környezetrégészeti és dendrokronológiai tanulmányokban 241. és 281. oldal).

A feltárt lelőhelyrészleten a legkorábbi időszakot egy, a középső rézkori *Balaton-Lasinja-kultúrához* sorolható temetkezés maradványai jelentik. A sír ovális gödre az egykor a dombtetőn álló késő Árpád-kori ház északkeleti sarkánál tűnt elő; a sírgödörben szétszórtan és bolygatottan egy gyermek koponya- és vázcsontjainak törmelékes maradványait figyeltük meg. A töredékes koponyacsontok közelében egy kettős kónikus tál és egy szintén kettős kónikus testű, füles bögre feküdt (174. kép). A mellékletek alapján a sírt a Balaton-Lasinja-kultúra dunántúli, eddig ritkán megfigyelt hiteles temetkezéseinek sorába illeszthetjük. Lelőhelyünkön a kultúra megtelepedésére utaló további nyomokat nem találtunk. A földhát nem kutatott területén azonban valószínűsíthető a kultúra települése, és a közeli Ordacsehi-Csereföld és Balatonboglár-Berekre-dűlő lelőhelyeken feltárt kisebb településrészletek is arra utalnak, hogy a középső rézkor időszakában a Berek menti dombvonulatok lakottak voltak.

A bronzkor kezdetén a földhát nyugati lejtőjén, különösen a mocsaras, vízjárta mélyebb területek partvonulatán mutathatók ki a *Somogyvár-Vinkovci-kultúra* szórványos nyomai. A feltárás során megfigyelhettük, hogy a vízszint ekkor alacsonyabb lehetett, és a kultúra következetesen ragaszkodott a mélyebben fekvő területhez. Egy-két jól körülhatárolható, mélyebb, hengeres oldalfalú gödörtől eltekintve jellemzően a domb nyugati lejtőjének alján sza-

174. kép
Középső rézkori temetkezés
mellékletei

bálytalan alakú, sekély foltok jelzik egy kisebb közösség megtelepedését. A korszak tárgyi hagyatéka a későbbi korokban többszörösen vízjárta mélyedésekben kialakuló vizes-agyagos földben nagyon rossz állapotban maradt meg. Szintén a bronzkor korai időszakát képviselhetik az ugyanebben a körzetben feltárt kisebb-nagyobb gödrök is, de ezek jellegtelen, megkopott felületű leletanyaga közelebbi kulturális meghatározást ma már nem tesz lehetővé.

A kora bronzkor vége felé megjelenő *kisapostagi kultúra* kisebb településére a nyugati mocsárvidéktől kissé eltávolodva a földhát nyugati lejtőjén bukkantunk, de szórványosan a dombtetőn és a keleti lejtőn is előfordultak nyomai. A kerek, méhkas alakú vagy éppen sekély gödrök néhány kisebb csoportban vagy egymástól távol, elkülönülve találhatók meg. Az egyik méhkas alakú gödörben némi kerámiatöredék és állatcsont mellett több száz mocsári csigát raktároztak el egykor. Ezt a jelenséget a kultúra több településén is megfigyelték már – a raktározás oka talán a kerámia díszítésével függhet össze. E népesség fazekasai az edények felületébe mélyített díszítőmintákat mésszel töltötték ki, amit a porrá tört csigaházakból nyerhettek. Ugyanakkor e csigák ehetőek, emberi fogyasztásra is alkalmasak, emiatt feltehetően fontos táplálékkiegészítő forrásként is szolgáltak. Kiegészíthető edényeket (fazék, csupor, füles bögre) meglepő módon nem a mélyebb gödrök, hanem néhány sekély gödöralj rejtett magában. A szomszédos dombokon a kultúra kisebb településrészei (Balatonboglár-Berekre-dűlő), csontvázas és hamvasztásos temetkezései is előkerültek (Ordacsehi-Csereföld). A lelőhelyünkön feltárt két melléklet nélkül csontvázas temetkezés szintén a kora bronzkor (esetleg a rézkor) emléke lehet.

A középső bronzkor időszakába vezetnek át az ún. *késő kisapostagi-korai mészbetétes fázis* kis településének leletei. A nyugati lejtőn és a földhát közép-vonalában egymás közelében közel tíz sekély és méhkas alakú gödörben találtuk meg ennek az átmeneti fázisnak a kerámialeleteit. Az *észak-dunántúli mészbetétes kerámia kultúrájának* klasszikus időszakát ugyanezen a területen, kevésbé koncentrálódva, hasonló jellegű és számú objektumból ismertük meg. A főző- és tárolóedények töredékei mellett egy finom, vékony falú, díszített kis bögre (ld. 18. kép) és egy öntőforma sajnos jellegtelen töredéke említhető meg a viszonylag szegényes leletanyagból.

175. kép
Késő bronzkori áldozati gödör

A bronzkor végén az urnamezős kultúra jelenik meg a dombon. A korszak jelenségeit szinte a teljes feltárt területen megtaláljuk, gyakoribbak a dombtetőn, de a lejtőkön és egészen a vízjárta terület szélén is előfordulnak nyomai. A települést számos réteges betöltésű, leletekben gazdag, kerek, méhkas alakú és több sekélyebb gödör jelzi. Egy kisebb méhkas alakú gödörben egy hatalmas, faragatlan kő feküdt, ugyaninnen egy gömbös fejű bronztű is előkerült. A dombtetőn található viszonylag gazdagabb leletanyagú objektumok sorába tartozik egy áldozati gödör is, melybe felkötött alsó lábszárral egy 34–40 év közötti asszonyt temettek el (175. kép). A megtelepedésre kevésbé használt keleti lejtőn egy délkelet felől fűtött, kitűnő állapotban megmaradt kemencét találtunk. A sütőfelület alapozásául egy nagyobb, bordadíszes tárolóedény töredékeit használták fel. Szerény leletanyaga alapján feltehetően e korszakhoz sorolható többek között egy égett agyaghehézekkel telezsúfolt gödör és egy, a nyugati mocsárszárlán kialakított nagyméretű ovális építmény is.

A kora vaskori Hallstatt-kultúra településének maradványait elsősorban kisebb-nagyobb tárológödörök és néhány négyszögletes, 2 × 2 m-es nagyságú, kissé földbe mélyített padlójú épület jelenti. A gödörökbe néhány esetben kutyákat temettek. Ezen időszak egyik kiemelkedő lelete egy épen a földbe helyezett tárolóedény. A fazekak, tálak, hombárok töredékei mellett egy bütyökfogós fedő (176. kép) és egy plasztikus fültöredék említhető meg a leletanyagból.

A feltárt terület meghatározó jelensége a módosított nyomvonalszakasz középvezetékében, K–Ny-i irányban végigfutó kettős árok volt (177. kép). A 3–4 m széles árkok enyhén észak felé ívelődve a földhátat körülölelő mocsaras területbe futottak bele. Mélységük a dombtetőn elérte a 1,5–2 m-t, ami a lejtőkön fokozatosan 20–30 cm-re csökkent. A nyugati oldalon sikerült megfigyelni az árkok végvonalát, a keleti oldalon azonban egy mára már kiszáradt mocsár vastag, fekete feltöltődési rétege „nyelte el” az árkok követhető nyomait. A meredek, közel V keresztmetszetű árkok ívelődéséből arra következtetünk, hogy azok a dombvonulat északi csücskét választották el a délebbi területtől. A kitermelt földből emelt földsánc nyomait nem lehetett megfigyelni. A belső, északi árok vonalát a dombtetőn egy közel 4 méter széles „bejárat” rész (kapu?) szakította meg, míg a külső, déli árok vonala folyamatos volt.

176. kép
Kora vaskori díszített
edényfedő

177. kép
A lelőhelyen átfutó kettős
árok részlete

Az északi, belső árok alsó betöltésében égett faszerkezet nyomait, illetve termésköveket figyeltünk meg, melyek az árok védelmi szerepére utalhatnak. A külső árokban nem voltak hasonló nyomok. A két főárhoztól délre, azokkal párhuzamosan két keskenyebb, sekélyebb árok vonalát tártuk fel (ezek folytatását a keleti felületen a nyomvonal-módosítás miatt már nem tudtuk megismerni). Az árkok feladata (védelem, a település belső tagolása, praktikus okok) egyelőre nem tisztázott. Hasonlóan bizonytalan az árokrendszer pontos keletkezése is. Az árkok alsó betöltésében szórványos leletanyag volt, mely az urnamezős és Hallstatt-kultúra időszakába kelezhető. Az árkok második betöltődési szakaszát csak a dombtetőn sikerült megfigyelni, ahol is 20–30 méter hosszan, közel egy méter vastag rétegben középső kelta kori (La Tène C), hamus-égett, igen leletgazdag feltöltődés volt megfigyelhető. A külső árok vonalára pedig egy középső kelta kori edényégető műhely épült. A dombtető kora és késő Árpád-kori lakosainak építményei, házai, kemencéi is jórészt az árkok vonalán koncentráálódtak: így pl. egy alig 20 m²-es felületen 16, négy-öt sorban több borkorba rendeződő kemencéből álló műhely maradványait tártuk fel. A különböző korszakok települési objektumai az árkokon kívül és belül egyaránt megtalálhatóak. A leletanyag részletes elemzése remélhetőleg választ ad a lelőhely egyik kulcskérdésére: az árkok kelezésére, továbbá segíthet a település szerkezetének és az árkok szerepének megértésében is. Egyelőre annyit állapíthatunk meg, hogy a jelentős munkát igénylő árokrendszer az urnamezős kultúra életének vége és a középső kelta időszak közötti korszakban alakították ki.

A kettős árok történetének végső fázisát a dombtetőn, a belső, északi árok betöltésében megfigyelt középső kelta kori (La Tène C) hulladékréteg jelzi; emellett kisebb intenzitással, de az árkok teljes szakaszán, azok legfelső betöltésében megfigyelhetőek voltak a kelta leletek. A késő vaskori megtelepedés talán legszebb emléke az a kiterjedt, több, rostélyos szerkezetű edényégető kemencéből álló, középső kelta kori műhely, melynek maradványait szintén az ekkorra már jócskán betöltődött külső, déli árkon tártuk fel. Az edényégető műhelyben egy nagyobb, ovális munkagödörhöz patkó alakú, tapasztott felületű kemence, egy nagyobb kétosztatú, két fűtőjáratos, rostélyos kemence, továbbá edénytöredékekkel teli hulladékgödör csatlakozott. Az árok közeli szakaszán további három tapasztott felületű égetőkemence és műhelygödör együttese került elő. Az egyedüli megmaradt rostélyos kemence mellett további rostélyos szerkezetű kemencék összetört maradványait is ugyanezen a szűk területen belül figyelhettük meg. Az edényégető műhelykörzeten kívül, az árkok vonalától északra és délre, lekerekített sarkú, téglalap alakú, földbe mélyített alapú, cölöpszerkezetes házakat és kisebb-nagyobb tárológödröket figyeltünk meg. Az egyik, réteges betöltésű gödörben plasztikus svasztikadíszes kis fazék oldaltöredékei is előkerültek.

Ugyancsak a kelta korra, annak is inkább a középső időszakra (La Tène C) utal a lelőhely nyugati oldalán, a domb aljában megjelenő szabályos kerek gödrökből álló sor. A két sorba rendeződő 12, illetve 6 nagyobb kerek gödör mélysége átlagosan 1–1,5 m volt, és a gödrök alján már megjelent a talajvíz is. A gödrök középső része jobban lemélyült; a konkrét példák alapján e gödrök alapvető funkciója a víznyerés lehetett. Ennek céljából a kevésbé jól kiépített egyszerű földkutak mellett köves víztisztító réteggel bíró kutakat és négyszögletes ácsolt faszerkezetes, köves kutakat is megfigyeltünk (178–179. kép). A víznyerők és kutak kulturális meghatározását a szerény leletanyag nagyon megnehezítette. Ezért több esetben is csak az itt talált faszerkezetek természet-tudományos vizsgálatától várhattunk segítséget. A faszerkezetek dendrokronológiai vizsgálatát Grynaeus András végezte el. Eredményei alapján a vizsgálható kutak faszerkezetének alapanyaga a kocsányos tölgy volt; az egyik kút esetében a fát legkorábban Kr. e. 195-ben, míg másik két esetben Kr. e. 290-ben, illetve Kr. e. 295-ben vághatták ki (részletesen ld. a dendrokronológiai

tanulmányban, 284. oldal). E dátumok alapján az elsőként létesült kutak kora (La Tène B korszak) megelőzi a tárgyi leletanyagból ismert legkorábbi kelta kori leletek (La Tène C) korát, így a leletanyag részletes elemzése adhat csak végleges pontos választ a kelta kori település belső kronológiai kérdéseire.

A római kort a dombtetőn néhány tárológödör képviseli. A kis település leletanyaga meglehetősen szegényes. Ebbe a korszakba sorolunk egy tegulaalapozású kemencét a hozzá tartozó műhelygödörrel, továbbá egy füstölőlyukkal együtt megfigyelt füstölögödört is.

178–179. kép
Fa- és kőszerkezetes
(544. objektum), illetve
kőszerkezetes kelta kori
kút (536. objektum)

180. kép
Prágai típusú edény

181. kép
Árpád-kori fazék

A késő római időszak és az azt követő évszázad régészeti nyomait is megtalálhatjuk a Kis-töltésen. Lehetséges, hogy már a 4. század végén, illetve az 5. század elején számolhatunk egy kisebb germán közösség megjelenésével. Erre néhány gödör és az ezek egyikéből előkerült ékvéséses díszű bronz övdísz utalhat (ld. 39. kép). Az 5–6. században a dombtetőn egy kisebb falu házai épültek fel. Az ÉK–DNY-i irányú sorba rendezett, 4–5, földbe mélyített alapú, lekerekített sarkú, téglalap alakú ház rövidebb oldalain 3–3 tetőtartó faoszlopot ástak le. A leletek között besimított zezzugvonalas díszű, éles profilú edény, benyomott kettős pontsorról díszített kis pohár, besimított hálómintás edény és kézzel formált fazék töredékei mellett fontos kiemelni egy bepecsételéssel díszített edény apró oldaltöredékét is.

Feltehetően szintén a korai népvándorlás kori germán korszakot képviseli négy, részben kirabolt, K–Ny-i és Ny–K-i irányítású csontvázas temetkezés is. A sírok a nyugati lejtőn egymástól távol, párosával kerültek elő. Az északi páros közül a mélyebbre ástott, Ny–K-i irányú temetkezés kirabolt, bolygatott volt. A fiatal, erősen torzított koponyájú nő eredeti viseleti tárgyai közül néhány apró gyöngy és egy pántos ezüstgyűrű töredéke maradt meg. A mellette fekvő, fele akkora mélységben eltemetett, K–Ny-i irányítású, idősebb női halott csontváza tökéletes épségben maradt meg, és látszólag semmilyen melléklete nem volt. A sír földjéből vett minta átszapolása során azonban közel 300 kisméretű, kék és sárga pasztyagyöngyöt találtunk. Délebbre, a domb aljában megtalált páros közül mindkettő Ny–K-i irányítású volt. Az egyik egy mellékletek nélkül eltemetett, szintén torzított koponyájú gyermek sírja volt. A mellette fekvő idősebb, torzított koponyájú felnőtt férfit fakoporsóban helyezték a sírgödörbe; a halott medencéje mellett egy bronz szőröcsipesz és egy nyeles vaskés volt, a lábainál bolygatás nyomait észleltük.

A népvándorláskor későbbi századaiban az *avarok* korai, 6. század végi–7. század eleji megtelepedését néhány gödör jelzi. Ezek jellegzetes korai avar korú kerámiatöredékei között nyugati szláv kapcsolatokra utaló ún. prágai típusú fazék töredékei is megjelennek (180. kép).

A lelőhelyen újabb jelentős megtelepedésre az *Árpád-korban* (181. kép) került sor. A település maradványait földbe mélyített padlójú, lekerekített téglalap alakú, oszlopszerkezetes házak és a hozzájuk csatlakozó külső kemencék, továbbá hulladékgödrök jelentik. A többszörösen megújított, kerámia- (pl. cserépbogrács-) és salaktöredékekkel alapozott sütőfelületű kemencék ritkábban egyesével, általában 2–3–5 tagú kemenceblokkokat alkotva jelentek meg elsősorban a dombtetőn; a feltárt falurészen közel 60 kemence maradványait találtuk meg. Az Árpád-kori és késő középkori települések szerkezetének és időtartamának rekonstruálására a leletanyag pontosabb elemzése után lesz lehetőség.

KELTA EDÉNYÉGETŐ KEMENCE

HORVÁTH FRIDERIKA

A lelőhely neve: Ordacsehi-Kis-töltés (M7/S-26)

Az objektumok száma: 46/66 (rostélyos kemence), 27/36 (munkagödör), 32/50 (hulladékgödör)

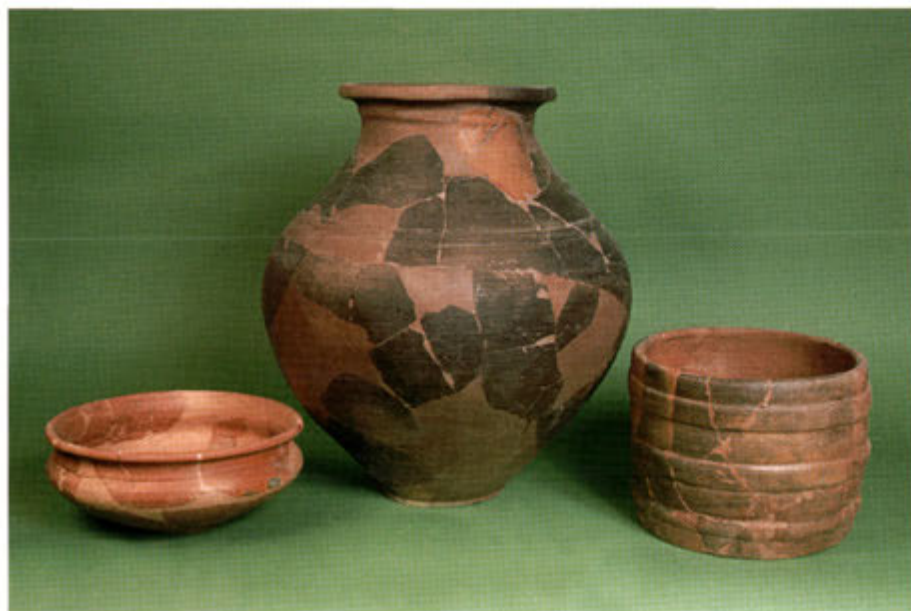
Kora: késő vaskor (La Tène C időszak)

A környező mocsaras területből lankásan kiemelkedő Ordacsehi-Kis-töltés lelőhely központi dombvonulatát 2001 tavaszán már csak igen kevés termőföld borította. A régészeti jelenségeket fedő vékony humuszréteg eltávolítása ezért fokozott óvatosságot kívánt. A földmunkagépek gyorsan halad-

tak, s bár azt gondoltuk, hogy megfelelő mélységben követjük az egykori települések nyomait, egy hirtelen előtűnő, vörösre égett folt rácáfolt erre. Így finomabb eszközökkel folytattuk a bontást, és hamarosan egy rostélyos szerkezetű edényégető kemence kerámiatöredékekkel fedett maradványai bontakoztak ki előttünk. A kemencét egykor a hozzá észak felől csatlakozó munkagödörből (27/36. objektum) két, tapasztott agyagfallal egymástól elválasztott tűzelőnyíláson át fűtötték. Az égetőkemence rostélyos szerkezetét is két félre osztva építették fel, és a rostélyt egyszer meg is újították. A nagyobb ovális munkagödör mellett a kemence közvetlen közelébe egy kisebb kerek gödröt is ástak (32/50. objektum), melybe egy sikertelen kerámiaégetés maradványai kerültek bele. Későbbi az is kiderült, hogy a Kis-töltésen Ny–K-i irányban átfutó, feltehetően kora vaskori mély árok dombtetőn áthaladó szakaszán a kelta időszakban egy több kemencéből és a hozzájuk tartozó munkagödrökből álló kisebb műhelykörzetet alakítottak ki a település lakói. Erre jó példa, hogy a rostélyos kemence fűtőnyílásai előtt, kissé mélyebben egy patkó alakú, tapasztott égetőfelületű kemencét építettek (31/49. objektum). A szomszédos Ordacsehi-Csereföld és Balatonboglár-Berekre-dűlő lelőhelyeken hasonló rostélyos szerkezetű kemencék kerültek elő.

A fazekaskemencék a kerámiagyártás szinte kizárólagos, régészetileg megragadható bizonyítékai. A rostélyos, kettős tűzcsatornájú kemencék a korongolás technológiájának elterjedésével, feltehetően a kora La Tène időszakban jelennek meg, használatuk régészetileg a La Tène C időszakból több helyről is igazolt.

Az ordacsehi leletanyagot átvizsgálva azt a megállapítást tehetjük, hogy a fenti kemencét egyidejűleg többfajta anyagi minőségű és típusú edény kiégetésére használták (182. kép). A kemencéhez tartozó objektumok kerámia-típusai között egyaránt előfordulnak a magas (fésűs díszű grafitos fazekak, kihajló peremű urnák, hordó alakú tárolóedények) és a széles formák (kihajló peremű, kettős kónikus tálak és behúzott dudorperemű, mély tálak). Az egyes típusokon belül a cserépanyag gazdag, változatos képet mutat, egyedi formaként megjelenik közöttük a bordákkal tagolt oldalfalú szitula is. Az edények egy részén, formától függetlenül, a felületet részlegesen fedő fekete színű gyanta-, illetve grafitbevonat maradványa figyelhető meg. A fenti kemenceanyag számos darabján az égetési folyamat hibájának eredményeként jellegzetes rontási hibák jelentkeznek, mint a felület felhólyagosodása és megrepedezése.

182. kép
Edények a kelta kori
edényégető kemencéből

A kihajló peremű urnák, a kettős kónikus és a behúzott peremű, mély tálak nagy száma arra utal, hogy egy, a közelben lévő fazekastelep elsősorban ezek gyártására specializálódott, az egyéb formák mennyisége ezekhez képest csekély. Közülük az ún. dudorperemű, mély tálak a hazai leletanyagban az egyéb tálformákkal szemben ritkábban található meg, a fenti kemenceanyagra jellemző nagyszámú előfordulásuk mindenképpen figyelemre méltó.

Formai párhuzam nélküli és a kemence anyagában egyedi darabnak számít az a hengeres formájú agyagszitula, amelynek függőleges oldalfalát abroncsszerűen hármassal, széles bordázat díszíti. Darabunkhoz formailag legközelebb a bronzból készült, etruszk eredetűnek tekintett, ráfos edények (*cisták*) állnak (Magyarkeresztes, Kurd), melyeknek a Hallstatt-kori leletanyagokban agyagból gyártott prototípusaik is ismertek. Mozsolics Amália a magyarkeresztesi példányt a kísérőleletek alapján a kelta megtelepedés korszakára keltezi, amit a Hallstatt és a korai La Tène hatások együttesen jellemeznek. Az ordacsehi edény, anyagában és felületi jellegében, megegyezik a fazekaskemence többi töredékével, ezekkel egykorúnak, a középső La Tène-korszak edényének kell tekintenünk. Méretei alapján (perem átm.: 24 cm, talp átm.: 22,5 cm, m.: 19,5 cm) teljes egészében megfelel a bronzból készült cisztáknál mért értékeknek. Bár ezek a fenti kemence korát megelőző időszakhoz tartoznak, feltételezhetjük, hogy a tárgyalt szitula készítésekor is egy hasonló bronzedényt használhattak előképként.

A leletanyag elemzését összegezve megállapíthatjuk, hogy a fenti fazekaskemencét és a munkagödröket a napvilágra került edények a La Tène C periódusra kelteznek, ugyanakkor – mivel a formák többsége az egész középső La Tène-időszakban használatban maradt – szűkebb időhatárok megadására a kerámiaanyag nem nyújt lehetőséget. A kemencét használó ordacsehi fazekasműhely edényei a Közép- és Dél-Dunántúlon többek között a balatonboglári, a magyarszerdahelyi, a rezi-rezicséri és a vonyarcvashegyi temetők anyagával tekinthetők egyidejűnek.

183. kép
Ordacsehi-Kis-töltés
lelőhely összesítő térképe

ORDACSEHI-CSEREFÖLD

GALLINA ZSOLT–MOLNÁR ISTVÁN–SOMOGYI KRISZTINA

A lelőhely neve: Ordacsehi-Csereföld (M7/S-27)

A feltárt terület nagysága: 21 850 m²

A feltárás ideje: 2000–2001

Az előkerült objektumok száma: 584

A lelőhelyen megtalált korok: középső rézkor (Balaton–Lásinja-kultúra), kora bronzkor (kisapostagi kultúra), késő bronzkor (halomsíros kultúra), kelta (La Tène C–D), római kor (2–3. század), népvándorlaskor (4–5. század), Árpád-kor

Ásatásvezető: Gallina Zsolt–Somogyi Krisztina

Közlemények a lelőhelyről: Honti et al. 2002, 20–22.

Ordacsehi-Csereföld a falutól északkeletre 2 km-re, a bekötőúttól keletre 1 km-re található egy ÉNy–DK-i irányú dombon (184. kép). A nyugat felől szomszédos Bugaszegetől erdősáv, a keleti Kis-töltés nevű határrésztől vízfolyás választja el. A lelőhely középső harmada kiemelkedik, ahol egy É–D-i irányú dombhát húzódik. Nyugati harmada enyhén nyugat felé lejt, ennek közepén egy ívelt mélyedésben nagyméretű agyaglencse húzódott, amelyet az előzetes archeomágneses vizsgálat (Pusztai Sándor munkája) is kimutatott.

A feltárást megelőző terepbejárás leletanyaga alapján őskori és Árpád-kori–középkori telep maradványára lehetett számítani a lelőhelyen. A szórva-nyosan jelentkező felszíni leletek miatt eredetileg kb. 20 méter szélességű szondával kezdtük a munkát. A régészeti jelenségek azonban az egész szakaszon sűrűn jelentkezték, így a feltárást kiterjesztettük a teljes nyomvonalszakaszra, amelynek során 40–55 m szélességben, 400 m hosszan kutattuk meg a lelőhelyet (200. kép). Több mint két hektáron hét régészeti korszakból származó 584 objektumot tártunk fel.

A legkorábbi korszakot a középső rézkori *Balaton–Lásinja-kultúra* öt gödre képviselte, túlnyomórészt a terület keleti, patakhöz közeli részén. Kevés és gyengén kiégetett kerámiát tartalmaztak, többek között kettős kónikus és csőtalpas tálak töredékeit.

Különösen fontosnak bizonyult a kora bronzkor végére keltezhető *kisapostagi kultúra* kettős rítusú temetője. Ugyanis itt mind a csontvázas, mind a hamvasztásos rítusú sírok csak a kultúra jellegzetes edényeit tartalmazták, azaz jól keltezhetőek voltak. Így egyértelművé vált, hogy a kisapostagi népesség egyidejűleg alkalmazta mindkét temetkezési módot. Hasonlóan kettős rítusú temetőt a térségben eddig csupán Ordacsehi-Major lelőhelyről ismerünk, ott azonban csak a hamvasztásos temetkezéseket lehetett biztosan keltezni; a melléklet nélküli csontvázas sírokról csak feltételezték, hogy ugyanahhoz a közösséghez tartoztak. Csontvázas rítusú sírok kerültek elő a közeli Balatonboglár-Berekre-dűlőben és Balatonlelle-Kenderföldön is. Csereföldön a temetkezések a lelőhely középső részén található kiemelkedés tetején helyezkedtek el, azzal megegyező, ÉNy-DK-i irányban elnyúló ellipszis alakban, egymástól viszonylag kis távolságban. Feltehetően a sekélyen beásott, hamvasztásos rítusú sírok közül néhányat a szántás, a földmunkák már teljesen elpusztítottak. Összesen 12 hamvasztásos és 3 csontvázas sírt tártunk fel. A hamvasztásos rítusúak közül az urnás temetkezések vannak többségben. Ilyenkor a máglyáról összeszedett hamvakat, valamint a holttesttel együtt elégetett viseleti és használati tárgyak maradványát egy nagyobb méretű urnában gyűjtötték össze. A legtöbb sírban (56., 83., 118., 120., 423., 517. sírok) csak a hamvakat tartalmazó urna állt. A legépebb és legösszetettebb az 54. temetkezés, amelyben az urnára egy lefelé fordított fazekat borítottak, melléjük két, valószínűleg a máglyán megégett bögrét tettek szintén szájjal lefelé (185–186. kép). Az urnában a hamvakon kívül egy hegyesedő végű réztárgy töredékét találtuk. A szórt hamvasztásos rítusnak – amikor a sírgödörben elszórt hamvakra kerültek az edények – két példája akadt a temetőben (57. és 403. sír). A 134. sírban egyetlen földbe ásott bögrét találtunk, amely nem tartalmazott hamvakat, csak egy réz lemezcsövecskét. Véleményünk szerint ez a temető délkeleti legszélső temetkezése. Az öt hamvasztásos rítusú sír eddigi vizsgálatok alapján 23 és 60 év közötti nők és férfiak csontmaradványait tartalmazta (bővebben ld. az embertani tanulmányban, 313. oldal). A három csontvázas temetkezés (385., 400., 404. sírok) az ellipszis alakú sírsor nyugati ívének közepén helyezkedett el. Ezek – a 403. számú szórt hamvasztásos sírral együtt – a többi temetkezésnél mélyebben kerültek elő. A halottakat különböző

184. kép

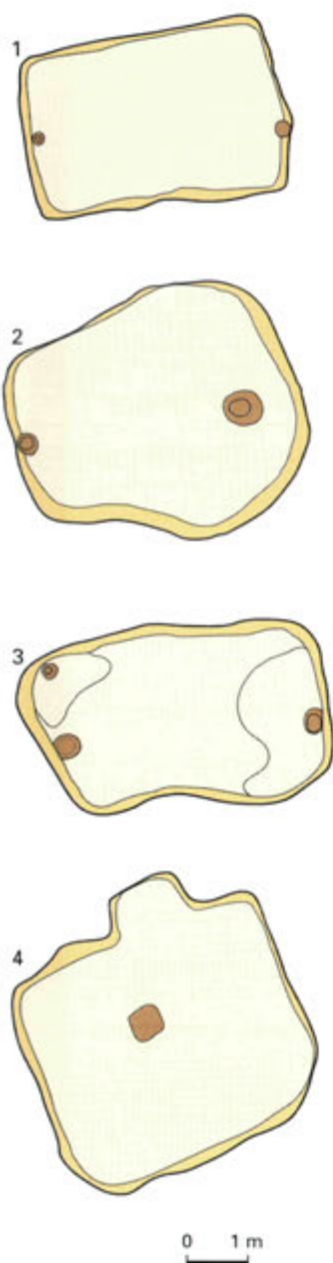
A lelőhely légi felvételen

irányítással (KDK–NyÉNy, ÉÉK–DDNy), eltérő mértékben zsugorítva, bal oldalukra fektetve temették el. Az őskori népeknél szokásos módon mindegyik sírban volt melléklet vagy valamilyen viseleti tárgy, amelyekkel felruházták a halottat a túlvilági életre. A 385. sírban egy 8-10 éves gyermek feküdt. Halántéka tájékán egy-egy rézhuzalból készült, visszahajlított végű hajkarikát viselt, egy harmadik a derék környékén a gerincoszlop mögött került elő a felszedéskor. Utóbbi a copfot díszíthette, talán szalagra, zsinórra(?) felerősítve. Karja és felsőteste között kis bögre feküdt. A 400. sírban egy 48-57 éves nő nyugodott. Fején réz lemezcsövecskékkel díszített fejdísszel, az előzőekhez hasonló típusú réz hajkarikával és bögrével temették el (*ld.* 195–197. *kép*; viseletéről részletesen *ld.* kiegészítő tanulmányunkat). A 404. sír egy 31-40 éves nő nyughelye volt, aki egy alacsony termetű, rövid fejű (planoccipitális brachykran) típus képviselője lehetett. Ez a törékenyebb testalkatú (*gracilis*) típus volt jellemző a helyi, Kárpát-medencei lakosságra. Egy apró, rézásvánnyal színezett üveg- (vagy üvegpaszta) gyöngy és öt fosszilis *Dentalium*

185–186. kép
A kispostagi kultúra 54.
számú urnás temetkezésének
feltárása és a sír restaurált
edényei

187. kép
Kelta épülettípusok
(330., 238., 270., 80.
objektum)

csiga-függő voltak a díszei. Utóbbiakat váltakozó függőleges-vízszintes rendben fűzték fel, ahogy ezt Héra Zoltán a kopásnyomok alapján kimutatta. A különböző rítusú temetkezésekben megtalálható volt a jellegzetes, egyfülű, tölcséres peremű bögre. Ennek peremét, fülét és nyaki törésvonalát úgy díszítették, hogy egy fonállal, állatszörrel körbetekert pálcikát vagy állatcsontot körben az agyagba nyomkodták, majd e mélyedéseket mésszel – összetört csiga-, esetleg kagylóhéjak anyagával – töltötték ki (ld. 185., 194. kép). A kerámia alapján az elhunytakat a kisapostagi kultúra ugyanazon időszakában temették el. Az ide temetkező lakosság feltehetően a szomszédos dombon lévő, Ordacsehi-Bugaszezen feltárt településen élte mindennapjait.

A halomsíros kultúra időszakában történt megtelepedés nyomát csak két gödör őrizte meg, amelyek azonban meglehetősen nagy mennyiségű háztartási hulladékot tartalmaztak, így mészbetétes, vonalpárok között pontsorral díszített tárolóedények, nyomott gömbös testű, apró bütykös bögrék, nyelvszerűen kihúzott peremű tálak, ujjbenyomkodásos bordadíszes fazekak töredékeit.

A második legnagyobb településrészlet a *kelta kor* középső és kései szakaszából (más néven a La Tène-kultúra C–D periódusából), a Kr. e. 3. század eleje és a Kr. u. 1. század közepe közötti időszakból származik. A faluból 26 épületet tártunk fel. Alaprajzuk alapvetően egy hossznegyszög alaprajzú, földbe mélyített alapsémára vezethető vissza. Rendszerint Ny–K-i vagy DNy–ÉK-i irányú hossz tengellyel építették meg azokat. A tüzelőberendezés megléte, illetve hiánya alapján lehet elkülöníteni a lakóházakat és a gazdasági jellegű épületeket.

A tüzelőberendezéssel nem rendelkező építményeken belül több típust különböztethetünk meg elsősorban a cölöpszerkezet, illetve az alaprajz, bejárat alapján. Többségükben döngölt vagy keményre lejár padlót figyeltünk meg. Egy-két esetben a padlót kétszer is megújították. 1) A kelta korszakra leginkább jellemző típust azok a lekerekített téglalap alaprajzú épületek alkotják, amelyek tetőszerkezetét a rövidebb oldal közepére állított egy-egy ágasfa tartotta (187. kép 1). Az altalajba 30–50 cm-re mélyedő 330. és 179. objektumok hosszúsága 3,7–4,3 m, szélessége 2,3–3,2 m között váltakozott. Az 503. számú építmény alaprajza kissé eltért, négyzet alakú volt. 2) Az előzőeknél nagyobb és mélyebb, földbe mélyített építmények közös vonása, hogy bejáratukat egy csapott padkával a DK-i vagy a DNy-i sarokban alakították ki, amely túlnyúlt a déli oldal vonalánál (439., 477., 161., 238. objektum; 187. kép 2). A 158. objektum esetében eltérést jelentett, hogy egy padka húzó-dott végig a déli hosszanti oldalon, a cölöpök pedig erősen belemélyedtek a két rövidebb oldal falába. 3) A 66., 270., 524., 543. számú épületeket a 2. típustól az különbözteti meg, hogy a két vagy három, hossz tengelyre illeszkedő ágasfán kívül a hosszanti oldalak mellett is találunk egy, két vagy öt cölöphelyet (187. kép 3). Ezek bélésre vagy oldalszelemenés megoldásra, esetleg koszorúfás tetőzetre utalnak. 4) Mindhárom típusnak létezett cölöp nélküli formája (42., 116., 159., 536. objektum). 5) Az 536., inkább négyzetes alapterületű építmény egyedülálló a lelőhelyen, ugyanis a nyugati oldal kivételével kerek és négyzet alakú karólyukak helyezkedtek el oldalai közelében, amelyek a béléstartó cölöpök, esetleg valamilyen belső berendezési elem, esetleg szövőszék nyomai lehettek. 6) A következő típus jellegzetessége a közepén található cölöphely, amely négyzet alaprajzú objektumokban volt megfigyelhető, és talán sátoztetőt tartó oszlop nyoma (80., 65., 259. objektum; 187. kép 4). E felsorolt épületek egykori funkcióját nem tudjuk egyértelműen meghatározni. Ahogy azt sem, vajon az eltérő alaprajz, méret, mélység jelentett-e használatbeli különbségeket is.

Műhelynek tartjuk azt a két objektumot, amelyekben már volt tüzelőberendezés. Az 523. objektum fazekasműhelyként működött. Északi oldalába

edényégető, rostélyos kemencét (567. objektum) vájtak. Ebben a kétosztatú tűzelőtérbe szakadt, beomlott rostély darabjait találtuk meg, amelyre eredetileg a kiégetendő edényeket állították. A műhely északkeleti feléből hagyományos sütőkemence (576. objektum) nyílt. A 70. építményben szóttek-fontak az asszonyok, padlóján ugyanis 16 db szövőszéknehezék hevert egy kupacban. Megfigyeléseink szerint tűz martalékvá válhatott ez az épület, amelyben egy sütőfelület maradványát is dokumentáltuk. Mindkét esetben ágasfás-szelemen szerkezetű lehetett a tetőzet a két rövid oldalon lévő cölöphely miatt.

Lakóházaknak nevezhetjük azokat az épületeket, amelyekben volt kemence, tehát fűthetőek, lakhatóak voltak hideg időszakban is. Ennek legszebb példája az 543. ház. Ledöngölt aljának közepén helyezkedett el egy kisebb méretű kemence, a hozzá kapcsolódó előtérgödörrel (188. kép). Ez a ház azonban más érdekességgel is szolgált. A falak mentén sorakozó öt cölöplyuk közül az egyik alján egy kiskérődző csontvázának maradványait bontottuk ki, amelyet a kelta állatáldozatok egy példájának tarthatunk. Az 512. ház nagyon sekélyen mélyedt az altalajba, de keményre lejárta alján a kemence sütőfelületének egy része felismerhető volt. Déli oldalán lehetett a bejárata, tetőzetét a hossz tengelyen elhelyezkedő oszlopok tarthatták. A 2. számú ház a település keleti szélén állt. Négyzetes alaprajzú volt, nagyjából a Ny–K-i tengelyében három tartóoszloppal, mindkét északi sarka kiöblösödött, és oldalai mentén padka futott körbe. Padlóján tűzhely égett foltját figyeltük meg. Északkeleti sarkában eredeti helyzetben találtunk egy lapos, faragott követ. Ha az épületek egymáshoz viszonyított elhelyezkedését vizsgáljuk, akkor láthatjuk, hogy kilenc építmény egy ÉÉNy–DDK-i irányú, enyhén ívelődő vonalban sorakozott egymás közelében, a feltárt terület keleti részében.

A telepen még külső kemencék (413., 582. objektum) és hulladékgödörök is napvilágra kerültek. Az egykor itt folytatott tevékenységek közül a földművelésre és állattartásra őrlőkövek, egy vas ásópapucs, nagy mennyiségű állatcsont utalnak. A kézművességen belül a szövés-fonást jelzik a szövőszékhez tartozó nehezékek a 70. építményből, valamint számos orsó-gomb és orsókarika. A helyi vaskörműködés jele a kevés salak, vasbuca. Az agyagedények egy részét helyben készítették – olyan rostélyos, edényégető kemencékben, amelyekből hármat is sikerült feltárni a lelőhelyen (az egyik a már fentebb említett fazekasműhelyben volt). Két ilyen objektum az 543. ház szomszédságában egymással érintkezve helyezkedett el, sajnos a rostélyuk feletti felépítményük már elpusztult. Az 570. kemencében a kerek lyukas ros-

188. kép
Az 543. számú kelta ház

189. kép
Stilizált női alakot formázó
füles edény rekonstrukciós
rajza

télyt egy másik kemencéből kiemelt és élére állított rostélydarabokra építették. A mellette lévő 545. kemencében a rostélyt három belül üreges agyaghenger támasztotta alá. Mindkét megoldás ritka a korszakban. Az edényégető kemencék műhelygödréhez észak felől csatlakozva egy kisebb kemence vagy tűzhely maradványa is napvilágra került. Ennek rendeltetését pontosan nem ismerjük. Figyelemre méltó, hogy rostélyos edényégető kemencékre, illetve maradványaikra bukkantak Balatonboglár-Berekre-dűlőben és a szomszédos Ordacsehi-Kis-töltés lelőhelyen is. Az utóbbi helyen két edényégető műhelyt is feltártak. A kemencékben kiégetett edények közül lassú és gyors koronggal készítették a jellegzetes, duzzadt peremű tálakat, korsókat, a pecsételt és alulról félgömbszerűen benyomott aljú (ún. *omphalosos*) tálakat, grafitos soványítású bögréket és fazekakat. Az egykori viseletbe engednek bepillantást a csontból faragott, talán hajban viselt tűk és a fibulák, azaz ruhakapcsoló tűk. Az utóbbiak fontos szerepet játszanak a telep keletkezésében is. A különböző használati, viseleti tárgyak, fegyverek díszítését a kelta korban igen magas, művészi szintre emelték. Ennek csupán egyszerűbb példáját mutatjuk be lelőhelyünkön. Egy magasra húzott fülű kancsó (pszeudo-kantharos) fültőredéke plasztikus emberalakot ábrázol. A női alakot formázó fül italo-etruszk előképet követ, amelyet az itt megtelepült kelták az itáliai boiusok közvetítésével ismerhettek meg (189. kép). A falu lakói nemcsak békés tevékenységet folytattak. Harcaikra egy kardlanc darabja, az egykori fegyverzet maradványa utal.

Az Ordacsehi-Csereföld lelőhelyen feltárt településrészlet jelentőségét az adja, hogy a formagazdag épületek mellett a korszak kelta telepeinek jó keresztmetszetét nyújtja. Előkelő helyet foglalhat el a kelta telep kutatásban a feltárt alapterület, az épületek nagy száma és az edényégető kemencék miatt.

A lelőhelyen római kori településrészleteket is feltártunk. A korai időszakot néhány objektum képviseli. Az egyik gödör talajvízszintig mélyülő alján kiálló fakarókat leltünk. Feltehetően e falu szerkezetéhez illeszkedett egy hosszabb, cölöpökkel tagolt árok és egy rövidebb cölöpsor, ami a települést északról határoló paliszád, kerítés maradványa lehetett. A provinciális római horizontot képviselő objektumokból késő kelta kori (a La Tène D időszak végére keltezhető) és kevés provinciális római kerámia került elő. A bennszülött lakosság a Kr. u. 1. század második fele és a 2. század vége között lakhatott azon a településen, amelynek a peremét tártuk fel. Arra a kérdésre, hogy a késő kelta és a római provinciális időszak alatt folyamatosan lakták-e a területet, a leletanyag teljes feldolgozása adhat választ.

A római kor késői időszakából is napvilágra került egy falurészlet. Ki kell emelnünk öt épületet, amelyeket egymáshoz közel, 4–20 m-es távolságra leltünk meg. Négy épület egy sorban, azonos tájolással helyezkedett el, éppúgy, mint a szomszédos Ordacsehi-Kis-töltés lelőhelyen. Az ötödiket (329. objektum) e sor keleti tagjától északra ásták meg, így derékszöveget képezett a többi épülettel együtt. Három esetben (150., 152. és 157. objektum) a tetőzetet a két szemben lévő oldal mentén álló 3–3, É–D-i irányú oszlopsor tartotta (190. kép). Ezek alapján feltehetően oldalszelemenes tetőszerkezetük volt. Két épület (156., 329. objektum) gödre közel négyzet alaprajzú, három oldalának közepén 1–1 oszlophellyel. A fenti épületek nem lakóházak voltak, ugyanis nem rendelkeztek tüzelőberendezéssel. Ezeken kívül néhány kisebb és egy nagyobb verem, az abban levő gödörtűzhely, továbbá függőleges falú, igen mély, kútnak meghatározható gödör (76. objektum), valamint egy feltehetően szabadtéri kemence került elő. Az objektumokból vékony falú, finoman soványított, szürke, réteges égetésű, késő római jellegű kerámia került elő. Néhány objektumban az 5. század középső harmadára keltezhető, besimított zezzug vagy rácsmintás díszítésű, vékony falú korsó- és

bögre-törödékeket leltük. A települést az első vizsgálatok alapján a Kr. u. 4–5. századra keltezhetjük.

A késő római-kora népvándorlás kori időszakra tehető az a temetőrészlet, amelyhez négy temetkezés, két felnőtt nőé és két csecsemőé tartozik (ember-tani meghatározásukat ld. az antropológiai tanulmányban, 317. oldal). Az elhunytakat Ny-DNy-K-DK-i tájolással, egymástól igen nagy távolságra, 50–100 m-re hantolták el. A két csecsemő sírja (124. és 410. sír) közül csak az egyikben került elő melléklet, egy kézzel formált edény. Az egyik felnőtt nő (511. sír) temetkezése is melléklet nélküli volt. Keltező értékű leletet, két oktaéderecs fejű ezüsttűt az 510. sírban fekvő, erősen torzított koponyájú nő temetkezése tartalmazott (ld. még az ezt tárgyaló tanulmányt). A koponyatorzítás a hunok, alánok és főleg a keleti germánok között volt elterjedt szokás az 5. században. A temetőrészletet a leletek, a koponyatorzítás és a közelben levő, hasonló korú temetők alapján az 5. század első felére, esetleg középső harmadára keltezhetjük. Feltételezhető, hogy e sírmező az itt feltárt hasonló korú, fentebb említett településhez kapcsolható.

A legnagyobb településrészlet a feltárt objektumok több mint egyharmadával az Árpád-korhoz köthető. Az előkerült leletanyag alapján a falu élete legalább a 12. század elején elkezdődött és a 14. századig tartott. A település felszínre került maradványai közül öt földbe mélyített házat emelhetünk ki. Az 51. számú közel négyzet alakú, 3,4 m hosszú és 2,8 m széles lakóház volt. A délkeleti sarkában levő, magasan meghagyott agyagtömbbe vájták bele a kemencét, amely kissé kinyúlt a ház gödréből. Az épület gödrében nem volt cölöplyuk. Ez a jelenséget számos Árpád-kori falufeltáráson is megfigyelték már (Poroszló-Ráboly, Rákospalota-Újmajor, Nyíregyháza-Felsősim, Ópusztaszer, Kiskunfélegyháza-Halesz, Tiszalök-Rázom, Tiszafüred-Morotvapat, Répcevis, Ménfőcsanak-Szeles-dűlő stb.). Az ilyen építményeket többféleképpen rekonstruálták, ami jól jelzi az Árpád-kori házak szerkezetének rekonstrukciós problémáit. A tetőszerkezet feltehetően a ház gödrénél jelentősen nagyobb területet fedett le, ezért talán a legvalószínűbb, hogy a szelementartó ágasok a vermen kívül helyezkedtek el. A régészeti és néprajzi anyagból is ismerünk az oromfal előtt, illetve a házgödrön kívül álló ágasfákat. A cölöplyuk nélküli házaknál sok esetben a gödrön kívül vagy azon belül elhelyezkedő boronafalat rekonstruáltak, ami azonban a fal síkjából kiugró kemence miatt nem valószínű. Harmadik lehetőségként könnyű szerkezetű, szarufás tetőt képzelhetünk el. Hasonló volt a 68. ház, ami közel

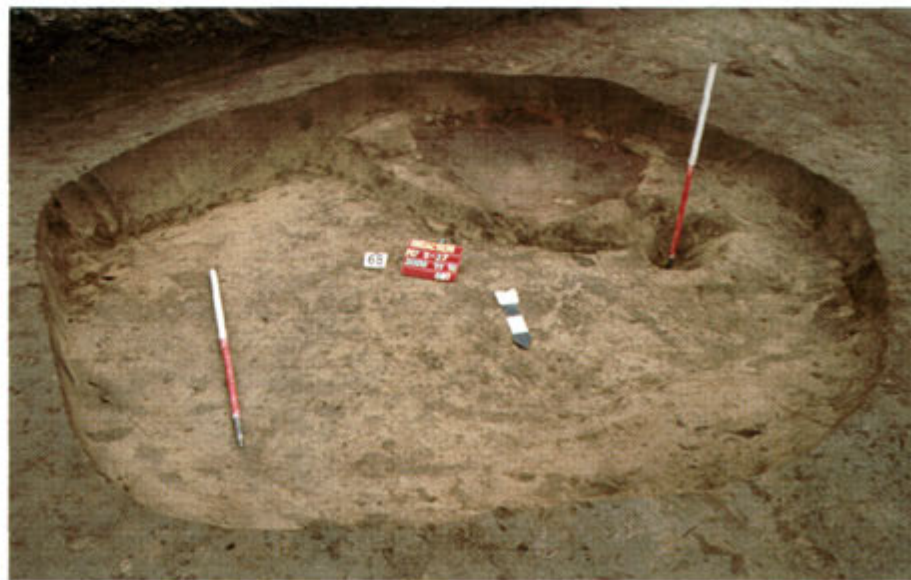

190. kép
Késő római-kora
népvándorlás kori épület

négyszet alakú, $3,6 \times 3,2$ m² alapterületű volt (191. kép). A délnyugati részében levő, szintén meghagyott agyagtömbbe vájt kemencéje alját cserépréteggel rakták ki. Mellette, a nyugati rövid oldalánál találtuk meg a meneteles bejáratot. Csak egy cölöplyukat dokumentáltunk, ami a bejáratától kissé beljebb helyezkedett el. Több ilyen, csak egy cölöplyukat tartalmazó épület került elő az Árpád-korból (Tiszalök-Rázom, Veregyház-Ivacs, Ballószög 91. lelőhely stb.). E házaknál a szemben lévő oldalról hiányzó cölöplyukat feltehetően a házgödrön kívül kell keresnünk. Az ilyen házak megléte talán alátámaszthatja azt az elképzelést, hogy a cölöplyuk nélküli házak legalább egy részében külső szelementartó ágasokat rekonstruáljunk, hiszen ez egyfajta közties megoldásként is felfogható a hagyományos két ágasfás és a látszatra cölöplyuk nélküli házak között.

Nehezen meghatározható a 448. számú lakóház szerkezete, mert egyik felét egy kelta építményre ásták rá, a másikat egy, a házzal majdnem egyező korú külső kemence bolygatta. A téglalap alaprajzú, $5,6 \times 2,6$ m-es épület kemencéje az északi sarokban volt. Meneteles, széles bejáratát a délnyugati hosszabbik oldalán, déli sarkához közel találtuk meg. Északnyugati rövid oldalának két sarkától kissé beljebb két cölöplyuk volt, azonban a másik oldalán az egymásba ázott jelenségek miatt nem tudtuk a cölöplyukakat pontosan megfigyelni, feltehetően azonban itt is volt a sarkokban egy-egy. Ez a négysarkos cölöpös megoldás ritkán, de előfordul az Árpád-kori népi építészetben (Ópusztaszer, Tiszalök stb.). Ebben az esetben szarufás tetőszerkezetet is feltételezhetünk, ahol az oszlopok a koszorúgerendát tartották. Azonban elképzelhető az is, hogy a két középső ágas a ház gödrén kívül volt, a sarkokban levő ágasok pedig segéd-, illetve oldalszelement tartottak. A cölöpök ugyanakkor a béleléshez is tartozhattak, amire az is utalhat, hogy a faltól beljebb helyezkedtek el.

Egy másik közel négyzetes alaprajzú, $4 \times 3,8$ m-es épületben (326. objektum) szintén nem volt cölöplyuk, ezért tető- és falszerkezete az 51. számú házéhoz lehetett hasonló. Az északkeleti sarkában lehetett a bejárata, míg az északnyugati sarkában, a falba bevágva, kör alakú, 70 cm átmérőjű mélyedést bontottunk ki, amiben nagyobb méretű köveket leltünk, rajtuk erős tüzelés nyomaival. Nehezen rekonstruálható az 518. épület ($3,9 \times 3,45$ m). Négy sarkában ferde, befelé dőlő cölöplyukak helyezkedtek el, ami alapján a kerek házak esetében feltételezett kúp formájú tetőszerkezetre gondolhatnánk. Ennek viszont ellentmond, hogy a két hosszabbik oldal közepén is előkerült egy-egy függőleges állású cölöplyuk. Az építmény keleti felén egy

191. kép
A 68. számú Árpád-kori ház

192. kép
A 146–147–149.
kemencekomplexum

70 cm átmérőjű gödörben nagyobb köveket lertünk tüzelésnyomokkal. Az e két épületben előkerült tüzelőberendezéseket feltehetően fűtőgödörnek határozhatjuk meg.

A korszak falvainak egyik jellemzője a szabadtéri kemence, amelyből számosat tártunk fel Csereföldön is. E tüzelőberendezések főleg a lelőhely középső, legmagasabb részén, a lakóházak és az egyéb építmények közelében helyezkedtek el, s minden bizonnyal azokhoz tartoztak. Hasonló elrendeződést figyeltek meg a szomszédos Ordacsehi-Kis-töltésen. A kerek vagy szív alakú, földbe vájt kemencék nagyjából egyformán készültek, és többnyire feltehetően a kovásztalan lepénykenyér sütésére szolgáltak. Többségük alját a nagyméretű, kerek sütőfelület alatt cserepekkel, néha salakkal rakták ki, előttük szív alakú előtér-gödrök helyezkedtek el. Néhány kemence esetében a tetőtartó cölöpök nyomait is megfigyeltük, így a 146–147–149. objektum két kemencéjét és ezek közös gödrét egy hat cölöpön álló, valószínűleg trapéz alakú tető fedte (192. kép). Több kemencebokr, vagyis több kemence együttese is napvilágra került, hozzájuk egy-egy nagyobb munkagödör csatlakozott. Valószínűleg több fázisban működhetett az a nagyméretű, 5 × 10 m-es objektum (142. objektum), amiben összesen hét kemence maradványát találtuk meg. Közepén – két sorban – 3-3, az egyik sarkában egy hetedik kemence került elő. Ezek különböző mélységben, de a gödör aljánál magasabban voltak az altalajba vágva. A 143. kemence sütőfelülete alól származó töredékekből sikerült összeállítani egy cserépbográcsot, a korszak jellegzetes edénytípusát (193. kép).

A településhez számos különböző rendeltetésű gödör tartozott. Megfigyelhető volt, hogy a nagyméretű, méhkas alakú tárolóvermek egy helyen csoportosultak. Feltártunk egy nagyon mély, függőleges falú gödröt is; bár nem találtunk benne faszerkezetet, feltehetően mégis kútnak határozhatjuk meg (14. objektum). A nehezen meghatározható, sok esetben rituálisnak mondott jelenségek közé tartozik az a magányosan elásott Árpád-kori edény, amelyben egy vasszeget lertünk. Meglepő módon a kora bronzkori kisapostagi kultúra urnasíriai között került elő. Feltehetően Árpád-kori eredetű a lelőhely keleti végében feltárt, karámoknak meghatározható árokrendszer is. Hasonló jelenséget a nyugatról szomszédos Ordacsehi-Bugaszezen is megfigyeltünk. Elképzelhető, hogy e két településrész – amelyeket egy kb. 300 m széles, nem kutatható erdősáv választ el – összefüggött egymással.

Ordacsehi-Csereföldet földrajzi és régészeti adottságai összekapcsolják a nyugatról határos Ordacsehi-Bugaszeg, de különösen a keletről szomszédos

193. kép
Cserépbogrács
a 143. objektumból

Ordacsehi-Kis-töltés nevű lelőhelyekkel. Ugyanis az egymástól pár száz méterre levő dombháton hasonló korú régészeti emlékek (a Balaton–Lásinja-kultúra kisebb települései, a kisapostagi kultúra települése és temetkezései, kelta és római kori település, kora népvándorlás kori megtelepülés nyomai, illetve hasonló korú sírok, késő Árpád-kori falvak), bár más-más hangsúllyal és jellegzetességekkel kerültek napvilágra.

FEJDÍSZES NŐI SÍR A KORA BRONZKORBÓL

SOMOGYI KRISZTINA

A lelőhely neve: Ordacsehi-Csereföld (M7/S-27)

Az objektum száma: 400. sír

Kora: kora bronzkor, kisapostagi kultúra

194. kép

A kisapostagi kultúra bögréje a 400. sírből

A kisapostagi kultúra kettős rítusú temetőjének 400. sírja több szempont miatt érdekes. Ebből került elő a legtöbb fémlelet, amelyek közül az elhunyt egyik viseleti darabját is rekonstruálni lehetett. A Ny–K-i tájolású, 2 m hosszú, ovális sírgödörben enyhén zsugorított csontváz feküdt bal oldalán, fejjel nyugatnak (195. kép). Bal kezét a kulcscsonthoz, a jobbat kissé a medence fölé hajlították. Koponyája mögött egy tölcséres peremű bögre állt, amelynek peremét, nyakát és fülét eredetileg fehér, mésszel kitöltött sávok díszítették (194. kép). Az edénykét bizonyára valamilyen folyadékkal töltötték tele és tették a halott mellé a túlvilági útra. Viseletéből, ruházatából, ékszereiből, pontosabban abból, amit a temetés előtt ráadtak, csak a fémtárgyakat őrizte meg a föld. Így a koponya alatt, vagyis a fej bal oldalán talált rézkarikát a hajában viselhette egykor a 48–57 éves korában elhunyt nő (ld. még az antropológiai tanulmányban, 313. oldal). Ez az ékszertípus a kora bronzkorban igen

195. kép

Női temetkezés a kora bronzkorból (400. sír)

elterjedt volt a Kárpát-medencében. Különösen figyelemre méltó az a tíz darab, vékony rézlemezéből készült csövecske, amelyek fejdísz részei lehettek. Három darabot egymás mellett a halántékon összetörve találtunk a koponya jobb oldalán. Egymást takarva két-két csövecske volt az arccsont felett, kb. a szemüreg és a halánték között. A koponyán, alatta és az előtt egy-egy darab feküdt (196. kép).

Az egykori viselet rekonstruálása általában nagy nehézségekbe ütközik, hiszen a Kárpát-medence nyugati részén élő bronzkori népcsoportok többsége elhamvasztotta halottait. A sírokba csupán a hamvakkal együtt összeégett, deformálódott díszítmények maradványai kerültek. Máskor a bronztárgyakat sértetlenül, külön edénybe tették ugyan, de eredeti helyük és funkciójuk nem határozható meg. A csontvázas rítus esetében pedig az jelent problémát, hogy a halott ún. zsugorítása, oldalra fektetése miatt a fejen, nyakban, mellen hordott díszek jórészt elcsúsztak, összekeveredhettek. Előfordul, hogy a halott ékszereit, díszes ruhadarabjait nem is viseleti összefüggésben tették a sírba, hanem esetleg összehajtogatták, kiterítették.

A kora bronzkor utolsó harmadában és a középső bronzkor első felében többféle fejdísz hordtak az asszonyok, ahogy ezt például a Maros torkolatvidékén a Perjámos (Maros)-kultúra (Mokrin [Szerbia], Szőreg, Deszk), az alsó-ausztriai Unterwölbing-csoport (Gemeinlebarn, Franzhausen, Unterwölbing) vagy a dél-bajorországi Straubing-kultúra (Straubing, Mintraching, Mötzing) területén feltárt temetőikben megfigyelték. Az egyik típust egy pántszerű viselet, homlokdísz jelentette, amelyet többféle bronz- vagy réztárggyal díszítettek. Ritkábban egyetlen hosszú, keskeny lemezből készült, ezt lemezdiadémának is nevezik. Előfordult ún. pánsíp alakú, vagyis négy csövecskéből álló, lemezekből összefűzött változat is. Leggyakrabban félgömb alakú pitykével varrták ki a pánt homlokot fedő részét, vagy teljes hosszán körben helyezték el azokat különböző távolságban. Az említett ausztriai és németországi lelőhelyeken bőrből készült fejfedőre, sapkára vannak adatok, amelynek szegélyén helyezkedtek el, illetve széléről lógtak le a lemez-, spirálcsövek, huzalból hajlított kúp alakú díszítőelemek. Ettől eltérő típus egy kendőszerű viselet lehetett, ami főleg a nyakszirtet fedte. Ezt jóval változatosabban,

196. kép
A koponyán eredeti
helyzetben megmaradt
lemezcsövecskék

197. kép
A 400. sír fejdíszének
lehetséges rekonstrukciója

pitykével, szemüvegspirál alakú csüngőkkel, pödrött végű lemezekkel, spirálcsövecskékkel, csigaházakkal (*Columbella rustica*), ritkábban más gyöngyökkel (kagyló, állatfog, agyag) díszítették. A mokrini 73. sírban kétféle típus együtt jelent meg, vagyis a bronzdíszekkel kivarrt kendőt egy pántszerű homlokdísz fogta a fejhez. Feltehetően mindegyik típus létezett fémdíszek nélküli, szerves anyagból készült változatban is.

A csereföldi 400. sírban a fenti típusok közül az alsó-ausztriai és bajor példák alapján egy sapkát képzelhetünk el, amelynek a fejtetőn lévő részére varrtak fel néhány lemezcsövecskét. A többi a fejfedő széléről lóghatott le, érdekes módon aszimmetrikusan, azaz csak a jobb oldalon (197. kép). Néhány lemezcsövecske belsejében a restaurálás során növényi szálak elemi részeit találták – ezek az egykori felfűző fonál, céna maradványai lehetnek. Más szerves anyagra utaló nyomokat sajnos nem találtunk. A lemezcsövecske a tárgyalt időszak egyik legegyszerűbb és igen elterjedt tárgytípusa volt, nyakláncra fűzve, melldíszre varrva is hordták.

A kisapostagi kultúra törzsterületén napvilágra került ordacsehi lelet a legelső adat a környező, hasonló korú kultúrákból már ismert női fejdísz meglétére a Dunántúlon kb. a Kr. e. 2400 és 2000 közötti időszakból. Ezt a fejdíszet egy olyan asszony hordta, aki az ún. rövidfejű, taurid embertani típusvariánsba (planoccipitális brachykran taurid) tartozott.

KORA NÉPVÁNDORLÁS KORI TEMETŐRÉSZLET

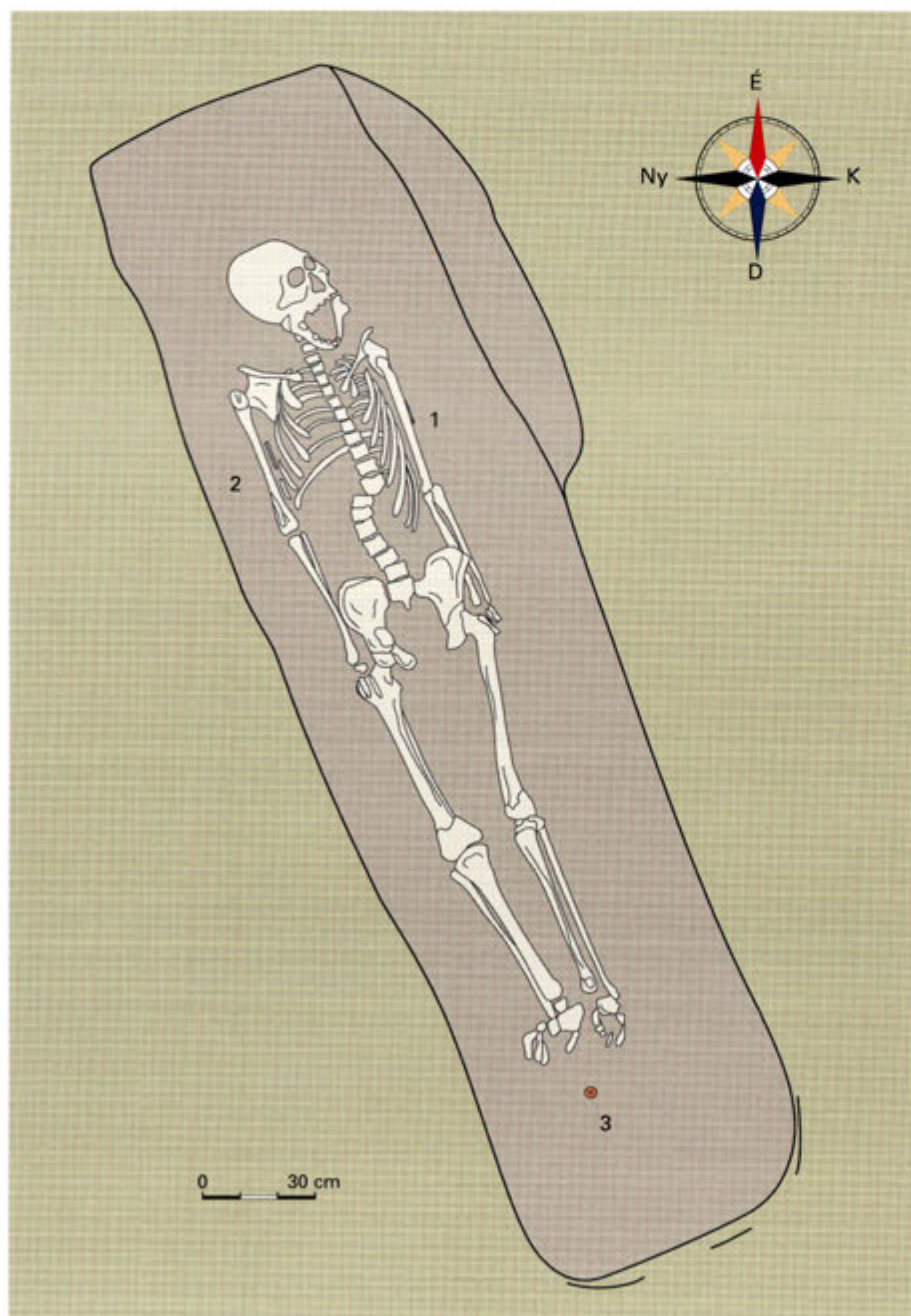
GALLINA ZSOLT

A lelőhely neve: Ordacsehi-Csereföld (M7/S-27)

Az objektum száma: 510. sír

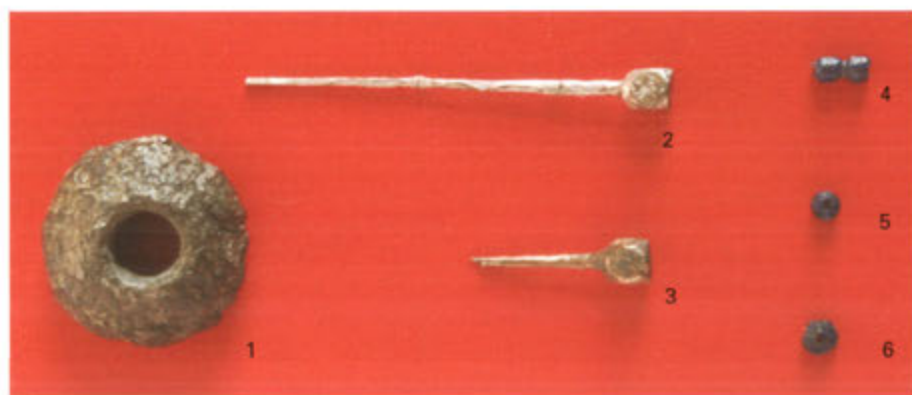
Kora: népvándorláskor (5. század)

A lelőhelyen egy 5. századi temető részlete került napvilágra: négy temetkezés, két felnőtt nő (510. és 511. sír) és két csecsemő (124. és 410. sír). Az elhunytak fejjel Ny-ÉNy felé feküdtek. A 124. sírt az egyik kelta ház délkeleti sarkában levő kemence maradványának szélére ásták; a sírgödörben 6-12 hónapos gyermek szétdőlt, hiányos csontvázát találtuk meg. Melléklete nem volt. A 410. sír ovális alaprajzú gödrében hasonló korú csecsemőt temettek el.

198. kép
Germán nő temetkezése
(510. sír) mellékletekkel

199. kép
Mellékletek az 510. sírból

Feje mellé vörösbarna, fekete foltosra égett, kézzel formált edényt tettek. A harmadik sírba (511. sír) egy melléklet nélküli, 20-30 éves, férfias állú, de kifejezetten gracilis, nőies testalkatú nőt temettek. Magassága 153-155 cm lehetett, ami akkoriban közepes termetűnek számított. A medencéjére hajlított kezekkel helyezték örök nyugalomra.

Az 510. sír téglalap alaprajzú gödrébe egy 25-40 éves, hasonlóan férfias állú, de gracilis, nőies testalkatú, a nordikus rasszhoz sorolható nőt temettek a hátára fektetve (198. kép). Karjait szorosan a test mellé helyezve találtuk. Koponyája erősen torzított, ami ún. circularis (homloki-nyakszirti) bandázsolással történt, vagyis az újszülöttek koponyájának növekedését fából készült lapok és vászonkötés segítségével szabályozták. A hátracsapott homlokot és a meghosszabbodott koponyát tartották ugyanis szépségideálnak. Valószínűleg nem számoltak esetleges káros hatásaival (a szellemi képesség csökkenése, néha vakság vagy hirtelen halál). E szokás hun és alán közvetítéssel terjedt el a germánok között. További példáira bukkantak a Dél-Dunántúlon Balatonmagyaród-Kápolnapusztá, Hács-Bédepuszta, Mözs-Icseidűlő, Keszthely-Fenekpuszta temetőiben is.

E sírban kerültek elő a temetőrészlet keltezésében igen fontos leletek: a két felkarcsont mellett egy vonalban, hegygel lefelé egy-egy 4,5 cm hosszú, vékony, oktaéder fejű ezüsttű feküdt (198. kép 1-2; 199. kép 2-3). Ehhez hasonló ezüstpéldányok kerültek elő – igaz, ott hármassával és hajtűként – 4. század végi-5. század eleji, késő római temetők anyagából (Csákvár, Dunaújváros-Intercisa). E tűk használatát a rómaiaktól vették át a barbárok, azonban az 5. században a keleti germánoknál váltak jellegzetessé (Kilimán-Felső-major, Baráthely/Brateiu [Románia]). Számos típusváltozatuk ismert. Bár elvéve hajtűként is használták ezeket az osztrogótok, azonban általában a fibulák helyén ruhatűként viselték. Az ordacsehi tűk is speciális viseleti módra utalhatnak, ugyanis elképzelhető, hogy a mellkas két oldalán tűzték össze a felsőruhát. Valószínűbb azonban az az elképzelés, hogy a halotti leplet rögzítették így, mint Sióagárdon. Erre utalhat az átfúrt, kónikus ólomtárgy is, amit a halott két bokája közé helyeztek, és aminek feladata talán a lepel rögzítése lehetett (198. kép 3; 199. kép 1). A felsőtesthez szorított karok szintén ezt jelezhetik. A bal lapockacsont felső része alatt lelt néhány apró gömbös, valamint egy kettősgömb alakú, sötétkék kásagyöngy is a 4-5. századi sírok jellemző melléklete (199. kép 4-6).

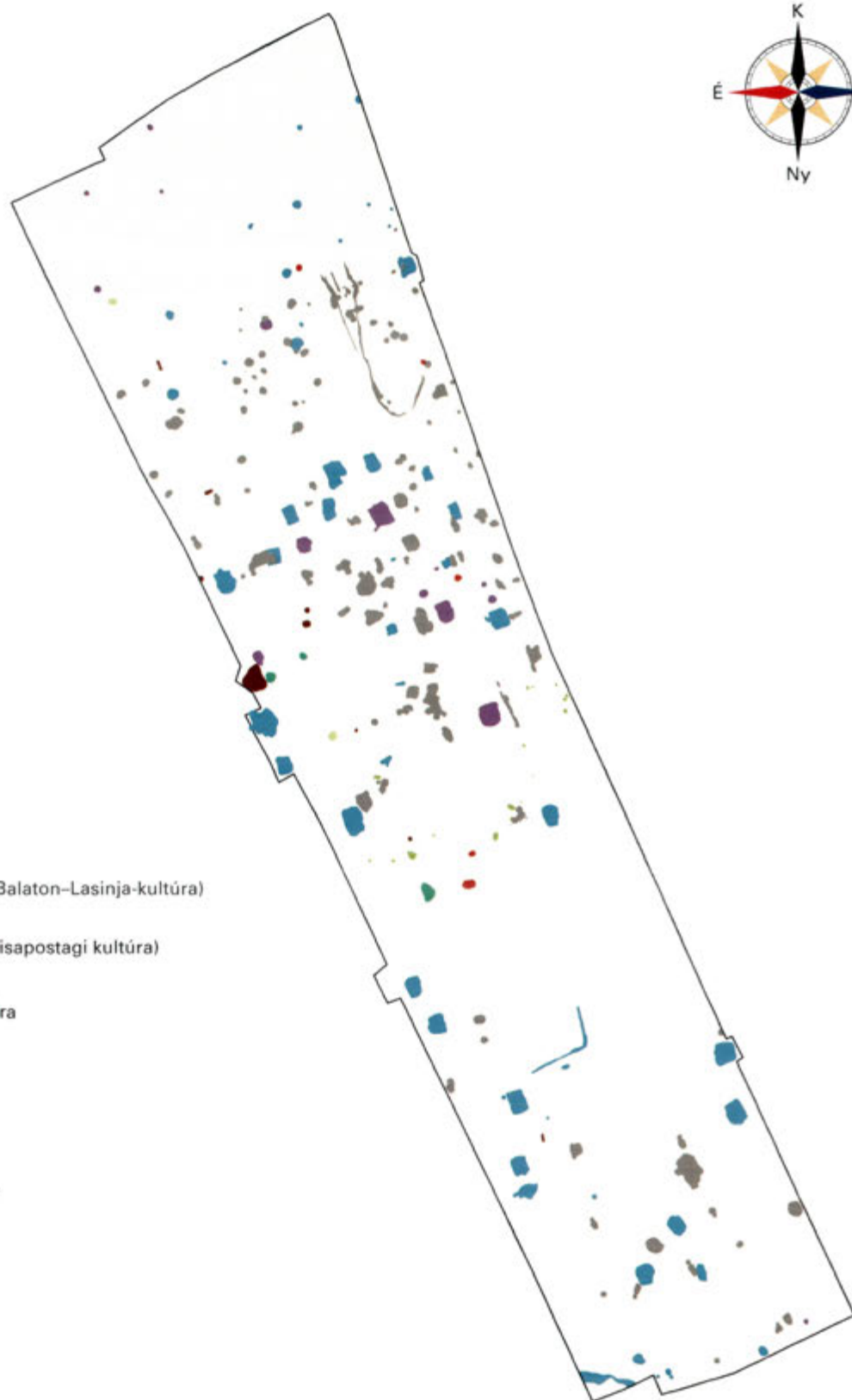
A temető szerkezetét tekintve analógiák alapján feltételezhető, hogy eleve kevés sírból álló családi temetőre, pontosabban annak részletére bukkantunk, ugyanis hiányoznak a férfisírok! A temetkezések egymástól igen nagy távolságra, 50-100 méterre helyezkedtek el. Ez a különös jelenség azonban csak látszatra szokatlan, mert hasonló korú temetőknél már többször megfigyelték (például: Ordacsehi-Kis-töltés, Tápé-Szentégleágető stb.). Az 5. századra jellemző, kis sírszámú, szórt, családias jellegű sírmezőt a földrajzilag nagyon közel levő Balatonszemes-Szemesi-berek, valamint Keszthely-Fenekpuszta,

Sióagárd, Szabadbattyán, Letkés lelőhelyeken tártak fel. Feltűnő, hogy a temetőtől csupán pár száz méterre keletre, Ordacsehi-Kis-töltésen került napvilágra egy hasonló korú és szerkezetű, szintén négysíros temetőrészlet. A fenti sírmezők általános jellemzője, hogy kevés sírból állnak, amelyeket néha egymástól nagy távolságra, Ny–K-i tájolással ásnak meg. E temetkezéseket többnyire az 5. századra, a század középső harmadára keltezik. A temetőrészletet az 510. sír, a földrajzi helyzet, a családi temető jellege és a közelben fekvő, hasonló korú sírmezők alapján az 5. század első felére, esetleg középső harmadára keltezhetjük. Pontos datálása az előkerült kevés számú leletanyag miatt nem lehetséges.

Nehéz válaszolnunk, ha e kis létszámú népesség etnikumát és egykori társadalmi helyzetét kívánjuk meghatározni. Elképzelhető, hogy azokhoz a bárbar népcsoportokhoz köthetők (hunok, alánok, keleti gótok), akik a 380-as évektől települtek be Pannoniába. 434-ben szövetségesi (*foederati*) kapcsolatok jöttek létre a keletrómaiak és a hunok között. Ruga hun nagykirály ekkor kapta meg Pannonia Prima és Valeria (a mai Dunántúl) tartományokat. Miután 455-ben a nedaói csatában a hunokat az ellenük lázadó népek legyőzték és kiűzték a Kárpát-medencéből, egy év múlva Markianosz keletrómai császár megkötötte azt a szerződést, amely az osztrogótoknak juttatta Pannoniát. A szállásterületen három keleti gót király, Valamer, Thiudimer és Vidimer osztozott. Az ordacsehi kis sírmező Thiudimer, Nagy Theoderik apja territóriumán terült el, akinek uralma a források szerint a Balatontól a Dráváig terjedt. A Pannoniát felprédáló, harcias osztrogótok végül 473-ban hagyták el a tartományt. Az ordacsehi sírmezőhöz tartozó népesség ittléte feltehetően valamilyen fenti, 5. századi történeti dátumhoz, sorsfordulóhoz köthető.

- középső rézkor (Balaton-Lásinja-kultúra)
- korai bronzkor (kisapostagi kultúra)
- halomsíros kultúra
- késő vaskor
- római kor
- népvándorláskor
- Árpád-kor

200. kép
Ordacsehi-Csereföld lelőhely
összesítő térképe

ORDACSEHI-BUGASZEG

GALLINA ZSOLT-HONTI SZILVIA-KISS VIKTÓRIA-MOLNÁR
ISTVÁN-NÉMETH PÉTER GERGELY-POLGÁR PÉTER-SEBŐK
KATALIN-SOMOGYI KRISZTINA

A lelőhely neve: Ordacsehi-Bugaszeg (M7/S-29)

A feltárt terület nagysága: 89 050 m²

A feltárás ideje: 2000–2002

Az előkerült objektumok száma: 2000

Jellegük: házak, kemencék, kutak, gödrök, árkok

A lelőhelyen megtalált korok: középső újkőkor (dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája), középső rézkor (Balaton-Lásinja-kultúra, tűzdelt barázdadíszes kerámia kultúrája), késő rézkor (bolerázi csoport, badeni kultúra), korai bronzkor (Somogyvár-Vinkovci-kultúra, kisapostagi kultúra), késő bronzkor (halomsíros kultúra, urnamezős kultúra), késő vaskor (La Tène C–D), római kor (2–3. század), Árpád-kor

Ásatásvezető: Sebők Katalin (2000–2001), Gallina Zsolt-Honti Szilvia-Kiss Viktória-Németh Péter Gergely-Somogyi Krisztina (2001), Polgár Péter (2002)

Előzetes közlések a lelőhelyről: Nagy-Gallina-Molnár-Skriba 2001; Honti et al. 2002; Honti et al. 2004

A tervezett M7-es autópálya ordacsehi csomópontjának mérete a lassító- és gyorsítószávok és a bekötőút területével együtt meghaladja a 100 000 m²-t. Ennek keleti részét a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága és az MTA Régészeti Intézete közös munkájával 2000–2002 között tártuk fel, több ásatási csoporttal (201. kép). A lelőhely nyugati oldala az autópálya következő építési szakaszához tartozik.

A nagy kiterjedésű lelőhelyet két oldalról az Ordai-berek övezi: a védett, alacsony dombvonulat az egykor mocsaras területből emelkedett ki. A feltárás során előkerült 2000 objektum azt jelzi, hogy e természeti környezet különösen alkalmas volt a megtelepedésre. Az újkőkor, a középső és késő rézkor, a korai, középső és késő bronzkor, a kelták időszakában, a római korban és a késő Árpád-korban lakott települések gazdag leletanyaga került itt napvilágra (219. kép). A középkori falu külső, gazdasági településrészéhez tartozó

201. kép A lelőhely részlete légi felvételen

202. kép
A dunántúli vonaldíszes
kerámia kultúrájának
edénye

objektumok elszórtan az egész területen megtalálhatók, a többi korszak települési nyomai egy-egy kisebb területen sűrűsödnek.

A térséget már a középső neolitikumban birtokba vette a *dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának* fiatalabb, a leletanyag alapján a zselizi kultúrával kapcsolatot tartó népessége. Házak egyelőre nem kerültek elő, de a házak oldalát kísérő hosszú gödrök és tárolóvermek a telepszerkezetre is adatokkal szolgálnak. A leletanyagot gömbös testű, széles vonalakkal díszített edények jellemzik (202. kép). Említést érdemel az egyik gödörből előkerült arcos edény töredéke és a balatonszárszói falu anyagában is megfigyelt díszítőtechnika, melynek során szerves, gyantás anyaggal növényi magvakat ragasztottak az edényt díszítő vonalmintába.

A mocsaras környezetből kiemelkedő szárazulatot a rézkor több időszakában is lakták. A középső rézkorból a *Balaton-Lasinja-kultúra* leletei mellett meg kell említeni egy ép, ún. tűzdelt barázdadíszes (Furchenstich) technikával gazdagon díszített csuprot (ld. 9. kép), továbbá kő- és csontgyöngyöket. A késő rézkori *bolerázi csoport* és a *badeni kultúra* objektumaiból származó kerámiát bemélyített hálómintával, bütykökkel és bordákkal díszítették. A *bolerázi* gödrök betöltésére egységesen jellemzők a vastag kagylórétegek.

A korai bronzkor középső fázisát a *Somogyvár-Vinkovci-kultúra* fiatalabb időszakának néhány gödre képviseli, ezekből több kiegészíthető edény került elő. Talán ugyanehhez az időszakhoz tartozott az a két zsugorított csontváz rítussal eltemetett halott, akiknek a testét egy gödörben helyezték el (ld. 317. kép, ld. még az antropológiai tanulmányban, 312. oldal).

A korai bronzkor végén a *kisapostagi kultúra* nagy települést létesített a lelőhelyen, ami a tervezett csomópontnak szinte az egész területére kiterjedt. A kultúra telepeire jellemző nagyméretű, feltehetően anyagnyerőhelyként, később szeméttárolóként hasznosított, szabálytalan alakú gödrökből és a méhkas alakú tárolóvermekből gazdag kerámia- és állatcsontanyag, csont- és

kőszközők kerültek elő. Az edények között gyakoriak a kis fülesbögrék és a füles fazekak, továbbá a tojástestű, két- vagy négyfülű urnák; ezeknél az edény nyaki részébe mélyített díszítést mészberakással emelték ki (203. kép). A háztartásban használt edények egyszerűbben díszítettek voltak, a fogófüles fazekak testét összefogott növényi anyaggal (vesszőnyalábbal) pacskolták-seprűzték be, vagy függőleges vonalkötegeket karcoltak az edény felületébe. A korszakhoz tartozhatott még egy ciprusi tű is, amelyet egy római árokban találtunk. A feltehetően felszínre épített, cölöpszerkezetes házakra kevés nyom utal. Fontos adalékot jelent, hogy a falu temetője is ismert, hiszen a közeli ordacsehi-csereföldi leletmentésen a kisapostagi kultúra hamvasztásos és csontvázas sírjai is előkerültek. A falu területén, az egyik gödörben is találtunk egy kettős, zsugorított csontvázas temetkezést, mely ehhez a korszakhoz tartozott. A két halottat (az antropológiai vizsgálat szerint két férfit) oldalra fektetve, felhúzott lábbal és behajlított karral helyezték el a négyzet alakú sírgödörbe úgy, hogy egyiküket a másik háta mögé fektették; mellékletet nem találtunk mellettük (ld. 318. kép, ld. még az antropológiai tanulmányban, 313. oldal). A település objektumainak zöme a kultúra klasszikus időszakába sorolható. Néhány gödörben azonban a kései, ún. késő kisapostagi–korai mészbetétes fázis széles sávós mészbetétágyakkal díszített kerámiaja volt megfigyelhető. Utóbbi idősakra tehető egy szórvány behajlított fejű tű (Hülsmennadel) is.

A déli bekötőútszakasz területén előkerült, több mint húsz gödörből álló település a *halomsíros kultúra* legkorábbi betelepülőivel hozható kapcsolatba. A késő bronzkor kezdetére keltezhető leletanyag fontosságát kiemeli, hogy a Dunántúlon ezt az időszakot eddig csupán néhány lelőhely képviselte (bővebben ld. a kiegészítő tanulmányban). A földművelés és állattenyésztés mellett a mocsaras környezetben elhelyezkedő kis falu népessége halászattal is kiegészítette táplálkozását – erre utal az egyik gödör vastag, átégett, hamus rétegéből származó, nagy mennyiségű halcsont, halszálla és halpikkely.

Az urnamezős kultúra idősebb fázisához tartozó településrészlet a lelőhely középső részén koncentrálódik. Központját feltehetően az az egymásba ásvott kisebb gödrökből álló komplexum alkotja, amelyet valószínűleg anyag kinyerésére használtak, majd hulladékkal töltöttek fel. Házhely nem került elő, a korszak itt élő népessége feltehetően földfelszíni épületekben lakott. Több gödörnél megfigyelhető volt a gödör aljának és falának vastag, átégett agyagos tapasztása, ami arra utal, hogy élelemtároló veremként használhatták őket, és a bennük tárolt élelmet így védték a talaj nedvességétől és a rágcsálóktól. A nagyrészt méhkas alakú tárolóvermekből több edény (hombár, tál, csésze) töredékei (204–205. kép), különböző formájú hálónéhezékek (gúlák, agyagkarikák), orsó-

203. kép
Díszített tárolóedény és
bögrék a kora bronzkorból
(kisapostagi kultúra)

204–205. kép
Késő bronzkori
tárolóedény gödörben
és restaurálva

gombok és egy gömbös fejű bronztű került elő. A férfiviselet tartozékának tekinthetünk egy vaddisznóagyardból csiszolt, két helyen átfúrt csüngőt.

A késő kelta falu objektumai két szakaszon (a csomópont nyugati részén és a bekötőút délebbi szakaszán) sűrűsödnek, a kettő között nagyobb leletmentes terület található. Két nagyobb méretű ház (6,2 × 4 m, illetve 5 × 2,6 m) és két kisebb építményt (4,2 × 2,4, illetve 3,8 × 2,6 m) tártunk fel, ezekben a sározt, tapasztott padló és az oszlophelyek utalnak az épületek egykori szerkezetére. A kelták lakóépületei kisméretű, földbe mélyített veremházként képzelhetők el: a két oszlophelybe állították a vastag ágasképeket, amelyek a – valószínűleg a talajig lenyúló, tehát a földfelszínre támaszkodó – nyeregteret tartották. Esetenként a tartóoszlopok megújítását is meg tudtuk figyelni, vagyis azt, hogy a megrogyott tetőtartó ágasképe mellé vagy azt kicserélve egy újabb oszlopot helyeztek a ház felépítményének megszilárdítása érdekében. A házak körül tárológödrök és vastag kerámiaalapozású sütőkemencék kerültek elő. Az épületekben és néhány gazdag leletanyagot tartalmazó gödörben számos edény töredéke: fazekak (206. kép), besimított díszű tálak mellett a falu lakóinak ruházatáról származó, elvesztett ruhakapcsoló tűk (fibulák), üveggyöngyök, csont hajtű és egy díszített bronz nyakperccel látott napvilágot (ld. a kelta ékszerekről szóló tanulmányt). A kerámia díszítése és azok a tálak, amelyek peremét olykor kis, gomba alakú rátétekkel (gombokkal) díszítették, a kelták dunántúli megtelepedésének utolsó korszakára kelteznek a falu életét.

A terület nyugati részén egy római kori, négyzet alakban körbefutó, helyenként kettős árok került elő (a különböző ásatási felületeken 796., 1092–1170. és 1521. objektumszámmal). Az árok által határolt térség mérete É–D-i irányban 120 méter. A kettős árok szerkezete, a belőle előkerült leletanyag és az árok által határolt területen belül előkerült jelenségek azt az értelmezést támasztják alá, hogy az árkok egy átmeneti katonai tábor kerítőárkai. Az általában szabályos, négyzet alakú táborok ismerete alapján arra következtethetünk, hogy esetünkben is hasonló lehetett szó; K–Ny-i irányban – a vélhetően szintén 120 m-es területből – azonban mindössze 60 m-es szakaszt tudtunk csak feltárni, mivel az ettől nyugatra eső rész a feltárás határán kívül esik. Az árkon belüli körzetben feltárt, öt sorban húzódó nagyméretű oszlophelyek legalább egy, de inkább két 20 × 20 m² alapterületű, vastag facölöpökből épített magtárra (*horreum*) utalnak. Az utóbbi elengedhetetlen kelléke volt a katonaság számára felhalmozott élelmiszer raktározásának. A tábor a jellegzetes díszkerámia, a kizárólag a rheinzaberni műhelyben készült *terra sigillata* edények egy szűk időszakra, Kr. u. 150–190/200 közé kelteznek (részletesen ld. a *sigillata*-anyagot értékelő tanulmányt). Elképzelhető, hogy a feltételezett átmeneti tábor ennél rövidebb ideig, csupán a markomann háborúk idején használták, majd felhagyták.

Az elhagyott tábor területén a 2–3. században egy nagyobb kiterjedésű, falusias jellegű település létesült, kevés épülettel. Ehhez tartozik a számos tárológödör mellett egy kőkemencés épület (ld. 36. kép), kenyérsütő kemencék, tárolóvermek, árkok és különféle gödrök, kutak. A feltárt három kút közül a legnagyobb teljes mélysége 3,4 m volt; az 5 m átmérőjű „kútházban” négyzetes, 100 × 100 cm-es ácsolt kút nyomait találtuk meg. Sajnos a kútdeszkek nyomai nem maradtak meg, csak a függőleges támasztók alsó végei. Érdekes volt megfigyelni, hogy egyik kút alján sem tört fel a víz, ami arra utal, hogy a római korban a talajvízszint – feltehetően a Balaton vízállásának változásával összefüggésben – magasabban volt, mint napjainkban. A kútból szénmaradványokat lehetett gyűjteni; a növények fajösszetétele nagyjából megegyezett a balatonszemesi római kút anyagával. A második kút betöltésének alsó részében festett kerámiát és üvegedény-töredékeket találtunk; ezt a kút a betöltés felső részében megtalált teljes lócsontváz és több más állat vázrészei alapján később dögkútként használták. A harmadik kút

206. kép
Kelta fazék

207. kép
Római kori sajtókészítő
edény

ból nem került elő leletanyag. A szerencsés körülményeknek köszönhetően egy gödör sarkában megmaradt egy leégett, gabonátároló „faláda” (ld. 286. kép), ebből jelentős mennyiségű gabonaszemtermést sikerült összegyűjtenünk (a növénymaradványokat és a kutakat részletesen értékeli az archeobotanikai tanulmány, 289. oldal).

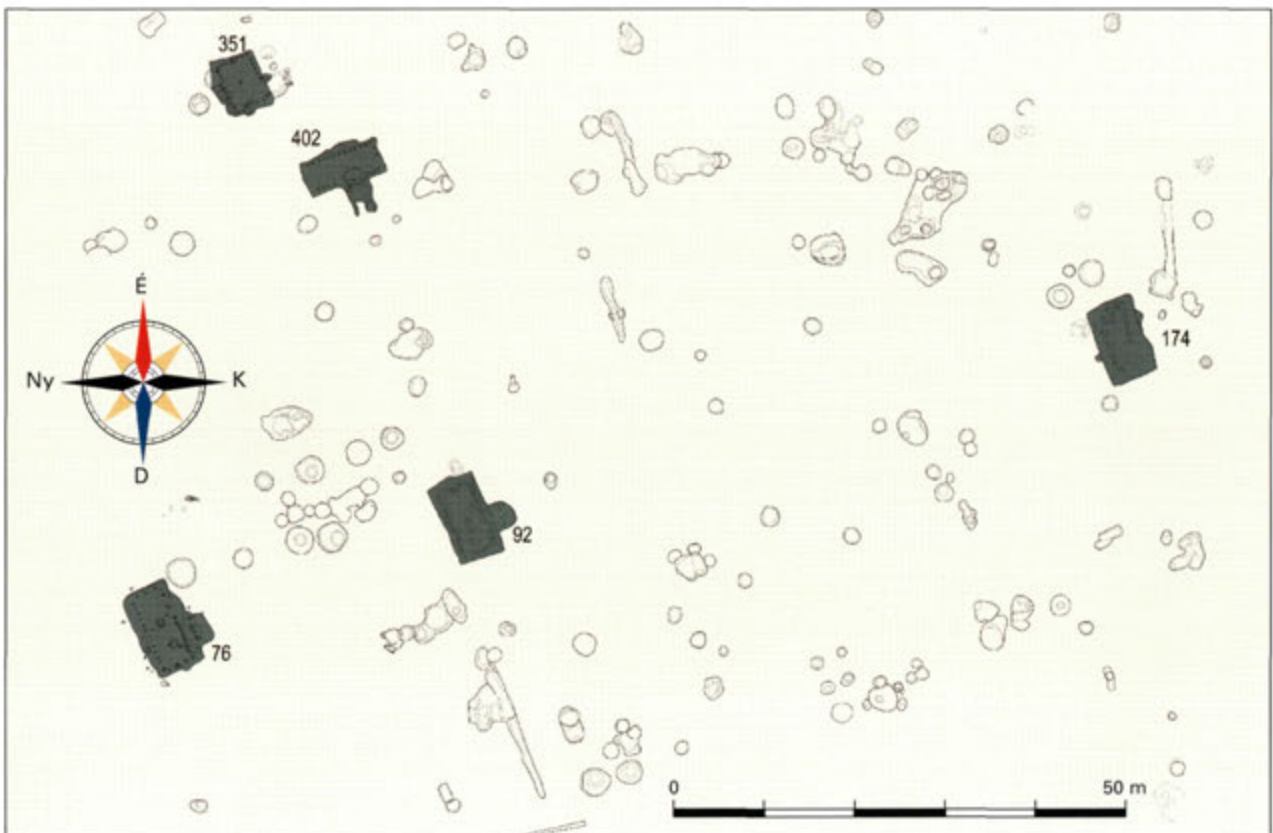
Mind a kutakból, mind a gödrökből gazdag leletanyag került elő: a tálak, korsók és fedők mellett a kerámiakészletet füstölő- és dörzstálak, festett edények és egy speciális, sajtkészítésre szolgáló edényforma egészíti ki (207. kép; ld. még 37. kép). A mindennapok tárgyait esztergált csont hajtű, fibulák, néhány üvegtöredék és egy lóalakot formázó bronzfibula képviseli (az utóbbi egy középkori gödör felszínéről került elő). Egy további, nagyméretű, impozáns hagymafejes bronzfibula szintén gödrökből került napvilágra.

A lelőhelyen egy késő Árpád-kori falu is felszínre került, mely a 12–13. századra keltezhető a kerámiatöredékek, bográcsdarabok és néhány esetben fénkbélyeggel is ellátott fazekak alapján (208. kép). Bár a feltárt területen nem leltünk lakóházat, azonban igen jelentősnek mondhatjuk azt az öt földbe mélyített épületet, amelyek nagy méretükkel (35–55 m²) tűntek ki (209. kép). Eredeti mélységük feltűnően nagy, mintegy 120–180 cm lehetett. Közös jellemzőjük, hogy nem rendelkeztek semmilyen tüzelőberendezéssel, ami kizárja, hogy lakóházaként szolgáltak volna. Hosszan kinyúló, meneteles bejáratuk nyomait minden esetben az egyik hosszabbik oldalon találtuk meg, ahol több esetben a bejáratú gádor oszlopainak helyét is megfigyeltük. Ezekből kettő az épület gödre és a bejárat találkozásához közel, a másik kettő az építmény gödrén kívül, a gádor végénél került elő. Három építmény esetében a rövidebb oldalak közepén elhelyezkedő oszlophelyeket a szelementartó ágasok helyének határozhatjuk meg. Négy épület falai mentén, 40–80 cm-rel beljebb egykori cölöpsor lyukait figyeltük meg. Ezek egymástól 30–70 cm-re helyezkedtek el, és minden bizonnyal az oldalszelemenek tartásában is szerepük

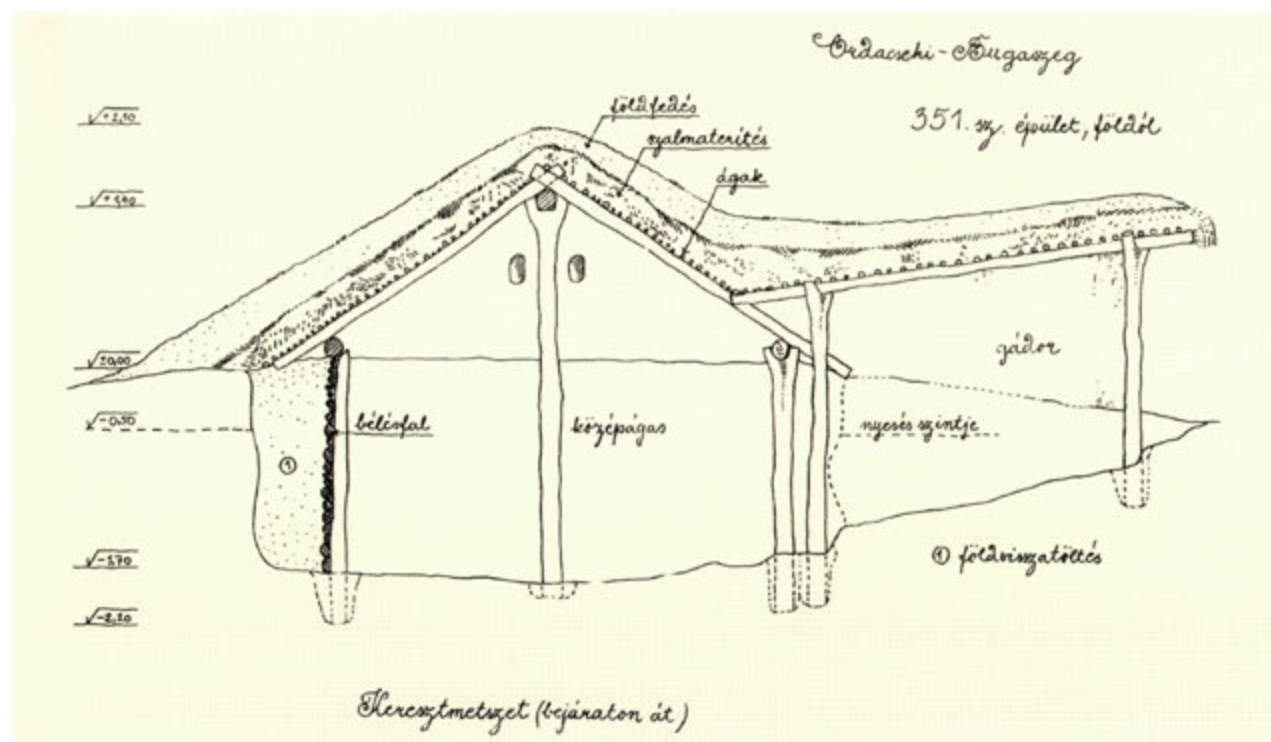
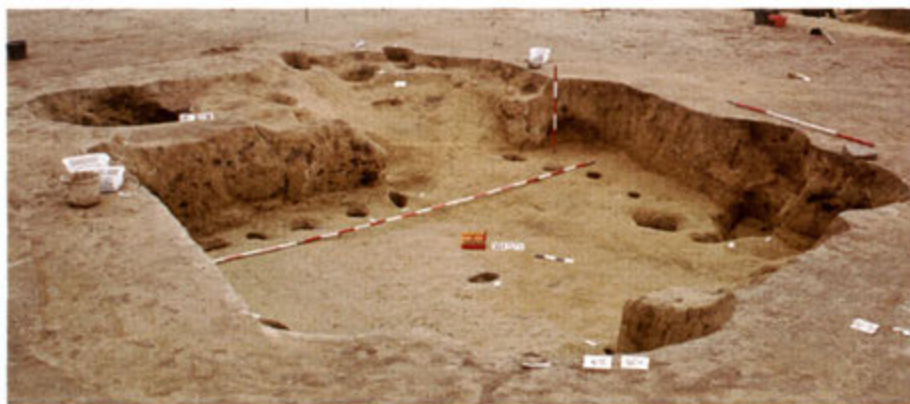
208. kép
Árpád-kori fazék

209. kép
Az Árpád-kori település
részlete a földbe mélyített
épületekkel

volt (210. kép). Ezeken feküdtek a szarufák, amelyek a földre támaszkodtak. Legfontosabb szerepük mégis feltehetően a béleléssel függött össze. Valamilyen növényi anyagú, sövény-, esetleg fagal tartóelemei voltak, amely mögött a bélelő anyag helyezkedett el (211. kép). A 351. és 402. épületeknél földvisszatöltés nyomát figyeltük meg a cölöpök mögött. A másik két esetben növényi anyagú bélelés is elképzelhető. A 402. épületnél hiányoztak a rövidebb oldali cölöpök, ez esetben könnyű szerkezetű, szarufás tetőt valószínűsíthetünk, földre támaszkodó koszorúakkal, de elképzelhető az is, hogy az épület gödrén kívül helyezték el a szelementartó ágasokat (212. kép). Az épületek legszébb, Árpád-kori párhuzamai először Kardoskút-Hatablakon, majd Ógyalla-Bagotán (Hurbanovo-Bohata, Szlovákia) és Balatonőszödön kerültek elő. Hasonló jellegű, de egyszerűbb szerkezetű, sekélyebb, illetve kisebb épületeket Dunaújváros-Öreghegy, Kisköre-Gát, Kiskunfélegyháza-Amler-bánya, Lébény-Bille-domb, Ménfőcsanak-Szeles-dűlő stb. lelőhelyeken tártak fel. Ezeket az építményeket a feltárók gazdasági épületnek, többnyire ólnak vagy istállónak határozták meg. A néprajzi anyagból jól ismert földbe mélyített ólakban, istállóknak találjuk meg az általunk feltárt épületek utódait. Ezek még a 20. század elején is megfigyelhetőek voltak a Nyírségben, a Hajdúságban és a Duna-Tisza között. Az ezekről készült leírások és ábrázolások alap-

210–211. kép
A 351. számú
Árpád-kori építmény
gödre és a felépítmény
rekonstrukciója

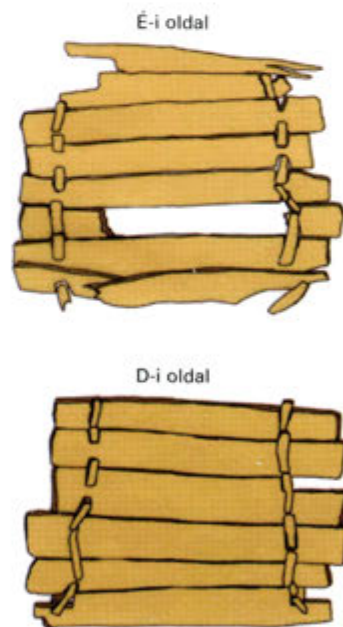

212. kép
A 402. számú Árpád-kori
építmény

ján rekonstruálhatjuk épületeink szerkezetét és használatát. Tüzelőberendezésük nem volt, a benne lévő állatok trágyája, testének melege és a bélelés melegítette az épületet, ugyanis mind a földtöltés, mind a növényi bélelés megfigyelhető esetükben. Hosszú meneteles bejáratuk fölött többnyire sövényfalas gáddal emelték meg a szalmával és földdel fedett tetőt. A földöl oromfalait is sövényfal zárta, amelyen legfeljebb kis nyílást képezhettek ki, így az épületekben állandó félhomály uralkodott. Az értékesebb vagy a beteg állatokat tartották ezekben az építményekben. A fenti megállapításokat erősítheti, hogy az épületek aljának talajából vett minták elemzése magasabb foszfortartalmat mutatott ki, mint a környező altalaj anyagában, ez pedig intenzív állati jelenletre, vagyis trágyára is utalhat (a foszfátanalízist dr. Csapó János végezte el). A fenti építmények igazi jelentőségét az adja, hogy ez az őlnak, istállóknak meghatározott épülettípus eddig igen kis számban vált ismertté az Árpád-korból. Ráadásul itt négy (esetleg öt) ilyen veremépítmény is napvilágra került. Ezek már egy fejlettebb, előremutató elemeket hordozó, az istállózás felé mozduló állattartás képét rajzolják ki a késő Árpád-korban.

Feltehetően az állattartással volt összefüggésben a négy kút is a veremépületek közelében. Ezek közül három henger alakú, két-három méter mély volt. Faszervezetet csak a negyedikben tudtunk megfigyelni (539. objektum): az élére állított deszkákból csapolt, négyszögletes faszervezet 1,5-2 m mélyen jelentkezett, és a talajvíz konzerváló hatása miatt maradt meg ép állapotban. A kutat először belülről kezdtük el kibontani, majd a balesetveszély és a jobb dokumentálhatóság miatt a faépítményt egy belső zsaluval rögzítve ástuk körbe. A deszkaszervezetet kódszámokkal ellátva szedték szét, a deszkák egy részének konzerválása és restaurálása céljára. A betöltést mélységenként különítettük el, így a kiiszapolás során előkerülő tárgyak (növénymaradványok stb.) újabb adatokat nyújthatnak a korabeli természetföldrajzi környezet rekonstrukciójához, amelyeket dendrokronológiai és fafajmeghatározási vizsgálatok egészítenek ki. A deszkákból csapolt faszervezet (213. kép) egy gödör alján, szinte annak mértani közepén helyezkedett el. A megfigyelések alapján feltételezhető, hogy a korabeli kútásók először nagyméretű gödört ástak, majd 1,5-2 m-es mélységben aknává szűkítették azt. Hasonló megoldást például Szentkirályon figyeltek meg. (Bár némi problémát jelent az, hogy a faszervezet feletti gödör ún. méhkas alakú, vagyis pontosan az alsó felében szélesedik ki.) A kút talpmélységét az eredeti felszín alatt mintegy 3 m-rel leltük meg. Összesen hét deszkasort találtunk, a 100-110 cm hosszúságú deszkákat – a boronaépítés technikájával – úgy csapolták egymáshoz, hogy a durván hántolt lécek végeit mindkét oldalról bevágták, és az így keletkezett bevágásokba illesztették a merőlegesen elhelyezkedő, szomszédos deszkákat. A legfelső és a legalsó deszkákat csak az egyik oldalukon vágták be. A kútház így kialakított, négyszögletes deszkaépítményének belmérete mintegy 75 cm volt. Az ásott kutak nagy értéket jelentettek a középkorban. Feltárá-

213. kép
Az 539. számú kút csapolt
deszkáinak oldalnézeti rajza

sunk jelentőségét az adja, hogy eddig viszonylag kis számú Árpád-kori kutatást tartak fel (pl. Kiskunfélegyháza). Néhány évszázaddal későbből, a késő középkorból már több hasonlót ismerünk (Buda-Szent György tér, Muhi, Nyársapáti, Szentkirály stb.). Említésre érdemes, hogy pontosan nem meghatározott korú középkori kút faszerkezete került napvilágra a közeli Balatonboglár-Berekre-dűlőn.

A területen számos, erre a korszakra jellemző szabadtéri kemencét tártunk fel. Ezekhez szív vagy ovális alakú előtérgödör csatlakozott. A nagyméretű, kerek sütőfelületük alatti rész kerámiatöredékekkel volt kirakva a jobb hőtartás elősegítése céljából. Előkerült néhány füstölőkemence is, valamint több kisméretű, padkás gödör, amelyekben rendszeres tüzelésről tanúskodó nyomokat dokumentáltunk. A telep keleti felén árkok nagy kiterjedésű rendszerét találtunk. Nehéz meghatározni a rendeltetésüket, feltehetően karámok, esetleg részben telekhatárok vagy vízelvezető árkok voltak. Az árkok megléte, valamint a lakóházak hiánya azt jelzi, hogy a feltárt terület az egykori falu peremén elhelyezkedő gazdasági övezet lehetett, karámokkal, ólakkal. Erre utal, hogy a földölak egy csoportban, az Árpád-kori település feltételezett házaitól elkülönülve kerültek elő. Feltételezésünk alapján az ólaskertes települési forma egyik előzményét találtuk meg. Ugyanezt támaszthatja alá a feltárás idején légi fényképezéssel fölfedezett jelenség, ami egy középkori falu főutcájával és telkeivel azonosítható az autópálya csomópontjától, illetve a feltárt településrészlettől kelet felé, pár száz méterre (*ld. 226–227. kép*). Emellett feltételezhetjük azt is, hogy a bugaszegi és a csereföldi Árpád-kori teleprészlet egymással is kapcsolatban volt, hiszen mindössze egy 300 méteres (nem kutatható) erdősáv választja el őket egymástól.

A HALOMSÍROS KULTÚRA FALUSIAS TELEPÜLÉSE

KISS VIKTÓRIA

A lelőhely neve: Ordacsehi-Bugaszeg (M7/S-29)

Az objektum száma: 1326. objektum

Kora: késő bronzkor, halomsíros kultúra

Az ordacsehi-bugaszegi autópálya-csomópont területének leletmentése során az Ordacsehi felé vezető bekötőút-szakaszon a halomsíros kultúra településének objektumaira bukkantunk. A Dunántúlon e kultúra korai időszakára keltezhető leletek eddig rendkívül kevés esetben kerültek napvilágra, ebből következően falurészletünk – az autópálya nyomvonalán újonnan feltárt, hasonló korú és a valamivel fiatalabb leletegyüttesekkel együtt – a *halomsíros kultúra* népszerűségének megismerésében nagyon fontos adatokkal szolgál.

Az előkerült település mindössze huszonöt gödörből áll; házak nyomát nem sikerült megfigyelni. A gödrök elhelyezkedése arra utal, hogy a falu északi szélét találtuk meg, a másik három égtáj felé a feltárt területen kívül is lehetnek objektumok. Az ásatási szelvény déli végében megfigyelt agyagos talaj és az alacsony dombot egykor körülvevő mocsaras környezet miatt valószínűleg ebben az irányban nem nyúlt sokkal messzebb a település. Kelet felé biztosan nagyobb volt a falu kiterjedése, itt a nyomvonal széléig tártunk fel gödröket; nyugati irányban a későbbi feltárás tisztázhatja a korszak objektumainak helyét. A gödrök betöltésében gyakran hamus, paticsos sávokat figyeltünk meg – ebből közvetetten arra is következtethetünk, hogy a fa-

214. kép
A halomsíros kultúra
edényei az 1326. gödörből

lu lakói agyaggal tapasztott vesszőfonatos, paticsfalú házakban lakhattak, amelyek pusztulása után az omladékot a gödrökbe gyűjtötték.

A bemutatásra kerülő nagyméretű (3 m széles és több mint 1,5 m mély), méhkas alakú gödör terménytároló verem lehetett. Oldala egy idő után beszakadt: a gödör a faláról beomló homokos talajréteggel elkezdett feltöltődni, ezután a falu lakói (mint a beomlott gödröket általában) szemetesgödörnek használták. Erre utal a fekete, humuszos feltöltődés, amelyben összetört edények darabjait, köveket és állatcsontot (az elfogyasztott ételek maradványait) találtuk meg. A gödör érdekességét az adta számunkra, hogy a felső rétegében talált, vörösre égett paticsos réteg alatti, sárga agyagtapasztás, majd egy újabb égett réteg arra utal, hogy a vermet tűzzel vagy forró parázzsal több rétegben szándékosan betérítették, lezárták. Ennek oka talán a beledobott hulladék rothadásának megakadályozása, a fertőzés elkerülése volt, de nem zárható ki, hogy e folyamat valamiféle rituális megtisztító szertartás részét is képezte.

A gödrökből előkerült gazdag leletanyagban számos, csaknem ép edényt találtunk. A kerámia (füles korsók, bögrék, csücskös peremű tálak, hengeres nyakú urna alakú edények) díszítésére a vékony falú, finomabb edények esetében a bütyökdíszek, bekarcolt és mésszel kitöltött háromszögminták vagy beszúrkált pontok jellemzők (214. kép). A vastagabb falú házikerámiát a nedves agyagba ujjal behúzkodott sávokkal és ujjbenyomkodásokkal tagolt bordadíszekkel látták el. A mindennapi főzőedények között előfordulnak szűrők, fedők is; a gödrökben hálónéhezékeket is találtunk. Néhány esetben kisebb fémtárgyak is előkerültek: az egyik gödörben egy bronz fűzőtű, másutt vékony bronzvésők (215. kép); ezeken kívül egy felvarrt ruhadíszként viselhető bronzspirál említhető meg.

A bemutatott kerámiát Alsó-Ausztriából, a halomsíros kultúra korai időszakából (Mistelbach–Regelsbrunn-fázis), továbbá a Nyugat-Dunántúlról ismerjük. Győr-Moson-Sopron megyéből Ménfőcsanakról és Hegykőről, Somogyból Kéthelyről származnak bizonytalan eredetű, sírként vagy edényraktárleletként értelmezhető leletegyüttesek. Veszprém megyében Nagydém-Középrépusztán tárták fel e korszak hét temetkezését – itt az ordacsehi bronztárgyak rokonait is megtalálták. Településünk legközelebbi megfelelőit a Zala megyében nemrégiben előkerült települészetek képviselik (Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta, Gellénháza-Budai-szer II. lelőhely). A nyugat-dunántúli és alsó-ausztriai leletegyüttesek rokonsága feltehetően nyugati irányból a Dunántúlra betelepült népességgel magyarázható.

A Kárpát-medencében virágzó középső bronzkori kultúrák fejlődésének végével kapcsolatban új kulturális hatások, illetve nyugat felől ideérkező népelemek megjelenését feltételezi a kutatás. Az Ordacsehinél előkerült településnyom is ezt az elméletet támasztja alá.

215. kép
Bronz fűzőtű és vékony
bronzvésők a halomsíros
kultúra gödreiből

KELTA ÉKSZEREK NÉMETH PÉTER GERGELY

A tárgy neve: nyakpereg

Anyaga: bronz

Rövid leírása: Ép, díszített nyakpereg (torques).

Mérete: átm.: 12,6 cm, v.: 0,5 cm

Lelőhelye: Ordacsehi-Bugaszeg (M7/S-29)

Kora: késő vaskor (La Tène C időszak)

Objektum: 1409. ház

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: 151.3/2037.

216. kép

Kelta kori díszített bronz
nyakpereg

A tárgy neve: fibula

Anyaga: bronz

Rövid leírása: Ép, kétgombos, alsóhúros, 5+5 rugóelosztású ruhakapcsoló tű.

Mérete: h.: 4,9 cm, sz.: 3,2 cm, m.: 2,1 cm

Lelőhelye: Ordacsehi-Bugaszeg (M7/S-29)

Kora: késő vaskor (La Tène D időszak)

Objektum: 1367. gödör

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: 151.3/1985.

217. kép

Kelta kori bronzfibula

Az ordacsehi-bugaszegi ásatások kiemelkedő lelete az egyik kelta kori házból előkerült bronz nyakperec (*torques*) (216. kép). Somogy megyében ez a harmadik ilyen tárgy. Értékét növeli, hogy teljesen épen maradt ránk. A bemutatott bronzfibula szintén teljesen épen került elő egy gödörből. Az ékszereket egykori tulajdonosaik a sírjukba is magukkal vitték, ezért településen kevés ilyen tárgyat lehet találni. Ordacsehiben a fenti darabokon kívül fibulátöredék és több üveggyöngy is előkerült.

A bugaszegi *torques* öntött bronz, kapcsos-horgos záródású, testén szépen kidolgozott halszákladíszítés fut. A nyakperec a korai kelta sírokban is megtalálható, ekkor ezüsből és aranyból is készítik. Fontos társadalmi rangjelző szerepe volt. A kora római korban a bennszülött női viselet része lett, ezzel viselőik tudatosan hangsúlyozták kelta származásukat.

A fibula szintén öntött bronz (217. kép), teljesen hasonló darab a nagyberki-szalacscai nagy kelta központban került elő. Ugyanott több fibulaöntőminta is napvilágot látott, így elképzelhető, hogy a bugaszegi fibula is Szalacsán készült. A fibulatípus leszármazottja, az ún. *noricum-pannoniai* szárnyasfibula, a római korban is megmarad.

A nyakperec és a fibula a kelta viselet része volt, de míg a fibula mindennapos tárgy volt, addig a nyakperec jóval ritkábban fordul elő. Mind a két tárgyfajta a nők és a férfiak egyaránt viselték. Ókori történetírók leírásaiból is tudjuk, hogy a kelták a színes, tarka ruhákat kedvelték. Mindkét nem képviselői hordtak köpenyt, a férfiak nadrágot (*bracas*), a nők szoknyát viseltek. A kora római bennszülött nőket ábrázoló sírköveken többfajta szoknya-viselet figyelhető meg. Néhány kelta törzsben kedvelték a testfestést és a tetoválást is. A férfiak egy része borotválkozott (több vasból készült borotva és szőrcsipesz maradt fenn ebből a korból), gyakran különböző oldatokkal kezelték a frizurájukat, előfordult náluk a varkocsviselet is. A nők a kései időkben turbánszerű fátylat hordtak, és a római kori sírkövek alapján elmondhatjuk, hogy a lányok a rövid, kétoldalt felkunkorodó, az asszonyok a sima, valószínűleg feltűzött frizurát részesítették előnyben. A nők egyszerűbb kivitelű, vas- vagy szépmívű bronzövel fogták össze ruházatukat. Gyakran nyakláncot, fülbevalót és gyűrűt is viseltek (ld. 30. kép).

TERRA SIGILLATA-LELETEK EGY ÁTMENETI KATONAI TÁBOR ÁRKÁBÓL HORVÁTH FRIDERIKA

A tárgy neve: Drag. 37 terra sigillata tál alj-oldal töredéke (218. kép 1)

Leírás: A reliefmezőben tojásfüzér töredéke (Ri-Fi E 1), alatta balra futó ózsuták (Ri-Fi T 106), a reliefmezőt balra haladó kettős levelekből álló levélfríz zárja.

Műhely: Rheinzabern

Mester: Cerialis I

Mérete: talpátm.: 7 cm

Kísérő leletek: pannoniai szürke pecsételt kerámia, vörös festésű korsó aljtöredéke

Leőhelye: Ordacsehi-Bugaszeg, M7/S-29, 4. felület, 796. objektum

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: 151.3/796.40., 151.3/796.12, 13.

A tárgy neve: Drag. 37 terra sigillata tál oldaltöredéke (218. kép 2)

Leírás: A reliefmezőben tojásfüzér (Ri-Fi E 1), alatta tagolt félkörívben (Ri-Fi KB 115) Hercules az oroszlánbőrrel (Ri-Fi M 84).

Műhely: Rheinzabern

Mester: Belsus I

Kísérő leletek: pannoniai szürke pecsételt kerámia (palack forma), vörös festésű korsó aljtöredéke, illetve vörös festésű füstölőtál perem-oldal töredéke

Lelőhelye: Ordacsehi-Bugaszeg, M7/S-29, 4. felület, 796. objektum

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: 151.3/796.40 és 151.3/796.10.

A tárgy neve: Drag. 37 terra sigillata tál oldaltöredéke (218. kép 3)

Leírás: A reliefmezőben tojásfüzér (Ri-Fi E 65a), alatta elszórtan ívesen hajlított levelek (Ri-Fi P 47a), jobbra futó szarvas (Ri-Fi T 101) és balra futó kuty (Ri-Fi T 130a).

Műhely: Rheinzabern

Mester: Reginus I

Lelőhelye: Ordacsehi-Bugaszeg, M7/S-29, 4. felület, a 796. objektum középső része, a III–IV. és a V–VI. metszet között

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: 151.3/796.12.

218. kép

Terra sigillata tálok töredékei

Az Ordacsehi-Bugaszezen feltárt árok *terra sigillata*-anyaga homogén, valamennyi töredék a rheinzaberni műhely terméke (218. kép). (A fenti leírás csupán a leletegyüttes legjelentősebb darabjait emeli ki, az értékelés viszont az árok összes darabja alapján tett következtetéseket tartalmazza.) A darabok között a reliefes és a díszítetlen áru kiegyenlített arányban lelhető fel, a díszítetlen edények száma mindössze egy darabbal múlja felül a dombordíszesekét.

Az egyes edényfajtákon (tál, tányér, csésze) belül a formakincs szegény, az anyagban mindegyik típushoz csupán egyetlen forma köthető. A díszítetlen darabok között egyértelműen a tányérok vannak többségben, az étkészlet ugyancsak szerves részét képező csészéknek (Drag. 33) csupán egy példánya lelhető fel az anyagban.

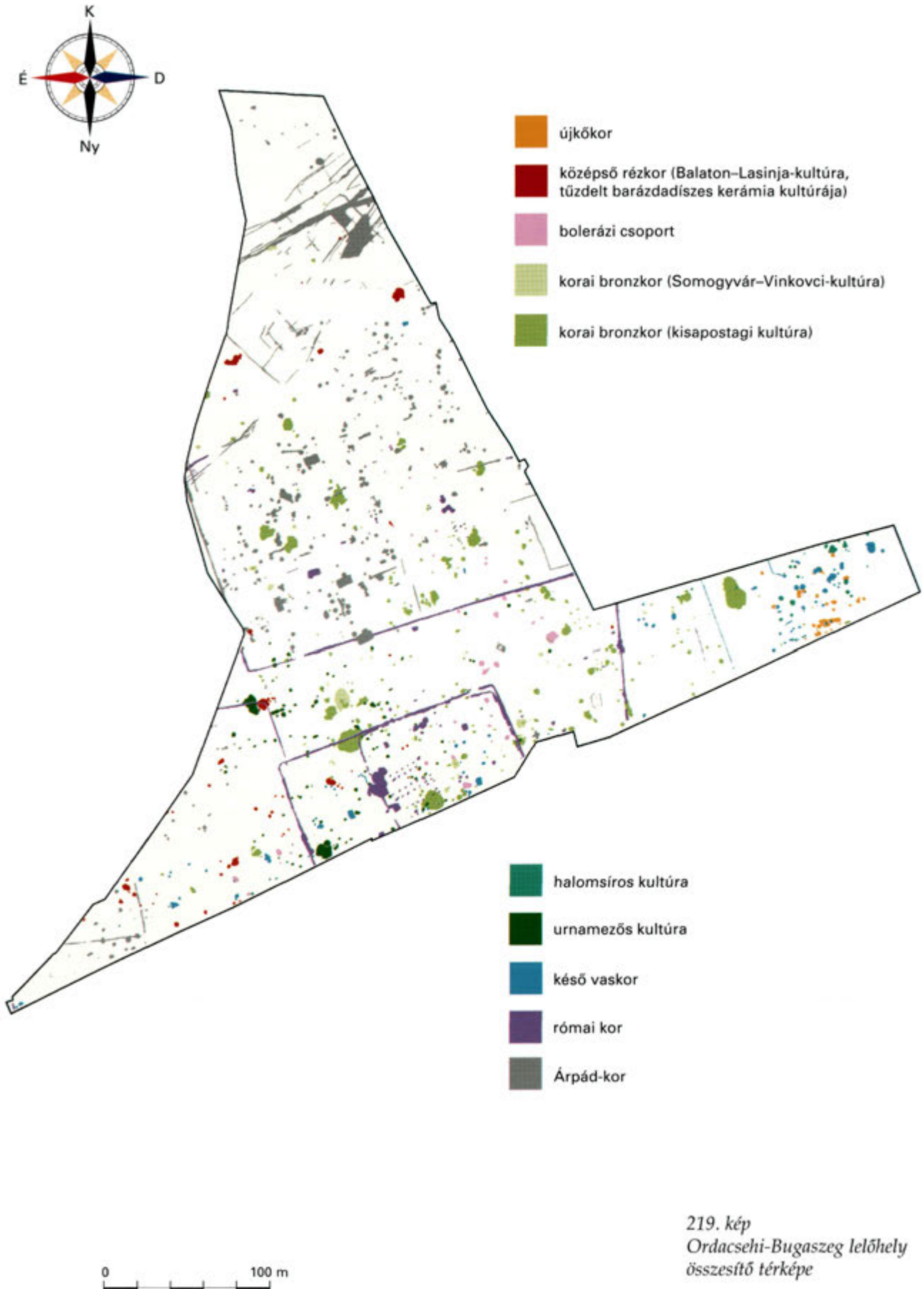
A kisszámú leletanyag ellenére a reliefes darabok valamennyi töredéke konkrét mesterhez köthető, és a műhely belső időrendje tekintetében is egy jól behatárolható időszakhoz tartoznak. Közülük Reginus I ténykedése a műhely kezdeti korszakához kötődik (Bernhard I *a* csoport). A rheinzaberni kronológia bizonytalanságai ellenére a kutatás álláspontja jelenleg annyiban egybehangzó, hogy a Bernhard I *a* csoport mesterei már Kr. u. 180 előtt felhagytak a sigillatagyártással, és edényeik gyakran a markomann háborúkkal kapcsolatba hozható égésrétegekből kerülnek elő. A másik két, a Bernhard I *b* csoporthoz tartozó mesterek közül Cerialis I ugyancsak a háborús években dolgozott, és többek között a fenti területre is szállította termékeit. A I *b* csoporton belül a legutóbbi kutatási eredmények alapján különbséget kell tennünk aszerint, hogy a mesterek termékei a háborús égésrétegekben előfordulnak-e vagy sem. Miután Belsus I edényei a pannoniai égésrétegekből nem ismertek, így ezek keltezésére egy némileg későbbi időponti javaslat merült fel (Kr. u. 170/180–200), a raetiai böhmingeri castellum markomann háborús égésrétege annyit azonban mindenképpen igazol, hogy már Kr. u. 175 előtt, vagyis még a háborús években piacra kerültek.

A díszítetlen áru ugyan pontosabb keltezést nem tesz lehetővé, de a fenti három jól keltezhető, reliefes edénytöredék feljogosít bennünket arra, hogy az objektum teljes leletanyagát, még a legtágabb időhatárok figyelembevételére is, meglehetősen szűk, a Kr. u. 150–190/200 közötti időszakhoz kössük. A csekély mennyiségű leletanyag alapján e keltezés mellett csupán óvatosan sorakoztathatunk fel egyéb érveket, de talán az sem véletlen, hogy a díszítetlen tányérformák között a Drag. 32 nem fordul elő, ez ugyanis a kezdeti periódusban még nem tartozott a műhely edénykészletéhez.

A fenti sigillátákat a markomann háborúk idejére tehető épületben használhatták. Az edények ezt követően kerülhettek szemétként az árok betöltésébe, ami ekkortól az eredeti rendeltetését szintén elvesztette. Pannonia viszonylatában – néhány lelőhelytől eltekintve – helytálló az a megállapítás, hogy a teljes sigillataanyagból a rheinzaberni műhely részesedése a legjelentősebb, ami legnagyobb részben a markomann háborúkat követő severusi fellendülésnek köszönhető. A fenti anyag esetében a rheinzaberni darabok kizárólagos előfordulása azonban keltezésükből adódóan (valamennyi darab a markomann háborúk időszakából való) nem magyarázható. Elgondolkodtató, hogy a töredékek között nem fordulnak elő közép-galliai darabok, pedig a fenti periódusban a markomann háborúhoz köthető égésrétegek anyagának tanúságtétele alapján elsősorban még e gyártók termékei uralják a piacot, és a rheinzaberni műhely csak a háborús éveket követően veszi át a közép-galliai Lezoux piacvezető szerepét. Feltehető tehát, hogy esetünkben egy rövid életű átmeneti vagy utánpótlást biztosító tábor anyagáról van szó, melyben a lezoux-i manufaktúra már nem tudta a lábát megvetni, ugyanakkor a severusi konjunktúra idejét sem élte meg.

Felmerül az is, hogy nem egy hosszabb időn keresztül, több alkalommal vásárolt edénykészlet darabjaival állunk szemben, hanem ezek az edények

egyszeri beszerzés régészeti hagyatéka lehetnek. Ha ezt a feltevést továbbgondoljuk, a fenti keltezést még tovább szűkíthetjük, ugyanis Reginus I, Cerialis I és Belsus I mesterek tevékenységének közös szakasza a régészeti *post* és *ante quem* adatok alapján a Kr. u. 170–175/180 közé esik. Az előbbi feltételezések bizonyosságát azonban csak akkor tudjuk igazolni, ha a teljes anyagot átvizsgáljuk és a telepjelenségekkel együtt értelmezzük.

219. kép
Ordacsehi-Bugaszeg lelőhely
összesítő térképe

ORDACSEHI-MAJOR

HONTI SZILVIA

A lelőhely neve: Ordacsehi-Major (M7/S-31)

A feltárt terület nagysága: 4200 m²

A feltárás ideje: 1994

Az előkerült objektumok száma: 200

A lelőhelyen megtalált korok: késő újkőkor (lengyeli kultúra), középső rézkor (Balaton–Lásinja-kultúra, tűzdelt barázdadíszes kerámia kultúrája), késő rézkor (badeni és kostolaci kultúra), kora bronzkor (kisapostagi kultúra), középső bronzkor (mészbetétes kerámia kultúrája), késő vaskor (La Tène D), római kor (2–3. század), Árpád-kor

Ásatásvezető: Füle Piroska

Közlemények a lelőhelyről: Bondár 1998; Honti–Kiss 1996; Bondár–Honti–Kiss 2000, 94.

A falu északnyugati részén, az Ordai-berekbe félszigetszerűen benyúló enyhe kiemelkedésen található a lelőhely. A nyomvonal ennek a kiemelkedésnek az északi részét metszi, itt 60 × 70 m-es összefüggő felületen végeztünk feltárást.

A lelőhely szélét délről és nyugatról az objektumok megritkulása jelzi, kelet felől már csak a víz által kimosott mélyedésekben felhalmozódott cserepeket találtuk meg. A nyugati irányba húzott hosszabb kutatóárokban a motoros sárkányrepülőről készített légi felvétel (220. kép) alapján sejtett árok nyomát nem találtuk, ehelyett legmélyebb részén a kisapostagi kultúra néhány gödre volt felfedezhető.

Mintegy húsz objektum a középső rézkori Balaton–Lásinja-kultúrához tartozott, ezek kisebb tároló- és földkitermelő gödrök voltak. Jellemző leletanyaguk a kettős kónikus tálak és kettős kónikus hasú füles korsók töredékei, ezek mellett az egyik gödörben egy ép korsó, továbbá egy füles fedő került elő (66. objektum, 221. kép). Tíz objektum esetében nem volt eldönthető, hogy a lengyeli vagy a Balaton–Lásinja-kultúrába tartozik-e.

A feltárt területen legnagyobb számban késő rézkori objektumok kerültek elő. A több mint ötven ilyen korú objektumból a késő badeni, illetve nagyobb

220. kép
A lelőhely légi felvételen

221. kép
Füles edényfedő a középső
rézkorból

222. kép
Kora bronzkori urnasír
edényei

számban a *kostolaci kultúra* leletanyaga került elő. A több mint ötven késő rézkori méhkas alakú tárolóverem, kemence és egyéb gödör közül 23 a *kostolaci kultúra* leleteit tartalmazta, és 28 olyan objektum volt, melyben – bár előfordultak *kostolaci* cserepek is – a késő badeni leletanyag dominált. A lelőhelyen hat négyszögletes vagy téglalap alakú, nagyméretű gödör is volt, melyek alján tapasztást és néhány esetben cölöplyukat lehetett megfigyelni – három a badeni, három a *kostolaci kultúra*hoz sorolható. Mivel ezen épületek mérete jelentősen kisebb (a nagyobbak 5×4 m-esek, de jóval kisebbek is vannak), mint a *kostolaci kultúra* más lelőhelyekről ismert, kéthelyiséges, $6-8 \times 4$ m²-es alapterületű házai, ezért inkább gazdasági építményként értékelhetők. A *kostolaci település* mérete alapján a kultúra nagyobb magyarországi települései (Szigetszentmiklós-Üdülősor, Szigetcsép) közé sorolható. A kultúra Balaton környéki temetkezései (Keszthely-Fenekpuszta, Balatonboglár) mellett az ordacsehi *kostolaci falu* az első ilyen korú Somogy megyei települést képviseli. A csak a badeni vagy csak a *kostolaci kultúra* leleteit tartalmazó gödörök Ordacsehiben egymás mellett, egymást kiegészítve kerültek elő, ezért a két kultúra egyidejű megtelepedésére utalnak. Ugyancsak ezt támasztják alá azok a gödörök is, amelyekben mindkét kultúra leletei előkerültek, hiszen ezek az objektumok viszonylag hamar töltődtek fel a két kultúra jellegzetes edénytöredékeivel. Szórvány cserépként egy, a *vučedoli kultúra*ba sorolható táltöredék is előkerült, ami a rézkor végének változatos kulturális képére hívja fel a figyelmet.

A korai bronzkor végi *kisapostagi kultúrából*, illetve a késő *kisapostagi*-korai mészbetétes időszakból négy urnasír került elő. A sekély sírokat a szántás elpusztította, illetve erősen megsértette, viszonylag épen csak a 109. urnasírt találtuk meg, amelyet egy *kostolaci* gödörbe ástak bele (222. kép). Az urnát félig kitöltötték az emberi hamvak, erre egy kis bögrét állítottak. A hamvak antropológiai vizsgálata kimutatta, hogy az urna három személy csontmaradványait tartalmazta. Ezzel függhet össze, hogy több hajkarika is elkerült a hamvak közül.

A területen elszórtan vagy kettős csoportokban öt melléklet nélküli zsugorított csontvázas sírt is feltártunk. A bal oldalukra fektetett, É-D-i (illetve

ÉÉNy-DDK-i) és fordított irányítással, enyhén zsugorítva eltemetett halottak a rítusból és az elhelyezkedésből következően – továbbá az Ordacsehi-Csereföldön megismert, gazdag leletekkel rendelkező kettős rítusú temető adatai alapján – minden bizonnyal szintén a kisapostagi kultúrához sorolhatók. Eszerint a két kisapostagi urnasír és a zsugorított csontvázas sírok is ugyanannak a kettős rítusú temetőnek részét képezték. A sírokkal azonos területen néhány e kultúrába tartozó gödör is előkerült.

A középső bronzkori *mészbetétes kerámia kultúrájának* telepéhez tizenhat méhkas alakú gödör tartozott. A gödrökből a korszak telepeire jellemző házi-kerámia, például egyszerű fazekak kerültek elő, ezek egyike a fazék aljára tapasztott agyagdudorok (belső bütykök) alapján a pácedénynek nevezett típusba sorolható.

Leletanyag hiányában nem határozható meg annak a két őskori, megköztözve eltemetett halottnak a kora, akiket egy kútszerű, mély gödörbe ástak be (198. objektum).

A *kelta* kort egy őskori tárológödörbe ázott, cserépalapozású kenyérsütő kemence képviseli. Kerek hamusgödöréből nagyméretű, lekötött lábú bronzfibula került elő. A kemence és a néhány gödör leletanyaga a késő kelta (La Tène D) időszakba tartozik.

A 2–3. századba keltezhető *római kori* telepből nagyobb számú leletanyag egy téglalap alaprajzú, rövidebb oldalán cölöplyukas, földbe mélyített házból és több kisméretű, döngölt padlózatú, szintén téglalap alaprajzú építményből került elő (52. objektum). Innen származik az alább részletesen bemutatásra kerülő, mesterjegyes terra sigillata-utánzat, ami mellett egy poncolt díszes bronz karperecet is találtunk (223. kép). A szórványleletek között két bélyeges terra sigillata-töredék is volt.

A lelőhelyen csak egyetlen *középkori* objektumot találtunk. A terepbejárási adatok szerint a település központja – a középkori Orda – a lelőhely déli, magasabb részein található, itt nagyszámú 12–14. századi kerámiát gyűjtöttünk. Az ásatás során megállapítottuk, hogy a falu a félszigetszerűen előrenyúló kiemelkedés északi részére már nem terjed ki.

223. kép
Római kori bronz
karperec

MESTERJEGYES TERRA SIGILLATA UTÁNZATA

HORVÁTH FRIDERIKA

A tárgy neve: Pó-vidéki terra sigillata utánzata

Anyaga: világos téglavörös, homokkal és apró mészzárványokkal gyengén soványított, krétaszerűen puha kerámia

Rövid leírása: Nyers színű, talpgyűrűs tányér aljtöredéke, belül négyszögletes keretezésű névbélyeggel: LV(E)?, az oldalfal és az aljrész találkozásánál belül keskeny borda kíséri.

Mérete: talpátm.: 7 cm

Lelőhelye: Ordacsehi-Major (M7/S-31)

Kora: római kor, Kr. u. 1. század vége–2. század első fele

Objektum: 52. objektum

Órzási helye: KAPOSVÁR, Rippl-Rónai Múzeum

Azonosító száma: Gynsz. 95/25.

224–225. kép
Mesterjegyes terra sigillata
tál utánzata

A tányér (224. kép) anyag- és felületjellege egyaránt arra utal, hogy egy olyan provinciális díszkerámiáról van szó, amelynek előképül a formai és a külső megjelenési jegyek alapján egy Consp. 42 formájú Pó-vidéki terra sigillata tányér (*catinus pedalis*) szolgálhatott. Silányabb minősége azonban arról tanúskodik, hogy egy bennszülött műhely terméke. Itáliai sigillaták utánzatait gyártó műhelyeket Pannonia több lelőhelyéről is ismerünk (Emona, Carnuntum, Poetovio), melyek edényeit a tárgyalt darabhoz hasonlóan a porózus, zárványos anyaguk különbözteti meg az importárutól.

A fenti forma a dél-galliai műhelykör formakincsében is tovább élt, de a bevonat narancssárga színe és opálos fénye, továbbá a pecsételési módja a Pó-vidéki előkép használata mellett szól. Az edény készítője megpróbálta lemásolni az eredeti pecsétet, de annak formai és szövegértelmezésével nem volt tisztában. A pecsét négyszögletes keretezésű (225. kép), úgy tűnik azonban, hogy a fazekas egy *planta pedis* (p.p.) bélyegzőt akart utánozni, bár a bélyeg utolsó jeléről nem lehet teljes bizonyossággal eldönteni, hogy a lábfej formájú bélyegző sematikusan kialakított lábujjait látjuk, vagy esetleg E betűként értelmezhető. Feltételezhető, hogy a névbélyeg ebben az esetben dekoratív elemmé minősült át.

A díszítetlen áru jellegéből adódóan belül pecsételt, a pecsét formája és a névhasználat módja korszak- és műhelyfüggő. Az itáliai terra sigillatáknál a korábbi négyszögletes, többsoros bélyegzést Tiberius uralkodásának elején a *planta pedis* alkalmazása váltja fel. Helyszűke miatt a fazekasok a neveik (*tria nomina*, de a kéttagú név sem ritka) kezdőbetűit használják, ami a nevek feloldását jelentősen megnehezíti.

A barbotinos díszű, alacsony talpgyűrűjű, ferde oldalfalú, Consp. 42 formájú tányér a Flaviusok és Traianus korának kerámiája, ezért a különböző leletegyüttesekből p.p. bélyegzéssel ismert. A forma elterjedési területe Észak-Itáliára és a dunai provinciákra korlátozódik, a pannoniai anyagban nem túl gyakori, Carnuntumból azonban ismert.

A fenti utánzat önmagában nem keltezhető, Traianus uralkodásáig követhető nyomon a Pó-vidéki áru pannoniai forgalma, melynek a barbotinos termékek a legkésőbbi képviselői. Az előképül szolgáló terra sigillata edény használati és az utánzat készítési idejének nem feltétlenül kellett egy időszakra esnie, egy-két évtizedes eltérés nem ritka jelenség. Póczy Klára pannoniai anyaggyűjtése alapján a Pó-vidéki és a dél-galliai gyártmányok provinciális utánzatai azonos periódusra keltezhetőek, készítésük a Kr. u. 1. század utolsó negyedében kezdődött, és a pannoniai díszedényekre gyakorolt hatásuk egészen a 2. század közepéig nyomon követhető.

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK ÉS RÉGÉSZET

LÉGI FÉNYKÉPEZÉS AZ M7-ES AUTÓPÁLYA SOMOGY MEGYEI SZAKASZÁN

MIKLÓS ZSUZSA

Az autópálya nyomvonalán – az ásató kollégák kérésére – két alkalommal végeztem légi fényképezést. A nagy kiterjedésű ásatási felületek miatt viszonylag nagy magasságból kellett fotózni, 1500–2500 lábnyira (500–800 m) a tengerszint felett. A terep fölötti relatív magasságunk 350/400–600/650 m volt. Mindkét alkalommal Cessna-172 típusú merevszárnyú repülőgépről fotóztam, levett ajtóval. Hagyományos (Minolta X-700, illetve Mamyia-645) és digitális fényképezőgépet (Olympus C-2500L) egyaránt használtam. A hagyományos gépekhez Kodak 400 VC negatívot alkalmaztam. A digitális képeket a lehetséges legnagyobb felbontással készítettem. Ezenkívül Sony videokamerával is rögzítettem a helyszíneket.

2001-ben november 20-án öt ásatási helyszínt fotóztam. Minden esetben készítettem ferde és közel függőleges tengelyű felvételeket. A Cessna-172 típusú repülőgép műszaki okok miatt nem alkalmas arra, hogy rögzített fényképezőgéppel függőleges tengelyű felvételeket készítsünk róla. Ezért csupán a jobb oldali ajtó levételével lehet közel függőleges tengelyű fényképeket készíteni.

Autópályás ásatásokat – technikai szempontból – különösen nehéz fotózni nagy kiterjedésük miatt. Két szempontot kellene összeegyeztetni: ha azt akarjuk, hogy egy-egy felületet teljes egészében, lehetőleg függőleges tengellyel (a legkisebb torzulással) fotózzunk, akkor még nagy látószögű optikával is viszonylag nagy magasságból (néhány száz méter) kell fotózni. A nagy magasság miatt viszont kevésbé érvényesülnek a kisméretű objektumok. Ha pedig az objektumokra összpontosítunk, akkor két lehetőség adódik: nagy látószögű optikával kis magasságból, illetve teleobjektívvel magasabbról fotózni. Mindkét esetben jól láthatóak az objektumok, de – természetesen – csak az ásatási felületnek egy-egy részén. Különösen nehéz a több száz méter hosszú, keskeny sávok fotózása: ebben az esetben általában csak ferde szögben lehet rögzíteni a feltárt nyomvonalat. A közel függőleges felvételeket pedig csupán úgy készíthetjük el, ha a nyomvonal középtengelyében repülünk, és szakaszonként, a repülőgép erős bedöntésével és csúsztatásával

fényképezünk. Ezt a módszert természetesen csak igen jó pilóta és megfelelő időjárási körülmények együttes megléte esetén lehet alkalmazni.

Ásatások légi fotózásánál a helyes napszak megválasztására is ügyelni kell. Miután a szelvényfalak, gödrök, egyéb mélyebb objektumok árnyékot vetnek, ezért a szórt fény lenne ideális, illetve az az időszak, amikor merőlegesen süt a nap. Ezt igen nehéz pontosan időzíteni, főleg akkor, ha nagyobb távolságból indulunk a repülőgéppel. A földi fotózásoknál is ügyelni kell arra, hogy napnak háttal fotózzunk. Erre a légi fényképezésnél fokozottan kell figyelni (ez alól akad kivétel – pl. havas fotózásoknál).

2001. november 20-án és 2002. május 7-én is a déli-kora délutáni időszakban, elég jó fényviszonyoknál fotóztuk az ásatásokat. A szél elég erős volt, a levegő dobálós. Repülési magasságunk 500–800 méter (a tengerszint felett); a terep fölötti magasságunk 350/400–600/650 méter. A fent említett technikai problémák ezeknél a fotózásoknál is jelen voltak, de igyekeztem a lehető legjobban megoldani a nehézségeket.

Szerencsés esetben az autópálya nyomvonala mentén elhelyezkedő lelőhelyek, illetve a nyomvonalon feltárt lelőhely folytatása is megfigyelhető a légi felderítés, fényképezés során. Ezek közé sorolható az Ordacsehi-Bugaszeg lelőhely szomszédságában elhelyezkedő (véltetően középkori) település, amelynek szerkezete a szántásban szépen kirajzolódott: a hosszú, sötét csík utcára utalhat, ennek két oldalán az elmosódott, világos foltok minden bizonnyal szétszántott házak, illetve házegyüttesek (226–227. kép). A légi fotók alapján – részletes geodéziai felmérés, valamint intenzív terepbejárás elvégzésével – a Tolna megyei Ete középkori mezővároshoz hasonlóan – itt is ki lehet szerkeszteni az egykori utcák, házak helyét, megállapítani a település korát. A pontosabb képhez azonban még többszöri légi fotózás lenne szükséges, különböző megfigyelési körülmények között. Miután itt a szántás következtében nagyon elmosódottak a házak, célszerű lenne búzában (a búza zöld állapotában, valamint aratás előtt) is légi fotózni. Akkor várhatóan határozottabban kirajzolódnak az utca- és házfoltok.

226. kép
Ordacsehi-Bugaszeg,
utcás településre utaló jelenség
a feltárás területén kívül

A Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő lelőhelytől északra, a Poszhomoki-dűlőben 2001 őszén a kukoricatarlóban kisméretű, sötét foltok mutatkoztak (228. kép). Ezen a területen Belényesy Károly a 2002 októberében végzett leletmentés során 10–11. századi temető részleteit tárta fel.

2002-ben végigrepültük a nyomvonalat, a terepbejárások során felderített lelőhelyek ismeretében. A május 7-i időpont ebből a szempontból nem volt ideális, mivel az őszi búza még nem mutatott objektumokat. A szántásokban az átlagos lelőhelyek csak igen ritkán mutatkoznak (általában az utak, elszántott földvárak észlelhetők). Esetünkben egy lelőhelynél láthatóak objektumokra utaló jelenségek: a Fehérbézsény-pusztával azonosítható lelőhelyen, a búzában széles, világos sávban sötétzöld sávok és gödrökre utaló kis, sötét-

227. kép
Ordacsehi-Bugaszeg,
utcás településre utaló
jelenség közelebbről

228. kép
Balatonszárszó-
Poszhomoki-dűlő

zöld foltok láthatók. Az észlelhető jelenségek korát, mibenlétét ásatással lehet majd tisztázni (229. kép).

A levegőből észlelt lelőhelyeknél természetesen mindenképpen szükséges a helyszíni ellenőrzés, terepbejárás, hiszen a fotók, megfigyelések alapján nem lehet eldönteni az objektumok korát. Gyakran megtévesztőek a 19–20. századi, elpusztult istállók, karámok, egyéb épületek. Ezek felülről igen szép, erős jeleket adó lelőhelyeknek látszanak. Gyakran terepbejárással sem lehet egyértelműen eldönteni a jelenségek korát, hiszen pl. karámoknál csak igen ritkán találunk leleteket. Ezért ilyen kétes esetekben a 19–20. századi térképek segíthetnek a kormeghatározásban.

229. kép

Fonyód-Fehérbézsény-pusztá

A BALATON DÉLI PARTJÁN FELTÁRT RÉGÉSZETI LELŐHELYEK KÖRNYEZETTÖRTÉNETI FELDOLGOZÁSA

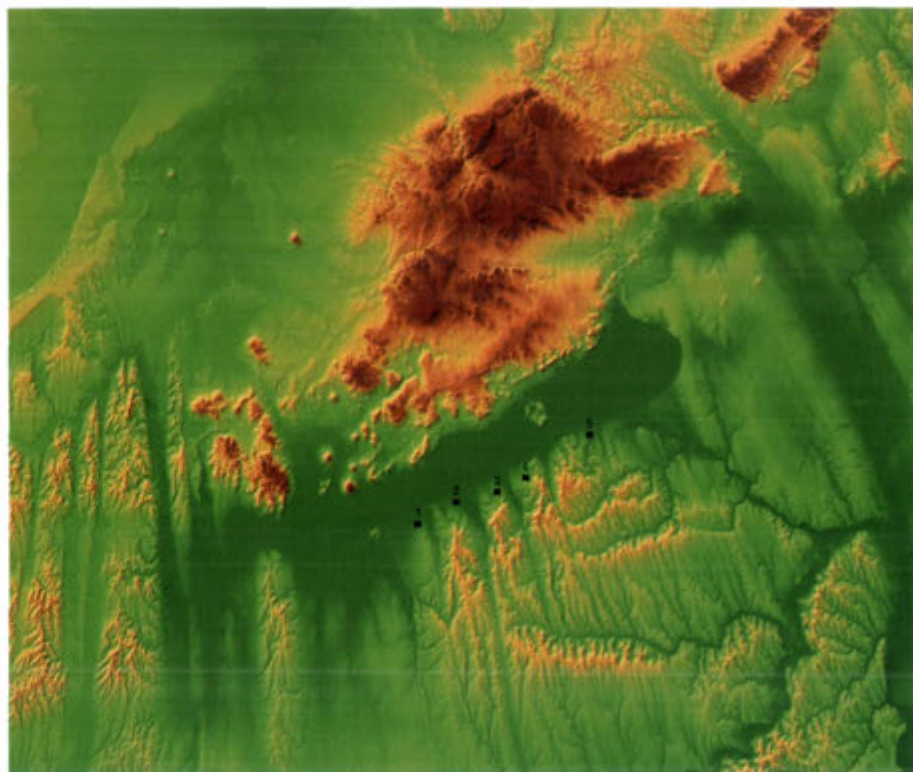
SÜMEGI PÁL-BODOR ELVIRA-JUHÁSZ IMOLA-HUNYADFALVI
ZOLTÁN-HERBICH KATALIN-MOLNÁR SÁNDOR-TIMÁR GÁBOR

A z M7-es autópálya folytatásaként a Balaton déli partján kiépülő autópálya nyomvonalán a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete és a Somogy megyei múzeumok szakemberei számos régészeti ásatást végeztek az elmúlt években. Több lelőhelyen (Ordacsehi-Kis-töltés, Balatonlelle-Kenderföld, Balatonszemes-Bagódomb, Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő, Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő) ezekhez az ásatásokhoz kapcsolódtunk különböző régészeti geológiai, környezettörténeti munkákkal (230. kép). Vizsgálataink során új adatokat nyertünk nemcsak a Balaton környékén megtelepedett kultúrák környezetéről, hanem a Balaton kialakulásáról és fejlődéséről is.

RÖVID KUTATÁSTÖRTÉNET

A Balatonra vonatkozó első tudományos értékű elméletet Bél Mátyás írta le a 18. század közepén. Véleménye szerint a tó a Zala folyó kiszélesedő medreként fogható fel. Ezt követően az I. osztrák katonai felmérés (1769–1772) során elkészült a környezettörténeti, partfejlődési szempontból is kiemelkedő jelentőségű Balaton-térkép (231–232. kép), majd François-Sulpice Beudant francia geológus végzett igen fontos geológiai megfigyeléseket a területen, és elkészítette a Balaton első geológiai térképét 1822-ben (233. kép). Lóczy Lajos a 19. század végén végzett átfogó és alapos geológiai, őslénytani vizsgálatok nyomán arra következtetett, hogy az árkos szerkezetű Balaton a tektonikus süllyedések hatására kialakult négy részmedence feltöltődését követően jött létre. A Magyar Állami Földtani Intézet geológusai, Lóczy és László Gábor voltak az elsők, akik a tőzegtérképek, a tavi képződmények kiterjedése alapján rámutattak arra, hogy a Balaton jelentősebb kiterjedésű volt az őstörténeti és a történeti időkben, mint napjainkban. Cholnoky Jenő szerint a tó egységes árokszerű medencéje a somogyi (déli) és a zalai (északi) part mentén kialakult törésvonalak mentén, süllyedéssel alakult ki.

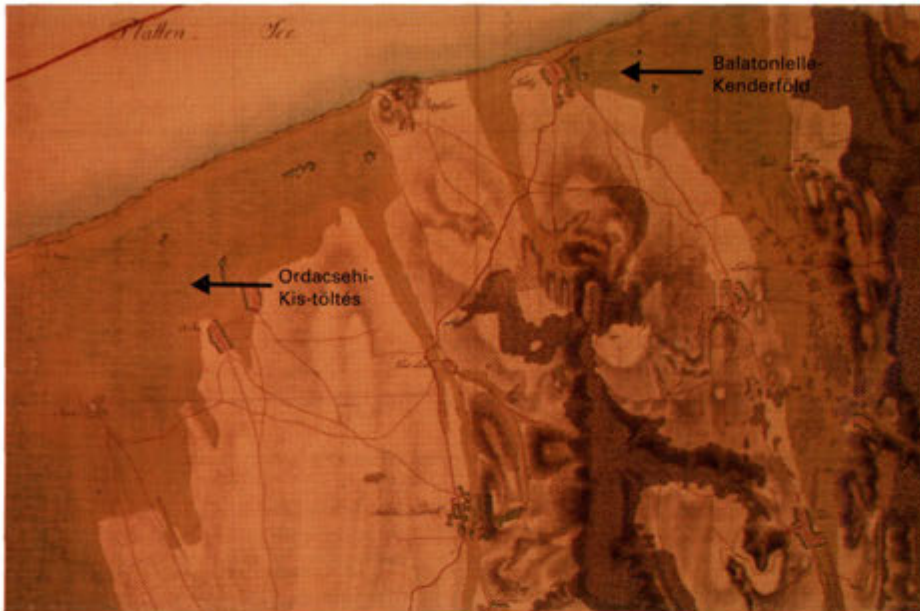
A Balaton kialakulásának korát igen eltérően ítélték meg a különböző kutatók. Bulla Béla a Balaton medrét Riss-Würm korúnak, mai felfogásunk alapján 100-130 ezer évesnek tartotta. Zólyomi Bálint pollenanalitikai elemzések nyomán mintegy 20 ezer évesnek, míg Sümeghy József üledékföldtani vizsgálatok nyomán mindössze 10 ezer évesnek tartotta. Az 1980-as években megkezdett, a Magyar Állami Földtani Intézet vezetésével kialakított komplex földtani vizsgálat keretében jelentős számú, radiokarbon vizsgálatokkal korolt fúrás alapján a tó több, tektonikusan elkülönülő, eltérő korú részmedencéből áll, és a tó fejlődése a Würm végén, a késő glaciális kor kezdetén, Kr. e. mintegy 15-16 ezer éve kezdődött el.

230. kép
A környezettörténeti kutatások által érintett régészeti lelőhelyek
1. Ordacsehi
2. Balatonlelle
3. Balatonszemes
4. Balatonszárszó
5. Zamárdi

231. kép
Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő és Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő az I. katonai felmérés térképén

232. kép
Balatonlelle-Kenderföld és
Ordacsehi-Kis-töltés az I.
katonai felmérés térképén

FELHASZNÁLT VIZSGÁLATI MÓDSZEREK

A geomorfológiai elemzésekhez űrfelvételeket, légi fotókat, történelmi (I. és II. katonai felmérés) térképeket, az Archeodata Bt. és Viemann Zsolt topográfiai felméréseinek eredményeit és a saját felméréseink nyomán készített térképeket használtuk fel. A geomorfológiai folyamatok tisztázására használtuk a területen található rétegeket, üledékes képződményeket feltáró fúrások eredményeit.

A fúrásokat motoros spirálfúróval és a nemzetközi paleoökológiai vizsgálatok során elfogadott és használatos Orosz-fejvel, valamint az ún. átlapoló módszerrel mélyítettük le. A kézi telepítésű földtani fúrásokat maximum 5 m mélységig sikerült lemélyítenünk. A mintákat hazaszállítás után a különböző vizsgálati céloknak megfelelően hosszában elvágtuk, és a pollenanalitikai vizsgálatra, geokémiai elemzésre szánt részeket a nemzetközi vizsgálat kívánalmainak megfelelően, 4 °C-on tároltuk.

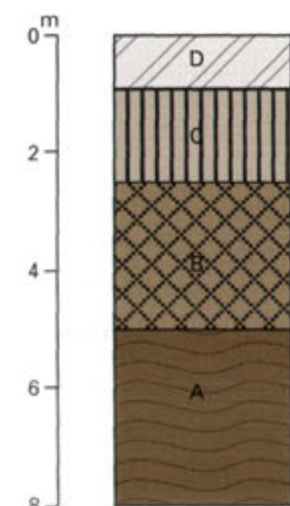
Az üledékfácies leírásai során a Troels-Smith-féle nemzetközi lazaüledéknevezéktani kifejezéseket és szimbólumrendszert használtuk. A szedimentológiai elemzések során a Casagrande-féle areométeres szemcseösszetétel-meghatározást használtuk fel. Az üledékföldtani vizsgálatok mellett a feltárt talajok terepi feldolgozására és mikromorfológiai elemzésére is sor került. A mikromorfológiai vizsgálatokhoz a csiszolatokat a Magyar Állami Földtani Intézetben és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Geokémiai és Környezetföldtani Tanszékén készítették.

A palinológiai célzatú fúrásszelvényekből általában 10 cm-enként vettünk mintát a pollenanalitikai vizsgálatok elvégzéséhez. A kémiai feltárást a Magyar Állami Földtani Intézetben végeztük el. A minták feltáráshoz a Magyarországon általánosan alkalmazott Zólyomi-Erdtman-féle $ZnCl_2$ -os eljárást, valamint a HF spóratáblázás módszert is használtuk. A mintákat úgy választottuk ki, hogy minden üledékréteget érintsünk.

A malakológiai elemzésekhez a Mollusca-héjakat 0,5 mm átmérőjű szitán átszapolva nyertük ki. A határozáshoz Kerney et al., Glöer et al. anyagait, a paleoökológiai értékeléshez Sparks, Ložek, Krolopp-Sümegei munkáit használtuk fel. Az őskörnyezeti szempontból legfontosabb malakológiai anyagok az ordacsehi-kis-töltési árokból, a Zamárdi-Kútvolgyi-dűlőnél található láprétről, a Balatonlelle-Kenderföld területén található római kori kútban fel-

233. kép
A Balaton első geológiai
térképe

234. kép

A Balatonlelle-Kenderföld lelőhelyen feltárt római kori kút falának geológiai rétegsora

A = pannon rétegek

B = keresztretegzett idősebb pleisztocén folyóvízi rétegek

C = pleisztocén löszös rétegek

D = vízhatású barna erdei talaj

235. kép

Alsó pleisztocén Mollusca faunát tartalmazó folyóvízi rétegsor a pannon üledékreteg felett a Balatonlelle-Kenderföld lelőhelyen feltárt római kori kútban

tárt folyóvízi rétegsorból kerültek elő. A régészeti ásatások során is jelentős mennyiségű, különböző célból (kerámiakészítés, étkezés), szelektálva begyűjtött Mollusca faunát tártak fel.

EREDMÉNYEK

A balatonlelle-kenderföldi régészeti ásatás során megtalált római kutak mintegy 7 m mélyen tárták fel a terület földtani képződményeit. A kutak fekküjét pannon korú, ciklikus felépítésű, kőzetlisztben és homokfrakcióban dúsabb, valamint agyagosabb üledékes képződmények alkotják (234. kép). A fekkü felett vörösbarna színű, vasas, limonit-goethit ásványokkal cementált, Mollusca-héj lumasellát tartalmú homokos kőzetlisztréteg húzódik (235. kép). A rétegből mintegy 3 kg üledéket mostunk át 0,5 mm átmérőjű szitán, és ebből az üledékmennyiségből több ezer, elsősorban törött Mollusca-héjat iszapoltunk ki. Döntő mennyiségben a pannon tavi-tengeri rétegekből áthalmozott csigák és kagylók héjai (pl. *Congeria*) kerültek elő. Ugyanakkor ebben a szintben alsó és középső pleisztocén korú folyóvízi képződményekre jellemző *Corbicula fluminalis* kagyló héjai is kimutathatók. Ugyancsak megtalálható ez a Mollusca faj a mintegy 2,5-3 méter vastag keresztretegzett, kavicsos homokrétegben, amely fekkü fölött fejlődött ki (234. kép). A rétegek kifejlődése, a meridionális völgy mérete alapján jelentős vízhozamú, a mai Rábával, Tiszával összevethető méretű folyó alakította ki a vizsgált völgyet, illetve völgyeket, mert hasonló réteget sikerült kimutatni a balatonszemesi völgyben, a kőröshegyi völgnél, valamint a régészeti feltárásokhoz kapcsolódó fúrásoknál a Zamárdi-Tóközi-berek holocén korú rétegsora alatt is.

Mivel ezek az alsó és középső pleisztocén korú folyóvízi rétegek a Balaton környékén eltérő tengerszint feletti magasságban helyezkednek el, feltételezhetjük, hogy differenciált tektonikai mozgás, kiemelkedés és süllyedés egyaránt jellemezte a Balaton környékét a negyedidőszak végén. Kiemelkedő jelentőségűek ezek a meridionális völgyek a területen megtelepedett különböző kultúrák szempontjából is, mert a tó megközelítése, a vízbeszerzés, a vizsgált területen való mozgás lehetőségeit jelentős mértékben meghatározták. A Balaton medre mellett ezek a meridionális völgyek alkotják a helyi és a regionális erózióbázis szintjét, így a völgyhálózat fejlődését, a felszín alakulását is alapvetően meghatározták kialakulásuktól kezdődően.

A tektonikusan preformált meridionális völgyek kifejlődését követően a korábban egységes dél-dunántúli pannon rétegekből álló plató részre darabolódott, és a völgyek közötti platórészek hosszanti háttákká alakultak át. Ezek a posztpannon erózió során kialakult, lekerekített, lapos meridionális háttak megfelelő befogó felszínt alkottak a pleisztocén második felében megindult intenzív porhullás idején, és löszképződés térszíneivé alakultak át.

A régészeti ásatások, a löszös háttakon megtelepedett kultúrák lelőhelyeinek feltárása során nemcsak az alsó és középső pleisztocén folyóvízi tevékenységre, hanem a folyóvízi tevékenységet követő középső pleisztocén löszképződésre is igen jelentős adatokat nyerhettünk. Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő régészeti ásatása során olyan löszös rétegeket sikerült feltárni, ahol foltokban, helyenként méteres sávban 3-6 cm vastagságú, narancsvörös színű üledékkel kevert vulkáni hamu (pontos kőzettani megnevezés szerint *tufit*, vagy korábbi, de pontatlan elnevezéssel *tefra*) kifejlődését lehetett bizonyítani (236. kép). A tufiszintet tartalmazó löszös rétegben jelentős egyedszámban található *Succinea oblonga*, *Pupilla muscorum* és *Trichia hispida* fajok mellett előkerült a *Neostyriaca corynodes* néhány példánya is. A *Neostyriaca corynodes* faj kiemelkedő biosztratigráfiai jelentőséggel rendelkezik, mert a késő pleisztocén löszös rétegekből ez a faj nem került elő, viszont a középső pleisztocén löszös réteg egyik karakter eleme, mondhatni vezérkövülete.

A meridionális hátaк felszínén a fiatalabb löszös rétegek is kifejlődtek, viszont a földművelő közösségek megtelepedésétől kezdődően erőteljes eróziós folyamatok indultak meg ezeken a területeken. Így ezek a fiatalabb löszös szintek lepusztulhattak, és csak néhány, kisebb lejtőszöggel jellemezhető hegylábi területen maradtak fenn eredeti helyzetben (Balatonszemes-Bagódomb, Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő, Ordacsehi-Kis-töltés), míg más területeken (Balatonlelle-Kenderföld) áthalmazott formában jelentkeztek fedőréteggént.

A régészeti feltárások lehetőséget biztosítottak a vizsgált területeken a talajok vizsgálatára, a talajmonolitikok kiemelésére, a mikromorfológiai elemzésre is. A jelentős szilikát- és karbonáttartalmú löszös rétegek felszínén a holocén során barna erdei talaj képződött. A feltárások alapján a meridionális hátaкon Raman-féle barna erdőtalajok fejlődtek ki. E talajtípus legtipikusabb feltárásait a balatonszárszói Kis-erdei-dűlőben figyelhetjük meg (237. kép), ahol a középső neolitikumi leletek döntő részben ennek a talajnak a B szintjéből kerültek elő. A szárszói szelvénynél szemcsés szerkezetű, 4,2–4,5% szervesanyag-tartalmú, karbonátmentes, közepesen fejlett, erősen bolygatott és erodált A szint jött létre. A B szintet barnásvörös színű, poliéderez, diós törésű, mésztelen, kőzetlisztben dús (vályog) kifejlődés jellemezte, és helyenként már agyagbemosódás, agyagfelhalmozódás jelei is megjelentek. Ezek az agyagbemosódásos barna erdei talajjal genetikai kapcsolatot tükröző átmeneti talaj-kifejlődések különösen a mélyebb fekvésű, aszóvölgyek felőli peremeken, hegyláb felszíneken találhatók. A löszös alapkőzet és a talajhorizont határán karbonátosodott, az A és a B szint határáról induló biogalériákat lehetett kimutatni. A biogalériák jelentős mennyisége és mérete arról tanúskodik, hogy a területet a földművelést folytató kultúrák megjelenése előtt elsősorban fás szárú vegetáció fedte.

Ezt támasztják alá a balatoni pollenanalízisek is, amelyek azt bizonyítják, hogy már a pleisztocén végétől a fás szárú növények domináltak a vizsgált területen, és a holocén kezdetétől a lombos fák jelentős térhódítását, lombos erdei környezet kialakulását rekonstruálhatjuk regionális szinten. A lokális erdei környezet egykori kifejlődését bizonyítja a balatonszemesi Bagódombot övező aszóvölgyekben feltárt pollenanyag is. A völgyek alján összegyűlt, holocén során bemosódott üledékből, valamint a balatoni fúrásokból kiemelt minták pollenanalitikai összehasonlító elemzése alapján a következő vegetációfejlődést tudtuk rekonstruálni a Balatonszemes környéki területeken.

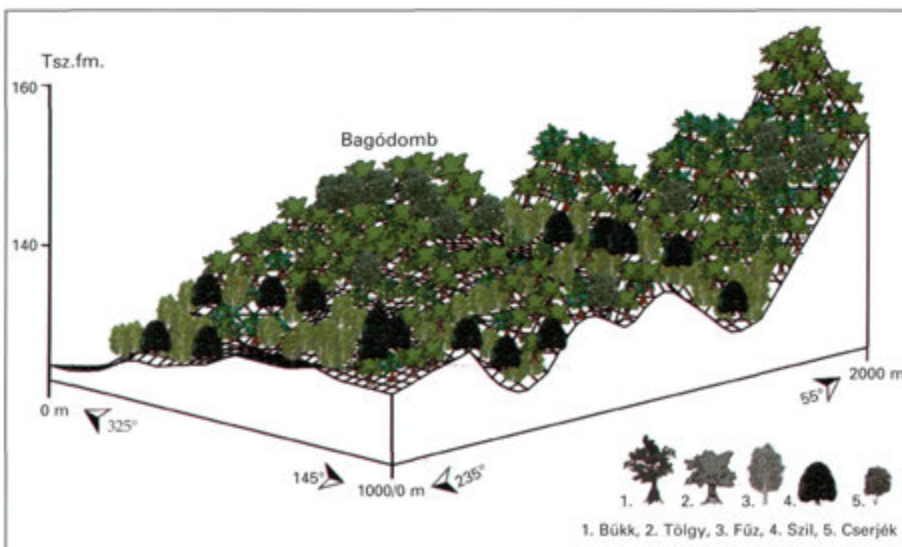
A kora holocén során zárt, fajokban gazdag erdő borította az egész területet, a mélyebb szintekben, völgyek alján fűz (*Salix*), szil (*Ulmus*), a kiemel-

236. kép
Középső pleisztocén
tefraréteg a löszben
Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő
lelőhelyen

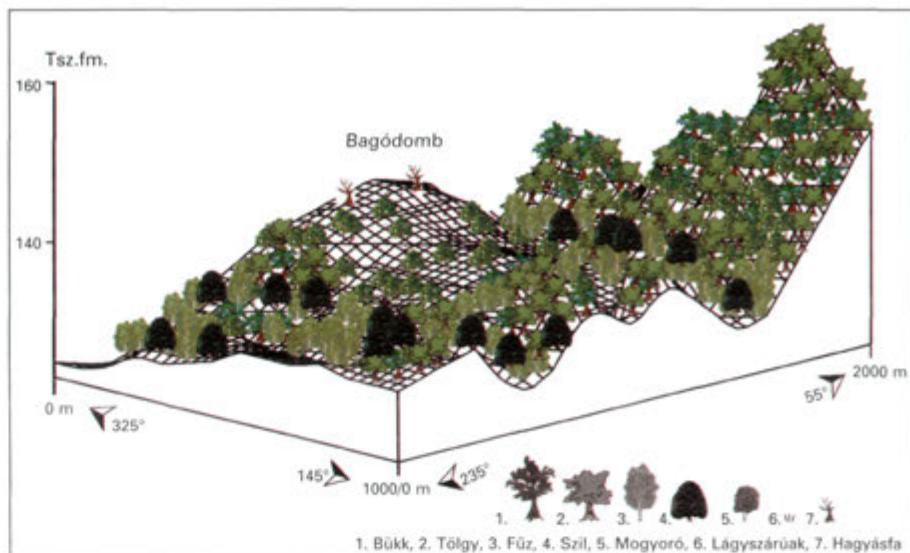

237. kép
Raman-féle barna erdei
talaj-feltárás Balatonszárszó-
Kis-erdei-dűlő lelőhelyen

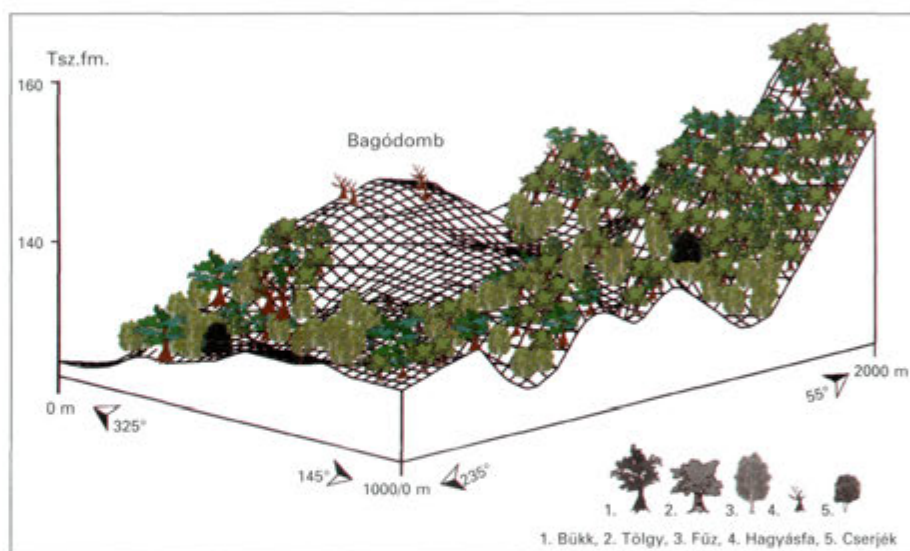

238. kép
Balatonszemes-Bagódomb
kora holocén növényzete

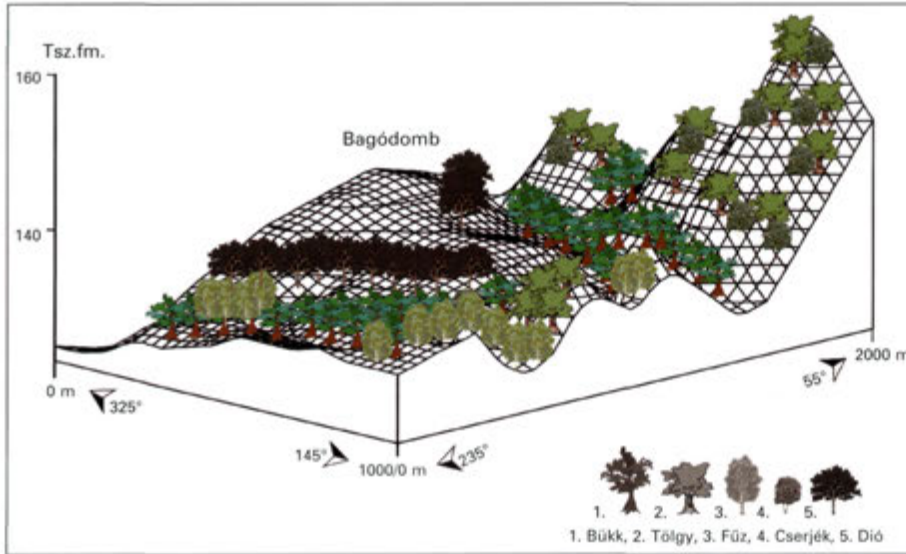
239. kép
Balatonszemes-Bagódomb
növényzete a középső
neolitikum elején

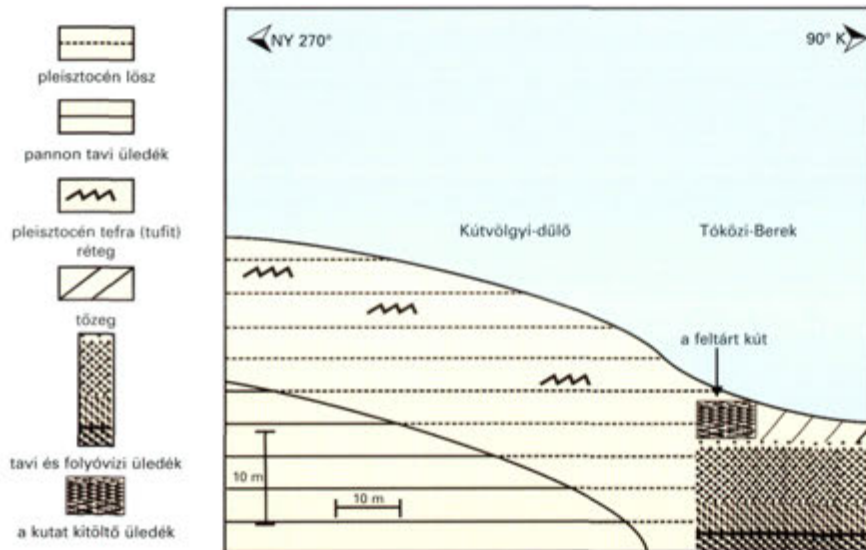
240. kép
Balatonszemes-Bagódomb
növényzete a középső
neolitikum végén

tebb helyzetű, szárazabb területeken tölgy (*Quercus*), mogoró (*Corylus*) lehettek a domináns növények (238. kép). A középső neolitikum kezdetén, a megtelepedés során ezt a zárt, sokszínű erdőt rendkívül erőteljes emberi hatás érte, a pernyemaximum alapján égetéssel alakították ki a legelőkhöz, szántókhoz és a megtelepedéshez szükséges nyitott teret. Rendkívül fontos tény, hogy a neolitikum kezdetén már volt gabonatermesztés a területen, de a gabonapolleneket csak a lelőhely közelében lévő völgyben felhalmozódott üledékben lehetett kimutatni, a balatoni fúrásokból nem. Ez azt mutatja, hogy a gabonatermesztés kifejezetten lokális lehetett, valószínűleg csak a települések környékére szorítkozott. A jelentős mennyiségű taposást is elviselő gyom terjedése viszont a kiterjedtebb legelőterületek kialakítását, az ember által lakott és használt tér egyre jelentősebb kiterjedését valószínűsíti (239. kép). A késő neolitikum során a pollenanalitikai adatok alapján a gabonapollenek megjelennek a Balaton medrében mélyített fúrásokban is, másrészt a szilfa visszaesésére, a bükk megjelenésére utalnak. Ezek az adatok az emberi hatás felerősödésére (növekvő népességszám?, agrotechnika változása?) és egy kialakuló éghajlati változásra utalnak, bár több kutató véleménye szerint a szilfapollen visszaesése a szilfa gombás megbetegedésére utal (240. kép). A késő neolitikumot követően, a rézkor során erőteljes erdősülés indult meg a területen, és a ter-

241. kép
Balatonszemes-Bagódomb
rézkori növényzete

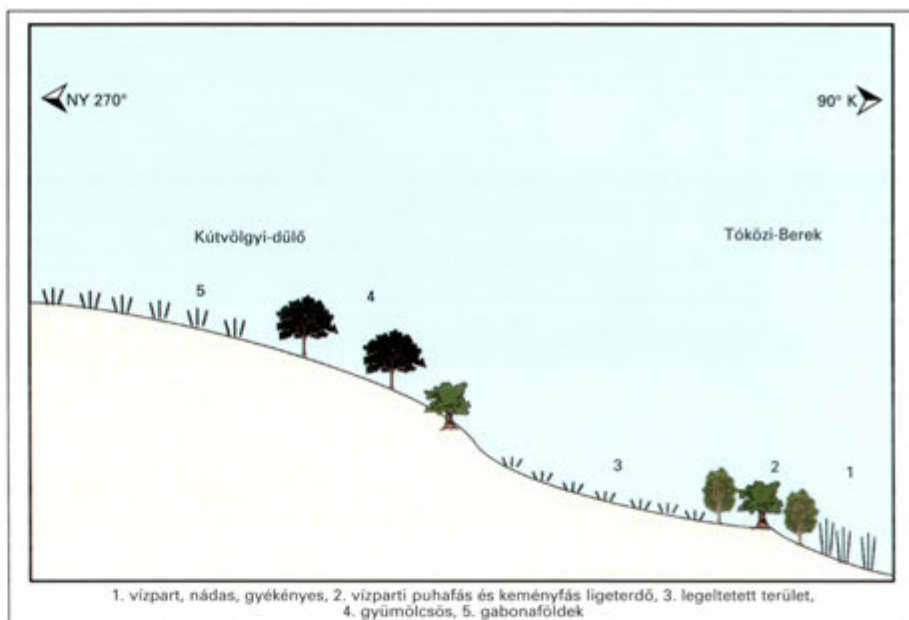
242. kép
A Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő
és a Tóközi-Berek közötti
geológiai keresztmetszvény

jedő bükkfa (*Fagus*) alapján egy csapadékosabb, kiegyenlítettebb éghajlati fázis rajzolódik ki. Az előbb említett éghajlati fázis a bronzkor végén teljessé válik, de az emberi hatás következtében két ellentétes hatás érvényesül, a mélyebb, völgyi részeken bükkfa, fűz, nyírfa terjed, bár ez utóbbi emberi hatásra, irtványokon is megtelepedett, míg a magasabb térszíneken megjelenik a dió, elég jelentős mennyiségben (241. kép). Ugyanakkor a gabonákat kísérő gyomnövények, taposást is elviselő gyomok a szelvényeken belül ekkor érik el egyik csúcspontjukat. Ezek szerint a területen a beerdősülést, a kora holocén korhoz képest eltérő vegetáció összetételét, a bükk-tölgy, bükk-éger-nyír erdők részleges kifejlődését az emberi tevékenység, a növénytermesztés és az állattenyésztés kiterjedése, a fejlettebb agrokultúra és a növekvő lélekszám okozta.

Ugyancsak fontos adatokkal szolgált a Zamárdi-Kútvolgyi-dűlőben feltárt népvándorlás kori kút üledékanyagának pollenanalitikai vizsgálata, mert fontos adatokkal szolgált a Kr. u. 5–6. évszázadban kialakult emberi hatásokról, a növénytermesztés és állattenyésztés hatásairól (242. kép). A kút legmélyebb pontján feltárt üledékréteg sporomorpha (spóra és pollen)-állománya rendkívül gyér fás vegetációt tükrözött vissza a vizsgált terület közvetlen környezetében. A fás növényzetet mindössze néhány fenyő (*Pinus silvestris*, *Picea* sp.) és mocsaras, lápos területeken tenyésző fajok képviselték, mint az

243. kép

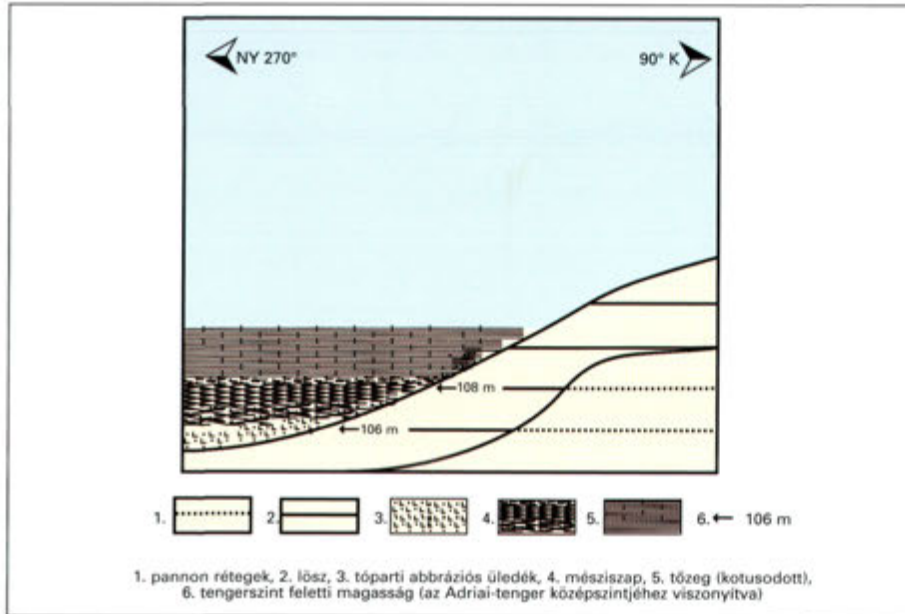
A Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő és a Tóközi-Berek népvándorlás kori növényzete

enyves éger (*Alnus glutinosa*), valamint a kocsányos tölgy (*Quercus robur*). A lágyszárú aljnövényzetet alkotó mocsári zsurló (*Equisetum palustre*), a kígyónyelv páfrány (*Ophioglossum vulgatum*) jelenléte szintén egy mocsár közvetlen környezetét jelezte. A vízi élettérben uralkodó *Concentrysistes* mocsári, de bolygatott élettérre utalt. A vízinövényzetet néhány zöldalga szervezet (*Botryococcus brauni*, *Spirogyra* sp.) és kizárólag sekély, trofikus vízminőséget jelző mocsári növényzet képviselte, mint a mételykóró, békalencse, békabuzogány (*Oenanthe aquatica*, *Lemna* sp., *Sparganium* sp.). Ezek a pollenadatok azt bizonyítják, hogy már a római kort követően kialakult a tóközi-bereki meridionális mederben ma is látható mocsári-lápi környezet (243. kép).

A mocsártól távolabbi szárazabb felszínüket, a meridionális hát lejtőjén található legelők, kaszálók, utak, települések peremén kialakult taposott gyomfelszínük egykori létét jelzi a leggyakrabban előforduló zörgőfű- (*Crepis* sp.), a réti peremizs- (*Inula britannica*) és a bogács- (*Carduus* sp.), valamint az üröm- (*Artemisia* sp.) virágporszemek. A legelők, kaszálók és szántók gyomtársulásainak tagjai. Kisebb mennyiségben jelentkezett a nagy útifű (*Plantago major*), amely bolygatott termőhelyeken, többnyire a taposott gyomtársulásokban található, míg az egyik domináns gyomnövény, a cickafark (*Achillea* sp.) száraz gyepekben, kaszálókban, lápokban és mocsárréteken egyaránt előfordult.

A kutat kitöltő következő rétegben (242. kép) a fenyők (*Pinus silvestris*) száma növekedett, de csökkent a mocsári környezetet is kedvelő kocsányos tölgy, és megjelent a mocsár szélén is tenyésző, szárazabb környezetet kedvelő, irtványokon is terjedő közönséges mogyoró (*Corylus*) is. Ezek az őskörnyezeti adatok azt mutatják, hogy a népvándorláskorban (5–6. században) már jelenlévő mocsár- vagy láprét peremén erőteljes erdőirtás kezdődhetett el. A mocsártól távolabb uralkodó növényzet összetétele az előző mintához hasonló képet mutatott, de a vegetáció egyedszáma és taxonszáma bővült. Így a *Centaurea* (imola) fajokkal, amelyek száraz tölgyerdőkben, homokpusztákon, de útszéli bolygatott gyomtársulásokban is megtalálhatók, akárcsak a fekete üröm (*Artemisia vulgaris*) vagy a lapulevelű keserűfű (*Polygonum lapathifolium*) és az útszéli taposott gyomtársulások tagja, a madár keserűfű (*Polygonum aviculare*). A fehér libatop (*Chenopodium album*), mint vetési gyomtársulás alkotó faja, ebben a szintben az egykori földművelés jelenlétét bizonyította. A vízi élettérben eltűntek az algaszervezetek, csak a bolygatott környezetet jelző *Concentrysistes*ek száma emelkedett meg jelentősen.

244. kép
Ordacsehi-Kis-töltés
és a lelőhelyen feltárt árok
geológiai keresztmetszvénye

A mocsár közelében elszaporodtak a *Pteridophyta* (haraszt) és *Ophioglossum* (kígyónyelv páfrány) taxonok, de kifejezetten vízben élő magasabb rendű (nád, gyékény) vegetáció itt nem fordult elő.

A pollenösszetétel változása az emberi hatás növekedését jelzi a kút környezetében, az erdőirtás, a vetési gyomok megjelenése a földművelés kiterjedését, a mocsárrét felgyorsuló feltöltődését jelzi.

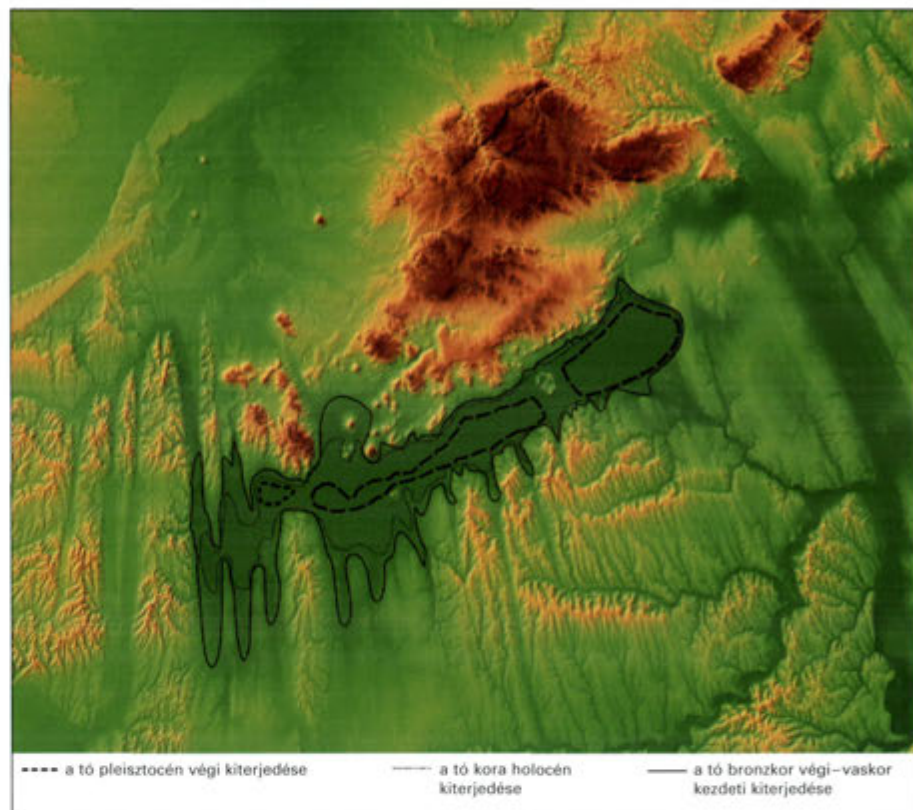
A kútfeltöltés következő szintjében a fás növényzetet a fenyő (*Pinus silvestris*) és az *Alnus glutinosa* képviselte, és megjelent az irtványokon terjedő nyír (*Betula*), valamint a termesztett dió (*Juglans*) is. A lágyszárú vegetációban jelentősen elterjedtek a fűfélék (*Gramineae*), valamint az ürömfélék (*Artemisia*) is, de elsősorban a lápréteken élő pacsirtafű (*Polygala*) terjedt el. Termesztett kultúrnövényként előtérbe került a búza (*Triticum*) is. A vízi élettérben a bolygatottságra utaló *Concentrysistes* algák aránya jelentőssé vált. Ugyanakkor a magasabb rendű vízinövényzetben a vízitök (*Nuphar lutea*) jelent meg. Ez egyrészt azt jelezte, hogy a víz hőfoka 20 °C felett lehetett a vegetációs periódus legmelegebb szakaszában, illetve azt, hogy a Tóközi-Berekben megnövekedhetett a vízmélység, és időszakosan elérhette az 1,0-1,5 métert.

A legfelső üledékrétegben a természetes környezetre jellemző lágyszárú *Gramineae* fajok száma erősen lecsökkent, és a vegetációban az emberi bolygatásra jellemző *Polygonum*, *Carduus* és a *Chenopodium album* vált uralkodóvá. A vízi élettérben a magasabb rendű vízinövényeket a felmelegedő, méteres mélységet kedvelő tündérrózsa (*Nymphaea*) képviselte, és a mocsár peremén ismét elterjedtek a kígyónyelv páfrányok, az *Ophioglossum* taxonok. A pollenösszetétel változása azt mutatja, hogy az előző pollenszakaszhoz képest megemelkedett vízzinttel (csapadékosabb éghajlati szakasz?) és a szelvényen belül a legjelentősebb emberi hatással, kiterjedt földműveléssel, állattenyésztéssel, emberi bolygatással számolhatunk.

A Zamárdi-Kútvölgyi-dűlőben feltárt kút tengerszint feletti magassága (az üledékekkel kitöltött kutat 110–109 m között kezdték el kialakítani) igen fontos környezettörténeti kérdéseket vetett fel, egyrészt azt, hogy milyen lehetett a római korban szabályozott Balaton kiterjedése, vízszintje, illetve a római kort követő vízszintváltozások milyen mértékűek lehetettek. Másrészt viszont kiemelkedő jelentőségű kérdéskör, hogy a római kor előtti szabályozatlan Balaton milyen kiterjedésű lehetett. Ezekben a témakörökben igen jelentős szakirodalom állt rendelkezésünkre, de ezek közül csak igen kevés irodalomban találkozhatunk tényleges adatokkal.

245. kép

A Balaton pleisztocén és kora holocén kori vízszint-változása digitális terepmodellen

Saját fúrásaink, a Kulcsár Gabriella vezette ordacsehi-kis-töltési ásatáson feltárt bronzkor végi–vaskor kezdeti árkokban végzett környezettörténeti feldolgozás (244. kép), a Tapolcai-medencében, a Nagy-Berekben mélyített, radiokarbon-mérésekkel meghatározott korú szelvények malakológiai feldolgozása, valamint a korábban megjelent vízborítási adatok nyomán egy térképsorozat készítettünk, amelyben a partvonal és a vízborítás változását rekonstruáljuk (245–246. kép). A tengerszint feletti magasságokat a korábbi irodalomban található adatokkal történő összehasonlíthatóság érdekében mindenütt az Adria középszintjére vonatkoztattunk.

A pleisztocén végén kialakult négy balatoni részmedencében jelentős vízborítás fejlődött ki (245. kép), de ezek a tavak még együttesen sem érték el a mai szabályozott víztükör kiterjedését. A Tapolcai-medencében *Lithoglyphus naticoides*, *Valvata piscinalis* és *Valvata pulchella* csigákat is tartalmazó, Kr. e. 11–10 ezer évek között képződött folyóvízi homokot (fluviális fáciest), illetve parti hullámverési öveget (abráziós fáciest) sikerült feltárni. Hasonló kifejlődésű és korú faunasztintet sikerült kimutatni a balatonszemesi öbölben a Cserny Tibor vezette MÁFI program keretében lemélyített Tó-25 számú fúrásból is. Ezek az őskörnyezeti adatok azt bizonyítják, hogy a balatoni részmedencék legmélyebb részein kisebb tavak fejlődtek ki, amelyek patakok révén töltődtek fel. A tavakat kisebb kiterjedésű, idősebb pleisztocén képződményekkel fedett, kiemeltebb helyzetű pannon hátak (ún. küszöbök) választották el egymástól. Ezek a tavak alkották a késő glaciális korú helyi erózióbázist, így a fentebb bemutatott, mozgó vízi környezetet jelző fajokat tartalmazó patakok ezekbe a részmedencékbe torkolltak.

A holocén kezdetén a Balaton részmedencéinek süllyedése, vízzel történő feltöltődése is tovább folytatódott, és a legmélyebb pontok között kialakult üledékes küszöbök is előntötte a víz, létrejött a tó egységes vízborítású felszíne. A kora holocén során kialakult tó mérete meghaladta a mai, szabályozott tó méretét. A tavi üledék jellege is megváltozott, tiszta, jól átvilágított, két-három méter mély, bentonikusan eutrofizálódott, karbonátos tavakra jellemző

246. kép
A Balaton római kori és
középkori vízszintváltozása
digitális terepmodellen

mészszipüledék halmozódott föl ebben a fázisban még azokon a területeken is (pl. a Tapolcai-medence déli része, Nagy-Berek), ahol korábban, a pleisztocén végén lápi, fluviális és abráziós képződmények fejlődtek csak ki. A fúrások elemzése, az üledék kifejlődése, a Mollusca fauna összetétele alapján ekkor a Tapolcai-medencében, 107-105 m tengerszint feletti magasságnál, 1-3 m mély tavi vízborítás alakult ki. Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a kora holocén során kialakult tó tartós vízszintje mintegy 106-107 m körül lehetett. Bár ez a vízszint a csapadék és folyóvízi bevételtől függően jelentős mértékben változhatott (1 méter), valószínűleg ez a vízszint jellemezte a neolitikum, a rézkor és a bronzkor jelentős részét. Ezek az adatok jó egyezést mutatnak a Kis-Balaton területén feltárt bronzkori régészeti leletek tengerszint feletti magassága alapján, illetve más régészeti adatok alapján megállapított egykori balatoni víztükör magasságával. A Balaton vízszintjének a magassága tehát mintegy 2-3 m-rel lehetett magasabb, mint a mai vízszint, és a tó kiterjedése mintegy 800-900 km² lehetett a holocén első szakaszában (245. kép).

A Balaton őskori vízszintjének megállapítására felhasználható legfontosabb földtani rétegeket a már említett ordacsehi-kis-töltési ásatáson sikerült feltárnunk. A területen a bronzkor végén vagy a kora vaskor kezdetén (a keltezés kérdéséhez ld. Kulcsár Gabriella tanulmányát a lelőhelyről) egy jelentős, mintegy 2 m mély árkot alakítottak ki. Az árok a megtelepedési szintről, a lösszel fedett, lekerekített meridionális hát domblábi régiójából, 120 m-t meghaladó tengerszint feletti magasságból indult, és egészen 106 m-ig, az egykori tópartig kiásták. Az árok peremén világosan felismerhetők voltak a tavi hullámverés okozta üledékeltérődések és az árok végének tölcészerű szétnyílása, amit az évszakos vízmozgás változása, az árokból a tóba folyó esővíz okozhatott. Ez a kifejlődés arra utal, hogy az árok kialakításakor (legkorábban a bronzkor végén) a tó legmagasabb vízszintje ebben a magasságban húzódnak.

Ugyanakkor az ároknak az alsó szakaszában tavi rétegeket, jellegzetes mészszipot, eutróf tavi üledéket sikerült kimutatni, egészen mintegy 108 m

tengerszint feletti magasságig (244. kép), ahol a tavi üledék az árok falának löszös anyagával keveredett. Sőt, ebben a magasságban a malakológiai mintavétel során megtaláltuk a megemelkedett, az árokba benyomult tó hullámverési övét, abbrázíós felszínét, az árok peremének hullámzás mosta felszínét is. Az árokba benyomult tavi üledékből jellegzetes vízi Mollusca faunát sikerült kimutatni, amelyben dominált a *Bithynia tentaculata*, a *Gyraulus albus* és a *Lymnaea palustris* faj. Az üledékrétegek és a Mollusca-anyag alapján a bronzkor végén–vaskor kezdetén a tó szintje jelentősen megemelkedhetett. Ezt támasztják alá a Tapolcai-medencében és a Nagy-Berekben található tőzegrétegek korának radiokarbon-mérései is, melyek azt bizonyítják, hogy a Balaton a bronzkor végén jelentős mértékben kiterjedt. Ezek a földtani adatok arra utalnak, hogy a Balaton magas vízállása nemcsak a középkor során állhatott fenn, mint azt korábban gondolták, hanem a holocén során valószínűleg többször is bekövetkezett. Ezekről a vízállásváltozásokról azonban még nincsenek konkrét adataink.

A Balaton őskori vízszintváltozásainak rekonstrukciójához is felhasználható környezettörténeti megfigyelések mellett az autópálya-építkezéshez kapcsolódó régészeti ásatások során jelentős adatokat nyerhettünk a római kori és a népvándorlás kori vízállásról is (246. kép). A Balatonlelle-Kenderföld lelőhelyen, egy meridionális völgy peremén feltárt római kori (2–3. századi) széles és mély kutakat megközelítőleg 107–108 m tengerszint feletti magasságnál alakították ki. A kutak átmetszették az idősebb pleisztocén kavicsos homokréteget, és lenyúltak egészen a pannon képződményekig. Az üledékrétegben kimutatott vasas kiválás alapján a nyugalmi vízszint a kutakban mintegy 102–103 m-en húzódhatott. Ugyanakkor Zamárdi-Kútvölgyi-dűlőnél szintén egy meridionális völgy peremén kialakított népvándorlás kori (5–6. századi) kút, bár megközelítőleg hasonló magasságban lett kialakítva, mindössze 2 m mély volt, és a kút kitöltő üledéket bekérgező vasas kiválások alapján a kútban a nyugalmi vízszint 104–105 m között húzódhatott. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a 2–3. század és az 5–6. század között a talajvíz magassága jelentősen megváltozott, megemelkedett. Ebből arra is következtethetnénk, hogy a Balaton vízbevétele, vízgyűjtő területén a csapadék mennyisége megemelkedett, de itt felmerül a Balaton tó római kori szabályozásának kérdése is.

Erre vonatkozóan igen ellentmondásos adatokat találtunk a szakirodalomban. A római zsilipet (vagy annak feltételezett maradványait) az 1850-es években találták meg a mai vízszintszabályozó zsiliptól néhány száz méterre, és ezek a romok még az 1900-as évek kezdetén is a felszínen voltak. Kuzsinszky Bálint, Lóczy Lajos és Cholnoky Jenő vizsgálatai alapján ezeket a romokat római kori vízszabályozó rendszer részeinek határozták meg, és a Victor Aurelius írásaiban említett, Kr. u. 292-ben Galerius császár által építtetett római csatornával hozták összefüggésbe. Ugyanakkor Sági Károly szerint a Kuzsinszky vezetésével Siófokon feltárt romok egy török kori erőd maradványai, és a római kori, 2–3. századi alacsony vízszint oka egy melegebb, szárazabb éghajlati szakasz. Ez utóbbit támasztják alá az itáliai és földközi-tengeri éghajlattörténeti rekonstrukciók, az ún. római kori klímaoptimum kimutatása és a Pannoniára vonatkozó dendrológiai elemzések is. A Kr. u. 4. századtól a hőmérséklet Európában fokozatosan csökkent, és Itáliában a csapadék mennyisége, az árvizek gyakorisága fokozatosan megemelkedett, és a csapadéknövekedés az 5–6. században érte el a maximumát.

A régészeti és környezettörténeti adatok alapján többféle hipotetikus megoldást is felvázolhatunk a római kori vízszint- és talajvízszint-változásokra a Balaton környékén:

1. A rómaiak szabályozták a Balatont, és ennek következménye az alacsonyabb vízszint, majd a népvándorláskorban a vízelvezető rendszer tisztítását elhanyagolták, és ezért emelkedett meg a Balaton szintje.

2. A Balatont nem szabályozták a rómaiak, hanem a római kori optimum idején több évszázados melegebb és szárazabb éghajlati ciklus alakult ki, és a tó szintje természetes úton lesüllyedt.

3. A római korban a szabályozás mellett jelentkezett a szárazabb és enyhébb éghajlati szakasz, majd ezt követően a vízelvezető rendszer elhanyagolása és a csapadéknövekedés következtében alakult ki a magasabb vízállás.

A kérdéskör megválaszolásához, a munkahipotézisek teszteléséhez feltétlenül szükségesnek látszik a Siófokon feltárt romok múzeumokban fellelhető anyagának felülvizsgálata, a leletek kronológiai pontosítása. Különösen napjainkban, amikor a természetes folyamatok hatására jelentősen csökkent a tó vízszintje, fontosak ezek a balatoni vízszintváltozásokkal kapcsolatos kutatások, mert konkrét adatokkal lehetne bizonyítani, hogy a tó hogyan regenerálódott egy hosszan tartó jelentősebb vízszintcsökkenést követően.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az autópályás régészeti ásatások a Somogyi-parti-sík legjellegzetesebb harmadidőszak végi és negyedidőszaki üledékeit tárták fel több kilométer hosszan, így földtani és régészeti szempontból egyaránt fontos adatokat nyerhettünk az idősebb pleisztocén során kialakult meridionális völgyekben kifejlődött folyóvízi összletből és a meridionális hátakat fedő idősebb löszökből is.

Régészeti geológiai vizsgálatok alapján sikerült barna erdei talajok különböző típusait elkülönítenünk a régészeti feltárásokban, és rekonstruáltuk, hogy a neolitikus kultúrák még erdei környezetben telepedtek meg a meridionális hátakon. A pollenanalitikai elemzések nyomán bizonyítani lehetett, hogy a termelő kultúrák megtelepedésétől, a kora neolitikumtól kezdődően növénytermesztésre és állattenyésztésre is hasznosították a vizsgált régiót, és fokozatosan átalakították az eredeti, a holocén kezdetén kifejlődött lombos erdei környezetet. A növekvő és egyre erőteljesebb antropogén hatások következményeként az eredeti környezet már olyan mértékben átalakult, hogy a bronzkor végétől a Somogyi-parti-síkon található meridionális hátakon megszűnt a természetes vegetáció, csak természetközeli állapot maradt fenn. A római kori és a népvándorlás kori kultúrhatások már ebben az erősen átalakult környezetben fejtették ki hatásukat.

Az ásatásokon feltárt árkok és kutak elemzése alapján tovább pontosítottuk a korábbi szakirodalomban megjelentetett eredményeinket a Balaton vízszintváltozásairól, és rámutattunk arra, hogy a tektonikus mozgásoknak is jelentős szerepe lehetett a vízszintváltozásokban, emellett konkrét adatokkal szolgáltunk a bronzkori–vaskori, illetve római kori–népvándorlás kori vízszintváltozások rekonstrukciójához.

A munkánk során elért eredmények jól mutatják, hogy a régészeti és a geológiai, őslénytani vizsgálatok összekapcsolása nyomán igen fontos környezettörténeti adatokat nyerhetünk, amelyek felhasználásával az egykori kultúrák környezettel kialakított viszonyát, a különböző technikai szinten lévő közösségeknek a környezetükre gyakorolt hatását, illetve az egykori környezetnek a közösségekre gyakorolt hatásait rekonstruálhatjuk.

TERMÉSZETTUDOMÁNYOS VIZSGÁLATOK ÉS KÍSÉRLETEK BALATONLELLÉN

SÓFALVI ANDRÁS–BAGI ISTVÁN–SERFŐZŐ ANTAL

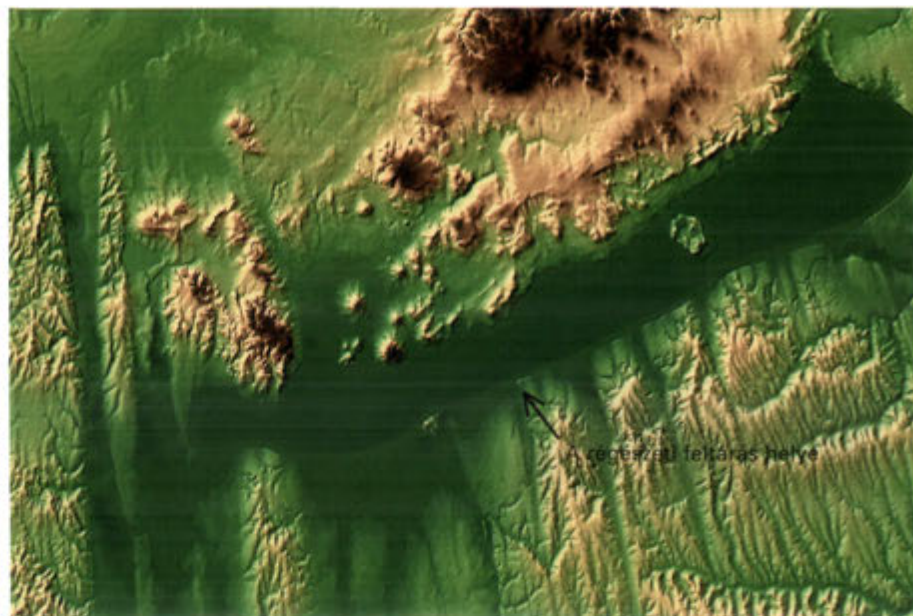
A régészeti ásatáson számos olyan kérdéssel találkozunk, amelyek felfedésében a természettudományos képzettségű szakemberek elengedhetetlen segítséget nyújthatnak a régész számára. Ez az egykori természetes környezet megismerésén túl minden emberi tevékenység vizsgálatára kiterjedhet. Meggyőződésünk, hogy számos, ma még megoldatlan kérdésre a jövőben a természettudományos kutatások fogják megadni a választ. Ennek tudatában próbáltunk a balatonlellei ásatáson (Balatonlelle-Országúti-dűlő, Balatonlelle-Felső-Gamász) a terepen felmerülő kérdések megválaszolásába külső szakembereket bevonni, és velük együtt új vizsgálati és kísérleti módszereket kidolgozni. Többek közt olyan kérdésekre kerestük a választ, mint az egykori lelőhely és a víz viszonya, a közelben elhaladó út szerkezete, esetleg kora, a löszbabásodás okai, valamint az Árpád-kori kemencék rendeltetésének meghatározása. Megfigyeléseinkből és eredményeinkből az alábbiakat emeljük ki.

FÚRÁSVIZSGÁLATOK

A völgyet ÉK–DNy-i irányban a Balatonlelléről Szőlőskislak felé haladó földút szeli át (*ld. 139. kép*). Manapság Római út néven ismert, a középkori határjárások és birtokleírások Nagyút vagy Hadút néven említik. Az út szerkezetének feltárására egy olcsó és kevésbé időigényes módszert választottunk.

Borro-típusú fúróberendezéssel (átm. 40 mm) a Forró-árok fölé emelt híd közelében nyolc fúrást végeztünk. Ezek alapján a következőket mondhatjuk az út szerkezetéről. A felső egy méterben sárga és barna homokfeltöltés található. Nagyon kemény felszínbe ütköztünk 1,0–1,2 m között. Több helyen a fúró elakadt ebben a mélységben, vagy szerves törmeléket hozott fel. A B2 jelű furatban egy 10 cm vastag, fatörmelékes réteg volt ebben a mélységben. A tömör, kemény felszín alatt finomabb szemű homok és homokliszt található. Éles rétegváltás három méteren volt, ahol szürke iszapos, agyagos réteget

247. kép
Balatonlelle-Országúti-dűlő
és Balatonlelle-Felső-Gamász
lelőhelyek elhelyezkedése

értünk el. Ebben az üledékben a furat kis átmérőjéhez képest nagyszámú ősmaradványt találtunk, melyek mindegyike az álló édesvízi környezetben ma is élő *Lymnaea* nemzetséghez tartozik. Az ősmaradványok egyértelmű bizonyítékai a Balaton magas vízállásának. A Balatont tápláló patak torkolatvidéke lehetett ez a terület, ahol elmocsarasodó, pangóvízes környezet alakult ki. A Balaton legmagasabb vízállását bizonyító abrázíós üledékek kirajzolják a tó egykori partvonalát. A vizsgált terület éppen egy hajdani kis öbölben terül el (247. kép).

A fúrásokból megállapítható, hogy 3 m mélyen álló édesvízi iszapos, agyagos üledékek vannak, melyekre 2 m vastag löszös, finomhomokos feltöltés következik. Valószínűleg a közeli dombokból hordták ide az 1 m mélyen levő út egykori építői. Az agyagos iszapra épített út valószínűleg folyamatosan süllyedt, ezért tovább töltögették homokkal.

Az út mai felszíne egyértelműen a 17–18. században épített boltíves, nagyméretű téglákból épített hídhoz igazodik. Az 1 m mélyen lévő, keményre ledöngölt, helyenként követ, fát tartalmazó fázist a középkori forrásokból ismert úttal azonosíthatjuk. Római út nyomát ezen a szakaszon nem találtuk.

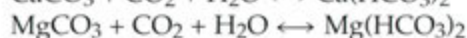
A Szőlőskislakon 1988-ban átmetszett Római útról Németh Péter Gergely ásatása során kiderült, hogy az nagy valószínűséggel a római korban épült. Mivel az itt megfigyelt mészkőtufa-zúzalékos alapozást vagy ehhez hasonlót fúrásaink nem hoztak felszínre, úgy gondoljuk, hogy a Balatonlelle-Országúti-dűlő és Balatonlelle-Felső-Gamász lelőhelyek közti völgyszakaszt nem érintette a római korban a környéken áthaladó útvonal. Az út nyugati oldalán lévő árok átmetszése során, annak legalsó szintjéből néhány, anyaga alapján késő népvándorlás korinak és Árpád-korinak meghatározható kerámiatöredék került elő, ami közvetve szintén megerősíti meglátásunkat.

A LÖSZBABÁK KIALAKULÁSÁNAK FOLYAMATA, OKAI

Az Országúti-dűlő magaslati részét képező löszháton már a munkálataink kezdetén felfigyeltünk a régészeti objektumok határain képződött, rendkívül intenzív meszes kiválásokra (248. kép). A nagyméretű, kemény mészkonkréciók („löszbabák”) alaposan megnehezítették a bontási munkálatokat, és nem mindig tudtuk az objektumok szélét jól tisztázni. A más ásatásokon is megfigyelt jelenség vizsgálatára, kialakulásának folyamatára ter-

mészettudományos elemzést (atomabszorpciós vizsgálatot, rövidítve: AAS) javasoltunk.

Az objektumok betöltéséből és a háttérből (lössös, finomszemcsés homok) vett anyagmintákban egymástól nagyon eltérő koncentrációt mutatott a Ca, Mg, Sr (a löszben magas, a betöltésben alacsony), illetve a P, Na, K, Ba (a löszben alacsony, a betöltésben magas). A két minta összetételének különbsége abból adódik, hogy a régészeti objektum szervesanyag-tartalma (savas közeg) megváltoztatta a beszivárgó csapadékvizek, kapillárisvizek keménységét (az oldat karbonáttartalmát) és pH-ját. A vizek összes keménységét az alkáliföldfémek kalcium- és magnéziumionjai okozzák, melyek egy része természetes körülmények között a szén-dioxid (szénsav) oldódó hatása vagy mikrobiológiai folyamatok révén kerülnek a vízbe. Ha a csapadékvíz oldott szabad szén-dioxidot tartalmaz, és annak koncentrációja beszivárgás után a talajbéli mikrobiológiai folyamatok hatására tovább növekszik, akkor egyes rétegek CaCO_3 és MgCO_3 tartalma kisebb vagy nagyobb mértékben oldódik, és így hidrogén-karbonátok képződnek. Savas közegben több CO_2 van oldott állapotban, ami agresszívvá teszi a vizet. Az oldatban főlegben lévő CO_2 a szilárd CaCO_3 -mal lép reakcióba:

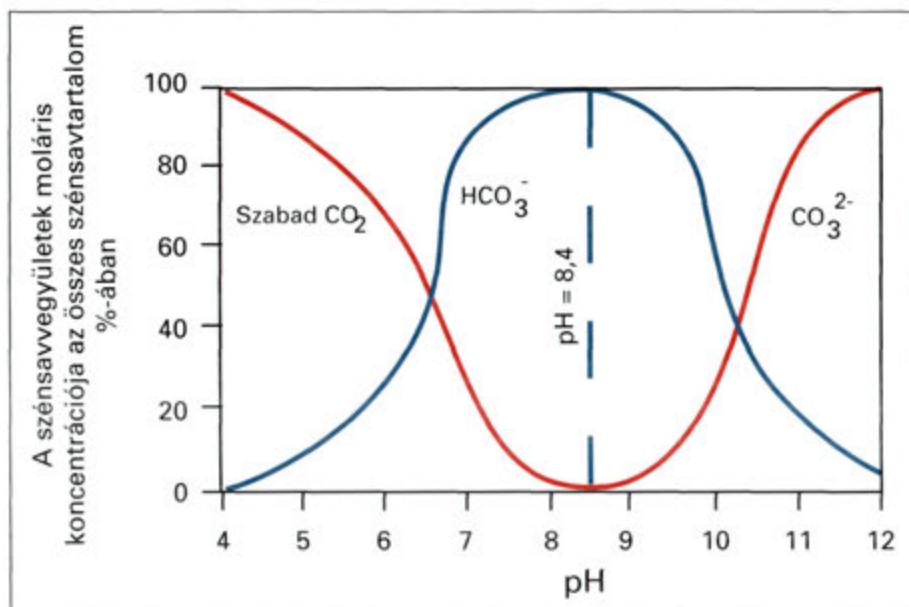

Ennek következtében a szerves anyagban dúsabb régészeti objektumokon átszivárgó vízben nagyobb az oldott Ca^{2+} , illetve a Mg^{2+} tartalom. A beérkező, kis oldottanyag-tartalmú csapadékvíz az objektumok területén savassá válik és mobilizálja az itt kioldott karbonátokat. A 249. képen látható a CO_2 , HCO_3^- , illetve a CO_3^{2-} ionok mennyiségének változása a pH függvényében. A grafikonon látható, hogy alacsony pH-tól (savas) 8,4 pH-ig az oldott hidrogén-karbonát mennyisége nő. A lúgos közegben a karbonát kicsapódik, ezáltal a hidrogén-karbonát koncentrációja csökken. A grafikonról az is leolvasható, hogy a migráló, magas hidrogén-karbonát-tartalmú, savas oldat lúgos közeg határához érve (lössös homok) elveszti mésztartalmát, kicsapódik. A kicsapódás a finomszemű szerves törmeléken indul meg, majd a továbbiakban a már létező CaCO_3 kristálycsírák méretét növeli a további kiválás. Minél kevesebb a kicsapódási helyek száma, annál nagyobbak lesznek a konkréciók. A 250. kép vázlatosan bemutatja a mészkonkréciók kialakulásának folyamatát.

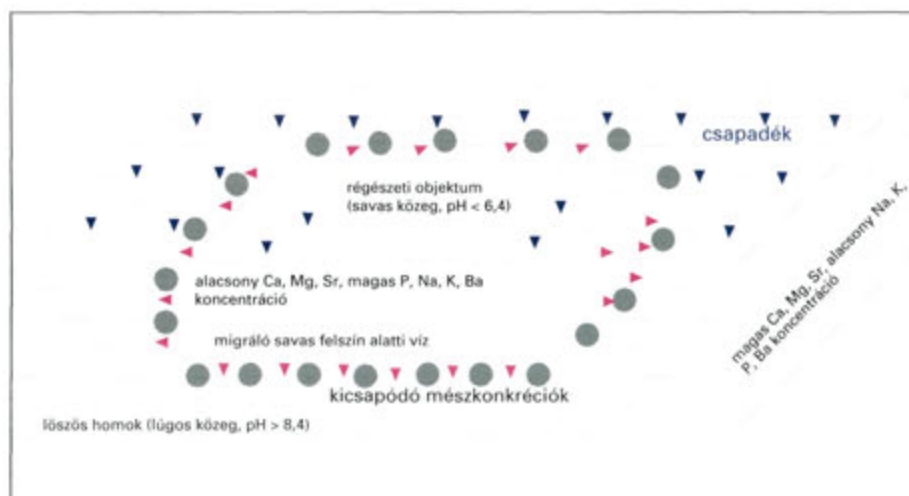

248. kép
Meszes kiválások
az országúti-dűlői
38. számú objektum határán

249. kép
A HCO_3^- , CO_3^{2-} és a CO_2
mennyiségi kapcsolata
a pH-val

250. kép
Régészeti objektum körül
kialakuló mészkonkréciók

Ehhez a kérdéskörhöz tartozik az a terepi megfigyelés, hogy a felső talajréteg legyalulásakor a puha, löszös felszín eső után erősen összecementálódik. Ez annak a következménye, hogy a talaj természetes állapotában lúgos, és a csapadék semleges vagy enyhén savas, így csökkenti a pH-t, ezáltal feloldva a meszet. Kiszáradáskor az oldat betöményedik, és a karbonátok kiválásával a felszíni talajszemcséket cementálja.

Összefoglalóan elmondható, hogy az objektumok szélén és belsejében megfigyelt erőteljes mészkiválás-löszbabásodás az emberi beavatkozás következménye, és a környezet (altalaj) nagy mésztartalmának tulajdonítható. Már az objektumok eredeti megásásakor kialakul felszínükön egy meszes kéreg. Betöltődésük után a csapadékvíz intenzitásának függvényében a fent leírt folyamat (oldódás-kicsapódás) állandóan zajlik. A kicsapódás egy kritikus ponton a legerősebb, ahol a savas közeg (objektum) és a lúgos altalaj (lössös homok) érintkezik. Ez általában az objektumok szélét jelenti, de előfordulhat az is, hogy egy humuszos, nagy szervesanyag-tartalmú réteg és egy többnyire löszös betöltési réteg határán játszódik le. Feltárásunkon mindkét esettel gyakran találkoztunk.

ÁRPÁD-KORI KEMENCÉK VIZSGÁLATA

Feltárásainkon nagyon sok Árpád-kori, ún. szabadtéri kemence került elő. Az Országúti-dűlő lejtőre eső szakaszán mintegy fél hektáros területen 39 darab kemence maradványát tártuk fel. Környezetükben földbe mélyedő veremház nem volt, csupán néhány tárológödrt és egy raktárépületet tártunk fel. A kérdés az: mire használták ezeket a kemencéket? A betöltésükből előkerült nagyon kevés leletanyag nem ad kielégítő választ erre.

A kemencék nagy száma (a felső-gamászi lelőhelyen is legalább ennyit feltártunk) felvetette annak lehetőségét, hogy ezeket a sütés-főzésen kívül valami másra is használták, és a csoportokat alkotó kemencék működtetése egy-egy speciális tevékenységet végző szolgáltató csoporthoz köthető.

A kemencék funkciójának meghatározásához kísérletképpen egy módszert dolgoztunk ki, amely a kemencék falának és sütőfelületének atomabszorpció (AAS) vizsgálatán és vékonycsiszolatos elemzésén alapszik. Elméletünk alapelve, hogy a tűztérben lejátszódó kémiai folyamatok (égés, kicsapódás stb.) hatására a felhasznált anyagok atomjai beépültek a kemence szerkezetébe, a gőzök és a gázok révén egyesek a falában, míg a szilárd halmazállapotúak (hamu, olvadék) főleg a sütőfelületben maradtak meg.

251. kép

A balatonlellel Árpád-kori kemencék atomabszorpció mérési eredményei (KH = kritikus határ)

Vizsgált elemek (mg/kg)	M7/S-16 Balatonlelle-Országúti-dűlő				M7/S-17 Balatonlelle-Felső-Gamász		
	205. sz. kemence	23. sz. kemence		Str. 460	288. sz. kemence		
	sütőfelület	a sütőfelület belső oldala	a sütőfelület külső oldala		sütőfelület	a boltozat belső oldala	a boltozat külső oldala
Ag	< KH	< KH	< KH	< KH	–	–	–
Al	24,250	25,600	25,200	22,850	6430	8590	8690
As	3,04	0,68	5,46	3,7	3,19	6,12	4,02
Au	< KH	< KH	< KH	< KH	–	–	–
B	12,95	14,9	14,1	12	1,35	2,09	2,09
Ba	151,5	207	133,5	134	56,9	66,1	48,5
Be	0,6	0,65	0,63	–	–	–	–
Ca	4695	8890	5375	5865	5630	7720	5860
CaCO ₃	–	–	–	–	–	–	–
Cd	0,03	0,026	0,021	< KH	0,118	0,06	0,058
Ce	53	58	57	–	–	–	–
Co	11,05	10,95	10,55	9,71	7,42	7,33	7,57
Cr	40,1	43,6	39,75	36,1	14,7	17,1	17,8
Cu	12,6	12,65	12,95	14,05	7,81	14,2	14,8
Fe	25,400	23,300	23,550	21,150	14,800	12,880	16,160
Hg	< KH	< KH	< KH	< KH	< KH	< KH	< KH
K	5600	7595	6010	5155	1105	1395	1565
Li	15,5	16	17,5	–	–	–	–
Mg	4450	4795	4435	38,95	2710	2980	2980
Mn	551	637,5	595	630	432	486	470
Mo	< KH	0,15	< KH	0,8	0,31	0,106	0,022
Na	281	678,5	299,5	209,5	19,5	41,2	30,5
Ni	33,3	247	52,15	26,25	20,7	24,2	22,8
P	626	778	427,26	703	1240	1450	1120
Pb	10,15	9,88	9,96	9,38	9,1	8,93	9,22
Pd	< KH	< KH	< KH	–	–	–	–
Rb	19	19	22	–	–	–	–
S	–	–	–	54,15	9,74	37,3	29,2
Sb	1,8	0,9	1,5	< KH	0,455	0,742	0,458
Se	< KH	< KH	< KH	< KH	< KH	< KH	< KH
Sn	2,25	2,1	1,92	3,33	0,561	1,11	1,62
Sr	32,7	42,25	34,51	33,5	18,2	23,4	16,8
Ti	790	680	700	713,5	66,4	74,0	104
Tl	< KH	< KH	< KH	–	–	–	–
V	39	39	41	36,35	16,5	16,2	16,3
Y	4,7	4,8	5	–	–	–	–
Zn	52,2	39,45	33,6	49,3	36,4	39,6	39,8
Zr	4,2	3,5	4	–	–	–	–

Méréseink eredményeit a táblázat szemlélteti (251. kép). A nyert adatok, akárcsak a régészeti leletanyag, az ipari tevékenységet nem támasztják alá. Közvetve megerősítenek abban, hogy a kemencéket főleg sütésre-főzésre és más háztartásbeli tevékenységek (szárítás, aszalás, füstölés) elvégzése céljából építették a gamászi udvarnokok, akik a tihanyi egyháznak különféle szolgáltatásokkal tartoztak. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki más tevékenység végzését sem. Az eredmények feldolgozása és elemzése adatokat szolgáltatott a kemencék készítésének módjáról és a tűzterükben lejátszódott fizikai és kémiai folyamatokról. A továbbiakban érdemesnek találjuk más lelőhelyek kemencéinek hasonló vizsgálatát. Meg kell vizsgálni több fajta kemencét, pl. a lakóházak tüzelőberendezéseit is. Az adatok összehasonlítása és statisztikai elemzése remélhetőleg szélesebb megvilágításba helyezi az Árpád-kori szabadtéri kemencék használatát.

A GEOARCHEOLÓGIA SZEREPE KŐESZKÖZÖK ÉS ÉPÍTŐANYAGOK VIZSGÁLATÁBAN

PETŐ ANNA-FARKAS ISTVÁN

AZ ARCHEOMETRIA MINT A RÉGÉSZET SEGÉDTUDOMÁNYA

Az archeometria mint határtudomány alapjai csak az elmúlt évtizedekben bontakoztak ki a természettudományok módszereinek robbanásszerű fejlődésével, ami lehetővé tette a régészeti leletegyüttesek mind egzaktabb vizsgálatát.

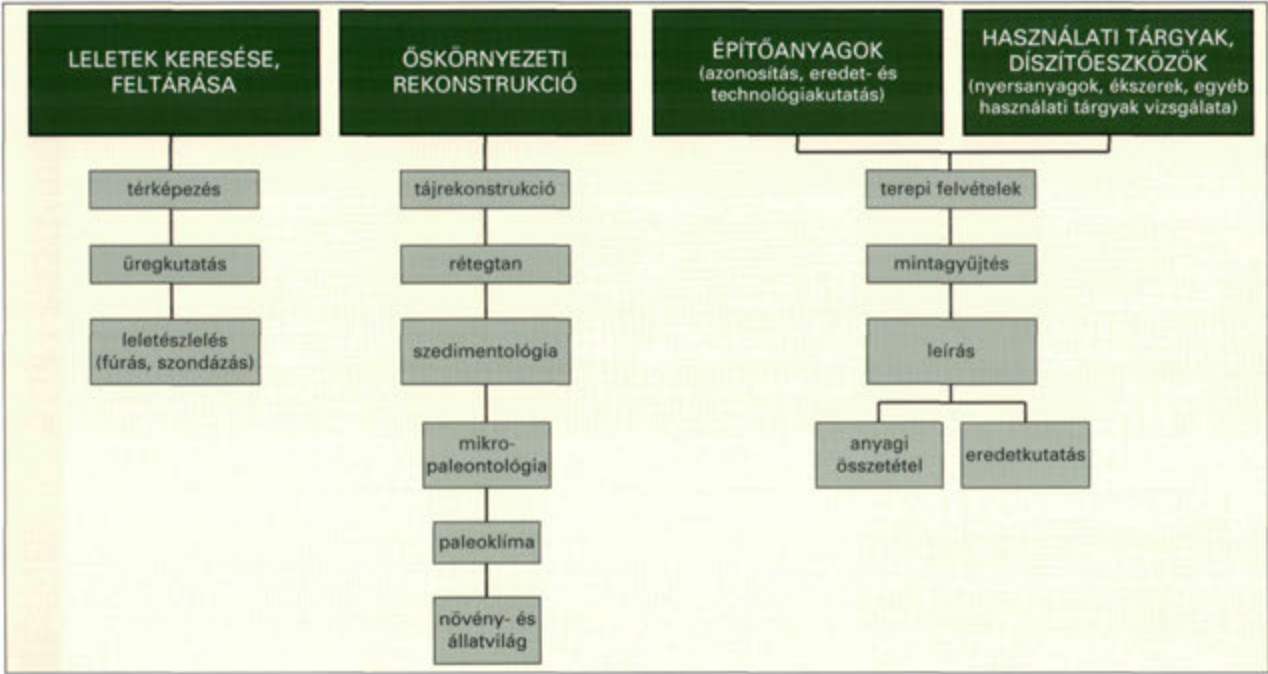
A régészeti tárgyak tudományos igényű feldolgozása az alaki, színbeli, funkcionális stb. bélyegek megállapítása mellett célul tűzte ki a felhasznált anyagok minőségének, összetételének, szerkezetének, származási helyének stb. megállapítását is, melynek révén számos határterület jött létre a régészet és a fizika, kémia, geológia, biológia egyes ágazatai között. Az archeometria számos ponton kapcsolódhat a régészek munkájához, segítségével feltárható és értékelhető az ember és környezetének viszonyrendszere, a felhasznált nyersanyagok azonosítása, a forráshelyek kutatása (252. kép).

A 20. század második felétől rohamosan fejlődő természettudományos anyagvizsgálatok lehetővé tették a nyersanyagfajták mind sokoldalúbb jellemzését. A régészeti leletek vizsgálatában így szinte már minden korszerű ásványkőzettani, geokémiai és egyéb, főként fizikai anyagvizsgálati módszer alkalmazására sor került, mind a kerámiák, mind az építőanyagok, fémtárgyak és kőeszközök vizsgálata terén (pl. ICP-MS ritkaelem-vizsgálat, elektronmikroszkop, izotópvizsgálatok, termikus elemzések, metallográfia, radiometrikus korvizsgálatok, paleomágneses és mikropaleontológiai vizsgálatok stb.).

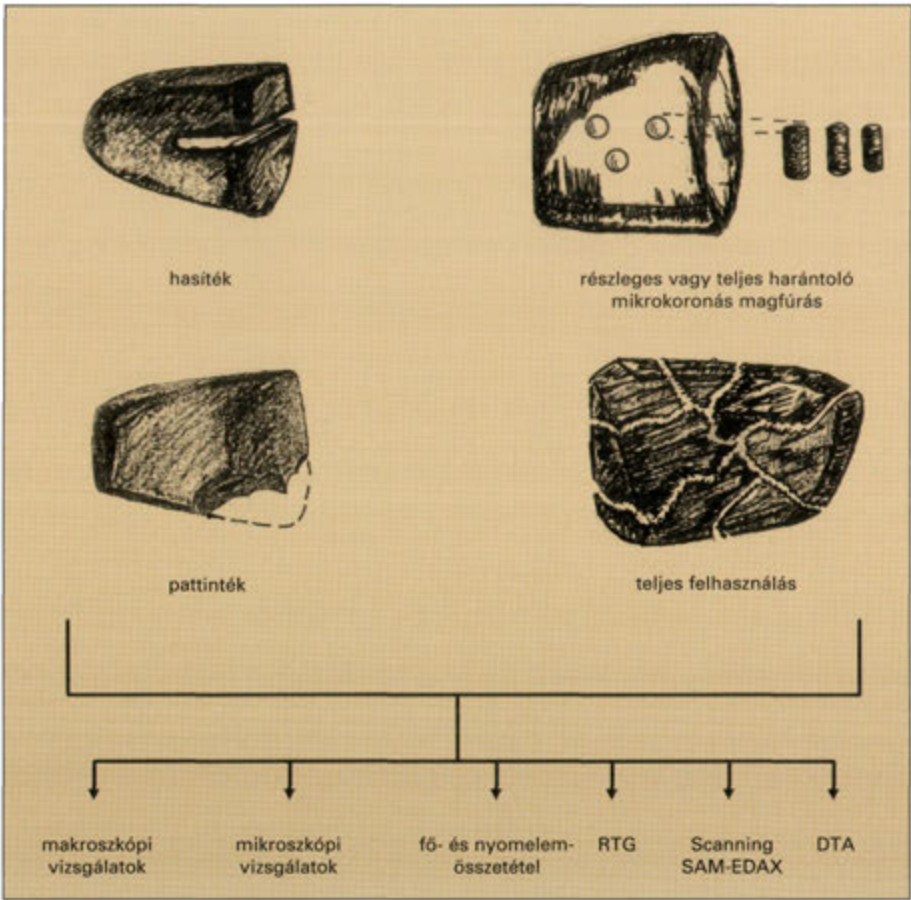
A PETROARCHEOLÓGIA METODOLÓGIÁJA ÉPÍTŐKÖVEK ÉS KŐESZKÖZÖK VIZSGÁLATÁNÁL

A makroszkópi-mikroszkópi kőzetmeghatározás módszereit a kőeszközök anyagának petrográfiai leíró jellemzése céljából alkalmazzák. Az alapos makroszkópi vizsgálat során történik a hasonló jellegű, közel azonos geneti-

kai környezetből származó kőzetfajták elkülönítése. Ezeknél a patinaréteget kis felületen eltávolítva olyan felületrészeket nyerünk, amelyek alapján az anyagfajta szerinti csoportosítás pontosítható. Az így elkülöníthető csoportok darabjai közül általában az eleve sérült tárgyakat használjuk fel további anyagvizsgálatokhoz. Ahol erre nem nyílik lehetőség, ott a régésszel egyetér-

252. kép
A geológia szerepe
a régészetben

253. kép
Mintavételi módszerek
és alkalmazott
anyagvizsgálatok

tésben jelöljük ki az anyagfajta és funkció szerinti csoportokon belül azokat a példányokat további roncsolásos anyagvizsgálatokra, amelyekből több is rendelkezésre áll és megfelelően képviseli saját csoportját.

A felhasznált mintákat a továbbiakban *etalonnak* tekintjük, és belőlük a lehetőség szerinti legtöbb anyagvizsgálatot végezzük el és összehasonlító tartalmakat képezünk. Ahol a csoport homogenitása vitatható, ott helyenként több eszköz anyagán végzünk elemzéseket.

Egyedi példányoknál a mintadarab megőrzése céljából csupán a legkisebb sérülést okozó *mintavétel* elvét alkalmazhatjuk (253. kép). E célra leginkább megfelelőnek bizonyult a kis átmérőjű gyémántvágóéles mikrokorona-fúró (254. kép), amely munkaasztalra rögzítve néhány cm hosszú, hengeres mintát képes az adott eszköz anyagából kiemelni. Szükség esetén két vagy több magvételre is sor kerülhet egyetlen eszköznél. Lényeges szempont, hogy a fu-

254. kép
Mintavétel gyémántvágóéles
mikrokorona-fúróval

rat átmérője lehetőleg haladja meg a legnagyobb kőzetalkotók méretét. Erre mélységi magmás kőzetek, konglomerátumok és durvaporfíros szövetek esetén nem mindig nyílik lehetőség. A fúrómag kiemelése után annak helye színezett gipsszel, műanyaggal stb. kitölthető, szükség esetén eltüntethető.

A kőzet anyagú leletek esetén a *potenciális nyersanyagforrások felderítése* céljából részben szakirodalmi forrásokat használunk. Ezt követően a leginkább perspektivikusabb területek földtani feltárásainak bejárása során gyűjtünk összehasonlító anyagot.

Az összehasonlítás két kőzetminta esetében aszerint minősíthető megbízhatóság szempontjából, hogy rendelkezésre állnak-e mindazon elemzési lehetőségek (objektív, szubjektív okok miatt), amelyek alkalmasak a minta általános és egyedi jellemzésére, fáciesazonosítására, valamint egyedi adottságainak megfelelő pontosságú beazonosítására. Ilyen értelmezésben az azonosítás megbízhatóságát régészeti kőeszközök és építőanyagok esetében az alábbi tényezők határozzák meg leginkább:

- a minta karakterisztikus jellege, reprezentatív volta,
- a minta megfelelő mennyisége,
- a szükséges anyagvizsgálati módszerek lehetősége, költsége,
- a kimutathatósági határok és a vizsgálati módszer pontossága, reprezentativitása.

A kőeszközök esetében a korlátozott mintaszám, annak mennyisége, roncsolhatósága szab határokat, más esetekben a kőzetfajta viszonylagos gyakorisága vagy egyedi jellegeket nem hordozó volta szab korlátokat. Ezért minden egyes anyagfajta nézve objektíven fel kell tární azt, hogy az ideálisnak nevezhető vizsgálati mélységgel szemben, illetve a kapott eredmények birtokában a következtetések, az azonosítás hány százalékos megbízhatóságúnak tekinthetők.

255. kép
Balatonszárszó térségének
földrajzi környezete
és a kőszállítás útja

A feldolgozott és bevizsgált eszköz- és anyagcsoportokat részletesen dokumentáljuk, mintapéldányaikat *etalongyűjtemény*ben helyezzük el. Hasonló módon járunk el a terepről begyűjtött összehasonlító kőzetanyagok esetén is.

Az egyes kőzettípusokon belül az unikális kőzeteknél (pl. serpentin) az egyedi sajátosságok lehetővé teszik az azonosítást, gyakoribb kőzetfajták esetén viszont az asszociáció uralkodó típusainak együttese ad felvilágosítást a lehetséges származási körzetre vonatkozólag, de nagyobb bizonytalansággal. (Az andeziteknel például még egyetlen vulkáni tömeg esetén is változékony lávafaciesekkel állhatunk szemben, ahol jelentős eltéréseket okozhat a lávatömegben belüli elhelyezkedés, pl. bontottság, kristályossági fok stb. Szedimentek [üledékes kőzetek] esetén a heteropikus-izopikus fáciesváltozások, a litológiai jellegekben kimutatható horizontális-vertikális finom különbségek, valamint a több formációban hasonló kifejlődésben megjelenő képződmények nagy száma fokozhatja az azonosítás bizonytalanságát.) Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy az eszközök 50-80 százalékánál anyagfajtként változó módon jónak mondható az azonosítás lehetősége, míg a fennmaradó hányad esetében igen szeszélyes szórást mutat.

A LELŐHELYAZONOSÍTÁS BEMUTATÁSA EGY KONKRÉT PÉLDA ALAPJÁN

Az M7-es autópálya építését megelőző régészeti feltárás során kerültek elő Balatonszárszó térségében (Kis-erdei-dűlő) egy középkori templom alapja és építőkövei. A Somogyi-parti-sík és Nyugat-Külső-Somogy kistájak találkozásánál, az utóbbi meridionális háttal és völgyekkel tagolt térszínén épült a templom egy hegyhát peremi részén, amely a déli oldalt kivéve meredek, szakadékos peremi lejtőkkel határolódik el környezetétől (255. kép).

A mi feladatunk elsősorban a templom építése során felhasznált természetes nyersanyagok, kőzetek petrográfiai vizsgálata volt. Ennek során mintegy 200 db igen változatos méretű építőkövet vizsgáltunk meg, a néhány centiméteres töredékektől a méteres nagyságrendű darabokig.

Az előzetes makroszkópi, majd mikroszkópi vizsgálatok során 8 nagyobb kőzettani csoportot tudtunk elkülöníteni, melyek fajtáit és százalékos megoszlását a diagram (256. kép) szemlélteti.

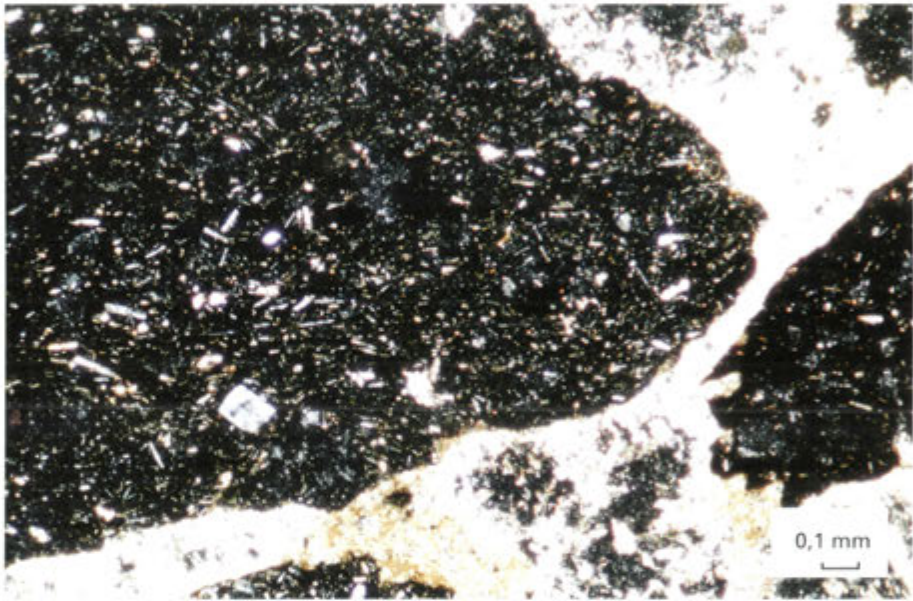
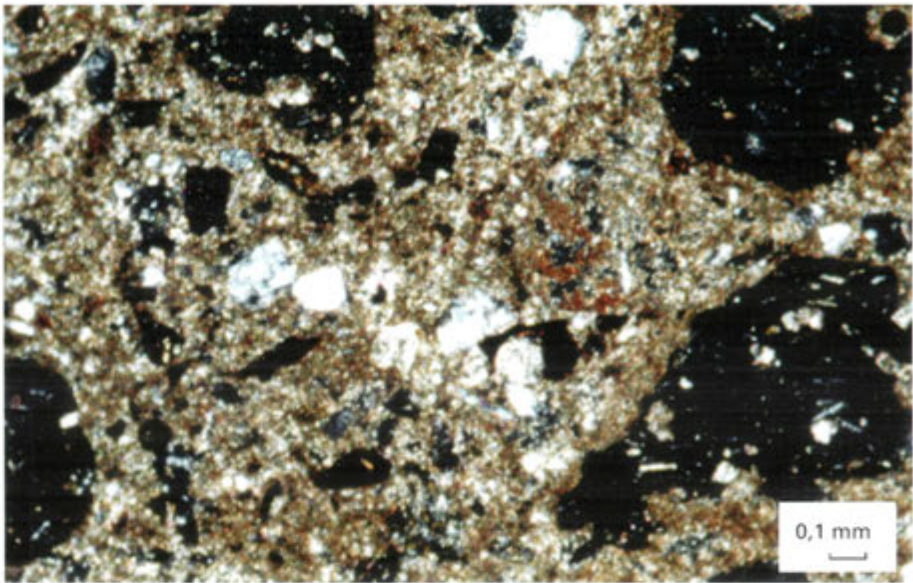
Az építőkövek többsége a könnyen és jól faragható, bár kevésbé ellenálló, vízbe hullott, osztályozott szemcsészetű, uralkodóan karbonátos, alárendeltekben zeolitos cementációjú bazalttufából származik. A 257. kép mikroszkópi vékonycsiszolati képen jól látható, hogy a fragmentumokat a cementáló anyag egymástól izolálja. A szemcsék apró, szögletes volta breccsaszerű jelleget kölcsönöz a kőzetnek, de ez csak mikroszkópban figyelhető meg. A salakos, bontott szegélyű, gyakran szabálytalan vagy enyhén gömbölyített bazaltlapillik anyaga gyakran hólyagüreges, irányított szövetű (258. kép), erősen üveges. Földpátlécei tús kifejlődésűek és folyás szerint orientáltak, ami gyors kristályosodásra utal. Egyes pórusait kalcit, másokat zeolit tölti ki. A mátrix enyhe palagonitos bontást szenvedett, amelyre a halványbarnás szín utal (257. kép).

A kőzetcsoport makro- és mikroszkópi jellegzetességei alapján nagy hasonlóságot mutat a Balaton-felvidéken egyenlőtlen eloszlásban és tömegben megjelenő, a felső pliocén vulkáni működés kezdetét jelző törmelékiszórás anyagával. Az itt jellemző bazalttufa kúpok közül térben a tihanyi-félszigeti felszíni előfordulás esik legközelebb az általunk vizsgált templom helyéhez (259. kép), így feltételezhető, hogy az épület nyersanyagainak döntő része a Tihanyi-félsziget nyugati részéről származó, jól faragható, viszonylag szilárd nyersanyag, mely többek között a tihanyi műemlék templom altemplomának alapját is képezi, valamint ebbe mélyültek a tihanyi barátlakások is a félsziget északi partoldalában.

256. kép

A balatonszárszói középkori templom építőköveinek kőzettípus szerinti százalékos megoszlása

257–258. kép
Bazalttufa mikroszkópi
vékonycsiszolati képei (XN)

259. kép
A Tihanyi-félsziget földtani
térképe

BALATONSZEMES-BAGÓDOMB: AZ ÚJKŐKORI TELEPÜLÉS KŐANYAGÁNAK ELŐZETES VIZSGÁLATA

T. BIRÓ KATALIN

Balatonszemes-Bagódomb lelőhelyről számos régészeti objektum és gazdag leletanyag került elő. Ezen belül is kiemelkedő jelentőségű a kőanyag, elsősorban a (formája és színe miatt) „bagódombi sonka” néven híressé vált különleges méretű és szépségű bányászott nyersanyagtömb-előmagkő (*precore*) jóvoltából, amely jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításán látható (*ld. 5., 260. kép*). A kiemelkedő jelentőségű darabot humuszosítás közben találták, részletes leírását és értékelését egy korábbi közlemény tartalmazza. Ez a lelet egyértelműen bizonyítja a Szentgál-Tűzköveshegyen levő bánya használatát az újkőkor korai időszakában, a Kárpát-medencében kialakuló neolitizálódó közösségek körében. A szentgáli nyersanyag ismertségét már a Starčevo-kultúra leletanyagain belül megfigyelt szentgáli radiolarit (tűzkő)-előfordulás, pontosabban -dominancia is igazolja: a bánya használatának tényét azonban igen nehéz pontosan korhoz kötni. A bányaojektumok, mondhatjuk, minden korban hasonlóak, és igen nehéz őket keltezni. A szentgáli kitermelőhely több éves vizsgálata során nem találtunk olyan datáló értékű leleteket, amelyek a bányagödrök korát meghatározhatták volna. Ezért közvetve, a települések régészeti leletanyagán keresztül próbáltuk meghatározni a bányászat időbeli határait. Adataink azonban inkább csak a kőzet általános használatáról, ismertségéről adhattak felvilágosítást.

A bagódombi „sonka” egyértelműen bányászott kőzettömb, felszínén jól megfigyelhetők a kifejtéskor keletkezett nyomok, anyaga a bányanedves tömbökre jellemzően homogén, repedezésektől mentes (*260. kép*). Így azon kívül, hogy természetesen összeköti a lelőhelyet a bányahellyel, egyben a szentgáli kovabányászat eddig ismert legkorábbi bizonyítékát is jelenti.

Az említett tanulmányban részletesen elemeztem, hogy a különleges méretű darab ($193 \times 169 \times 90$ mm, 3,449 kg) közel ezer, a magyarországi lelőhelyeken átlagosnak tekinthető méretű kőeszköz és gyártási hulladék előállításához elegendő nyersanyagot szolgáltatott volna. Hogy ez a ma is vonzóan jóképű nyersanyagtömb miért maradt megmunkálatlan: esetleg to-

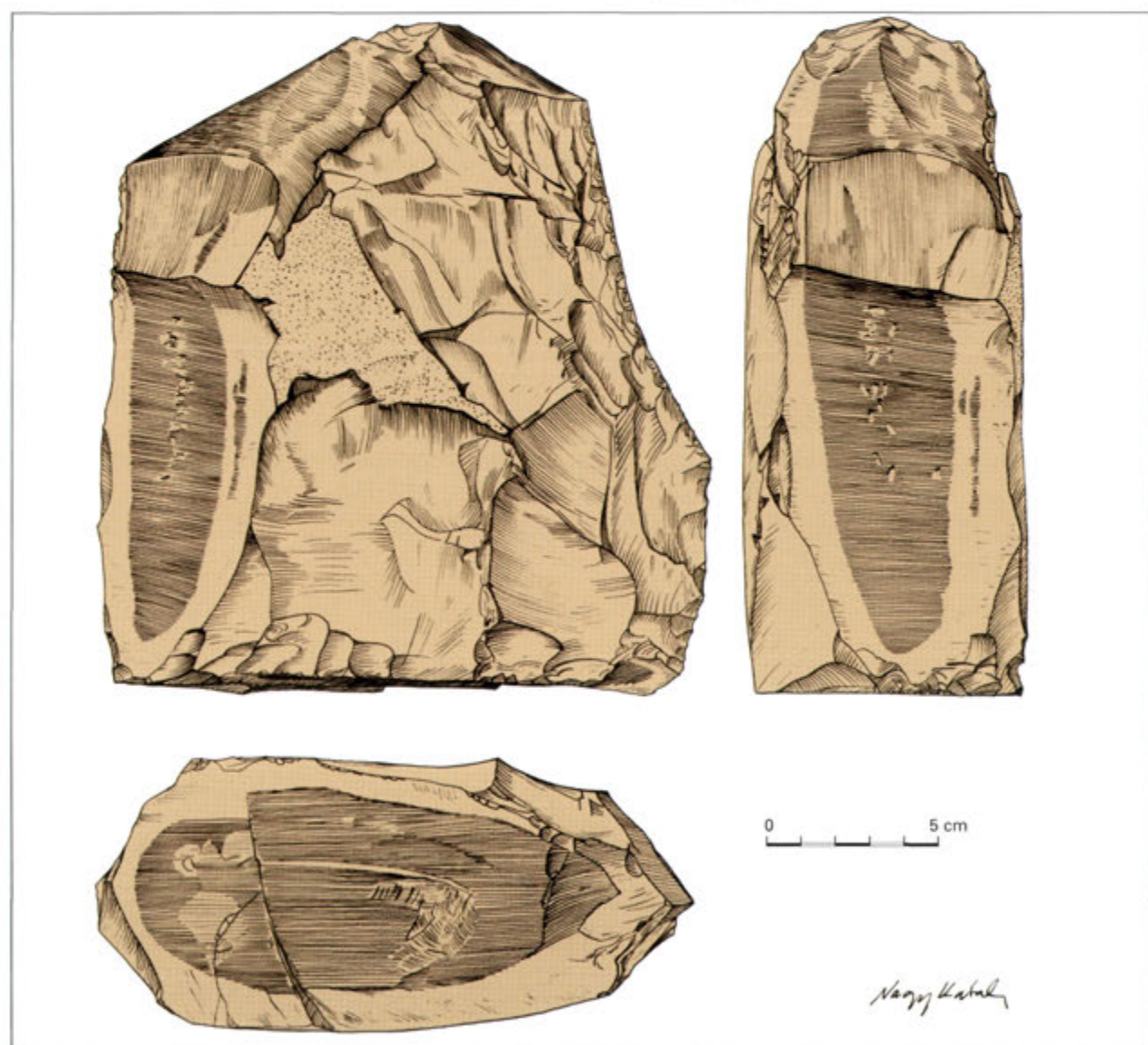
vábszállításra lett volna előkészítve, vagy családi vésztartalékként halmozták fel mintegy telepi raktárleletként, az a lelőköörülményekből nem derült ki. Lehetőség van viszont a lelőhely kőanyagának vizsgálatára, amely során felmérhető, hogy milyen szerepet játszik a szentgál-tűzköveshegyi nyersanyag a lelőhely eszközkészletének egészében, találunk-e a bányászati tevékenységet megerősítő további bizonyítékokat, a telepen történő kőeszközkészítés további nyomait, egyáltalán, mindazokat a tényezőket vizsgálhatjuk, amelyek egy újkőkori település kőszerszámkészítő, használó tevékenységére vonatkoznak.

A KŐANYAG VIZSGÁLATÁNAK EDDIGI EREDMÉNYEI

A kőanyag vizsgálata jelenleg még kezdeti fázisában van. A leletanyagból kisebb mintát dolgoztam fel (255 db, 20 objektum az előkerült 527 objektumból) tipológiai és nyersanyag (származási hely) szempontjából. Egyelőre kizárólag makroszkópos (szabad szemmel történő) meghatározásokat végeztem a kőeszközökön, amelyet a további nyersanyagvizsgálatok pontosíthatnak, különösen a távolabbi eredetű nyersanyagok tekintetében.

260. kép

A radiolarit nyersanyagtömb
nézetei

AZ ÉRINTETT OBJEKTUMOK:

<i>Objektum/réteg</i>	<i>darab</i>
01 obj. 01 str.	1
02 obj. 03 str.	1
03 obj. 04 str.	2
05 obj. 06 str.	2
07 obj. 08 str.	19
08 obj. 09 str.	3
09 obj. 10 str.	3
10 obj. 11 str.	1
11 obj. 12 str.	162
11 obj. 12 str. környéke, szórvány nyesésből	1
12 obj. 13 str.	3
15 obj. 16 str.	4
17 obj. 21 str.	49
18 obj. 23 str.	1
19 obj. 24 str.	3
az eddig vizsgált anyag	255

Valamennyi eddig vizsgált objektum a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának (DVK) anyagát tartalmazta a kerámialeletek szerint.

TÍPUSMEGOSZLÁS

A különleges méretű bányászott nyersanyagtömböt kivéve az eddigi leletanyag inkább egy átlagos telepanyag képét mutatja, mint a nyersanyag-kitermeléssel/feldolgozással különlegesen szoros kapcsolatban levő feldolgozóhelyét. A lelőhely kőeszköz-intenzitás adatait csak a teljes feldolgozás után érdemes kiszámítani, az objektumok azonban nem kiemelkedően gazdagok kőeszközben, kivéve a 11/12 (162 db) és a 17/21 (49 db) objektumokat. A nyersanyagok és magkövek darabszám-aránya elég alacsony, jóval 10% alatti, míg a retusált eszközök száma viszonylag magas (13%). A darabszám szerint leginkább kiemelkedő kategória, a szilánkok és pattintékok a helyi kőeszköz-megmunkálásra, elsősorban eszközkészítésre utalnak. A pengék és pengejellegű félkész formák aránya a szilánkokhoz képest alárendelt, az eszközökön belül viszont nagyobb számban vannak jelen a pengealapú formák (261. kép). A magkövek között is jellemző a pengemagkő, mikropenge-magkő (275. kép 5–8), bár szabálytalan szilánkmagkövek is előfordulnak. Teljes magkő, nyersanyagtömb – az ismeretes „sonkán” kívül – nem volt az eddig vizsgált anyagban.

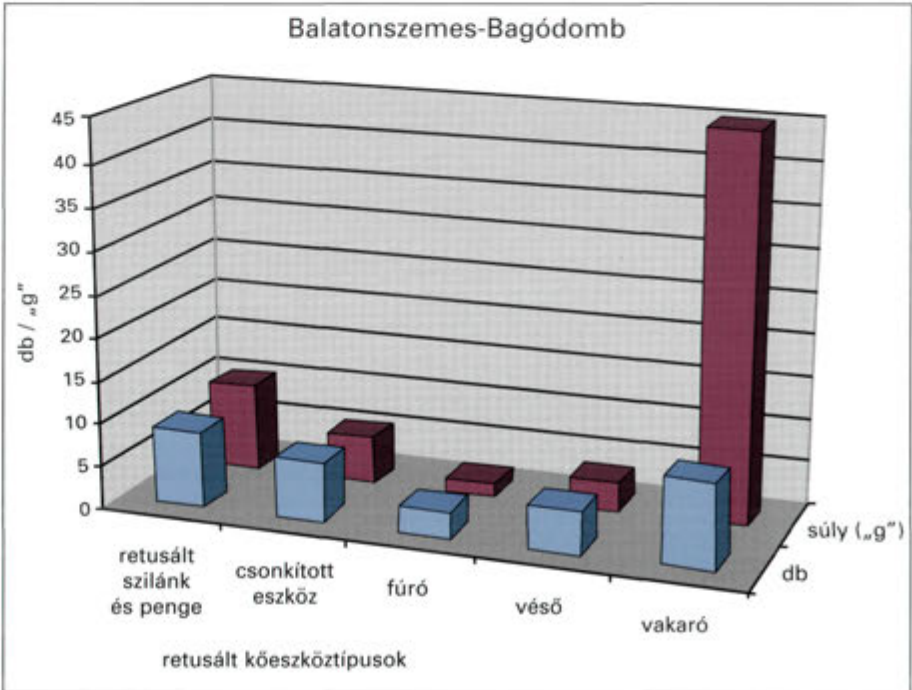
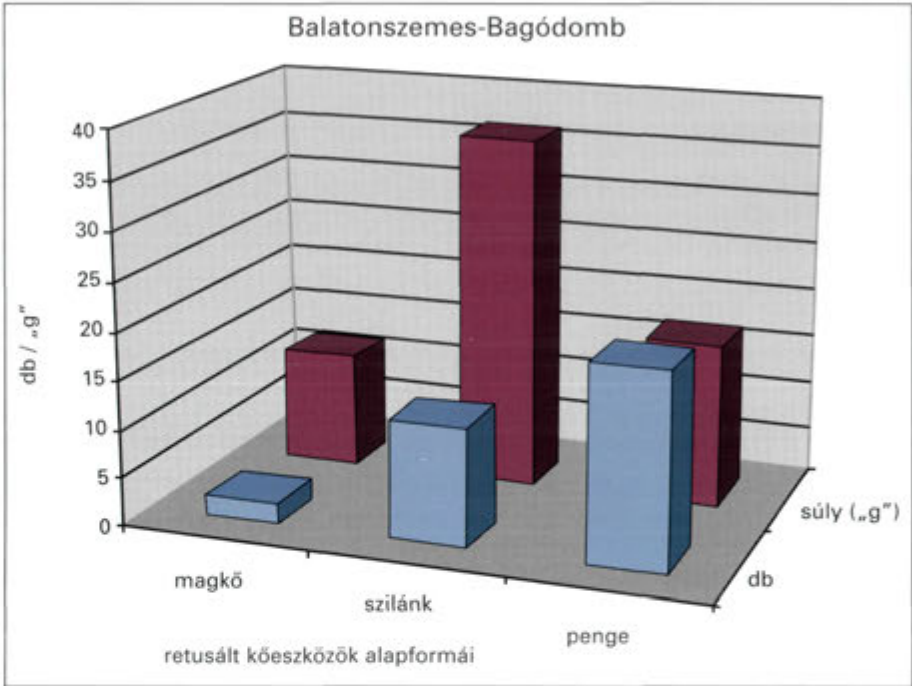
A tipikus eszközök tekintetében a típuspektrum meglehetősen egyszerű és szegényes (262. kép). A retusált eszközök között legtöbb a vakaró (10 db), valamint az egyszerű retusált szilánk és penge (9 db).

A vakarók tipikusan szilánkon vagy magkőmaradékon készülnek, a pengeszerű alapformán kialakított vakaróél meredek, inkább csonkítás jellegű (276. kép 3, 11). A szilánkvakarók között több szép, szabályos legyezővakaró is előfordul (276. kép 1, 2, 9). További jellemző eszközformák a fúrók (3 db) és a vésők (5 db).

Feltűnően kevés a sarlófényes eszköz (mindössze 2 db bizonytalan példány: 276. kép 12), és ez ideig hiányzik a korai vonaldíszes lelőhelyekre általánosan jellemző trapéz vagy kettősen csonkított penge, illetve a trapéz vagy szegmens formájú élbetét. Az ehhez leginkább közel álló darabok egy fúró-véső kombinált eszköz, nyújtott trapézra emlékeztető penge alapformán (276. kép 21) és egy darab egy oldalán csonkított trapéz alakú penge (276. kép 20).

Az eddig vizsgált tárgyak között a csiszolt kőeszközök száma mindössze 4, ezek azonban jelentős darabok. Különösen szép egy többszörösen felújított apró, kaptafa alakú véső (275. kép 1; 263. kép) és egy klasszikus, legömbölyített fokú, trapéz alakú ékvéső (275. kép 3; 264. kép) – ez utóbbi valószínűleg távolsági nyersanyagként érkezett a telepre.

A szerszámkövek között jelentős számban fordulnak elő csiszoló- és őrlőkövek, főleg töredékek. Jellegzetes formájú egy trapéz alakú csiszolólap (265. kép) és egy gömbölyded, feltehetően félkész őrlőkő (266. kép). Ezen kívül az eddig vizsgált anyagban egy festékrögöt és néhány ütőkövet lehetett megfigyelni.

261–262. kép
A retusált kőeszközök
alapformái és típusai

263. kép
Többszörösen felújított apró,
kaptafa alakú véső, bazalt

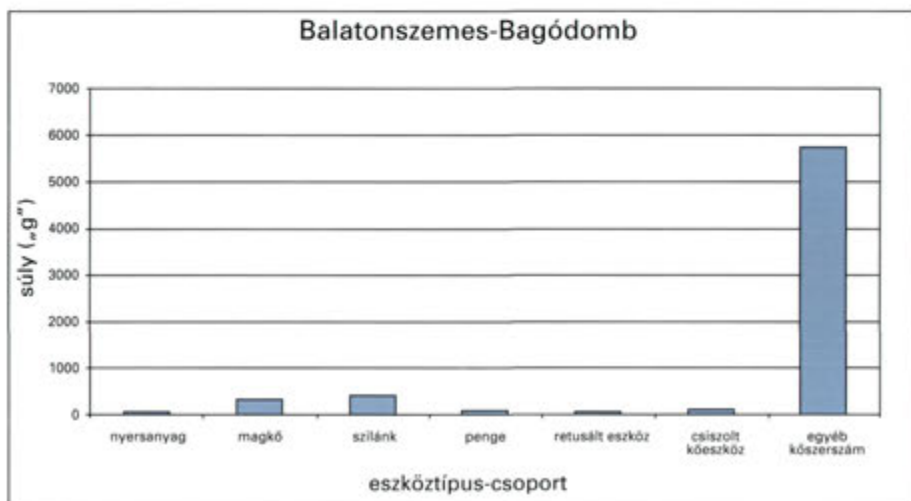
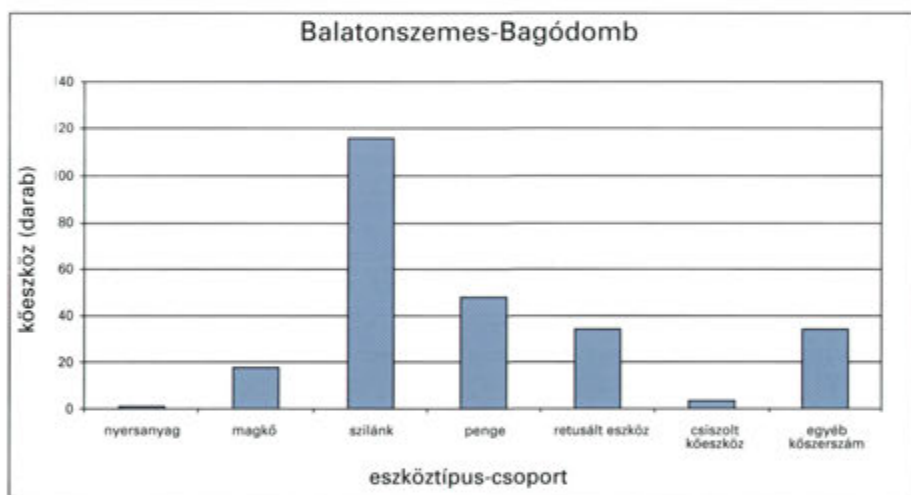
264. kép
Legömbölyített fokú, trapéz
alakú ékvéső, kékeszöld meta-
morf kőzet (távolsági nyers-
anyag)

265. kép
Trapéz alakú csiszolólap,
homokkő

266. kép
Gömbölyded, félkész őrlőkő,
permi vörös homokkő(?),
Balaton-felvidék

267–268. kép
Típuscsoport-megoszlás
darabszám és súly szerint

Az összefoglaló típuscsoport-megoszlást az alábbi táblázat és a 267–268. kép szemlélteti:

Típuscsoport	darab	darab %	súly (~„g”)	súly (~„g”) %
I. nyersanyag	1	0,39	51,30	0,74
II. magkő	18	7,06	368,33	5,33
III. szilánk, pattinték	116	45,49	423,60	6,13
IV. penge	48	18,82	96,64	1,40
V. retusált eszköz	34	13,33	65,13	0,94
VI. csiszolt kőeszköz	4	1,57	130,17	1,88
VII. egyéb	34	13,33	5773,14	83,57

NYERSANYAGMEGOSZLÁS

A nyersanyagspektrum jellemzően két nagy csoportra oszlik: a pattintott kővek zömét adó dunántúli radiolaritokra és a szerszámkövek nyersanyagát adó kőzetekre, elsősorban homokkövekre. Megfigyelhető, több példányban, a Balaton környéki kora neolitikus lelőhelyeken már azonosított permii vörös homokkő (pl. Vörs), de a homokkövek zöme más, pontosan még nem azonosított forrásból származik.

A szerszámkövek között figyelemre méltó a hidrokvarcit-gejzirit jelenléte (2 db), amelyek feltehetően a Tihanyi-félszigetről származnak. Mind a két példány ütőkő, az egyik töredékes. A fotó az ép darabot ábrázolja (269. kép).

A csiszolt kőeszközök nyersanyagai (esetleg a szerszámkövek?) között jelentős a – feltehetően Balaton-felvidéki – bazalt megjelenése, amelyből nyersanyagdarab és a megmunkált pengeszerű szilánk is került elő (275. kép 2).

A csiszolt kőeszközök nyersanyagai között távolsági nyersanyagok is előfordulnak, így szerpentinít (legközelebbi feltételezhető lelőhelye: Burgenland, Ausztria) és egy rendkívül tetszetős halványzöld-kékes metamorf kőzet, amelyet makroszkóposan a jadeit/nefrit jellegű kőzetekhez soroltam. Ennek vizsgálata feltétlenül további és roncsolásmentes analitikai eljárásokat igényel. Feltételezhető lelőhelyek: Nyugati-Alpok(!), Szilézia (264. kép).

A pattintott kőeszközök uralkodóan dunántúli radiolaritból, azon belül is szentgáli típusú vörös radiolaritból készültek, bár a többi színváltozat is megfigyelhető az anyagban. Szórványosan megfigyelhető a Bakony hegységben elterjedt alsó jura (liász) tűzkő előfordulása is (mindössze egy bizonytalan darab) és egy darab kéesszürke, apró töredék, amely leginkább a kárpáti radiolaritokra jellemző (hasonló kéesszürke színű radiolarit szórványosan a Mecsekben és nagyobb mennyiségben a horvátországi régészeti anyagban is előfordul). A pattintott kőeszközök között megjelenő távolsági nyersanyag az

269. kép
Gejzirit ütőkő

270. kép
Obszidiánszilánk

obszidián, amelyből jelentős számú – a vizsgált mintában 3 db – eszköz, illetve szilánk is akadt. A Dunántúl szívében obszidiánleleteket csak a korai neolit, illetve az idősebb DVK lelőhelyeken ismerünk (pl. Szentlőrinc-Téglagyár, Gellénháza), a DVK fiatalabb periódusában az obszidián csak a Dunához közel eső területeken fordul elő. A három jellegzetes darab közül kettő retusált, a harmadik egyszerű szilánk, megmunkálatlan, ami akár helybeli (telepen történő) megmunkálást is jelenthet (275. kép 12, 19; 270. kép). Erre utal az egyik példányon megfigyelhető cortex (kéreg)-maradvány is. Makroszkóposan mind a három példány a szlovákiai (Kárpáti 1. típusú) obszidián jellegzetességeit mutatja: víztiszta, felhős mintázatú, élénk üvegfényű darabok. Mecseki radiolarit, illetve import tűzkövek az eddig vizsgált leletanyagban nem fordultak elő.

Az alábbi táblázat és a 271–272. kép a nyersanyagtípus-csoportok megoszlását foglalja össze:

Nyersanyagtípus-csoport	darab	darab %	súly (~„g”)	súly (~„g”) %
I. obszidián	3	1,18	10,365	0,15
II. hidro- és limnokvarcit	2	0,78	353,25	5,11
III. dunántúli radiolarit	210	82,35	917,0105	13,27
IV–VI.	0	0,00	0	0,00
VII. egyéb	40	15,69	5627,692	81,47

TÍPUS-NYERSANYAG ÖSSZEFÜGGÉSEK

Az egyes nyersanyagokból készült eszköztípusokat típus/nyersanyag táblázat formájában foglalhatjuk össze legtömörebben (277. kép). Mivel a lelőhely nyersanyag-összetétele két, egymástól nagyon különböző tulajdonságokkal rendelkező fő nyersanyag, a dunántúli radiolarit és a homokkő dominanciáján alapul, nem túl sok új információt ad a táblázat, hiszen a típusmegoszlásnál elmondottak érvényesek általánosságban is. A „sonka” jóvoltából tudjuk, hogy a radiolarit kitermelt blokkok formájában érkezhetett a lelőhelyre. Az objektumokban talált eddigi leletanyag leginkább a magkőfázistól történő megmunkálás (frissítés, eszközkészítés, retusálás) nyomait tartalmazza. Sok, a „sonkához” makroszkóposan hasonló jellegű szilánkot és eszközt figyelhettünk meg, a 273. képen ezekből adunk válogatást. Jól megfigyelhetők a homogén, rendkívül jó minőségű vörösesbarna nyersanyag finom színátmenetei, a testszínű kovás porcelanitszegély, amelyet gyakran igen dekoratív módon „belekomponáltak” az eszközbe.

Az obszidián esetében is feltételezhető a helyi gyártás (cortex az eszközön, szilánk jelenléte), de a talált példányok inkább a magas feldolgozottsági fokú retusált eszközöket képviselték.

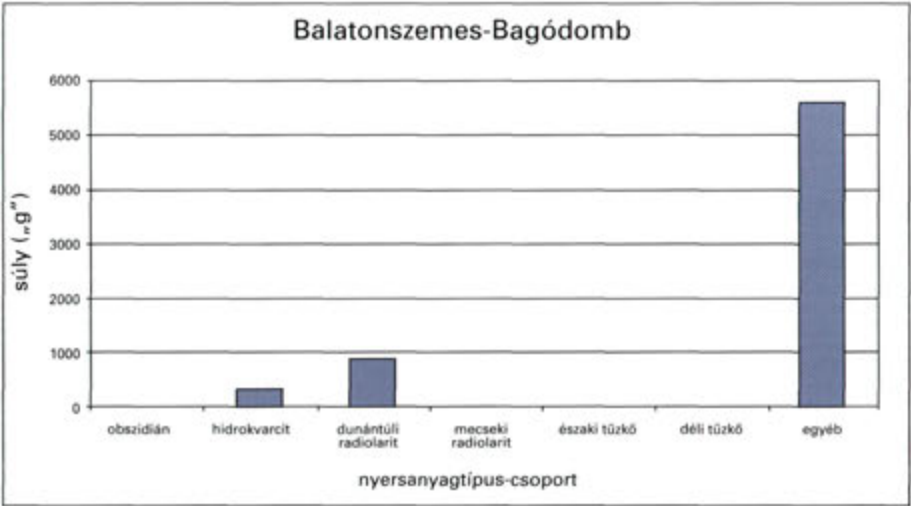
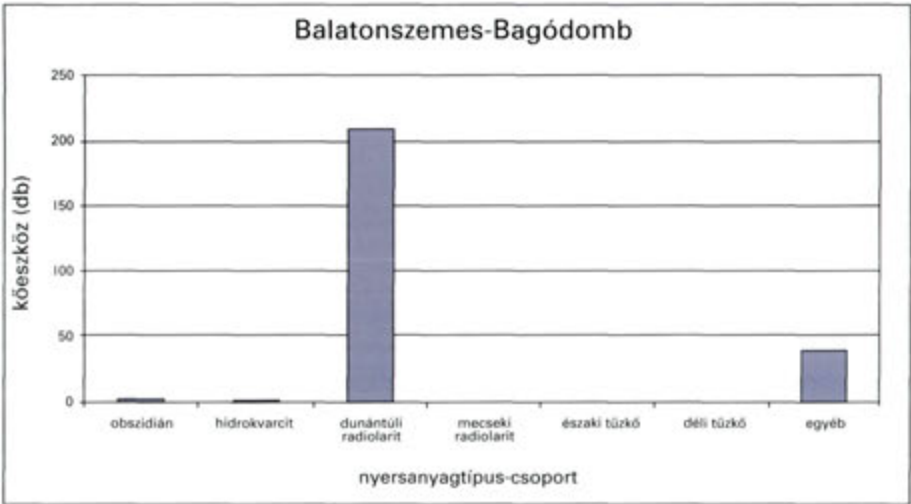
Homokkövek és bazalt helyi megmunkálását is feltételezhetjük. A legszebb csiszolt kőeszközök viszont inkább kész formában kerülhettek a telepre.

A LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

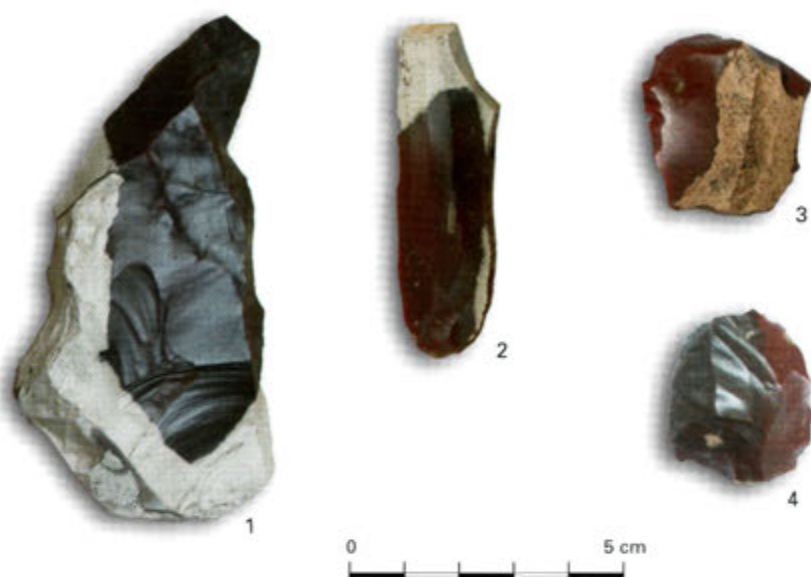
A vizsgált leletanyag mennyisége megfelel egy hagyományos módszerekkel feltárt régészeti lelőhely átlagos kőanyag-mennyiségének. Összehasonlításképpen összefoglaltam a Magyarországról eddig ismert jelentősebb középső neolitikus (gyakran egyéb kor leleteit is tartalmazó) kőanyagok mennyiségi adatait. A táblázatból egyértelmű, hogy még a vizsgált minta is jelentős mennyiségnek számít az eddig ismert hiteles DVK-lelőhelyek

körében. A teljes feldolgozással természetesen nem csak az abszolút mennyiség, de az információérték is növekszik majd.

Lelőhely	darab	Lelőhely	darab
Battonya-Parázstanya	18	Kustánszeg-Lisztessarok	25
Budapest-Aranyhegyi út	235	Látrány-Homokbánya (Somogytúr)	14
Csajág-Röcsöge	10	Mencshely-Berki-kút	594
Csögle	10	Mencshely-Murvagödrök	729
Dozmat-Csompatka	45	Mezőberény-Bódishát	81
Dozmat-Hosszú-dűlő	46	Nemescsó	14
Dozmat-Másfeles földek	13	Nemesvámos-Balácapusztá	613
Encs-Kelecsény	904	Páli-Homokbánya	53
Felsővadász-Várdomb	633	Pécsely-Homokbánya, Ebhegy	20
Gellénháza-Városrét	1225	Sátoraljaújhely-Ronyvapart	126
Gór-Kápolnadomb	311	Szécsény-Ültetés	438
Gyulafirátót-Tsz, Prépostsági-dűlő	53	Tiszaöldvár-Téglagyár	140
Hidegkút-Közép-dűlő, Linzacker	14	Tiszalök-Hajnalos	22
Ináncs-Dombrét	118	Tiszavasvári-Köztemető	10
Jánosháza-Fürdő	11	Törökbálint-Dulácska	25
Kisunym-Nádasi-tábla	28	Visonta-K-II 1A	44
Kompolt-Kistérségi-tanya 14	444	Zalaegerszeg-Gébárti-tó	385
Kunszentmiklós-Középszenttamás	18		

271–272. kép
Nyersanyagtípus-csoport
megoszlás darabszám és
súly szerint

273. kép

A nagy radiolarit magkőhöz („sonka”) makroszkóposan hasonló jellegű szilánkok és eszközök a lelőhelyről

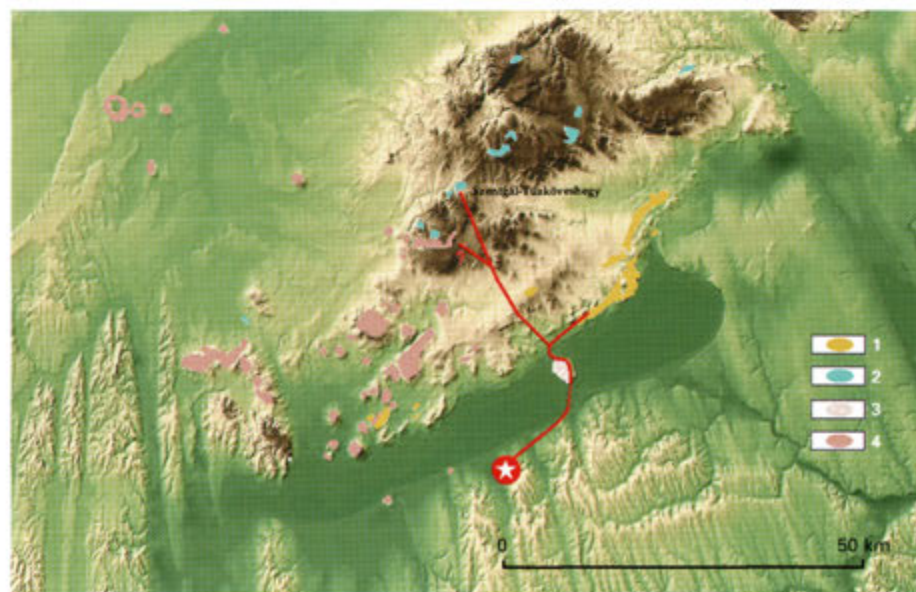
1. nagyméretű szilánk (275. kép 4)
2. penge (276. kép 8)
3. vakaró (276. kép 1)
4. vakaró (276. kép 4)

A leletanyag azonosítható összetevői között alapvetően helyi, legalábbis nem túl nagy távolságból szállított nyersanyagok vannak túlsúlyban. Jelentősebb távolsági nyersanyag az obszidián és a csiszolt kőeszközök között megjelenő metamorf kőzetek (szerpentinit, jadeit?). A közeli nyersanyagforrásoktól jól rekonstruálható szállítási utat feltételezhetünk (274. kép).

A Vázsonyi-medencén keresztül vezető útvonalat sok, kőanyagban gazdag korai DVK-lelőhely szegélyezi.

A vízi szállítás tényét a szomszédos Balatonszemes-Szemesi-berek lelőhelyen található nagyméretű permi vörös homokkő őrlőkövek is alátámasztják: a súlyos tömböket minden bizonnyal vízi úton szállították. A rekonstrukcióhoz felhasználtam az „Őskori nem-érces nyersanyagatlasz” adatait és a Bakony műhelyterületeiről készített legfrissebb összefoglalót.

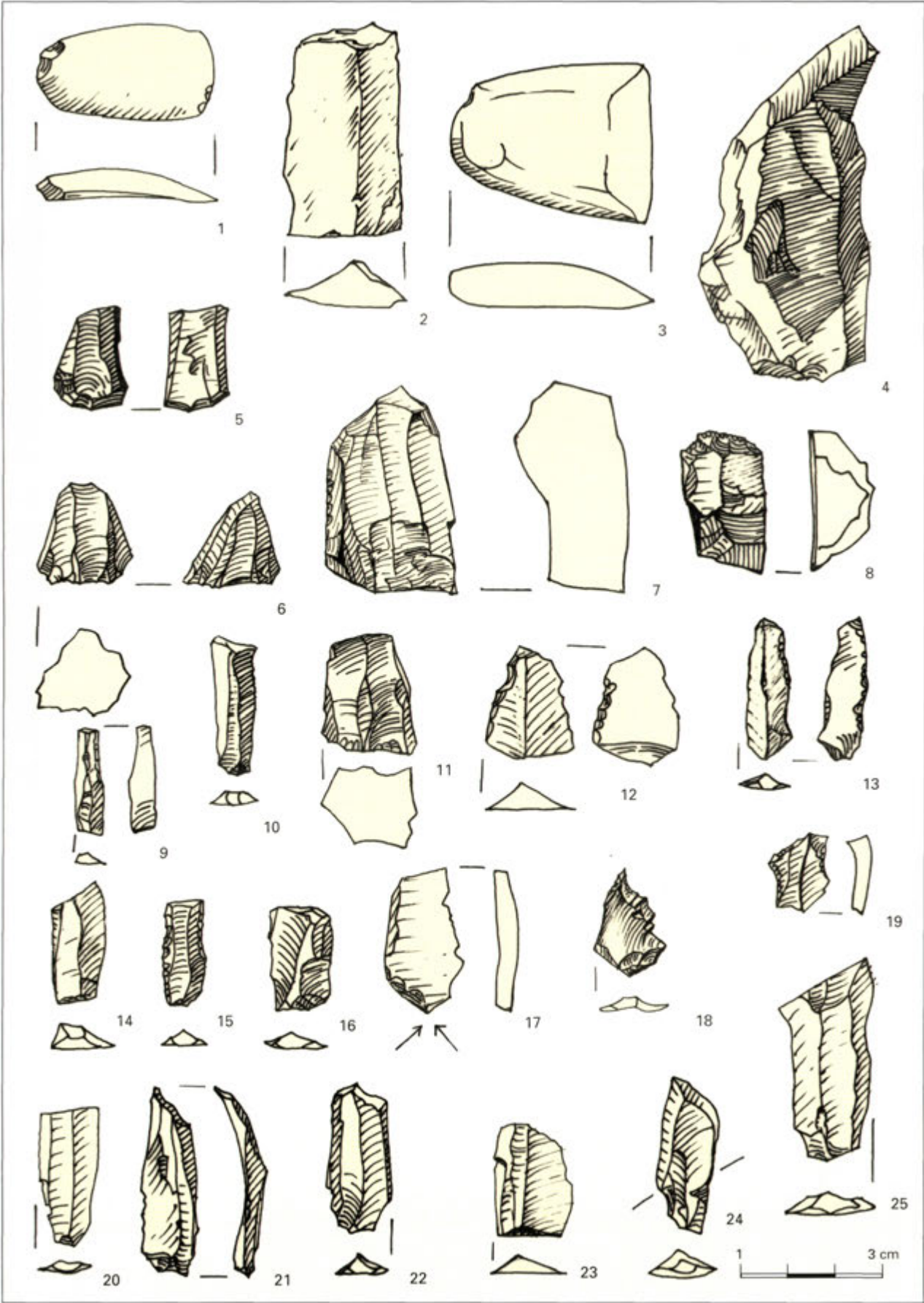
A leletanyag teljes feldolgozása várhatóan fontos eredményekkel gazdagítja a neolitikum korai és középső időszakáról alkotott képünket, egyben a nyersanyagkitermelés és -felhasználás területén is.

274. kép

A nyersanyagfajták geológiai lelőhelye alapján rekonstruálható szállítási útvonalak Balatonszemes-Bagódomb lelőhelyre

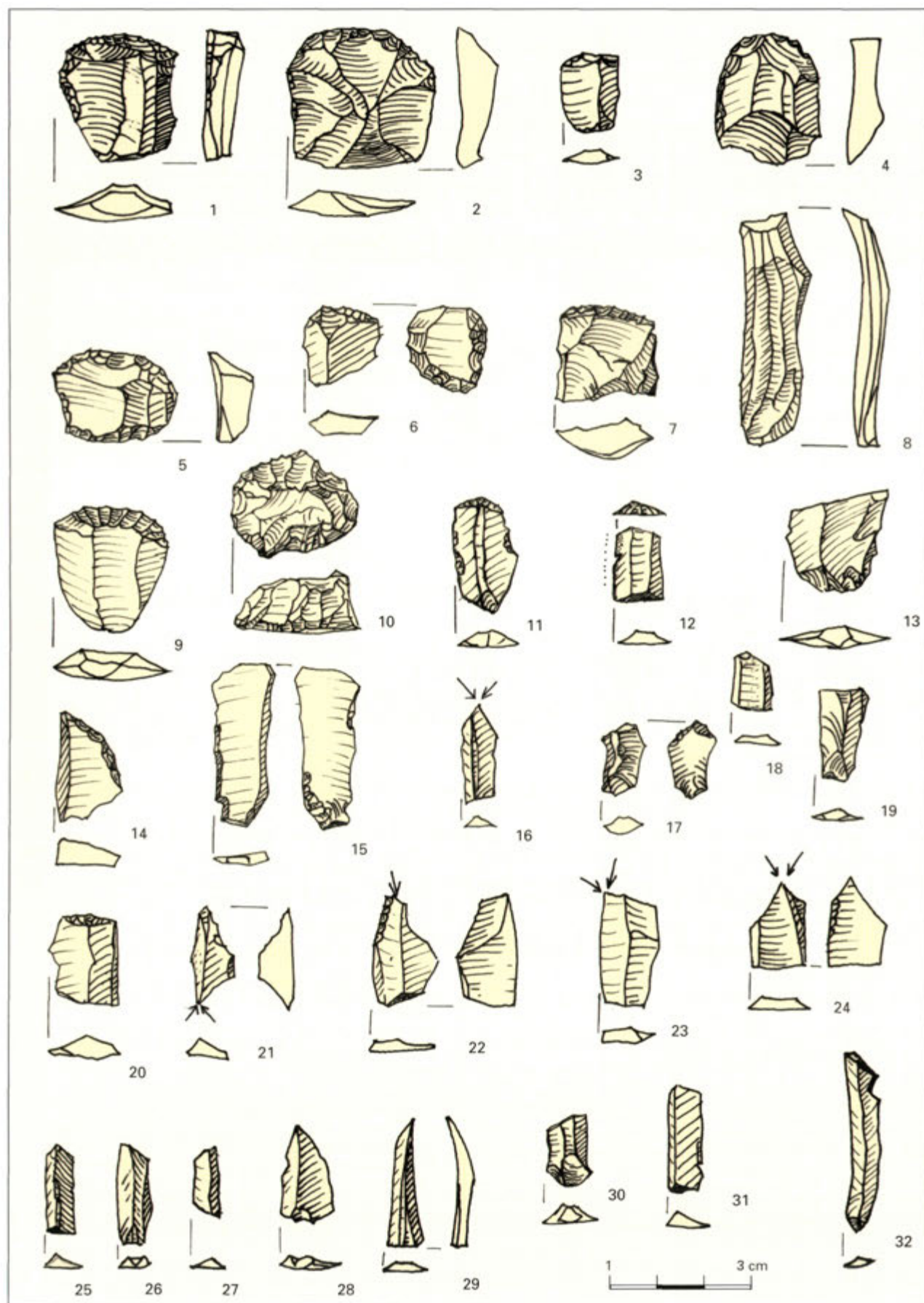
1. permi vörös homokkő
2. dunántúli radiolarit
3. geizirit
4. bazalt

275. kép

Jellemző kőeszközformák (a típus- és nyersanyag kódok félkövérrel szedve)

1. **P** csiszolt kőeszköz, apró, felújított véső, **47** bazalt, $36 \times 20 \times 4$ mm; 2. **B5** penge, **47** bazalt, $42 \times 25 \times 10$ mm; 3. **P** csiszolt kőeszköz, trapéz formájú, lekerekített fokú ékvéső, **969** nefrit(?), metamorf kőzet, világos zöldeskék, jade/nefrit(?), $42 \times 33 \times 8$ mm; 4. **B3** szilánk, vésőélű magkőperem-szilánk (~sonka), **11** dunántúli radiolarit, hárskúti típus, $77 \times 38 \times 18$ mm; 5. **B2w** mikromagkő-maradék, kúpos-hasábos pengemagkőről, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $22 \times 17 \times 13$ mm; 6. **B2w** mikromagkő-maradék, apró, kúpos pengemagkő, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $20 \times 18 \times 18$ mm; 7. **B1** magkő, hasábos pengemagkő, **909** szentgáli radiolarit(?), égett, porc., $42 \times 32 \times 23$ mm; 8. **I2** vakaró magkőmaradékon, atipikus, **15** dunántúli radiolarit, egyéb porc., drapp, $28 \times 17 \times 15$ mm; 9. **F/C5** fúró retusált pengén, atipikus, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $21 \times 6 \times 3$ mm; 10. **B5w** mikropenge, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $28 \times 9 \times 3$ mm; 11. **B2** magkőmaradék, kúpos pengemagkőről, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $25 \times 20 \times 15$ mm; 12. **C5/9** retusált pengetőredék, hornyolt disztális rész, **1** kárpáti 1. (szlovák) obszidián, $20 \times 17 \times 6$ mm; 13. **C5** retusált penge finom szélretussal, esetleg lekopott fúróhegy, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $28 \times 9 \times 3,5$ mm; 14. **B6** késpenge, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $25 \times 11 \times 4$ mm; 15. **C5** retusált penge finom szélretussal, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $23 \times 8 \times 3$ mm; 16. **D6** csonkított késpenge, nyelezett, **909** szentgáli radiolarit(?), hússzínű – emlékeztet a Lessini kovára, $21 \times 13 \times 3$ mm; 17. **B6** késpenge, kopott élű, bázisa vésőszerű, **15** dunántúli radiolarit, egyéb narancssárga, $29 \times 15 \times 4$ mm; 18. **F4** fúró pattintékon, csőrös fúró, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $20 \times 15 \times 2$ mm; 19. **C7/9** retusált, pengeszerű szilánktöredék, két old. hornyolt, disztális v. kort., **1** kárpáti 1. (szlovák) obszidián kort., $15 \times 13 \times 5$ mm; 20. **B5** penge, **11** dunántúli radiolarit, hárskúti típus, $26 \times 12 \times 3$ mm; 21. **B5f** hegyes penge, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $39 \times 11 \times 4$ mm; 22. **B5** penge csonkításszerű véggel, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $31 \times 13 \times 4$ mm; 23. **B5/9** pengetőredék, disztális része levágott(?), **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $23 \times 17 \times 3$ mm; 24. **B7** pengeszerű szilánk, nyeles, vésőélű, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus porc., $32 \times 12 \times 8$ mm; 25. **B5** penge, nyelezett, **13** dunántúli radiolarit, vörösbarna, szentgálihoz közel álló, $41 \times 20 \times 5$ mm

276. kép

Jellemző kőeszközformák (a típus- és nyersanyag kódok félkövérrrel szedve)

1. **I3** szilánkvakaró, legyező alakú, hátlapról nyelezett, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus porc., $27 \times 25 \times 8$ mm; 2. **I3** szilánkvakaró, **11** dunántúli radiolarit, hárskúti típus, $28 \times 31 \times 12$ mm; 3. **I/D5** vakaró/csonkított penge, **909** szentgáli radiolarit(?), $16 \times 12 \times 4$ mm; 4. **I3** szilánkvakaró szabályos, ívelt, körülretusált, **15** dunántúli radiolarit, egyéb, vörös-barna foltos, $26 \times 21 \times 8$ mm; 5. **I2w** vakaró mikromagkó-maradékon, körülretusált, szegletes, **13** dunántúli radiolarit, vörösbarna porc., $20 \times 26 \times 9$ mm; 6. **C4** retusált pattinték, körülretusált, **909** szentgáli radiolarit(?), égett, $16 \times 16 \times 6$ mm; 7. **I4** vakaró magköperem-pattintékon, **9** szentgáli radiolarit, barna foltos, $20 \times 21 \times 7$ mm; 8. **B5** penge, teljes penge (~sonka), **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, barna foltos, porc., $48 \times 16 \times 5$ mm; 9. **I3** szilánkvakaró, szabályos legyező formájú, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $25 \times 22 \times 6$ mm; 10. **I3w** mikro-szilánkvakaró magas szilánkon, **15** dunántúli radiolarit, egyéb szentgáli-narancssárga, $25 \times 20 \times 10$ mm; 11. **I/D7** vakaró/csonkított pengeszerű szilánk, kopott élű, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $22 \times 14 \times 3$ mm; 12. **D5** csonkított penge, sarlófényes, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $16 \times 11 \times 3$ mm; 13. **B5/9** pengetőredék bázisrész, ferdén levágott, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $29 \times 18 \times 2,5$ mm; 14. **C4** retusált pattinték, íves retusált patt., töredékes, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $22 \times 15 \times 5$ mm; 15. **C6** retusált késpenge elő/hátlapi retus, hornyolt nyelezés, **11** dunántúli radiolarit, hárskúti típus, barna porc., $34 \times 13 \times 3$ mm; 16. **G5w** véső mikropengén, mediális, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $20 \times 6 \times 3$ mm; 17. **C4** retusált pattinték, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $15 \times 9 \times 3$ mm; 18. **D7w** trapéz alakú, csonkított, apró, pengeszerű szilánk, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $12 \times 7 \times 2$ mm; 19. **B5w** mikropenge, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $19 \times 10 \times 2$ mm; 20. **D5** csonkított penge, trapéz alakú **15** dunántúli radiolarit, egyéb vörös/barna, $18 \times 14 \times 5$ mm; 21. **F/G5** kombinált mikroeszköz, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $19 \times 9 \times 3$ mm; 22. **G/C5** véső, retusált pengén véső hátlapról kialakított, előlapi szélretus, **13** dunántúli radiolarit, vörösbarna porc., $23 \times 13 \times 4$ mm; 23. **G5** véső pengén, laterális helyzetű, **10** dunántúli radiolarit, úrkút-eplényi típus, $23 \times 12 \times 3$ mm; 24. **G5** véső pengén, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $18 \times 12 \times 3$ mm; 25. **B5w** mikropenge, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $18 \times 5 \times 2,5$ mm; 26. **B8** pengeszerű pattinték **10** dunántúli radiolarit, úrkút-eplényi típus, $20 \times 5 \times 3$ mm; 27. **B5w** mikropenge, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $13 \times 5 \times 1,5$ mm; 28. **B4f** hegyes pattinték nyílhegy(?), **11** dunántúli radiolarit, hárskúti típus, $21 \times 10 \times 2,5$ mm; 29. **B5f** hegyes penge, **13** dunántúli radiolarit, vörösbarna, $25 \times 5 \times 2$ mm; 30. **B5w** mikropenge, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $14 \times 8 \times 3$ mm; 31. **B6w** apró késpenge, **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, $22 \times 7 \times 3$ mm; 32. **B7** pengeszerű szilánk, vékony, **915** dunántúli radiolarit, egyéb(?), vörös-barna foltos, $35 \times 8 \times 4$ mm

Eszköz- típus kód	N y e r s a n y a g t í p u s - k ó d																				db	súly (kg)	Eszköz- típus kód	
	1	4	9	10	11	13	15	41	47	50	51	53	59	909	910	911	915	928	947	969	980			
A9									1													1	51,30	A9
B1														1								1	30,91	B1
B2			7	3	1																	11	291,89	B2
B2w			5		1																	6	45,53	B2w
B3	1		16	3	3	1	5							1	1			1				32	342,00	B3
B3/9			1																			1	2,35	B3/9
B3w			1																			1	1,16	B3w
B4		1	33	3	3	7	4							2								53	62,39	B4
B4/9			2																			2	2,99	B4/9
B4f			2																			3	4,27	B4f
B4w			7		1		1											1				9	0,69	B4w
B5			3		2	1			1													8	23,39	B5
B5/9			4											1								5	4,98	B5/9
B5f			1		1																	2	1,97	B5f
B5w			10				1															11	7,29	B5w
B6			2				2															4	7,70	B6
B6w			1																			1	0,46	B6w
B7			7	1	2	1	1											1	2			15	49,40	B7
B7w			1			1																2	1,47	B7w
B8			1	1		1	1							2								6	1,69	B8
B8w			3																			3	0,60	B8w
B9			1		1	1								3								6	5,47	B9
C4			2											1								3	3,59	C4
C5			2																			2	1,43	C5
C5/9	1																					1	2,04	C5/9
C6					1																	1	1,33	C6
C7/9	1																					1	0,98	C7/9
C7w					1																	1	0,66	C7w
D5			1				1															2	1,79	D5
D6					1									1								2	2,36	D6
D7w			2																			2	0,72	D7w
D8w							1															1	0,48	D8w
F/C5			1																			1	0,38	F/C5
F/G5			1																			1	0,51	F/G5
F4			1																			1	0,60	F4
G/C5						1																1	1,20	G/C5
G5			1	1																		2	1,48	G5
G5w			1																			1	0,36	G5w
G8w			1																			1	0,31	G8w
I/D5														1								1	0,77	I/D5
I/D7			1																			1	0,92	I/D7
I2							1															1	7,14	I2
I2w						1																1	4,68	I2w
I3			2		1		1															4	23,48	I3
I3w							1															1	5,00	I3w
I4			1																			1	2,94	I4
P									1											1		2	13,97	P
P9																			1		1	2	116,20	P9
csi.										1	1											2	528,46	csi.
csi7											1											1	31,02	csi7
csi9											4											4	115,56	csi9
fest													1									1	22,88	fest
ört9												16										16	4266,58	ört9
tör.										2	5											7	347,38	tör.
út.								1				1										2	344,25	út.
út9								1														1	117,00	út9
Összesen (db)	3	1	125	12	18	16	20	2	3	3	27	1	1	14	1	1	3	1	1	1	1	255		Összesen (db)
Összesen (súly)	10,37	0,52	484,87	67,06	138,38	30,76	123,97	353,25	64,68	192,73	5096,3	108,00	22,88	52,80	5,29	10,50	3,38	15,31	61,60	11,09	54,60	6908,32		Összesen (súly)
	1	4	9	10	11	13	15	41	47	50	51	53	59	909	910	911	915	928	947	969	980			

277. kép

Az egyes nyersanyagokból
készült eszköztípusok
típus/nyersanyag-
összefoglalása

AZ M7-ES AUTÓPÁLYA NYOMVONALÁN FELTÁRT LELŐHELYEK FAMARADVÁNYAINAK DENDROKRONOLÓGIAI ELEMZÉSE

GRYNAEUS ANDRÁS

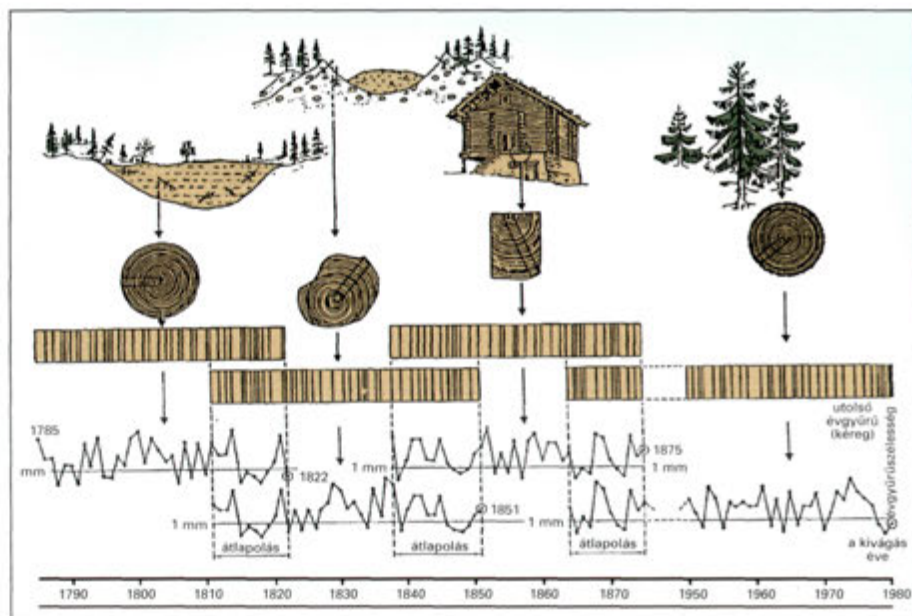
DENDROKRONOLÓGIA

A dendrokronológia a régészet egyik sajátos segédtudománya, amely a famaradványok kormeghatározását végzi kedvező esetben negyed év pontosságú eredményt adva. Ehhez a fák évgyűrűinek vastagságát használják fel, mely minden fafajra, területre és évre jellemző. Ha ismerjük az adott területen élő adott fafaj minden egyes évre jellemző átlagos évgyűrűvastagságadatait, akkor a régészeti ásatásokon előkerülő famaradványok a bennük megőrződött évgyűrűik segítségével keltezhetők.

A mérsékelt éghajlati övben – valamint minden olyan területen, ahol évszakok váltogatják egymást – növekvő fák testében jól elkülöníthető a kambium (a fatest szerkezetének külső, osztódó, néhány sejtsor vastag része) termelte évi fanövedék, az évgyűrű. Ha megszámláljuk az évgyűrűket, megállapíthatjuk, hogy hány éves volt a fa a kivágás pillanatában. Hangsúlyozni kell, hogy ez a fának az „életkora” csupán, és nem abszolút, tehát évszámokhoz köthető kor. Vannak örökletesen széles évgyűrűket termelő fák (pl. nyár), valamint keskeny évgyűrűket létrehozó fafajok (pl. tölgyek).

Az egymást követő évgyűrűk vastagsága eltérő és nem ismétlődik periodikusan, mert az évgyűrű vastagsága nemcsak a fafajok, a termőhely, a faállomány zártsága szerint változik, hanem az évi növekedést befolyásolja a külső tényezők (csapadék, hőmérséklet, kártevők stb.) hatása is, amely minden évben más és más. Ezeket egészít(het)ik ki a földön kívüli tényezők, például a napfolttevékenység, amelyekre az egyes fafajok eltérő „érzékenységgel” reagálnak. Míg például a jegenyefenyő (*Abies alba* Mill.) növekedését ez a tényező döntően befolyásolhatja, addig a tölgyekét alig. Mindezek együttes hatására az évgyűrűk vastagságának változása nem periodikus. Egy legalább 30 évgyűrűvastagságból álló sorozatról már biztosan állítható, hogy az évgyűrűk vastagsága hasonló sorrendben még egyszer nem fordul elő az adott fafaj életében, azaz történetileg egyedi jelenségnek tekinthető. Ez a dendrokronológia egyik sarkalatos alapelve, az ún. történeti elv.

278. kép
A dendrokronológia
„átlapoló-elve”

Az évgűrűk vastagságának változása két vagy több egy időben növő fa esetében hasonló, ha a fák azonos fajúak, egymás közelében nőnek, mert így az említett befolyásoló tényezők, környezeti hatások közel azonos mértékben érik őket. E kijelentés megfordítása is igaz: ha az évgűrűk vastagságának változása két különböző egyednél nagymértékben hasonló, akkor a fák egykorúak. Ez a dendrokronológia második alapelve, a szinkron elv.

Ha egy idős és egy fiatal fánk, famaradványunk van (például egy frissen kivágott fa szelete és egy darab egy öreg ház mestergerendájából), akkor lehet olyan szakaszunk a két fa évgűrűmintázatában, ahol a vastagságok változása azonos, mivel az öreg fa még élt, a fiatal már élt, valahol egymás közelében. A két évgűrűvastagság-sor egyesítésével a közös periódus időben mind előre, mind hátra meghosszabbítható. Ez a felismerés a harmadik alapelv, az átlapolási elv.

Ezzel az „átlapoló” technikával olyan évgűrűvastagság-sort, kronológiai adatsort és görbét állíthatunk össze, amely egy adott fafajra és területre érvényes, és messze visszanyúl a múltba. Ezt szemlélteti a 278. kép.

A munka a mintavétellel kezdődik, amit az évgűrűvastagságok lemérése és számítógépes feldolgozás, majd az értékelés, összehasonlítás követ. Ennek legfontosabb lépése a datálás: A kéreg nemcsak védi a fa testét és a kéreg alatt elhelyezkedő szaporítósejteket (kambium), hanem a vízszállításban is döntő a szerepe: benne áramlik a fa koronája felé a felszívott víz. A szíjács alkotja a fa törzsének élő részét: ezen keresztül áramlik a – koronában szintetizált – vízben oldott tápanyag a fa minden sejtjéhez, illetve ebben raktározza el a fa ősszel a keményítőt. A geszt nem vesz már részt a fa életműködésében, „csupán” tartja, szilárdítja a fát az itt felhalmozott anyagok révén.

A datálás szemszögéből mindez azért fontos, mert a szíjács vastagsága faj- és területspecifikusan állandó: a szaporítósejtek minden évben új évgűrűt hoznak létre, de közben a szíjács legbelső évgűrűje elgesztesedik, pórusai feltöltődnek a geszt anyagával. Így miközben a fa vastagodik, a szíjács, évgűrűszámát folyamatosan megtartva, egyre kijebb vándorol.

Ha ismerjük a szíjács vastagságát, akkor a kéreg hiánya esetén is viszonylag pontosan (egy-két éves hibahatárral) megmondható a fa kivágásának, vagy legkorábbi szóba jöhető kivágásának időpontja (279. kép).

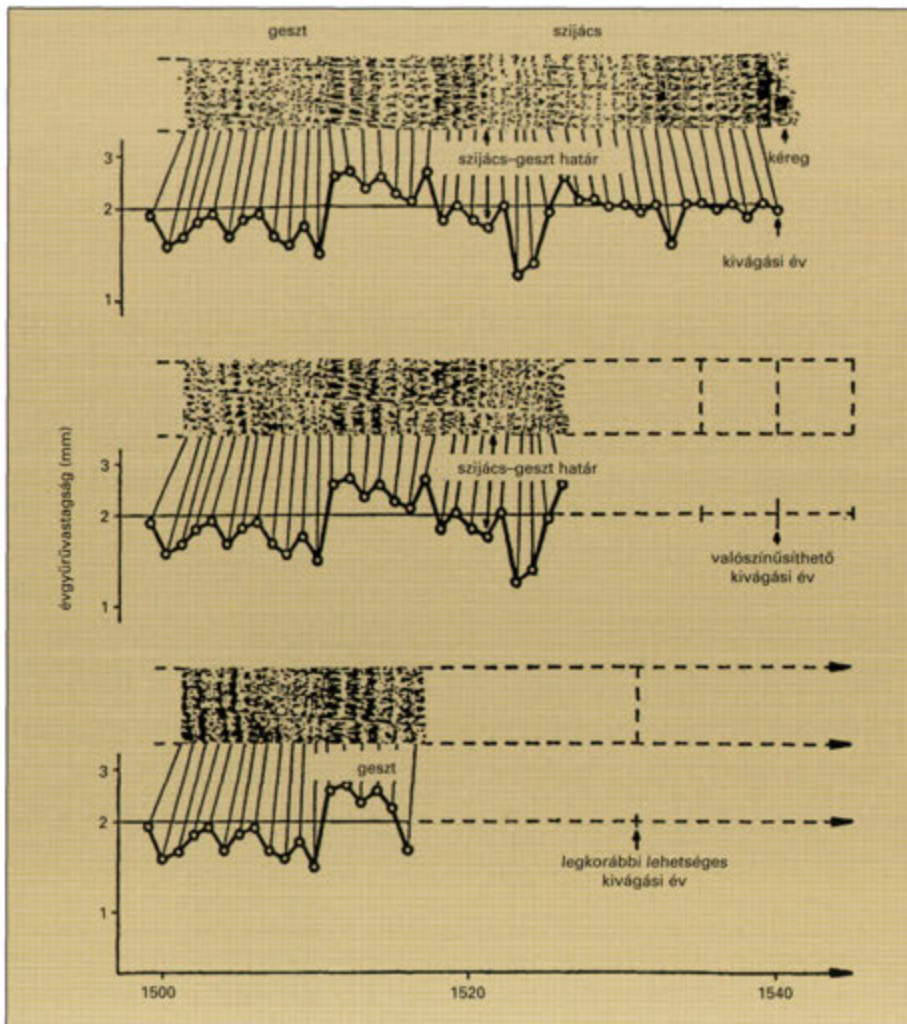
A dendrokronológiai kormeghatározási eljárás előnye a többi természetudományos keltezéssel (pl. ^{14}C) szemben abban rejlik, hogy igen olcsó, és kis szerencsével nagy, akár negyedévi pontosságú eredményt tud szolgáltatni,

hisz legtöbb esetben az évgűrűkön belül is elkülöníthetők a vegetációs periódus elején képződő szövetek (tavaszi vagy korai pászta) és a vegetációs periódus vége felé létrejövők (őszi vagy késői pászta). Ezért „felfedezését” követően rövidesen alkalmazni kezdték a régészeti kutatásban is, és az európai kutatás homlokterében is a keltezésre történő felhasználás áll(t).

Az elmondottakból sejthető az eljárás néhány korlátja is: azonos fafajú maradványokra van szükség, területenkénti vizsgálat kell (ennek nagysága változó, Dél-Németországban egy kb. 1000 km átmérőjű kör, Észak-Németország esetében viszont csak 100 km), és legalább 30 évgűrűt tartalmazó maradvány szükséges.

AZ M7-ES AUTÓPÁLYA-ÁSATÁSOK SORÁN FELTÁRT FAANYAGOK KELTEZÉSE

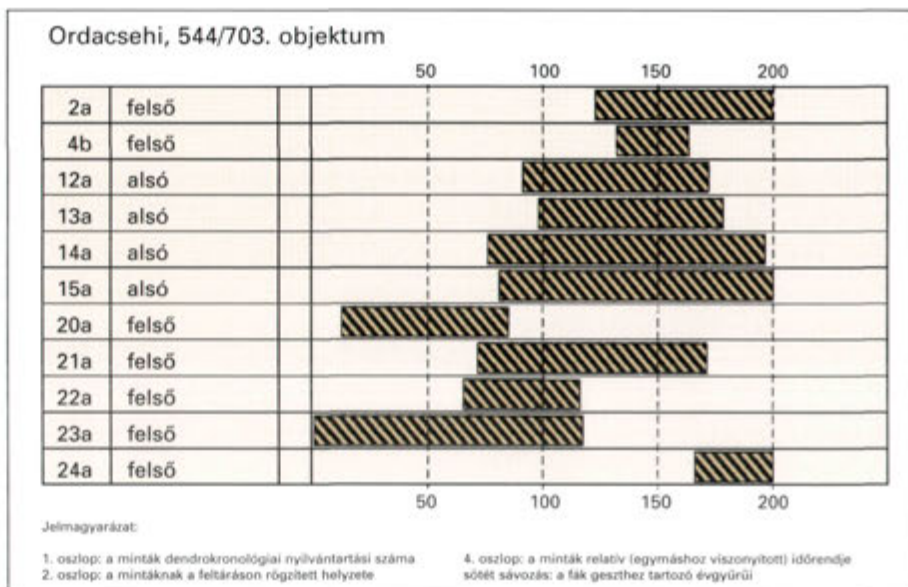
A feltárt és megvizsgált lelőhelyek közül az Ordacsehi határában feltárt településrész kútjai bizonyították a legeredményesebben keltezhetőnek. A római kori maradványokon korábban végzett kutatások alapján feltételeztük, hogy a Kr. u. 200-at megelőző időszakban Közép-Európa időjárása és éghajlata a mainál sokkal egységesebb volt, ezért a ma kb. Passau térségéig használható ún. délnémet tölgykronológia adatsora ebben az időszakban a Kárpát-medence nyugati részére is alkalmazható, ha sok adatból összeállított adatsortokat kívánunk kelteni. Ha igaz ez a feltevésünk, akkor az Ordacsehi-Kis-

279. kép
A fa kivágási időpontjának meghatározása

280. kép

Az Ordacsehi-Kis-töltés
544/703. objektumából szár-
mazó fák dendrokronológiai
adatai

töltés lelőhelyen feltárt objektumok közül négynek nemcsak a többi objektumhoz viszonyított relatív korát tudjuk megadni, hanem az évszámokhoz köthető abszolút keltezését is. Így az 544/703. objektum esetében, figyelembe véve a szijács hiányát, és azt, hogy a legfiatalabb megtalált évgyűrű Kr. e. 207-ben képződött, a fák legkorábbi kivágási időpontjaként a Kr. e. 195. esztendőt határozhatjuk meg (280. kép). Az 1/706. objektum (281–282. kép) esetében figyelembe véve a megtalált szijácsot is, és azt, hogy a legfiatalabb megtalált évgyűrű Kr. e. 290-ben képződött, a fák kivágási időpontját a Kr. e. 290-ben vagy az azt követő esztendőben határozhatjuk meg. Az 546/705. objektum gerendáin a legfiatalabb megtalált évgyűrű Kr. e. 307-ben képződött, így szijács hiányában a fák legkorábbi kivágási időpontjaként a Kr. e. 295. esztendő adódik.

Balatonboglár-Berekre-dűlő lelőhely 218 éves adatsorát összevetve más, dendrokronológiailag feldolgozott lelőhelyek adataival, kiderült, hogy egyetlen olyan magyarországi lelőhely sincs, amellyel egykorúak vagy részben egykorúak lennének a mintáink, sem a térségben, sem távolabbi területen, sem az ősi, sem a római, sem a népvándorlás-, sem a középkor időszakában. Ugyanezt állapíthattuk meg a Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő 86 éves adatsoráról is, és a Balatonlelle-Kenderföld lelőhelyen feltárt római kori leleteket tartalmazó kútról (B-1189. objektum). Így a kutatás jelenlegi állása mellett sem abszolút, azaz évszámokhoz köthető, sem relatív, azaz lelőhelyek közötti megbízható keltezés nem lehetett adni. Mivel a maradványok sok évgyűrű adatát tartalmazták, a kutatások folytatása során rövid időn belül várható, hogy ezek a lelőhelyek is pontosan keltezhetővé válnak.

NÖVÉNYZETI KÉP

A kutak készítésekor felhasznált faanyag fajtája minden esetben könnyen meghatározható volt. Az Ordacsehi-Kis-töltés lelőhelyen megvizsgált 24 gerendamaradvány két kivétellel azonos gyűrűslikacsú szerkezetet mutatott. Az egyes évgyűrűkön belül a nagyméretű szállítóedények a tavaszi pásztában egy-két sorban helyezkedtek el. E jegyek alapján a maradvány fáját a kocsányos tölgygel (*Quercus robur* L.) azonosítottuk. A másik két gerenda esetében az egyes évgyűrűkön belül a nagyméretű szállítóedények a tavaszi pásztában több sorban helyezkedtek el. E jegyek alapján a maradványok fáját a kocsánytalan tölgygel (*Quercus petraea* [Mattuschka] Liebl.) azonosítottuk.

A Balatonboglár-Berekre-dűlő lelőhely hat deszkájának mindegyike kocsányos tölgyből készült. A Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő lelőhely kilenc maradványának mindegyike szintén e fafajhoz tartozott. Ugyanez mondható el a Balatonlelle-Kenderföldön feltárt kút húsz darab deszkájáról is.

Ez a növényzeti kép logikusnak tűnik: a terület nedvességben gazdag, így az azt kedvelő tölgyfajta túlsúlya a jellemző, míg a szárazságot jobban tűrő kocsánytalan tölgy aránya elenyésző, illetve csak a messzebből hozott fák között fordul elő.

281–282. kép
Ordacsehi-Kis-töltés
1/706. objektumának
kútdeszkái eredeti helyzetben
és kiemelés után

ERDŐGAZDÁLKODÁS-TÖRTÉNET

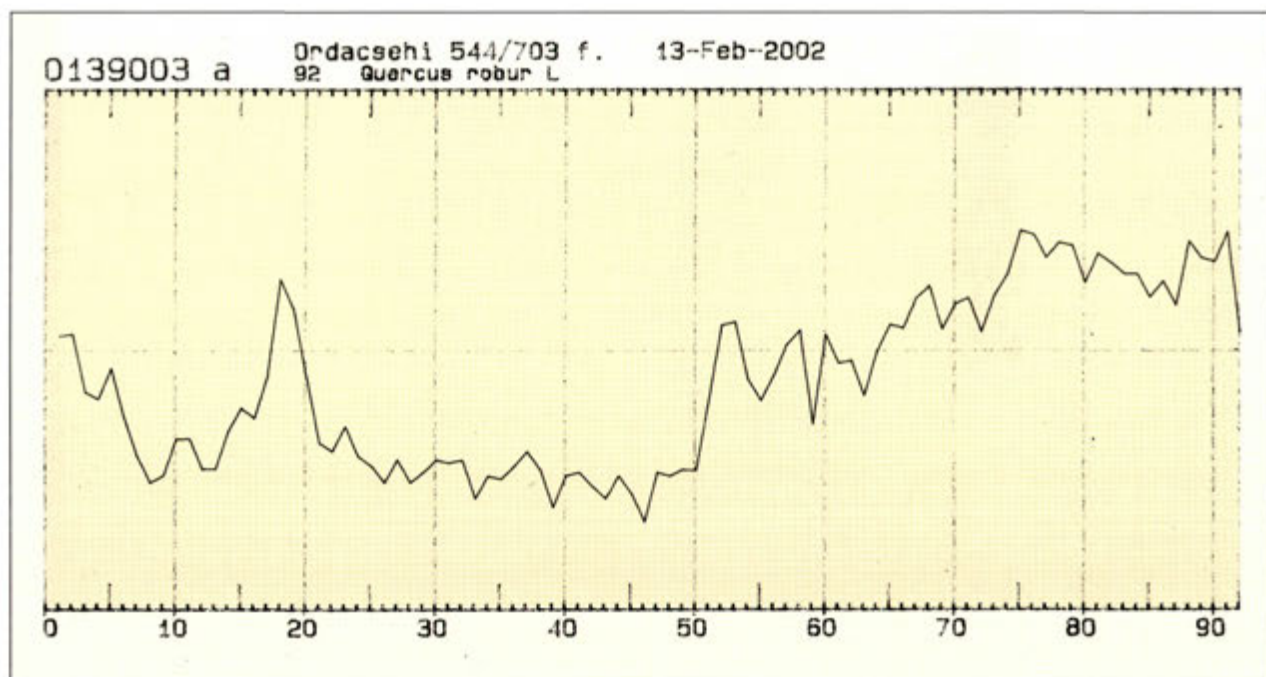
A lelőhelyeken feltárt faszerkezetes kutak vizsgálata révén bepillantást nyerhetünk az itt élő népek erdőgazdálkodási és fafelhasználási-megmunkálási szokásaiba, gyakorlatába, „tudományába” is. Ezek az adatok azért értékesek a történészek számára, mert ilyen adatokra még az írott forrásokban bővelkedő történelmi időszakokból (pl. középkor vagy kora újkor) sem nagyon akadunk, hiszen az okiratok, krónikák, periratok készítői számára nem ezek voltak a fontosak. Ugyanez fokozottabban igaz az írott emlékekkel nem rendelkező népekre, akiknek a mindennapjaira, életkörülményeire, környezetükkel való kapcsolatára ugyanakkor kíváncsiak vagyunk, kíváncsiak lennénk.

Az Ordacsehi-Kis-töltés 544/703. objektumának gerendáiban megőrzött évgyűrűvastagságok egymással összehasonlíthatók voltak, de a hasonlóság mértéke nem volt magas, sőt két adatsort nem is sikerült megbízhatóan összehasonlítani a többivel. Ebből arra következtethetünk, hogy a felhasznált fák nem egymás közelében nőttek, azaz a kút készítésekor a faanyagot *nagy területen kivágott* és a sok helyről az építés helyére szállított alapanyagból készítették. Ez a kút készítőinek erdő- és fagazdálkodásáról ad új ismereteket, mert vagy ún. *szárláló fakitermelést* folytattak – azaz az erdőből a nekik éppen kellő méretű és alakú fát vágták ki –, vagy elképzelhető, hogy a település közelében (már) *nem volt összefüggő* és építőanyag kitermelésére használható erdő. (Elvileg elképzelhető az is, hogy a fák egymáshoz közeli, de nagyon extrém körülmények – pl. talajvíz mennyisége, kitettség, árnyékoltság, hőmérséklet – között éltek, és ez okozza az eltérő mértékű növekedést, de ennek ellentmond az a megfigyelésünk, hogy az egyes fák évgyűrűinek egymásutánisága egyenletes, szabályos, extrém kilengésektől mentes, ami ki-egyensúlyozott körülményekre és több, azonos erejű, egyensúlyban levő növekedést meghatározó tényezőjű termőhelyre utal.)

A 283. képen az egyik felső gerenda évgyűrűvastagság-képe látható, ami azért érdemel figyelmet, mert a viszonylag szabályosan növő fa évgyűrűvastagságai az ábrázolt (és a gerenda évgyűrűiben megőrzött) szakasz 50. évét követően hirtelen és tartósan megugrottak. Ezt a jelenséget a szakirodalomban *clearing effect*nek vagy *Lichtwuchsreaktion*nak nevezik, ami azt a folyamatot jelenti, amikor a környező fák kivágása miatt a korábban alászorult

283. kép

Az Ordacsehi-Kis-töltés
544/703. objektumából származó egyik felső fadeszka
évgyűrűvastagsága

helyzetben levő fa a rendelkezésére álló, a korábbinál lényegesen több fény, levegő, víz és tápanyag következtében hirtelen ugrásszerű növekedésbe kezd. Azaz a gerenda évgűrűszerkezete egy jelentősebb – száraló – erdőirtás és ehhez kapcsolódó településszerkezeti változás (új falvak megjelenése, bővítése) nyomát őrizte meg, amely Kr. e. 346-ban történt. A jelen kötetben tárgyalt területtől nyugatra feltárt Tikos–Homokgyödrök lelőhely (M7/S-44, Serlegi Gábor ásatása) B-943. számú kútjából előkerült famaradványok pontosan erre utalnak. Ugyanis ezeket a fákat legkorábban Kr. e. 358-ban vágták ki. Így a vizsgált területen két nagyobb megtelepedési hullámmal kell számolnunk a kérdéses időszakban: az első során létesült a Tikos határában feltárt kút (és a hozzá tartozó település) Kr. e. 358 után, valószínűleg Kr. e. 346/345-ben, majd kb. 150 évvel később létesült az Ordacsehiben megtalált kút, és – vélhetően – a hozzá tartozó település.

Az 1/706. objektum gerendáinak évgűrűvastagságai egymással nagyon jól összehasonlíthatóak voltak, ebből arra következtethetünk, hogy a kút készítésekor felhasznált fák egymás közelében nőttek. Ha ezt összevetjük a lényegesen fiatalabb 544/703. objektum gerendáiról mondottakkal, akkor felfigyelhetünk az eltérő erdő- és fagazdálkodási módra. Arra e kutatások nem tudnak választ adni, hogy az eltelt 100 év alatt annyira sűrűn lakottá vált-e a térség, hogy „fahiány” lépett fel, vagy a később megtelepedő nép(csoport) tudatosan folytatott más jellegű erdőgazdálkodást.

A Balatonboglár-Berekre-dűlő lelőhelyről származó minták (ld. 165. kép) elemzése során belepillanthattunk az egykor itt élők famegmunkálási szokásaiiba, illetve annak változásába is. Kiderült, hogy a minták két nagy csoportra bonthatók: egy részük sugárirányba kifűrészelt, gyakran igen sok évgűrűt tartalmazó volt, míg három maradvány igen kis évgűrűszámú, deformálódott, szabálytalan alakú volt, ezeket nem sugárirányban vágták ki, hanem a rönk félbevágása (hasítása?) során nyerték. A minták e különbsége megegyezett a minták származási helyével: a „szép” deszkák mindegyike a feltárás 4. felületéről, az 1319. objektumból származott, míg a szabálytalan alakú maradványok az 1386. objektumból. Erdőgazdálkodási szempontból érdekes, hogy a 1319. objektum készítésekor igen idős, a mai átlagos vágásidőnél kétszer idősebb fák anyagát használták fel a deszkák elkészítésekor. E deszkák másik sajátossága volt, hogy készítői nem távolították el a szíjácst, csupán lekérgezték a fákat a felhasználás előtt.

A Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő maradványainak mindegyike kéreg nélküli volt, egyetlen mintán (6. minta) a szíjácshoz tartozó évgűrűket is meg tudtunk figyelni, illetve több olyan minta volt, ahol a szíjácshoz tartozó, deformálódott, sérült évgűrűket is találhattunk, de elemzésükre, vastagságuk lemérésére állapotuk miatt nem volt lehetőség. Valószínűsíthető, hogy a kérget és a szíjács nagy részét a felhasználás előtt eltávolították a „deszkákról” (284–285. kép). Ez érthető, hisz így eltávolították a kéreg alatt megbúvó, a faanyagot károsító rovarokat, férgeket, gombákat, illetve leválasztották a fáról a tápanyagban gazdag évgűrűket, amiket előszeretettel támadnak meg a különféle farongáló élőlények. Azaz mindezzel a faanyag tartósságát növelték.

A minták elemzése során kiderült, hogy a minták megmunkálási szempontból két nagy csoportra bonthatók: egy részük a farönkről érintő irányban lemetszett, a fa belét nem tartalmazó szelet volt, másik részük hozzávetőlegesen sugárirányban kifűrészelt vagy kihasított „deszka” volt. A minták e megmunkálási különbsége nem jelentett időbeli eltérést, a két csoport fái azonos időszakban növekedtek, és azonos időpontban használták fel őket. Azaz az eltérő megmunkálásnak nem időbeli oka volt, hanem valamely más magyarázatot kellene találnunk.

A kút szerkezetének elkészítésekor felhasznált, kivágott fák viszonylag fiatalok voltak, 60–80 éves korukban vágták ki őket. Erdőgazdálkodási szempontból ez azért érdekes, mert ez a mai átlagos vágásidőnél (90–120 év) kevesebb.

Hasonló megfigyeléseket tehettünk a Balatonlelle-Kenderföld lelőhelyen feltárt római kori leleteket tartalmazó kút esetében is. Két kivétellel a húsz deszka mindegyikéről eltávolították a kérget és a szíjácsot a felhasználás előtt, ami arra utal, hogy *gondosan elkészített kút* feltárására került sor. Ezt erősíti meg az a tény is, hogy a rönkök félbevágása után úgy távolították el a kérget és a külső évgyűrűket (két deszka kivételével), hogy közben gondosan megtartották a rönk körívét!

A kút szerkezetének elkészítésekor felhasznált, kivágott fák fiatalok voltak, a legidősebb példányon is csak 50 évgyűrűt találtunk. „Életkoruk” teljesen vegyes volt, idősebb és fiatalabb példányokat egyaránt felhasználtak. Növekedésük egyenletes volt, az évgyűrűk vastagsága alapján kedvező körülmények között éltek. Viszont megfigyelhető volt egy olyan rövid periódus (a közös periódus 41. esztendeje körül), amikor a fák élet- és növekedési feltételei rövid időre drasztikusan megromlottak. A kutatás további feladata lesz ennek az időpontnak az évszámokhoz kötése, és más történeti források segítségével történő értelmezése.

284–285. kép
Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő,
246. objektum: a csapolt
kútdeszkák eredeti helyzetben
és kiemelés után

BALATONSZEMES-SZEMESI-BEREK ÉS ORDACSEHI-BUGASZEG RÓMAI KORI LELŐHELYEK FÖLDMINTÁINAK ARCHEOBOTANIKAI ELEMZÉSE

DÁLNOKI ORSOLYA

KUTAK, GABONATÁROLÓK, TERMÉSZETES VEGETÁCIÓ ÉS MEZŐGAZDASÁG

Az M7-es autópálya nyomvonalán végzett régészeti leletmentéseken Balatonszemes-Szemesi-berek római kori kútjából és Ordacsehi-Bugaszeg hasonló kútjából vettünk földmintákat anyagelemzéshez. Ezeket követték a szerencsés körülmények közt fennmaradt római faláda (286. kép) leletei, egy újabb kút Balatonboglárról, továbbá egy kelta verem mintája Zamárdiból.

A munka első részét az iszapolás jelentette, azaz a szerves makromaradványok kinyerése a nedves vagy éppen csontszáraz állapotú földből (287. kép). Ezeket a nagyobb, esetenként 40-50 liter földet tartalmazó földmintákat célszerű volt a nyári hónapokban iszapolni, amikor a szabadban nem jelentett különösebb gondot az iszapoláshoz elhasznált nagyobb mennyiségű víz további hasznosítása. Mivel a faláda ritka leletnek számít, és szabad szemmel is látható, nagy mennyiségű növényi maradványt tartalmazott, videofilmet készítettünk az iszapolás minden munkafázisáról. A teljes földanyagot – egyenként tízliteres mennyiségekre bontva – előzetes ülepités után flotáltuk. A flotálás összeilleszthető szitákkal történt, amelyek egyenként 4-2-1-0,5, végül 0,25 mm lyukátmérőjűek voltak (288. kép). A nagyobb, szervesetlen anyagokat is tartalmazó minták esetében célszerű volt a 4 mm-es szita alkalmazása is, s csak az épebb, szinte csak gabonaszemeket rejtő mintáknál volt elhagyható, ahol a legfontosabb a 2 mm-es frakció lett. A különböző frakciókat külön-külön szárítottuk csontszáraz állapotúra, majd papírzacskókban helyeztük el.

Az iszapolt minták durva válogatásakor választottuk szét a szerves és szervesetlen leleteket. Ez a szabad szemmel nem észlelhető kis régészeti leleteket tekintve is nagyon fontos munka, mivel az ilyen típusú leletek jelenlétéről csak így bizonyosodhatunk meg (ld. aranyszálak, fém- és üvegtöredékek). A makromaradványok vizsgálata mindenkor régészeti és recens összehasonlító mag- és termésgyűjtemények alapján történt.

286. kép
Gabonátároló faláda maradványa Ordacsehi-Bugaszeg lelőhelyen (927. objektum)

287. kép
A talajminták iszapolása

288. kép
Az iszapolás során használt sziták

A 4 mm-es frakcióban legtöbbször csak kerámiatöredékek, faszéndarabkák, kövek és szárazok maradtak fenn. A 0,25 mm-es frakció a nagy mennyiségű átszűrt homokon kívül csak faszénmorzsalékot és csigahéjtörmeléket tartalmazott. Így az előzetes megfigyelésnek megfelelően a makromaradványok nagy része a 2 és 1 mm-es, illetve kisebb mennyiségben a 0,5 mm-es átmérőjű tartományba esett.

A tárgyalt lelőhelyekről előkerült makromaradványok nagy része szenült állapotban konzerválódott. Minthogy a természetes szenülés kizártnak tekinthető, az összes szenült állapotú maradványt nem szándékos, hanem véletlen elégetés végtermékének tarthatjuk. Ilyen szemszögből érdekes megvizsgálni az anyagokat és elkülöníteni a szenült, a részlegesen szenült, illetve egyáltalán nem szenült leleteket. Az M7-es autópálya nyomvonalába eső lelőhelyeken feltárt objektumok szenült növényi maradványai nagyon különböző minőségben maradtak fenn. A kutakból előkerült szenült magvak legnagyobb részben rossz megtartásúak, töredékes állapotúak. Ezért nem minden esetben lehetett fajra meghatározni a maradványokat. A római faláda és a kelta verem gabonaleletei első osztályú maradványokat tartalmaztak.

A kutak növényi maradványai közt legnagyobb mennyiségben gabonákkal (289. kép) találkozunk: törpebúzával és kölessel első helyen, majd kevesebb, apróbb méretű, egyes esetben még fejletlen rozssal és meglepően kevés árpával és zabbal. Érdekesség a töménytelen mennyiségű gabonaszár- és kalásztöredék, jobbra csak rozse és kevés árpáé, valamint vetési búzáé. Ez azt is jelentheti, hogy rögtön aratás után szándékozták a pörkölést elvégezni. A faláda szinte csak vetési búzát és rozst tartalmazott (továbbá a tipikus szántóföldi gyomokat), míg a kelta verem a különböző típusú pelyvás búzáék közül legnagyobb mennyiségben tönkölyt.

Az antik irodalomban számos esetben találkozunk a gabonapörkölés általánosan elterjedt szokásával, részletesen említve a különböző módszereket (Vergilius I. 174–179, Ovidius II. 515–524, Ovidius VI. 313–316, Plinius, Palladius). A pelyvás gabonákat (tönke, alakor, tönköly) őrlés előtt általában pörkölgödörökben aszalták és pörkölték: a kalászkák megpirításával nyerték ki a szemeket. A pirításnál mindig fennállt annak a veszélye, hogy túlhevítve a kalászkákban levő szemek is felhevülnek, és bekövetkezik az a lassú égés, amely a szemek és egyéb részek szenüléséhez vezetett – egyben ez tette

289. kép
Gabonamaradványok
iszapolás közben

290–298. kép

A kutakból származó
növénymaradványok

290. kép

Zab (*Avena* sp.)

291. kép

Árpa (*Hordeum vulgare*)

292. kép

Rozs (*Secale cereale*)

293. kép

Vetési búza (*Triticum aestivum*)

lehetővé, hogy azok nem bomlottak el, hanem fennmaradtak számunkra. A vizsgált mintákban talált gabonaszemek és a hozzájuk tartozó pelyvatoredek, kalászkadarabkák is gabonapörkölésből származhatnak (a fajokat tekintve kevésbé valószínű, hogy szerencsétlenül járt ételkészítésről van szó), vagyis a pörkölés túlhevített, rontott hulladékát jelentik. Másodlagosan, hulladékként kerülhettek a kutakba.

Néhány szót kell ejtenünk a tárgyalt kutak szerkezetéről is. A különböző történelmi korokban használt kutak szerkezetének értelmezéséhez a legnagyobb segítséget a ma még működő, különböző típusú kutak nyújthatják. Alapvetően csak két típus létezhetett: a valamilyen tetőszerkezettel ellátott, azaz beborított kutak (ide sorolva a kútházakat is) és a teljesen borítatlanok. A balatonszemes-szemesi-bereki római kori kút (ld. 113. kép) esetében is valamilyen tetőszerkezettel kell számolnunk. A szenült állapotban fennmaradt gerendák – Grynaeus András meghatározása alapján – itt is kocsányos tölgyet (*Quercus robur*) mutatnak. A tetőszerkezettel kapcsolatban tetőfedésként, borításként számításba jöhetnek még lombos faágak vagy faszindely – de mivel egyiknek sem találtuk nyomát, inkább könnyű és könnyen el is égő nád- vagy szalmatetőt képzelhetünk el. Ez hamar lángra kapván azonnal elég és nyomtalanul eltűnik, míg a tetőt tartó nagyobb „gerendák” csak lassabban gyulladnak meg, majd darabokra szétesve a kútba hullanak, ahol a vizes környezetben – lassan kihűlve – biztosított a fennmaradásuk. A római korban a kutakat belül kibélelték: legtöbbször fából ácsolt kerettel (Ménfőcsanak, Balatonszemes, Balatonboglár, Ordacsehi), vagy másodlagosan-harmadlagosan felhasznált hordódongákkal (pl. Aquincum-Kaszásdűlő), kővel (Augusta Raurica), vagy más szerves anyaggal (Albertfalva, vesszőfonatos). Az Ordacsehi-Bugaszezen feltárt római kút esetében szintén fa kútbélést képzelhetünk el, amelynek azonban alig maradt fenn valami nyoma. A lelőhely környezete egykor a mainál is gazdagabb lehetett vízben, hiszen a kút növénymaradványai között a szántóföldi növények között több nedves helyen előforduló is van (sás, lórom, menta). A kutakba került növénymaradványok égése bekövetkeztethetett egy spontán vagy külső támadással összefüggő tűz után is, amikor a kutakat borító (gallyakból vagy nádból, szalmából készített) tetők elégtelenek és beleestek a kútba. Ilyen esetekben a kutakat rendszerint inkább hagyták elszemetedesni, minthogy kitisztították volna, így eredeti rendeltetésük megszűnt. A későbbiekben a kutak természetesen feltöltődtek, és ennek a hosszú időszaknak az első állomásáról származhatnak az általunk vizsgált leletanyagok.

A tárgyalt földmintákban előforduló növényeket a következő csoportokba sorolhatjuk:

- Termesztett növények: gabonák (1), hüvelyesek (2).
- Természetes/kísérő vegetáció: vízinövények (3), ruderaliák (gyomnövények) (4).

Az 1. csoportba tartozó növények (290–294. kép): zab (*Avena* sp.), árpa (*Hordeum vulgare*), rozs (*Secale cereale*), akkor (*Triticum monococcum*), tönkölybúza (*Triticum spelta*), vetési búza (*Triticum aestivum*), törpebúza (*Triticum aestivum compactum*), köles (*Panicum miliaceum*), tönke (*Triticum dicoccum*) és a hozzájuk tartozó pelyva/szártöredékek. Ordacsehiben a köles állt az első helyen, még köleskása-maradványt is feltételezhetünk.

A 2. csoportba tartozó növények (295–296. kép): főzeléklencse (*Lens culinaris*), bükköny típus (*Vicia* typ.), bükköny kicsi (*Vicia* sp.), cf. cicorlencse (*Vicia ervilia* cf.), cf. lóbab fragm. (*Vicia faba* frgm. cf.), hüvelyesek kicsi (*Fabaceae*).

Az 1. és 2. csoport fajai képviselik a termesztett növényeket, s mint ilyenek a korabeli mezőgazdaságba engednek bepillantást. A csupasz, azaz pelyva nélküli búzák a római korban kezdenek mindinkább széles körben elterjedni,

hátterbe szorítva a vaskorban még általánosabban termesztett pelyvás búzákat (alakor, tönke, tönköly). A kelta verem domináns gabonája még a tönkölybúza. A rozs is a római korban lesz kedveltebb gabona (talán épp a korai érése miatt?). Egyes hüvelyesekről nehéz eldönteni (általánosan minden történelmi korban), hogy a gabonákat kísérő vegetációhoz tartoztak-e és mint „használható gyomokat” hasznosították, vagy tudatosan termesztették őket.

A 3. csoportba tartozó növények: zsióka/szikikáka (*Bolboschoenus maritimus*), sás (*Carex* sp.), palkafélék fragm. (*Cyperaceae* frgm.), cf. fodros lórom (*Rumex* cf. *crispus*), tavi káka (*Schoenoplectus lacustris*), kötőkáka (*Schoenoplectus tabernaemontani*), káka (*Scirpus* sp.), póléveronika (*Veronica* cf. *anagallis-aquatica*). E csoport fajai kapcsolatban állhattak a kutakat esetlegesen borító káka-/sás-/náddal, vagy odakerülhettek a kútban meginduló természetes eliszaposodás során is. Miután a kutat lefedő tető elégett, beleesett a kútba, ezek a tetőrészek meggyújthatták a már elszemetedő, eliszaposodó kútban élő vízinövényeket is, amelyek részleges szenülése esetleg épp ezzel magyarázható.

A 4. csoportba tartozó növények: hérics (*Adonis* sp.), nagy ugarpalástfű (*Aphanes* cf. *arvensis*), cf. éger (*Alnus* cf.), borbolya (*Berberis vulgaris*) (297. kép), fekete mustár/harasztoz káposzta/réparepce (*Brassica* sp. *nigra*, *elongata*, *rapa*), mezei rozsnok (*Bromus arvensis*), rozsnok (*Bromus* sp.), fehér libatop (*Chenopodium album*), pokolvarlibatop (*Chenopodium hybridum*), apró ujjasmuhar (*Digitaria ischaemum*), közönséges kakaslábfű (*Echinochloa crus-galli*), árvacsalán (*Lamium* sp.), mezei gyöngyköles (*Lithospermum arvense*), cf. perje/vadóc típus (*Lolium* typ. cf.), mezei keserűgyökér (*Picris hieracioides*), lándzsás útifű (*Plantago lanceolata* cf.), perje (*Poa* sp.), pázsitfűfélék (*Poaceae*), gyalog/fürtös bodza (*Sambucus ebulus/racemosa*), orvosi szappanfű (*Saponaria officinalis*), zöld/ragadós muhar (*Setaria viridis/verticillata*), keserű csucsor (*Solanum* cf. *dulcamara*), tarlóvirág (*Stachys annua*), here típus (*Trifolium* typ.), nagy csalán (*Urtica dioica* cf.). E csoport növényei szinte mind a gabonatermesztéshez, a szántóföldi vegetációhoz tartoznak. Ezek nagy része feltehetően a gabonák között növekedett, és így azokkal együtt aratták le őket. A másik csoport a szántóföldek szélén (utak mentén, taposásos területeken) lévő ruderaliák közül kerülhetett a termesztett növények közé. Többségükben leginkább meszet kedvelő talajon növekvő fajok voltak. A gabonák között levő „gyomok” a túlhevített pörkölés során együtt szenülhettek a gabona-szemtermésekkel. Az emberi lakóhelyeken mindig előforduló bodza (*Sambucus* sp.) is megtalálható a kutakban (298. kép).

Az Ordacsehi-Bugaszegen feltárt római kori faláda és a Zamárdiban előkerült kelta kori verem egyértelműen gabona tárolására szolgált. Különböző gabonaanyagaik a különböző korok mezőgazdasági termelésének eltéréseivel magyarázhatók.

A falárában tárolt gabonaanyagáról elmondható, hogy egyedülálló lelet nemcsak Pannonia, hanem az egész Római Birodalom területéről. Az emberi fogyasztásra szánt búzát és rozst a tartóládával együtt ásták el, azután feltehetően véletlen tűzvész hatására – amely a szomszédos kemencénél vagy a közeli házakban jöhetett létre – a gödröt is nagy hő (de nem nyílt láng) érthette, s így indult meg a szenülés hosszú ideig tartó alacsony hőmérsékleten. Ez konzerválta számunkra a gabonát közel kétezer éven át.

Mindezek alapján elmondható, hogy az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán végzett ásatások az archeobotanika szempontjából nagyon szereztek leletekkel szolgáltak. Bár római kori kutakat korábban is tártak fel, ezekből mindeddig alig voltak ismertek növényi maradványok, a szerkezeti faelemeket kivéve. Az Ordacsehi-Bugaszegen feltárt római kori település mezőgazdasági színvonalát mutatja a faláda szokatlanul gazdag gabonaanyaga. A zamárdi-kútvolgyi-dűlői kelta verem növényi leletei pedig a növénytanilag jelentős, ritka vaskori lelőhelyeinkről való ismereteket gyarapítják.

294. kép
Köles (*Panicum miliaceum*)

295. kép
Főzeléklencse (*Lens culinaris*)

296. kép
Bükköny típus (*Vicia* typ.)

297. kép
Borbolya (*Berberis vulgaris*)

298. kép
Gyalogbodza (*Sambucus ebulus*)

BALATONSZÁRSZÓ-KIS-ERDEI-DŰLŐ ÚJKŐKORI TELEPÜLÉSÉNEK ÁLLATCSONTLELETEI

VÖRÖS ISTVÁN

A nagy kiterjedésű neolitikus (DVK) település feltárt részéről 97 objektum állatcsontanyagát határoztuk meg. A lakó- és gazdasági épületek mellett és között levő gödrökben 1271 db állatcsontmaradvány került elő: 1261 db (99,2%) háziállatoké, és csak 10 db (0,8%) a vadállatoké.

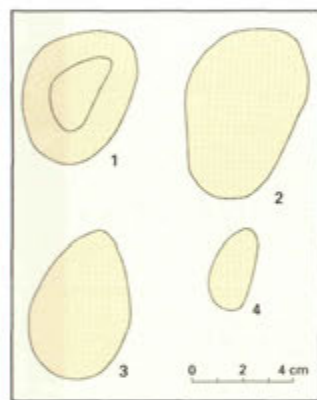
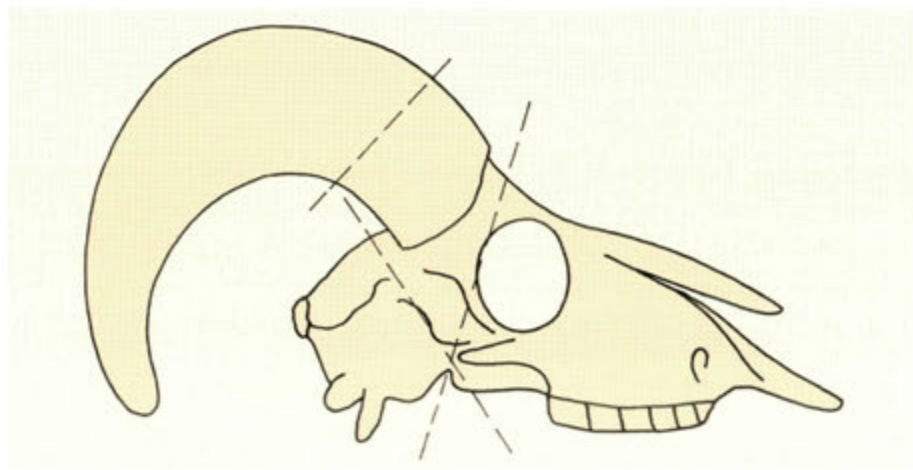
A háziállatok között 5 faj: szarvasmarha (*Bos taurus* L.), juh (*Ovis aries* L.), kecske (*Capra hircus* L.), sertés (*Sus scrofa domesticus* Erxl.) és kutya (*Canis familiaris* L.); a vademlősök közül 4 faj: őstulok (*Bos primigenius* Boj.), gímszarvas (*Cervus elaphus* L.), vaddisznó (*Sus scrofa* L.) és mezei nyúl (*Lepus europaeus* Pall.) fordul elő. A halakat (*Pisces* sp. indet.) egyetlen csigolya képviseli. A háziállat-maradványok gyakorisági megoszlása: szarvasmarha 62,6%, juh és kecske 23,3%, sertés 13,6% és a kutya 0,5% (304. táblázat).

Az állatcsontleletek erősen fragmentáltak, a csonteszközök kivételével bontási és étkezési maradványok. A gazdasági haszonállat-maradványok topográfiai megoszlására jellemző, hogy szarvasmarha 83, juh és kecske 55, sertés 31 gödörben volt. Önállóan csak szarvasmarha 38, juh és kecske 9, sertés pedig csak 2 gödörben fordult elő. A gazdasági haszonállatok együtt 20, szarvasmarha–juh és kecske 16, szarvasmarha–sertés 9 gödörben volt.

A HÁZIÁLLATOK RÖVID JELLEMZÉSE

A szarvasmarha-állományt rövidszarvú (*brachyceros*), nagy testű, erős csontozatú állatok alkották. A szarvasmarhák feldarabolására jellemző, hogy 790 db maradványból csak 73 db (9,2%) volt mérhető. Ezek közül 36 db rövidcsont, a 37 db mérhető hosszúcsontból pedig csak 2 db (mc., tib.) maradt meg egészben. Az oldalt-fel-előre hajló vékony falú szarvcsapok kerekded vagy ellipszis bázis-keresztmetszetűek. A szarvcsapok végeit levágták, a megmaradt szarvcsaptövek hossza 145–190 mm. Egy ép fejél széles-lapos. A kifejlett állatok marmagassága 120–130 cm. A nagyméretű metapodiumokhoz képest az ujjsontok (o. ph.-ok) feltűnően kicsik. A maradványok között található egy

299. kép
Koskoponya vágási met-
szetekkel Balatonszárszó–Kis-
erdei-dűlő településéről

300. kép
1–2. Koszarvcsapok
báziskeresztmetszete
3. bak-,
4. nősténykecske-szarvcsapok
báziskeresztmetszete

callusosan gyógyult törött borda és egy összetartozó bal oldali medencecsont-combcsont töredéke, ahol az ízületi vápában és a combcsont fején – a mozgást erősen korlátozó – nagy felületi kimaródás figyelhető meg.

A kiskérődző-állományban mindkét háziállatfaj előfordul, de a juh az abszolút domináns: a juh-kecske-maradványok aránya 9,5:1. A juhek a szarvcsapok alapján az ún. *palustris*-tőzegjuh típusba tartoznak. A kosok széles terpesztésű, vastag szarvcsapjai oldalt-hátra csigaszerűen ívben hajlanak, felső harmadukban enyhén befelé csavarodnak (299–301. kép). A szarvcsapok báziskeresztmetszete rövid háromszög (300. kép 1), illetve rövid és nyújtott ovális alakú (300. kép 2), csúcsuk felé homorú belső fallal elvékonyodnak. A szarvcsapok alul széles fronto-lateralis lappal rendelkeznek, ami a felső részükön frontalis éllé alakul át. Az *aegagrus* típusú kecskék szablya alakú, szorosan egymás mellett álló szarvcsapokkal rendelkeznek, báziskeresztmetszetük hegyes ovális (300. kép 3–4). A balatonszárszói településen előforduló juh- és kecskefajták (típusok) a középső neolitikumban jelentek meg a Kárpát-medencében. Egy kos marmagassága 68 cm volt. A 293 db kiskérődző-csontmaradványból egyetlen ép hosszúcsont sem található. A mérhető csontok száma 46 db (15,7%). A 18 juhkoponya-töredék mind kosé, a 7 kecskekoponya-töredék közül 4 bak és 3 nőstény egyedé. A koponyákat szétverték, az agy- és az arckoponyát, valamint a szarvak felső kétharmadát lehasították (299. kép). A vastag koponyacsont beszakításához alkalmazott kőeszközök nyomai egy kos és egy bak (B-762. gödör) szarvcsapjainak belső falán alul megtalálhatók. A szögletes „kőcsákány” a szarvcsapok falát beszakítva négy-szögletes, 20 × 25 mm-es és kb. 10 × 15 mm-es folytonossági hiányt (lyukat) okozott.

A sertés testalkatra a vaddisznó „kicsinyített” mása volt. A feje hosszú, hegyes, ék alakú; törzse és végtagjai relatíve hosszúak voltak. A 171 db sertéscsont között mindösszesen 4 db volt mérhető (2,3%).

Kutya maradványa 4 gödörben fordult elő. Mind a feltört, vékony falú koponyatöredékek, mind az egyetlen femur a közepes testméretű, ún. *matris-optima*e alakkörbe tartoznak.

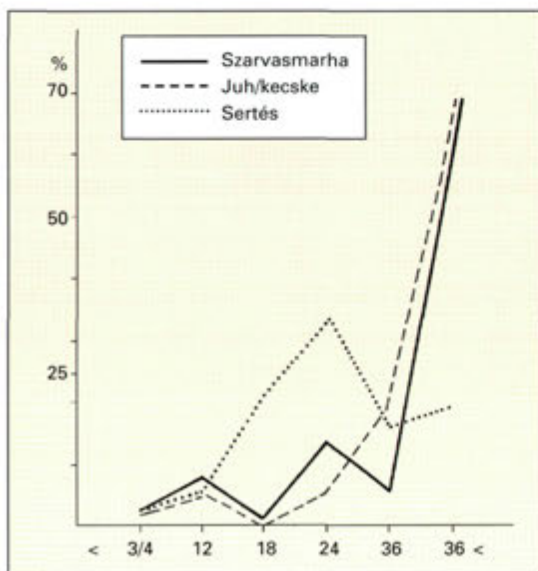
A HÁZIÁLLATOK HASZNOSÍTÁSA

A balatonszárszói neolitikus település gazdasági létalapját a földművelés mellett az állattartás biztosította. A háziállat-állományban a szarvasmarha volt a domináns faj, a többi gazdasági haszonállat lényegesen kevesebb: a juh és a kecske közel harmada, a sertés közel ötöde csak a szarvasmarha mennyiségének. A csontmaradványok anatómiai megoszlásából (304. kép), azok Kretzoi-módszerrel történő testregiók szerinti csoportosításából (302. kép), il-

letve az egyedek vágási életkorának ismeretében az egyes háziállatfajok hasznosítása rekonstruálható. A gazdasági haszonállatok közül a szarvasmarhának a törzs- és a húsosvégtag-régió; a kiskérődzőknek és a sertésnek a fej- és a húsosvégtag-régió csontjai kerültek elő a legnagyobb arányban (302., 305. kép). Ez azt jelenti, hogy a törzs (gerincoszlop, borda)-régió hasznosítása – fogyasztása – csak a szarvasmarha esetében volt szokásos. Az őskorban a sertésnek sem a gerinc-borda részét, sem a „csülkeit” nem fogyasztották. A szarvasmarhának több, a kiskérődzőknek és a sertésnek lényegesen kevesebb a lábvégi ún. szárazvégtag- és ujjcsontok száma. Szarvasmarha-húsosecsontok 54, kiskérődzőké 30, sertésé 17 gödörben fordul elő. A csontok felületén található vágási, hasítási sérülések alapján megállapítható, hogy a laposcsontokat (scapula/pelvis), a csövescsontokat (hum./rad.-fem./tib.), de a metapodiumokat (mc/mt) is tompa kőeszközzel szétérték. A koponyát és a mandibulát minden esetben széthasították. Az elfogyasztott háziállat-húsrészek csontmaradványai – a sertésekre különösen jellemzően – fogyasztó, „urbanus” típusú megoszlást mutatnak. A nagyméretű lapocka (scapula/hum.) és a comb (pelvis/fem./tib.) húsos részt – az égett szarvasmarhacsontok tanúsága alapján – megsütötték. A háziállatok vágási időpontjának életkorcsoportok szerinti megoszlása (303. kép) jól mutatja az egyes állatfajok elsődleges hasznosítását. A szarvasmarha, a juh és a kecske esetében a kifejlett egyedek 70–70,2%-os előfordulása az élő állat elsődleges hasznosítását jelzi. A sertéseknél a fiatal egyedek 63,9%-os gyakorisága elsődleges húshasznosítást mutat. A szarvasmarhákat teherhordásra, igavonásra (szán, kezdetleges faeke?) használhatták. Téli ellátásukról a juhokhoz hasonlóan gondoskodni kellett. A juhoknak és a kecskének gyapját, szőrét, tejét felhasználták. A kifejlett szarvasmarhát és a kiskérődzőket egész évben, a fiatal egyedeket a sertéssel kiegészítve döntően ősszel–télén, december–januárban, illetve márciusban vágták le.

A balatonszárszói neolitikus telep vizsgált területén az állatcsontmaradványok topográfiai megoszlása szélsőségesen eltérő: 73 gödörben a csontok száma 1–10 db (39 gödörben 1 vagy 2 db, 34 gödörben 3–10 db); 17 gödörben 12–28 db; 5 gödör volt „alkalmi” (33–47–53–56–73 db), és csak 2 gödör tipikus személgödör (B-1686. gödör: 150 db; B-2977. gödör: 291 db).

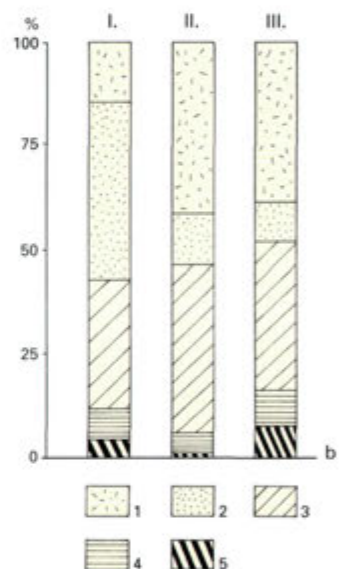
A középső neolitikumban az intenzív földművelés és állattartás mellett a húsvadászat szerepe jelentéktelen volt. A korszak vademlősei közül elejtették az őstulok, a gímszarvas, a vaddisznó és a mezei nyúl egy-egy példányát. A halászatról egyetlen halcsigolya tanúskodik.

303. kép
Gazdasági haszonállatok
mortalitása, vágási
életkor-megoszlása
(hólyegyszám)

301. kép
Kerámiatöredék
plasztikus kosfejbrázolással
Balatonszárszóról

302. kép
Gazdasági haszonállatok
csontmaradványainak
testrégiók szerinti
megoszlása:
I. szarvasmarha
II. juh és kecske
III. sertés
1. fej-,
2. törzs-,
3. húsosvégtag-,
4. szárazvégtag-régió
5. ujjcsontok

Állatcsont-maradványok	db	egyedszám
szarvasmarha	790	116
juh	265	77
kecske	28	9
sertés	171	36
kutya	7	3
	1261	241
őstulok	5	2
gímszarvas	2	2
vaddisznó	1	1
mezei nyúl	1	1
	9	6
hal	1	1
Összesen:	1271	248

Az állatcsontok anatómiai megoszlása

Csontok	Szarvas- marha	Juh- Kecske	Sertés
szarvcsap	2	6	-
frontale+szarvcsap	2	42	-
agykoponya	21	6	16
arckoponya	25	7	17
mandibula	33	38	22
fog	-	32	12
nyelvcsont	3	1	-
	117	122	66
vertebra	148	35	10
costa	189	4	3
stenebra	1	-	1
	338	39	14
scapula	39	14	7
humerus	28	19	8
radius	29	20	6
ulna	18	2	7
carpale	6	-	3
metacarpus	15	8	6
	135	63	37
pelvis	36	15	14
femur	46	24	13
patella	3	-	-
tibia	32	21	9
malleolare	2	-	-
astragalus	7	1	-
calcaneus	7	1	4
tarsale	4	1	-
metatarsus	20	5	1
	167	68	41
phalangis I.	12	1	4
phalangis II.	13	-	5
phalangis III.	8	-	4
	33	1	13
Összesen:	790	293	171

304–305. kép
Az állatcsontok
darabszám/egyedszám
szerinti és anatómiai
megoszlása

ÁLLATCSONTLELETEK A ZAMÁRDI-KÚTVÖLGYI-DŰLŐ LELŐHELY 370. OBJEKTUMÁBÓL

GÁL ERIKA

A Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő lelőhely 370. objektumának archeozoológiai vizsgálatát elsősorban öt ragadozó – négy kutya és egy hiúz – anatómiai összefüggésben talált csontváza indokolta (307. kép). A gödör összesen 1237 állatcsonttöredéket tartalmazott; ebből mintegy 1000 db az említett ragadozókhoz, a maradék pedig lóhoz, szarvasmarhához és sertéshez tartozik (306. kép).

AZ ÁLLATCSONTOK LEÍRÁSA

1. Ló (*Equus caballus* L.)

Mindössze egy felnőtt állathoz tartozó mellső láb 1. ujjperce került elő. A csont, valószínűleg az ásatás során, hosszában megsérült. Az ujjperc proximális-kraniális, valamint disztális-kaudális végein egy-egy vágásnyom látható, a csont disztális ízesülési felszíne pedig rágott.

2. Szarvasmarha (*Bos taurus* L.)

A 38 db lelet zöme egy felnőtt állat koponyájához és vázához, pár lábcsontról pedig egy fiatalabb egyedhez tartozott.

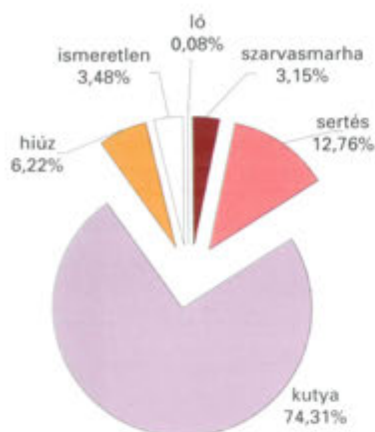
3. Sertés (*Sus scrofa domesticus* Erxl.)

A kutyacsontok után a legtöbb lelet (158 db) sertéshez tartozik. Ebben az esetben is egy felnőtt és egy nem kifejlett példány csontjait találtuk meg, és mindkét állat valamennyi vázrészre – beleértve a legapróbb csontokat is – megmaradt.

A felsorolt háziállatok legjellemzőbb csonttani méreteit a 310. kép táblázatán foglaltam össze.

4. Kutya (*Canis familiaris* L.)

A legtöbb leletet a kutya szolgáltatta. A négy teljes csontváz összesen 920 darabban került elő, egyedenként 212–232 csonttal. Az ásatás során készített fényképek segítségével azonosítani lehet a vázak egymáshoz viszonyított helyzetét.

306. kép
A különböző fajokhoz
tartozó állatcsontok
százalékos megoszlása

1. csontváz: A nőstény egyed 20-30 cm mélyen, a gödör déli fala mellett, a jobb oldalán feküdt. A feltartott fej kelet felé nézett, kb. 10 cm-rel a törzs síkja felett, a felszín közelében. A mellső lábak felhúzva, a hátsók a törzsre merőlegesen kinyújtva helyezkedtek el. A koponya és az állcsont (maxilla) az ásatás során nagyon megsérült, a felső fogak kihullottak. Az állkapocs (mandibula) jó megtartású, valamennyi fog az eredeti helyén van. Szintén erősen töredékesek a laposcsontok (lapocka, medence, csigolyák, bordák stb.). A hosszúcsontok többsége ép vagy könnyen összeilleszthető.

2. csontváz: A felszín alatt kb. 65 cm-re, az első csontváz alatt mintegy 35 cm-rel, a gödör közepén, a jobb oldalán feküdt. A kutya feje déli irányba nézett, lábai kissé eltávolodtak a testtől. A hím állat nemének azonosítása (akár csak a 4. kutya és a hiúz vázában esetében is) a péniszcsont alapján történt. A koponya teljesen szét törött, csak egy-egy csont és külön álló fog maradt meg. Hasonlóképpen töredékesek a laposcsontok, az ép hosszúcsontok száma is jóval kisebb az előbbi példányénál.

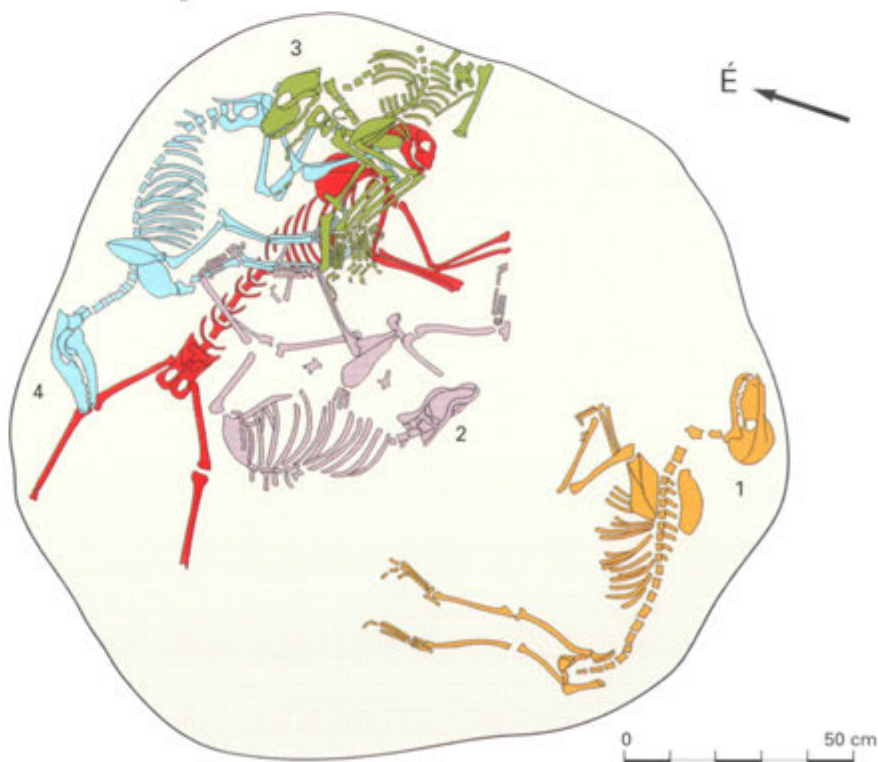
3. csontváz: Közvetlenül a második kutya alatt, kb. 85 cm mélyen feküdt a gödör keleti pereme mellett. A jobb oldalán fekvő állat erősen felhúzott végtagokkal, ún. embrióhelyzetben volt, a behúzott fej északnyugati irányba nézett. A nőstény példány koponyájának és a vázat alkotó többi csontjának megtartása egyaránt nagyon jó.

4. csontváz: Kb. 100 cm mélyen, a gödör északi fala mentén került elő. A kutya a testre merőlegesen kinyújtott mellső és félig begörbített hátsó lábakkal feküdt a jobb oldalán, az előrenyújtott fej nyugat felé nézett. A hím egyedhez tartozó csontokat jó megtartásban sikerült kiemelni.

5. Hiúz (*Lynx lynx* L.)

A hím hiúz csontváza legalul, közvetlenül a 4. kutya alatt feküdt „lábtól”, fejjel délkeleti irányban. Az állat ágyéktól lefelé a kutya fejével egy szintben, hasonlóan helyezkedett el, szétterpesztett és kinyújtott lábakkal. A fej és az állat felsőteste bal oldalra dőlt. Az összes ragadozó közül a hiúz csontjai maradtak meg a legjobb állapotban: a csontváz mindössze 77 töredékből áll (308–309. kép).

A ragadozók valamennyi vázrészének méretei a 311–314. képek táblázataiban találhatók meg.

307. kép
Hiúz (piros színnel jelölve)
és kutya csontvázai
a 370. objektumban

Azonosíthatatlan fajok

A 43 apró vagy erősen töredékes csontból 4 db nagy állathoz – valószínűleg szarvasmarhához –, 39 db pedig kisebbhez – sertéshez vagy az azonosított ragadozók valamelyikéhez – tartozik. Ez utóbbi esetben a csontok valószínűleg az összegyűjtés során keveredtek össze.

A mintegy 170 cm átmérőjű és 140 cm mélységű objektum a Zamárdiban feltárt népvándorlás kori településhez tartozik. A méhkas alakú verem egykori szerepének megállapításában segítséget nyújthat az archeozoológiai elemzés. A vizsgált leletek száma, valamint az azonosított fajok jellege alapján feltételezzük, hogy nem állatsír vagy konyhai hulladékot tartalmazó gödör volt.

308. kép
A hiúzcsontváz
elhelyezkedése a gödörben

309. kép
A hiúz koponyája

Az öt ragadozó anatómiai kontextusban talált csontváza kb. 110 cm-es átmérőjű területen, többé-kevésbé szorosan egymás fölött helyezkedik el. Az állatok fényképen azonosítható helyzete nem azonos, ugyanakkor mind a négy kutya a jobb oldalán feküdt, és a hímek, illetve nőtények szabályosan váltakozva fordultak elő.

Mind az öt ragadozó csontjai felnőtt egyedektől származnak. A csontok jól azonosíthatóak és általában jó megtartásúak, bár felületüket a növényzet gyökerei meglehetősen kikezdték. Ez azonban nem akadályozná meg, hogy az emberi beavatkozásra utaló nyomokat (vágás stb.) felfedezzük rajtuk.

A ló, szarvasmarha és sertés vázrészei a felszíntől mintegy 45 cm mélyen, a 3. kutya csontvázával egy szinten, de attól délre helyezkedtek el. A csontok viszonylag jó megtartásúak, nem túl töredékesek, de egymástól elkülönülve (nem anatómiai kontextusban) voltak. A leletek alapján a különböző korú és más-más fajhoz tartozó egyedek jól azonosíthatóak. Étkezési vagy más célból végzett darabolásnak (az egy lócsontot kivéve) semmilyen nyoma nem látszik.

Hasonló korú régészeti lelőhelyről a Keszthely-Általános iskola avar temető rétegei alatt talált három germán állatsír ismert, amelyekben egy-egy ló-kutya kettős temetkezést találtak. A három külön álló, szabályos alakú sírt, valamint az állatok következetes elhelyezését tekintve semmi kétség nem fér az objektumok kultikus voltahoz.

A hegyközi langobard temető 70. sírjából két kifejlett kutya csontváza ismert. A Keszthely-Deák utca-Sörkert római-népvándorlás kori lelőhelyen pedig két kutya (egy kifejlett és egy fiatal egyed) és egy házimacska (*Felis domesticus* Briss.) csontvázát találták meg együtt.

A kutyának, mint az első háziiasított állatnak, mindig is fontos szerepe volt az ember hétköznapi és kultikus életében. Hasznosítását legalább három oldalról is megközelíthetjük: elsődleges nyersanyagforrás (hús, csont, bőr stb.); őrző- és vontatóállat, valamint kísérő a vadászatok alkalmával, és végül mint kedvtelésből tartott háziállat vagy áldozati állat. A Zamárdiban talált csontvázak esetében semmilyen jel sem utal a kutyák első két szempont szerinti felhasználásra, ezért az áldozati állatokról gyűjtöttünk adatokat. Magyarországról legkorábban a lengyeli kultúrához tartozó Mórág-Tűzködombról jeleztek legalább négy kutyakoponyát, melyek építési áldozatként értelmezhetők, hasonlóan a bronzkori tőszeg-laposhalmi és jászdózsai telltelepüléseken talált fej- és hiányos csontvázaradványokhoz. A Gyoma 133-as lelőhely szarmata és avar kori településeiről több kutya (és macska)-sírt említenek, amelyekbe az állatokat egyedül vagy többedmagukkal temették el. A sírok és a leletek kultikus szerepe ebben az esetben is vitathatatlan. Cegléd-Nyúlfelehalmon egy késő középkori kutyasírt találtak, melyben egy 8-10 éves nőtény állat gondosan elhelyezett teteme feküdt. Ebben az esetben a középkorra jellemző temetési és egyéb alkalmakkor bemutatott áldozatról lehet szó, és a kutya mint a földi és túlvilági élet közötti közvetítő, vagy a halott lélekének kísérőjeként és védelmezőjeként értelmezhető.

A hivatkozott szakirodalomból ismert kutyák csonttani méretei szinte azonosak a jelen dolgozatban tárgyalt kutyákéval. Tassi Márta archeozoológus szakdolgozatában részletesen tanulmányozta Magyarország középkori kutyacsontvázait, és eredményeit összehasonlította több recens fajta, valamint a farkas biometriai adataival. A zamárdi 3. és 4. kutyakoponyák méreteit felhelyezve a gazdag adatbázison alapuló diagramokra azt az eredményt kapjuk, hogy a mai fajták méretben is hangsúlyosan megmutatkozó széles skáláján egy közepes termetű kutya „fajta” koponyanagyságának felelnek meg. Ha a történelmi időkből előkerült leletekkel hasonlítjuk össze, akkor valamennyi középkori kutyakoponya ebbe a biometriai tartományba tartozik. A középkori kutyák méretei között egyébként igen nagy fokú homogenitás volt tapasztalható, amelynek mértéke valószínűleg még nagyobb a korábbi időszakokban.

A Koudelka szorzószámával számított marmagasság szerint mind a négy népvándorlás kori kutya az 55-60 cm-es mérettartományba esik, amely érték a középkori, illetve a szarmata leletekre a legjellemzőbb. Összehasonlítva a keszthelyi temetőben talált kutyák méreteivel, a zamárdi kutyák marmagassága átlagosan 10 cm-rel alacsonyabb, koponyájuk és fogmedrük szintén rövidebb.

A 370. objektum legérdekesebb lelete a hiúzcsontváz, amely általában a régészeti állatcsontleletek között is egyedülálló. A magyarországi régészeti hiúzleletek közül az itt bemutatott csontváz a legteljesebb. A 15. századi váci 26/a gödörből előkerült, ismeretlen nemű példánynál, melynek a koponyáját, fél állkapcsát és medencéjét, felkarjait, orsócsontjait, egy-egy comb- és sípcsontját, valamint három lábközépcsontját találták meg, a zamárdi hiúz mindeképpen idősebb. Bár nyúzásnak nyoma nem látható egyik csonton sem, nehezen elképzelhető, hogy az állat köztudottan szép bundáját ne hasznosították volna. Régebbi korokból Berettyószentmárton újkőkori, valamint Bakonszeg-Kádárdomb bronzkori településéről ismerünk egy-egy hiúzleletet.

A hiúz Európa legnagyobb termetű macskaféléje, ám hazánkban már legalább 50 éve kipusztult (bár esetenként a Kárpátokban élő egyedek nálunk is felbukkannak). Síkságon és hegyvidéken az összefüggő erdős vagy bokros helyeken egyaránt megtalálható, búvóhelyül föld alatti üregeket vagy sziklahasadékokat keres. Alkonyati és éjszakai állat, de napközben is vadászik. Érzékszervei nagyon jók, főleg kis és közepes termetű állatokra vadászik, de az erdőbe hajtott háziállatokra (juh, kecske, kutya) is veszélyes. Kölyökkorától befogva szelídíthető.

A macskafélék családjába tartozó vadállatok nem gyakoriak régészeti összefüggésben. Oroszlánleletek (*Panthera leo* L.) ismertek: a késő neolitikum várkonyi temetőből egy szemfog (caninus), a rézkori Tiszaföldvár-Téglagyárból medencecsont-töredék, Tiszalúc-Sarkadról szemfogak, lapos- és hosszúcsontok, és a szintén rézkori Gyöngyöshalász-Encspusztáról arckoponya-töredék. A késő középkori Segesd-Pékóföldről egy párduc (*Panthera pardus* L.) – fogakat is tartalmazó – arckoponya-töredékét találták meg.

A Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő 370. objektumában talált állatok elhelyezkedését tekintve szinte biztos, hogy nem állatsírról van szó. Ezekre, eddigi ismereteink szerint, az jellemző, hogy a szabályos alakú gödrökben csak 2-3 állat fekszik, mintegy „kitöltve” a sírt. Testhelyzetük (majdnem) azonos, vagyis elhelyezésükre az emberek gondot fordítottak. A Zamárdiban talált állatcsontvázak esetében nem minden szabályos, de bizonyos mértékű következetesség itt is tapasztalható. A kiásott – és a „szükségessé” kétszer-háromszor nagyobb – gödör legaljára a félig kiterített hiúzt helyezték, föléje – de a gödör nem azonos pontjára – pedig a négy kutyát. Az egymásra helyezett kutyák, valamint a negyedik kutya és a felszín között 15-20 cm vastag feltöltés volt. Az öt ragadozót valószínűleg egyszerre vagy rövid idővel egymás után temették el. A legfelső kutya befedésével látszólag az objektum rendeltetése is megszűnt. Nem kizárt, hogy az állatok bundáját lenyúzták, bár erre utaló vágnymok nem láthatóak a csontokon.

A ragadozók testhelyzete nem azonos, tudatos elhelyezést csak az embrióhelyzetben lévő 3. kutya esetében feltételezhetnénk. A 2. kutya természetellenes helyzetben feküdt a gödör közepén, csak az egyik végtag kapcsolódott szorosan a testhez. Összességében tekintve úgy tűnik, hogy az állatokat inkább beledobták a gödörbe, mintsem valamilyen rendszer szerint helyezték volna el őket. Ugyanakkor mind az öt állat az oldalán fekszik (a hiúz a bal, a kutyák a jobb oldalukon), a gödör pereménél elhelyezkedők feje vagy lábai mindig a gödör belseje felé irányulnak (307. kép).

A harmadik kutya csontvázának szintjén csatlakozó, egy szarvasmarhához és két sertéshez tartozó csontok szintén nem az állatok fogyasztására utalnak, bár ezek közé más jellegű hulladék is került, pl. ló- és marhacsontok.

A juh- és/vagy kecskecsontok hiánya szintén egy különleges célból használt tároló, és nem konyhai hulladékot tartalmazó gödörre utal. Mivel ezek a maradványok nem találhatók meg valamennyi ragadozó mellett, nem tekintetjük az eltemetésükkel kapcsolatban lévő ételadománynak.

Hasonló korú és jellegű adatok hiányában a 370. objektum egyelőre dögkútnak írható le. A lelőhely állatcsontleleteinek további feldolgozása, valamint több germán település vizsgálata remélhetőleg segíteni fog az objektum szerepének pontos megítélésében.

Vázhész	Szarvasmarha <i>Bos taurus</i>	Sertés <i>Sus scrofa domesticus</i>
Fejgyám (atlas) teljes szélesség (GB)		83,4
Allkapocs (mandibula)		
Fogmeder hossza (GL)		97,4–98,0
LM1-M3		66,0–66,2
M3 hossz/szélesség		34,3–35,0 / 14,0–14,6
Orsócsont (radius)		
Teljes hossz (GL)		146,6
Proximális epifízis szélessége (BP)		28,2
Proximális epifízis vastagsága (DP)		20,3
Diafízis legkisebb szélessége (SB)		16,5
Diafízis legkisebb vastagsága (SD)		11,1
Disztális epifízis szélessége (BD)		33,5
Disztális epifízis vastagsága (DD)		25,9
Lapocka (scapula)		
Ízesülési felszín szélessége (BP)	25,5–25,8	
Ízesülési felszín vastagsága (DP)	35,9	
Nyak (collum) szélessége	12,3–12,7	
Nyak (collum) vastagsága	23,9–24,0	
Lábközépcsont (metatarsus)		
Teljes hossz (GL)	228,6	
Proximális epifízis szélessége (BP)	52,0	
Proximális epifízis vastagsága (DP)	50,5	
Diafízis legkisebb szélessége (SB)	29,8	
Diafízis legkisebb vastagsága (SD)	26,8	
Disztális epifízis szélessége (BD)	63,4	
Disztális epifízis vastagsága (DD)	34,2	

310. kép

A szarvasmarha-
és sertéscsontok
méretei (mm)

311. kép

A kutyakoponyák méretei (mm)

Méretek	Csontváz sorszáma	Koponya (cranium)	Állcsont (maxilla)		Állkapocs (mandibula)	
			bal	jobb	bal	jobb
Teljes hossz	3	190,0				
Legnagyobb koponyaszélesség (Zy–Zy)	4	106,3				
Legkisebb koponyaszélesség	3	34,7				
	4	33,6				
Neurocranium legnagyobb szélessége (Eu–Eu)	3	57,1				
	4	62,8				
Külső hallójáratok között mért szélesség (Ot–Ot)	3	66,1				
	4	70,6				
Condylus occipitalis legnagyobb szélessége	3	38,3				
	4	39,1				
Öreglyuk (foramen magnum) szélessége	3	20,1				
	4	19,8				
Öreglyuk (foramen magnum) magassága	3	13,8				
	4	14,5				
Szájpadlás legnagyobb szélessége (M1–M1)	3	64,7				
Szájpadlás legkisebb szélessége	3	37,2				
C–C közötti távolság	3	36,3				
P1–M2 alveoláris távolság	3		70,6			
P1–P4 alveoláris távolság	3		54,8	55,7		
M1–M2 alveoláris távolság	3		19,1			
	4		19,0			
Legnagyobb hossz	3				143,7	144,3
Processus angularis – infradentale távolság	3				145,0	145,7
Processus condylus – C aboralis távolság	1				128,2	127,8
	3					127,2
	4				130,0	130,0
Processus angularis – C aboralis távolság	1				122,5	122,2
	3					130,0
	4				129,4	
C–M3 alveoláris távolság	3					85,4
P1–M3 alveoláris távolság	1				78,1	78,5
	3					78,0
P2–M3 alveoláris távolság	3					73,0
P1–P4 alveoláris távolság	1				39,6	42,8
	3					41,0
P2–P4 alveoláris távolság	3					36,0
	4				38,2	38,7
M1–M3 alveoláris távolság	1				38,5	38,4
	3					37,0
	4				38,0	40,7
M1 hossza	1				25,0	23,4
	3					22,7
	4				22,2	21,6
Ramus magassága	1				59,4	60,0
	3					57,0
	4					58,5
Mandibula magassága az M1 mögött	3					25,5
	4				23,0	24,0
Mandibula magassága a P2 mögött	3					19,5
	4				19,1	19,8

Méretek	Koponya (cranium)	Állcsont (maxilla)		Állkapocs (mandibula)	
		bal	jobb	bal	jobb
Legnagyobb hossz	157,0			104,8	
Külső hallójáratok között mért szélesség (Ot–Ot)	63,2				
Agykoponya magassága (A–B)	45,5				
Neurocranium legnagyobb szélessége (Eu–Eu)	61,3				
Szájpadlás hossza (P–St)	59,2				
Szájpadlás legnagyobb szélessége (P4–P4)	60,7				
P3–M1 alveoláris távolság		32,6	32,4		
P4 hossza		18,1	19,3		
Bulla auditori hossza	21,8				
Bulla auditori szélessége	16,7				
Condylus occipitalisok közötti távolság	34,7				
Öreglyuk (foramen magnum) magassága	16,4				
Legnagyobb hossz				104,8	
Processus angularis – infradentale távolság					99,0
Processus condylus – caninus aboralis távolság				91,0	
P3–M1 alveoláris távolság				37,7	37,9
M1 hossza				16,1	15,4
Ramus magassága					40,8
M1 mögötti magasság				21,7	21,2
P3 előtti magasság				20,3	19,4

312. kép

A hiúzkoponya méretei

Méretek	Csontváz sorszám	Méret (mm)	
		bal	jobb
Lapocka (scapula)			
Legnagyobb hossz	5		134,2
Ízesülési felszín vastagsága	1		32,1
	2		32,7
	3	31,1	31,4
	4	32,0	31,5
	5	28,8	29,1
Ízesülési felszín szélessége	1	19,1	20,1
	2		19,4
	3		18,7
	4	19,5	19,1
	5	17,9	19,0
Nyak (collum) vastagsága	1		28,7
	4	26,3	25,8
	5	24,6	25,0
Fejgyám (atlas) legnagyobb hossza	1	38,9	
	3	29,4	
	4	40,5	
	5	25,4	
Medence (pelvis)			
Legnagyobb hossz	5	156,5	157,8
Csípőcsont szárának legkisebb magassága	1	21,4	21,6
	4	20,6	20,4
	5	25,1	25,2
Csípőcsont szárának szélessége	1	9,7	10,2
	4	9,6	10,0
	5	10,8	10,4
Borított lyuk (foramen obturatum) belső átmérője	5	38,8	39,2
Csípőgumók (tubera coxarum) közötti távolság	5	77,0	
Izületi vágók (acetabulum) közötti távolság	5	72,9	
Ülőcsontok (ischium) közötti legkisebb távolság	5	63,5	
Ülőgumók (tubera ischiadica) közötti távolság	5	78,7	
Keresztcsont (os sacrum)			
Legnagyobb hossz	5	60,7	
Proximális és disztális csigolyatestek közötti távolság	5	56,7	
Legnagyobb szélesség	5	48,4	
Proximális csigolyatest vastagsága	1	12,8	
	5	14,1	
Ugrócsont (talus) legnagyobb hossz	1	28,0	27,5
	2	30,4	29,2
	3	25,4	25,6
	4	27,9	28,7
Sarokcsont (calcaneus) legnagyobb hossz	1	44,8	45,3
	2		47,8
	3	43,6	43,4
	4	47,6	47,9

313. kép
A ragadozók lapos- és rövid-
csontjainak méretei (mm)
(1–4. kutya, 5. hiúz)

Csonttípus	Csont- váz	Legnagyobb hossz	Proximális epifízis		Diafízis legkisebb		Disztális epifízis	
			szélessége	vastagsága	szélessége	vastagsága	szélessége	vastagsága
humerus (bal)	1	181,9	33,1	44,6	13,7	14,0	36,2	26,4
	2			44,9	12,9	15,4		
	3	167,9		43,3	13,7	13,9	34,9	25,9
	4		33,8	44,7	13,4	13,1	34,4	26,1
	5	195,8	31,0	40,5	13,3	15,7	37,8	22,9
humerus (jobb)	1	181,5		44,6	14,4	14,4	36,2	26,2
	2	192,7		44,8	13,0	15,0	34,7	28,0
	3	167,1		44,0	13,7	14,1	34,2	25,5
	4	179,7						
	5	195,3	32	41,1	13,5	15,8	38,1	22,7
radius (bal)	1	180,7		11,3	14,4	7,1	25,3	13,5
	3	166,8			13,6	7,1	24,6	13,5
	4	183,7		12,7	12,9	7,3	25,2	14,5
	5	184,7	17	12,7	11,6	6,8	26,8	15,6
radius (jobb)	1	180,5		12,1	14,4	7,4	24,8	
	3	167,0	19,0	12,0	13,7	7,1	24,1	13,8
	4	183,7	19,6	12,9	13,2	7,7	26,7	14,3
	5	183,2	16,9	12,6	11,6	6,7	27	15
femur (bal)	1	193,3	43,6	20,5	14,5	13,3	31,3	37,8
	2	201,9	45,5	20,8	13,7	15,4	34,5	39,0
	3	183,7	41,6	20,2	13,7	13,6		34,5
	4	194,7	43,4		13,0	13,5	37,2	37,0
	5	226,7	40,7	19,1	16,1	14,7	35,5	36,8
femur (jobb)	1	193,8			14,5	13,6	32,3	
	2		45,4	21,0				
	3	183,1	41,5	20,2	13,1	13,5	31,8	
	4	192,2	46,2		13,2	13,4	37,1	35,5
	5	226,4	40,9	18,9	16,1	14,2	37,4	36,6
tibia (bal)	1	193,4			12,5	12,3	23,9	16,9
	2						24,1	17,3
	3	181,5		37,6	13,0	12,8	24,3	18,3
	4	197,4		40,5	12,4	13,0	25,7	18,3
	5	230,5	39,3	39,6	14,4	14,4	30,2	17,3
tibia (jobb)	1	192,9	33,9	37,0	12,8	12,6	23,2	16,6
	2	202,1			13,0	12,3	24,2	16,7
	3	181,9	36,0	37,4	12,7	12,4	24,0	18,1
	4	198,3	37,2	40,0	12,7	12,4	26,0	18,4
	5	230	40,1	39,0	14,4	13,7	29	16,9

314. kép

A ragadozók hosszú-
csontjainak méretei (mm)
(1–4. kutya, 5. hiúz)

AZ M7-ES AUTÓPÁLYA NYOMVONALÁN ELŐKERÜLT ŐSKORI EMBERTANI LELETEK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

K. ZOFFMANN ZSUZSANNA

A Balaton mentén húzódó M7-es autópálya megépítéséhez kapcsolódó régészeti munkálatok során több lelőhelyen tártak fel őskori telepek mellett őskori temetkezéseket is, amelyek embertani leletanyaga az ekkor, e vidéken élt népcsoportok megismeréséhez segíthet hozzá. E temetkezések több őskori periódus több régészeti kultúrájából valók, s így az embertani vizsgálati eredmények egy hosszabb korszak több ezer évét ölelik fel. A leletek azonban természetesen nem reprezentálják a teljes őskor valamennyi népességét, s még a reprezentáltaknak is csak néhány temetkezése vált ismertté, úgyhogy a kapott eredmények egyelőre még csak előzetes információkat nyújthatnak az adott térség őskori lakosságának fizikai megismeréséhez. Mivel azonban – amint azt a teljes Dunántúl nemrég közreadott őskori embertani leletkatalógusának régészeti kultúrák szerinti leletfelsorolása is mutatta – oly sok jelentős népcsoport köréből hiányzanak teljes mértékben az embertani ismereteink, hogy e mostani feltárások újabb leletei nélkülözhetetlen, hiánypótló szereppel bírnak, és kétségtelenül új korszak kezdetét jelentik a dunántúli őskori embertani kutatások területén.

Az alábbiakban a feltárások első szakasza során előkerült embertani leleteknek a 2002. év tavaszán elvégzett vizsgálata alapján nyert eredmények, azaz levonható következtetések, pontosabban szólva feltételezések kerülnek ismertetésre, a régészeti periódusok egymást követő kultúráinak sorrendjét követve.

A DUNÁNTÚLI VONALDÍSZES KERÁMIA KULTÚRÁJA

A dunántúli vonaldíszes kerámia népessége, Közép-Európa autochton alaplakosságának részeként, genetikailag feltehetően a térség preneolitikus őslakosságával állt kapcsolatban, s minden valószínűség szerint hosszú időre meghatározó szerepet játszott a Kárpát-medence antropológiai összképének megformálásában. Az említett kultúra népessége embertanilag – a két dunán-

315. kép
Újkőkori temetkezés,
Balatonszemes-Bagódomb,
420. sír

316. kép
Újkőkori temetkezés,
Balatonszemes-Bagódomb,
314. sír

túli (Medina, Lébény) és a burgenlandi (Pötsching) leletet leszámítva – eddig csak a nyitrai (Nitra-H. Krškany) temető leletei alapján volt jellemezhető. Az M7-es autópálya nyomvonalán, Balatonszemes-Bagódomb lelőhelyen feltárt temetkezések lehetőséget nyújtanak a nyitrai leletek alapján kialakított feltételezések megerősítéséhez vagy cáfolatához. A lelőhelyen összesen hat sír tártak fel, melyekbe három gyermeket és három felnőtt korban meghalt egyént (egy férfit és két nőt) temettek el (315–316. kép). A csontmaradványok sajnos meglehetősen töredékes, hiányos állapotban őrződtek meg, s így egyelőre csak az állapítható meg, hogy a balatonszemesi népcsoport körében is a nyitraihoz hasonló típusok, a gracilis leptodolichomorphok és a robusztus eurydolichomorphok képviselői voltak jelen.

BADENI KULTÚRA

A genetikailag dél-délkeleti kötődésű rézkori kultúrának a jelen feltárások során több lelőhelyen kerültek elő temetkezései. Az embertani elemzést egyelőre a Balatonőszöd-Temetői-dűlőnél előkerült sír női csontváza esetében lehetett elvégezni. A lelet igen hiányos, így főként csak a betegségére utaló kóros elváltozásai, hallójáratának elcsontosodása érdemel említést. E gyulladási folyamatok következtében a középkorú nőnél minden valószínűséggel halláskárosodás lépett fel. A kultúrának egyébként embertanilag a Dunántúlról csak néhány szórványosan feltárt temetkezése ismert (Balatonmagyaród, Palotabozsok, Pécs-Hőerőmű és Pécs-Vasas-Homokbánya), s taxonómiai jellemzésének alapját egyelőre ezek és a budapesti, illetve szentesi leletek mellett főleg az alsónémedi lelőhelyen feltárt nagyobb sírszámú temető sorozata képezi.

KOSTOLACI KULTÚRA

Balatonboglár-Berekre-dűlő lelőhelyen a kultúra tizenhárom temetkezését tárták fel. Ezek közül a korábban előkerült három sír embertani anyaga egy csecsemő (6-12 hónapos) és két kisgyermek (1-2 éves, illetve 6-8 éves) elhamvasztott maradványait tartalmazta (Mende Balázs Gusztáv meghatározása). A 2001-ben napvilágra hozott tíz további temetkezéssel együtt a sírok minden bizonnyal egy nagyobb temetőnek csak kisebb részletét képezik (a lelőhelyen a későbbi korokban megtelepedő népek a sírok egy részét elpusztíthatták). A hamvasztásos rítusú sírokba két csecsemőt, négy kisgyermeket, egy serdülő korút, illetve egy fiatal nőt temettek. Habár az alkalmazott temetkezési rítus miatt a leletek tipológiai értékelésre nem alkalmasak, s a sorozat töredék volta miatt demográfiai elemzést sem lehet végezni, a vizsgálat eredményei annyit mégis bizonyítanak, hogy e közösség körében a felnőtteket (legalábbis a nőket) és a gyermekeket közös helyen temették el. Különösen lényeges ez a megállapítás az újszülött halottakkal kapcsolatban, akiket sok népcsoport külön, temetőn kívül hantolt el. A Balatonboglár-Berekre-dűlőn előkerült 13 sír fontosságát kiemeli, hogy a kultúra egész elterjedési területéről eddig csupán 14 temetkezést ismertünk, ezek közül 7 csontvázas, 7 hamvasztásos rítusú volt.

SOMOGYVÁR-VINKOVCI-KULTÚRA

A régészetileg több lelőhelyről is jól ismert dunántúli kora bronzkori kultúrának az M7-es autópálya nyomvonalát követő leletmentésekig – embertanilag legalábbis – egyetlen temetkezése sem volt ismert, így e népesség taxonómiai jellemzőiről pillanatnyilag még semmit sem lehet tudni, és területi, esetleg genetikai elődjéről, a vučedoli populációról is alig vannak antropológiai adataink. Így különös jelentőséggel bírnak az Ordacsehi-Bugaszeg lelőhelyen feltárt, gödörből származó csontvázleletek (317. kép: 499. és 500. sír). Habár a felnőtt korban meghalt férfi és nő osteológiai maradványai töredékesek és hiányosak, annyi mégis megállapítható, hogy valamely brachymorph típusvariáns körébe tartoztak. A Dunántúlon s a Kárpát-medence északkeleti területein egyre újabb kora bronzkori brachyran leletek kerülnek napvilágra, melyek közül a planoccipitális tarkóprofilú taurid típus megjelenése feltehetően a területre bevándorló harang alakú edények népcsoportjaihoz kötődik, míg a curvoccipitális alpi típusúak nagyobb számú előfordulása lehetséges, hogy egy helyben lezajló brachyranizálódási folyamatra utal. Ilyen brachyranizációs gócek meglétére más területeken már többször vélték az antropológiai kutatások során bizonyítékokat találni, de a Kárpát-me-

dencén belül erre eddig csak az erdélyi, a romániai kutatók által „Otomani” kultúráként számon tartott leletek esetében gondoltak a romániai antropológusok. Az újabb, azóta vizsgált leletek tükrében lehetségesnek tűnik, hogy e folyamat a Kárpát-medence nagyobb területén játszódott le. A jelenség okai egyelőre még tisztázatlanok.

317. kép
Kora bronzkori csontvázak
gödörben, Ordacsehi-
Bugaszeg, 499–500. sír

318. kép
Kora bronzkori csontvázak,
Ordacsehi-Bugaszeg, 882. sír

KISAPOSTAGI KULTÚRA

Az időben következő kisapostagi kultúra embertanilag ugyancsak kevésbé ismert, eddigi leletei Vörs-Battyáni-disznólegelő lelőhelyről azonban – minimális voltak ellenére is – tanúsították, hogy e népesség körében egymással párhuzamosan volt jelen a harang alakú edények népére jellemző taurid, valamint a bronzkorban Kárpát-medence-szerte megtalálható alpi típus. Az M7-es autópályához kapcsolódó feltárások során Balatonboglár-Berekre-dűlő lelőhelyen egy gyermeksír, Ordacsehi-Bugaszeg lelőhelyen egy gödörben egymás mellett fekvő két férfi csontváza (318. kép), Ordacsehi-Csereföld lelőhelyen pedig hitelesen e kultúrába keltezhetően egy gyermek és két nő csontvázas sírja került elő (ld. 186., 195. kép). Az igen töredékes, alig elemezhető bugaszegi leletek robuszticitásukkal eltérnek a többi lelettől, a csereföldi vázak azonban tipológiailag megegyező képet mutatnak a vörsi brachymorph egyedekkel. A minimális leletanyag alapján egyelőre még nem állapítható meg, hogy milyen a felsorolt típusok előfordulási aránya, s melyik lehetett a kisapostagi populáció legáltalánosabb típusa.

HALLSTATT-KULTÚRA

A korai vaskorra keltezhető Hallstatt-kultúrából egyetlen temetkezést tártak csak fel Balatonboglár-Berekre-dűlő lelőhelyen. A lelet egy középkorú nő hiányosan megőrződött vázcsontjaiból áll, koponyája már az ásatást megelőző időkben megsemmisült. A hosszúcsontok alapján számított testmagasság adatai szerint annyi azonban megállapítható, hogy a nő valamely magas termetű típus képviselője lehetett.

A VIZSGÁLATI EREDMÉNYEK ÖSSZEGZÉSE

Az embertani vizsgálat rendelkezésére álló leletek összesen öt régészeti kultúrából származnak és 12 gyermek, 4 férfi, illetve 8 nő, tehát 24 egyén csontmaradványait képezik. Ezek közül nyolc temetkezés hamvasztásos rítusú, és a csontvázas rítusú sírok leletei is többnyire gyenge megtartottságúak. Ily módon természetesen a vizsgálati eredmények messzemenő következtetések levonására nemigen alkalmasak, bizonyos hipotézisek körvonalazásához azonban mégis lehetőséget kínálnak. Habár az autópályák nyomvonalainak régészeti megkutatásakor teljes temetőfeltárásokra nem sok esély lehet, az újabb és újabb területeken végzett leletmentések során előkerülő további leletek, bármely őskori kultúrába is tartozzanak, nagyban hozzásegítenek majd végre a Dunántúl őskori népcsoportjainak mind részletesebb embertani megismeréséhez.

NÉPVÁNDORLÁS KORI EMBERTANI LELETEK AZ M7-ES AUTÓPÁLYA NYOMVONALÁN FELTÁRT LELŐHELYEK ANYAGÁBÓL

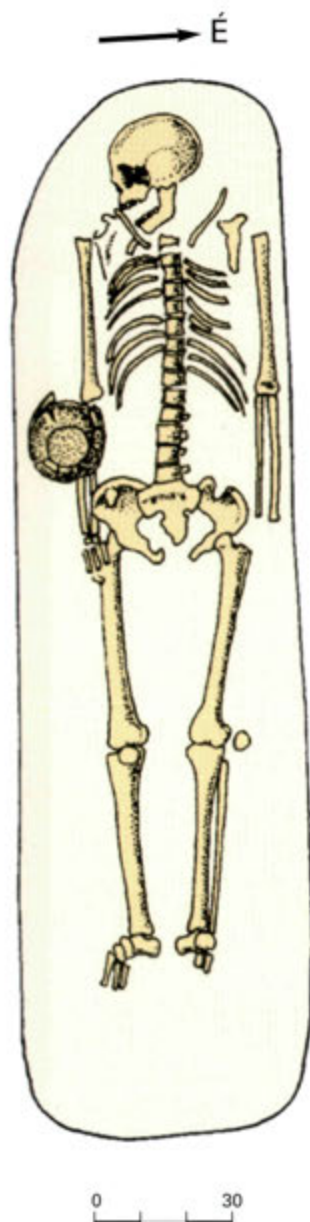

KÖHLER KITTI-MENDE BALÁZS GUSZTÁV

A Dél-Dunántúl népességének embertani arculatát a 4. századtól a romanizált és autochton népesség mellett a keleti germán népelemek alakították. A régészeti leletanyag szerint egyértelműen etnikumhoz köthető, nagyobb sírszámú temető kevés van, az egyes sírleletek nem teszik lehetővé a reprezentatív vizsgálatot. Kevés, taxonómiai szempontból is vizsgálható embertani anyag áll a rendelkezésünkre, a meglévő adatokból heterogén összetételű embertani kép rajzolódik ki. Etnikai és kronológiai meghatározás szempontjából azonban van egy olyan jellegzetesség, amely az 5–7. századi népességeket jól karakterizálja: a koponya mesterséges torzítása.

A mesterséges koponyatorzítás Kárpát-medencében való elterjedését a hunok expanziójával, valamint ebből adódóan a steppei – valószínűleg alán – divatnak a keleti germán környezetben való megjelenésével magyarázhatjuk. E népességek Kárpát-medencén belüli letelepedési területe nagyban meghatározza a torzított koponyájú leletek nagyságrendjét, ezért a gótok, az alánok, a gepidák és más germán népességek körében is elterjedt szokás leginkább a Dunántúl sírleleteiben mutatható ki nagyobb arányban (Mözs-Icsei-dűlő, Keszthely-Fenekpuszta, Tamási-Adorjánpuszta, Hács-Béndekpuszta). A feltehetően közép-ázsiai, iráni eredetű koponyatorzítás először vélhetően arisztokratikus vonásként egy adott társadalmi réteg privilegizált divatjaként jelentkezett, majd popularizálódott és az iráni népekkel kapcsolatba került steppei népek között is elterjedt. A hunok koponyatorzítási szokásairól, a hamvasztásos temetkezési rítus miatt csak a történeti forrásokból vannak információink, még a hunokkal kapcsolatba került germán népek régészeti leletei is tanúskodnak e szokás interetnikus voltáról. Az új Somogy megyei feltárások közül ezt az időszakot reprezentálják Ordacsehi-Kis-töltés, Ordacsehi-Csereföld, Balatonszemes-Szemesi-berek lelőhelyek korai népvándorlás kori sírjai.

A gótok és a szvébek által uralt dél-dunántúli területek a 6. század első harmadától langobard uralom alá kerülnek. Az új népességet – amely magába olvasztotta a helyben maradt korábbi germán népelemeket is – embertani-

319. kép
Germán férfi temetkezése,
Balatonszemes-Szemesi-berek,
149. sír

lag leginkább az észak-dunántúli temetőkből ismerjük, jellegzetes magas termetükkel, nordoid vonásaikkal jól elkülönülnek a többi germán csoporttól. Kisebb temetőket Somogy megyében már korábban megtaláltak (Vörs). Feltehetően a langobardokhoz köthető a Zamárdi-Kútvölgyi-dűlőben feltárt sírok csontanyaga is. A langobard fennhatóságot az avar néptömegek megjelenése és letelepedése követi. A Dél-Dunántúl avar kora számos lelőhelyről ismert, ezek közül is kiemelhető a Balaton déli partján fekvő, egyes kutatók által kagáni központnak is tartott Zamárdi-Réti-dűlő lelőhely több ezer síros temetője, valamint a Balaton délnyugati csücskében lévő, vörs-papkeri lelőhely. A Kárpát-medence régészeti periódusait tekintve egyedülálló módon jól kutatott avar népességtörténet eredményeit gazdagították a Balatonszemes-Bagódomb lelőhely avar kori sírja is.

Az M7-es autópálya nyomvonalát követő intenzív feltárások során egymás után kerültek elő a népvándorlás korának temetkezései. A feltárt csontanyag az MTA Régészeti Intézetébe került az általános antropológiai vizsgálatok (elhalálózási életkor- és nemmeghatározás, metrikus elemzés, paleopatológiai vizsgálatok) elvégzése céljából. A következőkben lelőhelyek szerint közöljük a feltárt sírok embertani maradványainak adatait, a megtartottsági állapotnak, valamint az életkornak megfelelő részletességgel.

A nem meghatározását Éry-Kralovánszky-Nemeskéri módszere szerint végeztük el, a szexualizáltsági index (SI) értékét közöltük. A felnőttek elhalálózási életkorát Nemeskéri-Harsányi-Acsádi, valamint Sjøvold munkája segítségével becsültük meg. Gyermeknél (-14 év) a tej- és a maradó fogak fejlettségi fokát mutató Schour-Massler, valamint a hosszúcsontok növekedésére kidolgozott Stloukal-Hanáková szerinti táblázatot alkalmaztuk. Juvenis korúak (15-23 év) esetében a Schinz-Baensch-Friedl-Uehlinger szerinti röntgenmódszeres ossificatiós táblázatot, illetve a Ferembach-Schwidetzky-Stloukal által az epiphysisfugák elcsontosodására kidolgozott módszert használtuk. A metrikus adatok felvételét és értékelését Martin-Saller és Alekszejev-Debec rendszerében végeztük el. A testmagasságot Sjøvold formulája szerint számoltuk ki. A paleopatológiai vizsgálatok során csupán makroszkópos módszereket alkalmaztunk.

BALATONSZEMES-SZEMESI-BEREK (GERMÁN)

A lelőhelyről 13 sír embertani anyagát vizsgáltuk meg. A vizsgált népesség 5 gyermekkorú (3 db Infans I. és 2 db Infans II.) és 8 felnőtt egyén maradványait tartalmazta. Két esetben (112. és 113. sír) a nemi hovatartozást a megtartási állapot és a hiányos csontanyag miatt nem tudtuk megítélni.

26. sír: 40-50 éves nő koponyájának maradványai.

111. sír: 1-1,5 éves kisgyermek rossz megtartású koponyájának töredékei.

112. sír: 23-x éves egyén váztöredékei.

113. sír: 23-x éves egyén váztöredékei.

143. sír: 13-14 éves gyermek koponya- és váztöredékei.

144. sír: 23-39 éves nő rossz megtartású, hiányos koponyájának töredékei.

146. sír: 2-3 éves kisgyermek koponyatöredékei.

148. sír: 25-30 éves nő (SI: -1,33) töredékes koponyája és közepes megtartású váza. A gracilis hosszúcsontok mérete alapján számított termet kisközepes kategóriájú (151,7 cm). Az alsó fogsor bal oldalán, a szemfognál fogtorlódást és rotációt, a lambdavarrat jobb oldalán pedig kis varratcsontokat regisztráltunk.

149. sír: 35-45 éves férfi (SI: +0,81) jó megtartású koponyája és váza (319. kép). Az agykoponya középhosszú, keskeny, közép magas, a homlok keskeny. A vázcsontozat robusztus, a számított termet a magas termetkategóriába esik (174,7 cm). A koponya korona- és a nyílvarratában kis varratcsontokat figyeltünk meg.

150. sír: 30-35 éves nő (SI: -0,80) jó megtartású koponyája és vázcsontjai. Az agykoponya hosszú, középszéles, középmagas, a homlok széles. Az arc magas és keskeny, a felsőarc középmagas. A hosszúcsonatok mérete alapján számított termet nagyon magas kategóriájú (174,5 cm). A termetértékek és a koponya morfometrikus adottságai atlantomediterrán taxonómiai képet mutatnak.

267. sír: 1-2 éves kisgyermek koponya- és váztöredékei.

268. sír: 7-14 éves gyermek torzított koponyája és vázcsontozatának töredékei (320. kép). Az elhalálozási életkor becslésénél a fogazati status és a femur hossza alapján megállapítható életkor jelentős különbséget mutatott. A koponyamaradványokon mesterséges torzítás jeleit észleltük: vélhetően ennek következtében a fogak kibúvásának és fejlődésének ideje némiképp módosult. Két tejfogon cariest regisztráltunk. Vélhetően szintén a torzítással függ össze a homlokcsontot nyílrányban kettéosztó varrat, a sutura metopica jelenléte. A koszorú- és lambdavarratban kisebb varratcsontok fordultak elő.

269. sír: Maturus korú (51-60 éves) férfi (SI: +0,27) viszonylag jó megtartású koponyája és közepes megtartású váza. A koponya rövid, keskeny és középmagas, a homlok keskeny. Az összesen megőrződött 20 fog közül három fogon fordult elő nyaki caries, öt fog viszont még antemortem kihullott, alveolusuk már felszívódott. A szájpardon, a sutura palatina mediana mentén kifejezett kiemelkedés ún. torus palatinus figyelhető meg. Mindkét karcsont esetében perforált a fossa olecrani. Az utolsó ágyéki csigolya és a keresztcsont összecsontosodott. A gerincoszlop háti és ágyéki szakaszán, a csigolyatestek peremén erőteljes degeneratív elváltozások figyelhetők meg. Feltételezhetően a túlzott fizikai igénybevétel következtében a térdkalácsokon, illetve a sarokcsontokon tüskeszerű csontkinövések (etnesopathiás elváltozások) alakultak ki.

320. kép
Germán gyermek
temetkezése, Balatonszemes-
Szemesi-berek, 268. sír

ORDACSEHI-KIS-TÖLTÉS (GERMÁN)

164/230. sír: Juvenis korú (17-18 éves) egyén – vélhetően nő – rossz megtartású koponyájának és vázcsontjainak maradványai. A koponya erősen torzított, melynek mértékét sajnos a töredékesség és a fekvési idő alatt bekövetkezett deformálódás következtében pontosabban meghatározni nem lehetett. Az elhalálozási életkort a fogak fejlettsége, valamint az epiphysisfugák össze-

321. kép
Germán férfi sírja,
Ordacsehi-Kis-töltés, 177. sír

csontosodása alapján becsültük meg. A 16 megőrződött fog közül kettőn figyeltünk meg cariest.

170/237. sír: Infans I. korú (6 év körüli) gyermek töredékes koponyája és vázcsontjai. A koponya torzított, mely igen jól érzékelhető a frontális részen. Az elhalálózási életkort a fogak fejlettsége és a humerus becsült hossza alapján határoztuk meg.

177/246. sír: Maturus korú (40-50 éves) férfi (SI: +0,60) közepes megtartású, vetemedett, torzított koponyája és hiányos, töredékes vázcsontjai (321. kép). A torzítás mértékét a koponyaalap hiányában, valamint a vetemedettség következtében nem lehetett megállapítani. A bal femur proximalis epiphysisén gyulladásos folyamat eredményeként csontkinövés (exostosis) látható.

236/319. sír: Adultus korú (30-35 éves) nő (SI: -0,60) jó megtartású koponyája és postcranialis váza (322. kép). Az agykoponya hosszú, középszéles, magas, dolicho-ortho-metriokran. A középszéles homlok metriotop. Az arckoponya középszéles, magas, mesoprosop, a közép magas felsőarc mesen, a szemüreg hypsikonch, az orr mesorrhin, a szápad brachystaphylin. Az agykoponya körvonala norma verticalisban ovoid, norma occipitalisban ház alakú, a tarkó bathrocran profilú, a lambdatáji lapultság mérsékelt, a protuberantia occipitalis externa 1-2. fokozatú. A glabella 1. fokozatú, az apertura

322. kép
Germán nő temetkezése,
Ordacsehi-Kis-töltés,
236. sír

piriformis alsó széle anthropin, a fossa canina sekély. A hosszúcsontok mérete alapján számított termet nagyközepes kategóriájú (158,1 cm). A 28 megőrződött fogon cariest egy esetben regisztráltunk.

ORDACSEHI-CSEREFÖLD (GERMÁN)

124. sír: Infans I. korú (1 év körüli) gyermek koponyájának és vázcsontjainak töredékei. Az elhalálozási életkort a fogak kibúvása és fejlettsége, valamint a femur és a tibia hossza alapján becsültük meg.

410. sír: Infans I. korú (6-12 hónapos) gyermek töredékes, hiányos koponyája és vázcsontjai. Az életkort a fogak kibúvása és fejlettsége, valamint a humerus becsült hossza alapján állapítottuk meg.

510. sír: Adultus-maturus korú (30-45 éves) nő (SI: -1,31) jó megtartású, mesterségesen torzított koponyája és közepes megtartású postcranialis váza (323. kép, ld. még 198. kép). Az életkor meghatározását mind a vázcsontok töredékessége, mind a mesterséges deformáció következtében a koponyavarrat rendellenes időben beállott elcsontosodása megnehezítette, így ennek megállapításakor elsősorban a fogak kopásának mértékét vettük figyelembe. A koponya torzításának mértékét a Ginzburg-Oetteking-Žirov szerinti torzításjelzővel határoztuk meg (értéke: 114,1), mely szerint a koponya nagymértékben deformált (hypermakrokan). A basion-antibasion távolság 142 mm, mely a Ginzburg-féle kategóriák közül szintén a nagymértékű torzításnak felel meg. A homlokprofil hajlásszöge (M 32/a méret) 56° , tehát Ginzburg sémája szerint a koponya nagymértékben lapos homlokú. A mesterséges deformáció minden valószínűség szerint circularis (homloki-nyakszirti) bandázkötéssel történt. Az anatómiai variációk közül a torzított koponyákon gyakran előforduló sutura metopica, illetve a lambdavarratban több kis varratcsontocská (ossa wormiana) volt megfigyelhető. A megőrződött 18 fog közül cariest egy esetben, a jobb alsó második molarison regisztráltunk, ugyanitt a mandibula belső oldalán abscessust/cystát figyeltünk meg. Két fog életbeni elvesztését felszívódott alveolusuk tanúsítja.

511. sír: Juvenis-adultus korú (20-25 éves) nő (SI: -1,21) rossz megtartású koponyája és közepes megtartású vázcsontjai. A hosszúcsontok mérete alapján számított termet közepes kategóriájú (155,3 cm). Az anatómiai variációk közül mindkét humeruson perforált fossa olecraniit figyeltünk meg. A fogakon (csak az alsó fogsorív fogai őrződtek meg) fogkőképződés látható.

A lelőhely antropológiai anyagát az ásató régész kérésére Bernert Zsolt és Pap Ildikó, a TTM Embertani Tár szakemberei is megvizsgálták. Megállapításaik a fontosabb meghatározások tekintetében megegyeztek e sorok szerzőinek adataival.

ZAMÁRDI-KÚTVÖLGYI-DÜLŐ (GERMÁN)

42/70. sír: Senilis korú (60-70 éves) nő (SI: -0,41) közepes megtartású koponyája és postcranialis váza. A sorvadtt mandibula szintén az előrehaladott életkort jelzi (senilis alveolaris atrophia). A középhosszú, középmagas agykoponya orthokran indexű. A koponya körvonala norma verticalisban ovoid, norma occipitalisban bomba alakú, a tarkó curvoccipital profilú, a lambdatáji lapultság mérsékelt, a protuberantia occipitalis externa 1. fokozatú, a glabella 3. fokozatú.

64/104. sír: Adultus korú (23-28 éves) férfi (SI: +0,69) közepes megtartású koponyája és vázcsontjai. Az agykoponya körvonala norma verticalisban ellipsoid, lambdatáji lapultság nem jellemzi, a protuberantia occipitalis externa 2. fokozatú. A glabella 3-4. fokozatú, az apertura piriformis alsó széle fos-

323. kép
Torzított koponya,
Ordacsehi-Csereföld,
510. sír

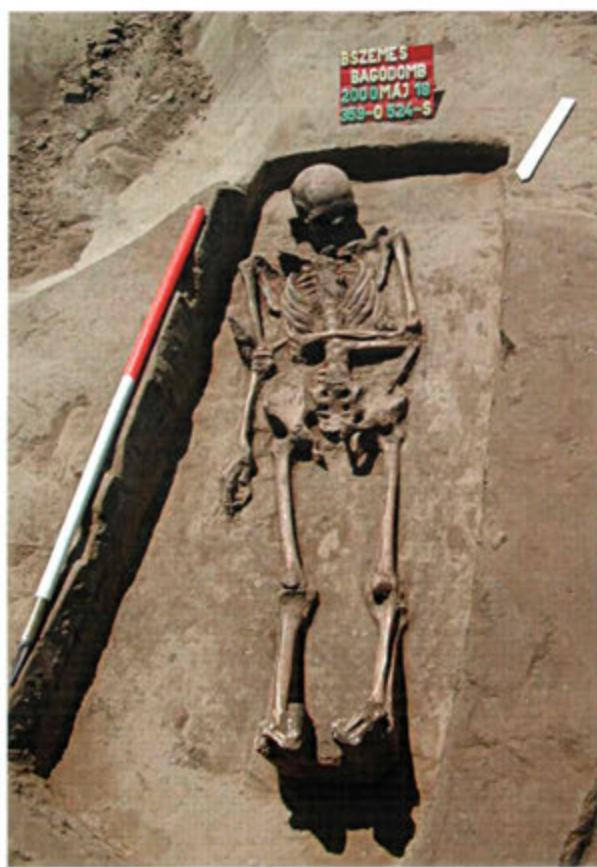
sa praenasalis jellegű, a spina nasalis anterior 2. fokozatú. A femur hossza alapján számított termet közepesre becsülhető (164,0 cm). Az anatómiai variációk közül a koponyán a lambdavarratban kis varratcsontocskák (ossa wormiana) fordultak elő. Az utolsó lumbalis (ágyéki) csigolya összecsontosodott a keresztcsonttal (sacralisatio). A megőrződött 29 fog közül egy esetben fordult elő caries.

97/154. sír: Maturus korú (40-49 éves) férfi (SI: +1,25) töredékes koponyája és közepes megtartású vázcsontjai (324. kép). Az agykoponya középhosszú, középszéles, középmagas, meso-ortho-metriokran, a keskeny homlok stenometop indexű. Méretek szerint az arc középmagas, a felsőarc alacsony. A szemüreg chamaekonch, az orr mesorrhin, a szájpad brachystaphylin indexű. Az agykoponya körvonala norma verticalisan pentagonoid, norma occipitalisban ház alakú, a tarkó kifejezetten curvoccipitalis profilú, lambdatáji lapultság nem jellemzi, a protuberantia occipitalis externa 2. fokozatú. A glabella 5. fokozatú, az apertura piriformis alsó széle anthropin, a fossa canina sekély. Az anatómiai variációk közül a femuron harmadik tompor (trochanter tertius), mindkét humeruson perforált fossa olecrani figyelhető meg. Az utolsó lumbalis (ágyéki) és első sacralis (keresztcsonti) csigolyán a csigolyaív záródási hiánya (spondylolysis) állapítható meg. Ezzel függhet össze, hogy az utolsó lumbalis csigolya corpusának distalis, illetve az első sacralis csigolya corpusának proximalis felszínén gyulladásos elváltozás okozta osteophytaperem látható, illetve a csigolyatestek lapultak, összenyomottak.

324. kép
Germán férfi sírja, Zamárdi-
Kútölggyi-dűlő, 97. sír

138/226. sír: Maturus-senilis korú (40-x éves) nő igen rossz megtartású csontmaradványai. A nemi hovatartozást elsősorban a koponyatöredékek és a hosszúcsontok gracilitása, kevésbé kifejezett izomtapadási felszínei alapján tudtuk megállapítani. Az elhalálozási életkort a koponyavarratok elcsontosodása és a fogak kopása alapján csak igen tág határok között adtuk meg.

325. kép
Avar nő sírja,
Balatonszemes-Bagódomb,
359. sír

BALATONSZEMES-BAGÓDOMB (AVAR)

352/520. sír: Maturus korú (47-51 éves) nő (SI: -0,57) viszonylag jó megtartású koponyája és postcranialis váza. Az agykoponya középhosszú, középszéles, brachykran. A középszéles homlok metriometop. Az arckoponya széles, magas, mesoprosop, a magas felsőarc mesen, a szemüreg mesokonch indexű. Az agykoponya körvonala norma verticalisban sphenoid, norma occipitalisban bomba alakú, a tarkó curvoccipital profilú, lambdatáji lapultság nem jellemző, a protuberantia occipitalis externa 1. fokozatú. A glabella 1. fokozatú, az apertura piriformis alsó széle anthropin, a spina nasalis anterior 2. fokozatú, a fossa canina sekély. A hosszúcsontok mérete alapján számított termet közepes (155,1 cm). A lumbalis (ágyéki) csigolyákon osteophyta-képződés látható. A 15 megőrződött fog közül egy esetben fordult elő caries.

359/524. sír: Maturus korú (51-57 éves) nő töredékes koponyája és viszonylag jó megtartású postcranialis váza (325. kép). Az agykoponya középhosszú, keskeny, középmagas, meso-ortho-metriokran. A középszéles homlok euryometop, a szemüreg mesokonch indexű. Az agykoponya körvonala norma verticalisban pentagonoid, norma occipitalisban bomba alakú, a tarkó curvoccipital profilú, a lambdatáji lapultság mérsékelt, a protuberantia occipitalis externa 0, a glabella 2. fokozatú. A hosszúcsontok alapján számított termet nagyközepes kategóriájú (156,6 cm). Az anatómiai variációk közül a koponyán a lambdavarratban kis varratcsontocskák (ossa wormiana), a nyíl- és lambdavarrat találkozási pontjánál önálló csont (os apicis) látható. A medencén az ötödik lumbalis (ágyéki) csigolya összecsontosodott a keresztcsonttal (sacralisatio). A negyedik ágyéki csigolyán spondylolysis látható.

361/528. sír: Infans II. korú (8-10 éves) gyermek töredékes, hiányos koponyája és vázcsontjai. Az elhalálózási életkort a fogak kibúvása és fejlettsége, valamint a femur becsült hossza alapján állapítottuk meg.

SZTRÁDA-ARCHEOLÓGIA:
TEREPMUNKA MÁRCIUSTÓL DECEMBERIG

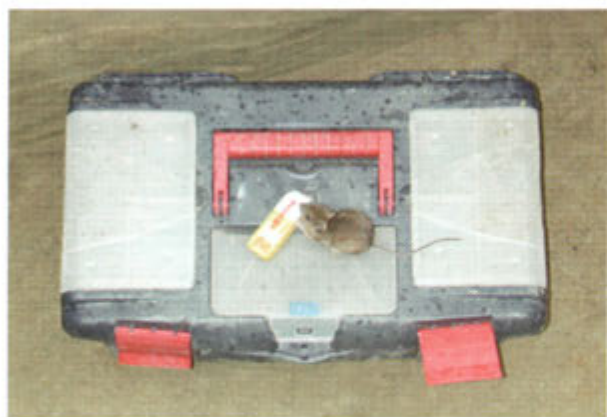
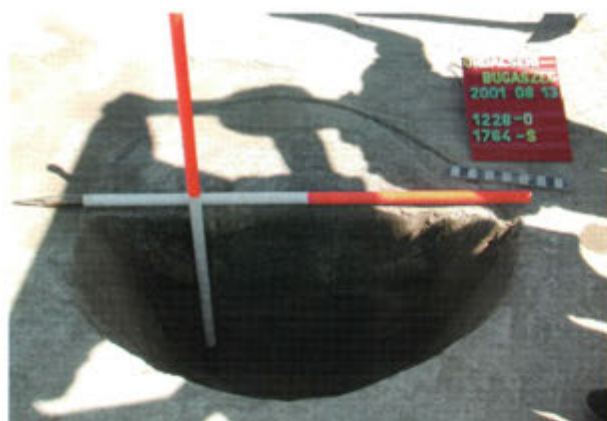

IRODALOM

ÚJKŐKOR

- Bácskay, E.: State of affairs at Sümeg. In: *Őskori kovabányászat és kőeszköznyersanyag-azonosítás a Kárpát-medencében. (International conference on prehistoric flint mining and lithic raw material identification in the Carpathian Basin.)* Szerk.: T. Biró K. Budapest-Sümeg 1986, 11–25.
- Bánffy, E.: Neolithic and copper age settlements at Hahót and Zalaszentbalázs. *Antaeus* 22 (1996) 35–50.
- Bánffy, E.: *Cult objects of the Lengyel culture. Connections and interpretation.* Archaeolingua Series Minor 7, Budapest 1997.
- Bánffy, E.: *The 6th Millennium BC boundary in Western Transdanubia and its role in the Central European Neolithic transition. (The Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb Settlement.)* Varia Archaeologica Hungarica XV, Budapest 2004.
- T. Biró, K.: Distribution of lithic raw materials on prehistoric sites. *ActaArchHung* XL (1988) 251–274.
- T. Biró, K.: The role of lithic finds in the Neolithic archaeology of the Alföld. *JAMÉ* 36 (1994) 157–165.
- T. Biró, K.: The „ham” of Bagódomb. In: *Festschrift für Gheorghe Lazarovici.* Red.: Draşovean, F. Timişoara 2001, 91–122.
- Biró, K.–Regenye, J.: Prehistoric workshop and exploitation site at Szentgál-Tűzköveshegy. *ActaArchHung* XLIII (1991) 337–375.
- T. Biró K.–Regenye J.: Tűzkőbánya és feldolgozó telepek. Egy Szentgál (Veszprém megye) környéki neolitikus leletcsoport kutatása. (Flintstone quarry and processing sites. Research study of a group of sites from the neolithic around Szentgál [Veszprém county].) In: *Mómosz I. „Fiatal Őskoros Kutatók” I. Összejövételének konferenciakötete.* Szerk.: Dani J.–Hajdú Zs.–Nagy E. Gy.–Selmeczi L. Budapest 2001, 95–105.
- Bondár M.–Honti Sz.–Kiss V.: A tervezett M7 autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992–1999). Előzetes jelentés I. (The preceding archaeological excavation of the planning M7 highway in County Somogy [1992–1994]. Preliminary report I.) *SMK* 14 (2000) 93–114.
- Buttler, W.–Haberey, W. 1936: *Die bandkeramische Ansiedlung bei Köln-Lindenthal.* Römisch-Germanische Forschungen 11, Berlin–Leipzig 1936.
- Dombay, J.: *Die Siedlung und das Gräberfeld bei Zengővárkony.* ArchHung XXXVII, Budapest 1960.
- Egry I.: Egy újkőkori falu a Dunántúlon: Mosonszentmiklós-Egyéni földek. In: *Magyar régészet az ezredfordulón.* Főszerk.: Visy Zs. Budapest 2003, 104–106.
- Honti Sz.–Belényesi K.–Gallina Zs.–Kiss V.–Kulcsár G.–Marton T.–Nagy Á.–Németh P. G.–Oross K.–Sebők K.–Somogyi K.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárás. Előzetes jelentés II. (Rescue excavations in 2000–2001 on the planned route of the M7 motorway in Somogy County. Preliminary report II.) *SMK* 15 (2002) 3–36.
- Honti Sz.–Belényesi K.–Fábián Sz.–Gallina Zs.–Hajdú Á. D.–Hansel B.–Horváth T.–Kiss V.–Koós I.–Marton T.–Németh P. G.–Oross K.–Oszás A.–Polgár P.–P. Szeőke J.–Serlegi G.–Siklósi Zs.–Sófalvi A.–Virágos G.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. (Preliminary report III. The preceding archaeological excavations [2002–2003] of the M7 highway in Somogy county.) *SMK* 16 (2004) 3–70.
- Kalicz, N.: Übersicht über den Forschungsstand der Entwicklung der Lengyel-Kultur und die ältesten „Wehranlagen” in Ungarn. *MUAG* XXXIII–XXXIV (1983–1984) 271–293.
- Kalicz, N.: *Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn.* Inventaria Praehistorica Hungariae IV, Budapest 1990.
- Kalicz, N.: Die Keszthely-Gruppe der Transdanubischen (mitteleuropäischen) Linienbandkeramik im Lichte der Ausgrabung in Kustánszeg (Westungarn). *CommArchHung* 1991, 5–32.

- Kalicz, N.: Die älteste transdanubische (mitteleuropäische) Linienbandkeramik. Aspekte zur Ursprung, Chronologie und Beziehungen. *ActaArchHung* XLVII (1995) 23–59.
- Kalicz, N.: *Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns*. Archaeolingua Series Minor 10, Budapest 1998.
- Makkay J.: *A kőkor és a rézkor Fejér megyében. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig I.* Főszerk. Fitz J. Székesfehérvár 1970.
- Makkay, J.: Excavations at Bicske I–The Early Neolithic. *Alba Regia* 16 (1978) 9–60.
- Marton, T.: Material finds from Balatonszárszó, neolithic settlement: Connections within and without the TLPC territory. *Antaeus* 27 (2004) 81–86.
- Oross K.: Újkőkori telep kutatások Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő lelőhelyen 2000–2003 között. (Neolithic settlement investigations at the Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő site between 2000 and 2003.) *Régészeti kutatások Magyarországon* 2003 [2004] 17–25.
- Oross, K.: Das neolithische Dorf von Balatonszárszó. (Forschungen zwischen 2000–2002.) *Antaeus* 27 (2004) 61–80.
- Oross K.–Marton T.–Fábián Sz.: Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő középső neolit településének temetkezései. (Előzetes jelentés). (Bestattungen der mittelneolithischen Siedlung von Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő [Vorbericht].) In: *Mómosz III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete*. Szerk. Ilon G. Szombathely 2004, 283–292.
- Pavúk, J.: Zur Problematik der Gräberfelder mit der Linienbandkeramik. *Alba Regia* 12 (1971) 123–130.
- Pavúk, J.: *Štúrovo. Ein Siedlungsplatz der Kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe*. Nitra 1994.
- Regenye J.: Adatok a határvonal módosulásához a Zselizi csoport késői szakaszában. (Beiträge zur Veränderung der Grenzlinie in der späten Phase der Zseliz-Gruppe.) *Pápai Múzeumi Értesítő* 5 (1995) 139–148.
- Ruttkay, E.: Fernbeziehungen im neolithischen Europa. *MAG* 115 (1985) 139–162.
- H. Simon, K.: Der Zustand und die Aufgaben der Neolithikum- und Kupferzeitforschung im Komitat Zala. (A neolitikum és a rézkor kutatásának helyzete és feladatai Zala megyében.) *Zalai Múzeum* 2 (1990) 47–66.
- Zalai-Gaál I.: A lengyeli kultúra a Dél-Dunántúlon. (Die Lengyel-Kultur in Südwest-Ungarn.) *BÁMÉ* 10–11 (1979–1980) [1982] 3–58.
- Zalai-Gaál I.: Közép-európai neolitikus temetők szociálarchaeológiai elemzése. (Sozialarchäologische Untersuchungen des Mitteleuropäischen Neolithikums aufgrund der Gräberfeldanalyse.) *BÁMÉ* 14 (1988) 5–178.
- Zalai-Gaál I.: A lengyeli kultúra kronológiai problémái a Dél-Dunántúlon. (Die chronologischen Probleme der Lengyel-Kultur in südlichen Transdanubien.) *JPMÉ* 37 (1992) [1993] 79–91.

RÉZKOR

- Bakay K.: Kaposvár földjének őstörténete a legrégibb időktől a honfoglalásig. In: *Kaposvár*. Szerk.: Kanyar J. Kaposvár 1975, 11–62.
- Bánffy E.–Bondár M.–M. Virág Zs.: A kultúra hajnala. In: *Évezredek üzenete a láp világából (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992)*. Szerk.: Költő L.–Vándor L. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996, 16–41.
- Banner, J.: *Die Pécelér Kultur*. ArchHung XXXV, Budapest 1956.
- Bondár, M.: Neuere Funde der Kostolac- und der spätbadener Kultur in Ungarn. *ActaArchHung* XXXVI (1984) 59–84.
- Bondár M.: Késő rézkori sírok Balatonbogláron (A kostolaci kultúra leletei Somogy megyében I.). (Late Copper Age Graves at Balatonboglár. Finds of the Kostolac Culture in Somogy County, Hungary I.) *SMK* 12 (1996) 3–16.
- Bondár M.: Késő rézkori település maradványa Ordacsehi-Major lelőhelyen. (Late Copper Age settlement at the site Ordacsehi-Major.) *SMK* 13 (1998) 3–39.
- Bondár M.: Rézkori és kora bronzkori kutatási problémák a Délnyugat-Dunántúlon. In: *Népek a Mura mentén* 2. Szerk.: H. Simon K. Zalaegerszeg 1998, 19–30.
- Bondár M.: A badeni kultúra újabb és „elfelejtett” idolkai. (The latest and the „forgotten” idols of the Baden Culture.) *WMMÉ* 21 (1999) 39–59.
- Bondár, M.: Neue und vergessene Idole der Badener Kultur. *ActaArchHung* LI (1999–2000) [2001] 23–34.
- Bondár M.: A badeni kultúra emberábrázolásának újabb emlékei Somogy megyéből. (The newer remnants of Baden Culture human depiction from Somogy county.) *SMK* 15 (2002) 41–48.
- Bondár M.: A badeni kultúra kutatási helyzete Magyarországon (Vázlat). (Der Forschungsstand der Badener Kultur in Ungarn Ungarn [Abriss].) *MFMÉ – Studia Archaeologica* VIII (2002) 7–30.
- Bondár M.: Fejezetek a Kárpát-medence késő rézkori emberábrázolásának tárgyi emlékeiből. (Chapters from the objectual remains of the Late Copper age human depiction in the Carpathian Basin.) *WMMÉ* 24 (2002) 81–98.
- Bondár M.–Honti Sz.–Kiss V.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992–1999). Előzetes jelentés I. (The preceding archaeological excavation of the planning M7 highway in County Somogy [1992–1999]. Preliminary report I.) *SMK* 14 (2000) 93–114.
- Draveczy B.: *Somogy megye régészeti képeskönyve*. Somogyi Múzeum 17, Kaposvár 1970.
- Ecsedy I.: Későrézkori leletek Boglárlelléről. (Late Copper Age finds from Boglárlelle.) *JPMÉ* 26 (1981) 73–95.

- Eliade, M.: *Misztikus születések*. Budapest 1999.
- Honti Sz.: Rézkori temetkezés Balatonbogláron. (Ein Grab aus der Kupferzeit von Balatonboglár.) *SMK* 4 (1981) 25–38.
- Honti Sz.–Belényesi K.–Gallina Zs.–Kiss V.–Kulcsár G.–Marton T.–Nagy Á.–Németh P. G.–Oross K.–Sebők K.–Somogyi K.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés II. (Rescue excavations in 2000–2001 on the planned route of the M7 motorway in Somogy County. Preliminary report II.) *SMK* 15 (2002) 3–36.
- Honti Sz.–Belényesi K.–Fábián Sz.–Gallina Zs.–Hajdú Á. D.–Hansel B.–Horváth T.–Kiss V.–Koós I.–Marton T.–Németh P. G.–Oross K.–Oszás A.–Polgár P.–P. Szeőke J.–Serlegi G.–Siklósi Zs.–Sófalvi A.–Virágos G.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003) Előzetes jelentés III. (Preliminary report III. The preceding archaeological excavations [2002–2003] of the M7 highway in Somogy county.) *SMK* 16 (2004) 3–70.
- Honti Sz.–Költő L.–Németh P.: Boglárlelle az őskortól a honfoglalásig. In: *Boglárlelle*. Szerk.: Laczkó A. Tanulmányok. Boglárlelle 1988, 5–42.
- Horváth T.: Késő rézkori maszk Balatonöszödről. *Ósrégészeti levelek* 4 (2002) 31–39.
- Horváth T.: Rejtőzködő múlt. Rézkori álcák az M7-esen. *Élet és Tudomány* LVII. évf. (2002) 23. szám, 711–714.
- Horváth T.: Ember vázakat tartalmazó objektumok Balatonöszöd-Temetői-dűlő badeni településéről. *SMK* 16 (2004) 71–109.
- Horváth, T.–Juhász, I.–Köhler, K.: Zwei Brunnen der Balaton-Lasinja Kultur von Balatonöszöd. *Antaeus* 26 (2003) 265–300.
- Kalicz N.: A balatoni csoport emlékei a Dél-Dunántúlon. (Funde der Balaton-Gruppe in Südtransdanubien.) *JPMÉ* 14–15 (1969–1970) 75–96.
- Kalicz, N.: Die kopflosen Idole der Badener Kultur und ihre südlichen Beziehungen. *Symposia Thracica*. Xanthi 1981, 232–256.
- Kalicz N.: A Balaton-Lasinja kultúra történeti kérdései és fémleletei. (The historical problems of the Balaton-Lasinja culture and its metal finds.) *ArchÉrt* 109 (1982) 3–17.
- Kalicz, N.: Die Balaton-Lasinja Kultur und ihre südlichen Beziehungen. *SP* 11–12 (1992) 313–333.
- Kalicz, N.: Die Balaton-Lasinja-Kultur in der Kupferzeit Südost- und Mitteleuropas. In: *Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens*. Hrsg.: Kovács, T. *Inventaria Praehistorica Hungariae* VII, Budapest 1995, 37–51.
- Kalicz, N.: Eigenartige anthropomorphe Plastik der kupferzeitlichen Badener Kultur im Karpatenbecken. *BudRég* 36 (2002) 11–53.
- Němcevcová-Pavúková, V.: An outline of the periodical system of Baden Culture and its chronological relations to Southeast Europe. *SIA* XXIX (1981) 261–296.
- Neustupný, E.: Die Badener Kultur. In: *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*. Bratislava 1973, 317–353.
- Nevizánsky, G.: Grabfunde und Überbauerscheinungen der Träger der Badener Kultur im Zentralen Gebiet des Karpatenbeckens. *SIA* 33 (1985) 249–272.
- Novotný, B.: Zur Idolatrie der Badener Kultur in der Slowakei. *SIA* 29 (1981) 131–138.
- Raczky P.: A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon. (Funde des spätesten Phase der Lengyel-Kultur in Westungarn.) *ArchÉrt* 101 (1974) 185–210.
- Sági K.–Csébi G.: Balatonszemes régészeti emlékei. In: *Balatonszemes*. Szerk.: Reöthy F.–Stirling J. Balatonszemes 1990, 59–84.
- Siklósi Zs.: A Kostolac-kultúra újabb temetkezései Balatonbogláron. (The latest burials of the Kostolac Culture at Balatonboglár.) *SMK* 16 (2004) 140–159.
- Somogyi K.: A Balaton-Lasinja kultúra leletanyaga Somogy megyében. (Die Funde der Balaton-Lasinja-Kultur im Komitat Somogy.) *CommArchHung* 2000, 5–48.
- Tasić, N.: Die Idole der Badener Kultur. *AI* 20–21 (1980–1981) [1981] 27–32.
- Torma I.: Adatok a badeni (péceli) kultúra bolezási csoportjának magyarországi elterjedéséhez. (Beiträge zur Verbreitung der Boleraz-Gruppe der Badener-Kultur in Ungarn.) *VMMK* 8 (1969) 91–106.
- M. Virág Zs.–Bondár M.: A rézkor. Települések. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk.: Visy Zs. Budapest 2003, 127–129.
- Zalai-Gaál I.: A lengyeli kultúra a Dél-Dunántúlon. (Die Lengyel-Kultur in Südwest-Ungarn.) *BÁMÉ* 10–11 (1979–1980) [1982] 3–58.
- Zalai-Gaál I.: A lengyeli kultúra kronológiai problémái a Dél-Dunántúlon. (Die chronologischen Probleme der Lengyel-Kultur in südlichen Transdanubien.) *JPMÉ* 37 (1992) [1993] 79–91.

BRONZKOR

- Bándi G.–F. Petres É.–Maráz B.: Baranya megye az őskorban. (Die Urzeit im Komitat Baranya.) In: *Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig*. Szerk.: Bándi G. Pécs 1979, 9–220.

- Bándi, G.: Das Golddiadem von Velem. *Savaria* 16 (1982) 81–93.
- Bárdos E.: Előzetes jelentés a 61-es főút Kaposvárt elkerülő szakaszán végzett régészeti feltárásokról (12., 13., 14., 4. lelőhelyek). (Preliminary report of the archaeological excavations carried out on the encircling section of Road 61. around Kaposvár [sites number: 12, 13, 14, 4].) *SMK* 14 (2000) 259–268.
- Bondár M.: Rézkori és kora bronzkori kutatási problémák a Délnyugat-Dunántúlon. In: *Népek a Mura mentén* 2. Szerk.: H. Simon K. Zalaegerszeg 1998, 19–30.
- Bondár M.–Honti Sz.–Kiss V.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992–1999). Előzetes jelentés I. (The preceding archaeological excavation of the planning M7 highway in County Somogy [1992–1999]. Preliminary report I.) *SMK* 14 (2000) 93–114.
- Gallina Zs.–Somogyi K.: Előzetes jelentés a Kaposvár-61-es elkerülő út 36. számú lelőhelyén 2002-ben végzett megelőző feltárásról. (Preliminary report on the preceding excavation of site No. 36. of Route 61. encircling Kaposvár.) *SMK* 16 (2004) 179–183.
- Honti Sz.: Kisapostagi kultúra. Mészbetétes edények népe kultúrája. In: *Évezredek üzenete a láp világából (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992)*. Szerk.: Költő L.–Vándor L. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996, 47–56.
- Honti Sz.–Belényesi K.–Gallina Zs.–Kiss V.–Kulcsár G.–Marton T.–Nagy Á.–Németh P. G.–Oross K.–Sebők K.–Somogyi K.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés II. (Rescue excavations in 2000–2001 on the planned route of the M7 motorway in Somogy County. Preliminary report II.) *SMK* 15 (2002) 3–36.
- Honti Sz.–Belényesi K.–Fábián Sz.–Gallina Zs.–Hajdú Á. D.–Hansel B.–Horváth T.–Kiss V.–Koós I.–Marton T.–Németh P. G.–Oross K.–Osztás A.–Polgár P.–P. Szeőke J.–Serlegi G.–Siklósi Zs.–Sófalvi A.–Virágos G.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. (Preliminary report III. The preceding archaeological excavations [2002–2003] of the M7 highway in Somogy county.) *SMK* 16 (2004) 3–70.
- Honti Sz.–Kiss V.: Középső bronzkori leletek Somogy megyéből. (Funde aus der Mittelbronzezeit im Komitat Somogy.) *SMK* 12 (1996) 17–38.
- Honti Sz.–Kiss V.: A mészbetétes kerámia kultúrája korai időszakának leletei Somogy megyében. (Finds of the early phase of the Transdanubian Incrusted Pottery culture in County Somogy.) *SMK* 13 (1998) 41–66.
- Honti, Sz.–Kiss, V.: Neuere Angaben zur Bewertung der Hortfunde vom Tolnanémedi-Typus I. *ActaArchHung* LI (1999–2000) [2001] 71–96.
- Horváth L.: Adatok a Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez. (Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in SW-Transdanubien.) *Zalai Múzeum* 5 (1994) 219–235.
- Horváth L.: A késő bronzkor. In: *Évezredek üzenete a láp világából (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992)*. Szerk.: Költő L.–Vándor L. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996, 57–66.
- Ilon G.: A bronzkori halomsíros kultúra temetkezései Nagydém-Középréaspusztán és a hegyközi edénydepot. A késő magyarádi és a korai halomsíros kultúra leletei az Észak- és Nyugat-Dunántúlon. (Die Bestattungen der bronzezeitlichen Hügelgräberkultur in Nagydém-Középréaspuszt und das Gefäßdepot von Hegykő.) *Savaria* 24/3 (1998–1999) 239–276.
- Kiss V.–Kulcsár G.: Bronzkor. In: *Tolna megye évszázadai a régészet tükrében (Válogatás az elmúlt tíz év ásatási anyagából)*. Szerk.: Gaál A. Szekszárd 2001, 25–26.
- Kiss V.–Somogyi K.: Újabb adatok a mészbetétes kerámia kultúrája telepeiről. Előzetes jelentés a Kaposvár-61. út 1. lelőhely középső bronzkori településéről. In: *Mómosz II. Óskoros Kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete*. Szerk.: Nagy E. Gy.–Dani J.–Hajdú Zs. Debrecen 2002, 95–112.
- Kovács T.: *A bronzkor Magyarországon*. Hereditas, Budapest 1977.
- Kószegi F.: *A Dunántúl története a késő bronzkorban*. BTM Műhely 1, Budapest 1988.
- Maráz B. (szerk.): *A bronzkor kincsei Magyarországon*. Pécs 1995.
- Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main 1992.
- Mozsolics A.: Somogy megyei bronzleletek I. (Bronzefunde aus dem Kom. Somogy I.) *SMK* 2 (1975) 5–21.
- Mozsolics, A.: *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*. Budapest 1985.
- Neugebauer, J.-W.: *Die Bronzezeit in Österreich*. Wien 1994.
- Pásztor, E.: The situation of Kisapostag Culture in the Carpathian Basin during the Early Bronze Age Period. In: *Actes du XIIe Congrès International de Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*. Red.: Pavúk, J. Bratislava 1993, 52–58.
- Somogyi K.: Előzetes jelentés a Kaposvár-61-es út elkerülő szakasz 1. számú lelőhelyén végzett feltárásról. (Preliminary report of the excavation of site No. 1 situated on the encircling section of Road 61 around Kaposvár.) *SMK* 14 (2000) 245–249.
- Somogyi K.: Előzetes jelentés a Kaposvár-61-es út elkerülő szakasz 29. számú lelőhelyén, Kaposújlak-Várdomb-dűlőben 2002-ben végzett megelőző feltárásról. *SMK* 16 (2004) 167–178.
- V. Szabó G.: A Perjámos-kultúra leletei Hódmezővásárhely környékén (Adalékok a kora és középső bronzkori női viselethez). In: *Látták Trója kapuit. Bronzkori leletek a Közép-Tisza vidékéről*. Szerk.: Havassy P. Gyulai katalógusok 3, Gyula 1997, 57–84.

- Szathmári, I.: Kisapostager Gräber im bronzezeitlichen Gräberfeld von Dunaújváros. *Alba Regia* 20 (1983) 7–36.
- Torma I.: A kisapostagi kultúra telepe Balatonyörökön. (Eine Siedlung der Kisapostag-Kultur in Balatonyörök.) *VMMK* 11 (1972) 15–34.

VASKOR

- Benadik, B.: *Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei*. Archaeologica Slovaca Fontes 1, Bratislava 1957.
- Bondár M.–Honti Sz.–Kiss V.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992–1999). Előzetes jelentés I. (The preceding archaeological excavation of the planning M7 highway in County Somogy [1992–1999]. Preliminary report I.) *SMK* 14 (2000) 93–114.
- B. Bónis, É.: *Die spätkeltische Siedlung Gellérthezy-Tabán in Budapest*. ArchHung XLVII, Budapest 1969.
- Buocz T.–Gabler D.: *Savariai városfal. A városfal építési ideje a terra sigillaták tükrében*. Sárvár 2002.
- Darnay K.: Somogy vármegye őskora. In: *Magyarország városai és vármegyéi. Somogy vármegye*. Szerk.: Csánki D. Budapest é. n., 344–354.
- Drack, W.: *Helvetische Sigillata-Imitationen des 1. Jahrhunderts n. Chr.* Schriften des Instituts für Ur- und Frühgeschichte der Schweiz 2. Basel 1945.
- Ettlinger, E.: Die italischen Sigillata-Stempel. In: Meyer-Feuler, Ch.: *Das Praetorium und die Basilika von Vindonissa. Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa IX*. Vindonissa 1989, 120–122.
- Ettlinger et alia (eds): *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*. Materialien zur römisch-germanischen Keramik H. 10, Bonn 1990.
- Filip, J.: *A kelta civilizáció és öröksége*. Budapest 1966.
- Gabler, D.: Italische Sigillaten aus den Canabae Legionis in Carnuntum. *CarnuntumJb* 1990, 229–252.
- H. Hanny E.: Kelta település nyomai az M0 autópálya nyomvonalán (Szigetszentmiklós-Üdülősor, -Vízműtelep). (Spuren einer Keltischer Siedlung auf der Spurlinie der Autobahn M0 Szigetszentmiklós-Urlaubsheimreihe-Wasserwerkanlage.) In: *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I.* Szerk.: Havassy P.–Selmeczi L. BTM Műhely 5, Budapest 1992, 241–276.
- Honti Sz.–Belényesi K.–Gallina Zs.–Kiss V.–Kulcsár G.–Marton T.–Nagy Á.–Németh P. G.–Oross K.–Sebők K.–Somogyi K.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés II. (Rescue excavations in 2000–2001 on the planned route of the M7 motorway in Somogy County. Preliminary report II.) *SMK* 15 (2002) 3–36.
- Honti Sz.–Belényesi K.–Fábián Sz.–Gallina Zs.–Hajdú Á. D.–Hansel B.–Horváth T.–Kiss V.–Koós I.–Marton T.–Németh P. G.–Oross K.–Oszás A.–Polgár P.–P. Szeőke J.–Serlegi G.–Siklósi Zs.–Sófalvi A.–Virágos G.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003) Előzetes jelentés III. (Preliminary report III. The preceding archaeological excavations [2002–2003] of the M7 highway in Somogy county.) *SMK* 16 (2004) 3–70.
- Horváth L.: A magyarszerdahelyi kelta és római temető. *Zalai Gyűjtemény* 14, Zalaegerszeg 1979.
- Horváth L.: Késővaskori ház- és településtípusok Dél-Zalában. (Späteisenzeitliche Haus- und Siedlungstypen auf dem südlichen Teil des Komitats Zala.) *Zalai Múzeum* 1 (1987) 59–80.
- Horváth, L.: Einige chronologische Fragen des keltischen Gräberfeldes von Rezi. (A rezi kelta temető néhány kronológiai kérdése.) *Zalai Múzeum* 8 (1997) 79–90.
- Horváth, L.–Kelemen, M.–Uzsoki, A.–Vadász, É.: *Corpus of Celtic Finds in Hungary*. Vol. 1. Transdanubia 1. Budapest 1987.
- Hunyady I.: *Kelták a Kárpátmedencében. (Die Kelten im Karpatenbecken.)* DissPan II. 18. Budapest 1942–1944.
- Jerem E.: A késő vaskor – La Tène kor, a kelták. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk.: Visy Zs. Budapest 2003, 192–200.
- Jerem, E.–Lippert, A. (Hrsg.): *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron 10.–14. Mai 1994*. Budapest 1996.
- Kappel, I.: *Die Graphittonkeramik von Manching*. Die Ausgrabungen in Manching Bd. 2, Wiesbaden 1969.
- H. Kelemen M.: Az Esztergom-Kossuth Lajos utcai későkelta fazekaskemencék. (Die spätkeltische Töpferöfen in der Lajos Kossuth Strasse in Esztergom.) *KMK* 6 (1999) 89–118.
- Kiss T.: A Sió völgy későkelta és koracászárkori településtörténetének vázlata (Egyetemi szakdolgozat). (Settlement Patterns of the La Tène D and Early Roman Population in the Sió Valley [South Eastern part of Western Hungary].) *WMMÉ* 22 (2000) 371–431.
- Kuzsinszky B.: *A Balaton környékének archaeológiája*. Budapest 1920.
- Meduna, J.: *Die latènezeitlichen Siedlungen in Mähren*. Praha 1980.
- Mócsy A.–Fitz J. (szerk.): *Pannónia régészeti kézikönyve*. Budapest 1990.
- Mozsolics A.: A magyarkeresztési (Vas megye) bronzlelet. (Der Bronzefund von Magyarkeresztés [Kom. Vas].) *ArchÉrt* 69 (1942) 155–161.
- Nagy L.: Békásmegyeri késő La-Tène fazekaskemence. *ArchÉrt* 69 (1942) 162–172.

- Németh P. G.: Kelta és római leletek a Kis-Balaton térségében. In: *Konferencia a Kis-Balaton régészeti kutatásáról*. Kaposvár 1988, 10–11.
- Németh P. G.: A kőröshegyi kelta kard. (Celtic sword at Kőröshegy.) *SMK* 9 (1992) 49–60.
- Németh P. G.: Kelta telepek a Kis-Balaton somogyi oldalán. In: *Évezredek üzenete a láp világából (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992)*. Szerk.: Költő L.–Vándor L. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996, 79–81.
- Németh P. G.: Kelta temetők Somogy megyében. (Celtic cemeteries in the county of Somogy.) *SMK* 13 (1998) 69–90.
- Németh P. G.: A megye régészete az őskortól a népvándorlás koráig. In: *Somogy megye helyismereti könyve*. Szerk.: Bősze S.–Petrovics I.–Simon J. Kaposvár 2000, 39–46.
- Németh P. G.–K. Zoffmann Zs.–Bartosiewicz L.: Kelta temető és telep Ordacsehi határában. (Celtic cemetery and settlement near Ordacsehi.) *SMK* 15 (2002) 57–74.
- Nováki Gy.: A balatonföldvári későkelta földvár. (Le fortin de terre celtique de Balatonföldvár.) *ArchÉrt* 88 (1961) 81–89.
- Oxé, A.–Comfort, H.: *Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata*. Antiquitas 3.4, Bonn 1968.
- A. Pál G.: Újabb kelta leletek Komárom megyéből. (New Celtic Finds from Komárom-Esztergom County.) *KMK* 5 (1992) [1997] 129–148.
- Pingel, V.: *Die glatte Drehscheiben-Keramik von Manching*. Die Ausgrabungen in Manching Bd. 4, Wiesbaden 1971.
- Póczy, K.: Der Einfluss der spätitalischen Sigillata-Werkstätten auf die Fabrikation von pannonischen Prunkgefäßen. *ActaArchHung* XI (1959) 143–158.
- Schindler-Kaudelka, E.: Italische Terra sigillata aus Flavia Solva. *FÖ* 33 (1994) 357–391.
- Szabó M.: *A kelták nyomában Magyarországon*. Hereditas, Budapest 1971.
- Szabó M.: *A keleti kelta művészet*. (Eastern Celtic Art.) Székesfehérvár 1974.
- Szabó, M.: *Les Celtes de L'Est. Le Second Age du Fer dans la cuvette des Carpates*. Paris 1992.
- Szabó M.: A kelták (Kr. e. 450–Kr. születése körül). In: *A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője*. Főszerk.: Kovács T. Budapest 2002, 76–87.
- Szabó M.: *A keleti kelták – A késő vaskor a Kárpát-medencében*. Budapest 2005.
- Szabó, M.–Németh, P. G.: Keltische Gräber in Somogytúr. *ActaArchHung* LI (1999–2000) [2001] 249–268.

RÓMAI KOR

- Bernhard, H.: Zur Diskussion um die Chronologie Rheinzaberner Relieftöpfer. *Germania* 59 (1981) 79–93.
- Bondár M.–Honti Sz.–Kiss V.: A tervezett M7 autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992–1999). Előzetes jelentés I. (The preceding archaeological excavation of the planning M7 highway in County Somogy [1992–1999]. Preliminary report I.) *SMK* 14 (2000) 93–114.
- B. Bónis É.–Sellye I.: *Római kori emailmunkák*. Budapest 1988.
- Sz. Burger, A.: The Late Roman Cemetery at Ságvár. *ActaArchHung* XVIII (1966) 99–234.
- Sz. Burger, A.: *Der Spätromische Gräberfeld von Somogyuszil*. FontArchHung, Budapest 1979.
- Csizmadia, G.–Németh, P. G.: Roman Barrows in County Somogy. *Balacai Közlemények* 5 (1997) 43–47.
- Csizmadia G.–Németh P. G.: Római halomsíros temetők Somogy megyében. In: K. Palágyi S.–Nagy L.: *Római halomsírok a Dunántúlon*. Veszprém 2000, 225–232.
- Fasold, P.: *Das römisch-norische Gräberfeld von Seebruck-Bedaum*. Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte, Reihe A, Bd. 64, Kallmünz 1993.
- Fischer, Th.: Zur Chronologie der römischen Fundstellen um Regensburg. *BVbl* 46 (1981) 63–104.
- Gabler, D.: Einige Besonderheiten der Verbreitung der Rheinzaberner Sigillaten in Pannonien. *BVbl* 52 (1987) 75–104.
- Gabler, D.: Über die Aussagekraft der Terra Sigillata-Funde bezüglich der Zerstörungen in den Provinzen. In: *Markomannenkriege. Ursache und Wirkungen*. Hrsg.: Friesinger, H.–Tejral, J.–Stupper, A. Brno 1994, 355–369.
- Gabler D.: A balacai terra sigillaták 3. *Balacai Közlemények* 6 (2001) 97–140.
- Gabler D.–Ottományi K.: Késő római házak Szakályban. (Late Roman houses in Szakály.) *ArchÉrt* 117 (1990) 161–188.
- Gabler, D.–Patek, E.–Vörös, I.: *Studies in the Iron Age of Hungary*. BAR IntSer 144, Oxford 1982.
- Gáspár, D.: Die spätromischen Kästchenbeschläge in Pannonien. *AASzeg* 15 (1971).
- Hajnóczy Gy.–Mezős T.–Nagy M.–Visy Zs. (szerk): *Pannonia Hungarica Antiqua I*. Archaeolingua, Budapest 1995.
- Honti Sz.–Belényesy K.–Gallina Zs.–Kiss V.–Kulcsár G.–Marton T.–Nagy Á.–Németh P. G.–Oross K.–Sebők K.–Somogyi K.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés II. (Rescue excavations in 2000–2001 on the planned route of the M7 motorway in Somogy County. Preliminary report II.) *SMK* 15 (2002) 3–36.
- Honti Sz.–Belényesy K.–Fábián Sz.–Gallina Zs.–Hajdú Á. D.–Hansel B.–Horváth T.–Kiss V.–Koós I.–Marton T.–Németh P. G.–Oross K.–Oszás A.–Polgár P.–P. Szeőke J.–Serlegi G.–Siklósi Zs.–Sófalvi A.–Virágos G.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. (Preliminary report III. The preceding archaeological excavations [2002–2003] of the M7 highway in Somogy county.) *SMK* 16 (2004) 3–70.

- Horváth L.: A szőlősgyöröki római kori sír. (Roman period grave at Szőlősgyörök.) *CommArchHung* 1981, 59–81.
- Kellner, H.-J.: Raetien und die Markomannenkriege. *BVbl* 30 (1965) 154–175.
- Mócsy A.: *Pannonia a korai császárság idején*. Budapest 1974.
- Mócsy A.: *Pannonia a késői császárságban*. Budapest 1974.
- Mócsy A.–Fitz J. (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest 1990.
- Németh P. G.: Későrómai sírlelet Csomáról. (Late Roman grave find from Csoma.) *SMK* 12 (1996) 39–46.
- Németh P. G.: Késő római temető Zamárdiban. (Late Roman Cemetery of Zamárdi.) *SMK* 14 (2000) 27–39.
- Ottományi K.: Késő római kerámia a leányfalui őrtoronyból. (Die Keramik von Burgus in Leányfalu.) *StComit* 22 (1989) 5–144.
- Ricken, H.–Fischer, Ch.: *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern*. Bonn 1963.
- Serlegi, G.: Late Roman period casket from Balatonlelle. *ActaArchHung* LVI (2005) 487–496.
- Szabó K.: Bronzipar. In: *Pannonia régészeti kézikönyve*. Szerk.: Mócsy A.–Fitz J. Budapest 1990, 130–151.
- Tóth E.: Pannónia provincia kialakulásához. (Zur Entstehung der Provinz Pannonien.) *ArchÉrt* 103 (1976) 197–202.
- B. Vágó, E.: Die oberitalisch-padanische Auflagensigillata in Transdanubien. *ActaArchHung* XXIX (1977) 77–124.
- Zabehlicky-Scheffenecker, S.: Carnuntum-Canabae legionis. Materialien über die Ausgrabungen auf der Flur „Mühlacker“ in Bad Deutsch-Altenburg. In: *Akten des 14. Internationalen Limeskongress in Carnuntum*. Hrsg.: Vettters, H. Oxford 1986, 37–56.

NÉPVÁNDORLÁSKOR

- Bakay K.: Az avarok időrendjéről. (Zur Chronologie der Awarenzeit.) *SMK* 1 (1973) 5–86.
- Bakay K.: Kaposvár földjének őstörténete a legrégibb időktől a honfoglalásig. In: *Kaposvár, várostörténeti tanulmányok*. Szerk.: Kanyar J. Kaposvár 1975, 11–62.
- Bakay, K.: Bestattungen eines vornehmen Kriegers vom 5. Jahrhundert in Lengyeltóti. *ActaArchHung* XXX (1978) 149–172.
- Balassa M. I.: Ház, tüzelő, ól. In: *Honfoglalás és néprajz. A honfoglalásról sok szemmel IV*. Szerk.: Kovács L.–Paládi-Kovács A. Budapest 1997, 185–189.
- Bárdos E.: Avar temető Kaposvár határában. (Rescue Excavation on the findspot Nr. 33 of Kaposvár.) *SMK* 3 (1978) 13–65.
- Bárdos E.: IX. századi temető Kaposvár határában. (Cemetery of the 9th century in the vicinity of Kaposvár.) *SMK* 7 (1985) 5–45.
- Bárdos E.: „Kopt” bronzedény a zamárdi avar temetőből. („Coptic” bowl from the Avar cemetery in Zamárdi.) *SMK* 9 (1992) 3–40.
- Bárdos E.: A zamárdi avar temető összecsukható vas székei. In: Karancz G. (szerk.): *Avarok és honfoglaló magyarok Somogy megyében*. Marcali 1997, 17–23.
- Belényesi K.–Mersdorf Zs.: Balatonőszöd, Temetői-dűlő (M7/S10). Késő avar kori telepjelenségek. (Balatonőszöd, Temetői-dűlő [M7/S10]. Late Avar Settlement Phenomena.) *Régészeti kutatások Magyarországon* 2002 [2004] 43–64.
- Bóna I.: *A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében*. Hereditas, Budapest 1974.
- Bóna I.: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I/1*. Szerk.: Bartha A. Budapest 1984, 265–309.
- Bóna I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.
- Bóna I.–Cseh J.–Nagy M.–Tomka P.–Tóth Á.: *Hunok–Gepidák–Langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6, Szeged 1993.
- Bondár M.–Honti Sz.–Kiss V.: A tervezett M7 autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992–1999). Előzetes jelentés I. (The preceding archaeological excavation of the planning M7 highway in County Somogy [1992–1999]. Preliminary report I.) *SMK* 14 (2000) 93–114.
- Böhme, H. W.: *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unteren Elbe und Loire*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Band 19, München 1974.
- Böhme, H. W. (Hrsg.): *Gallien in der Spätantike. Von Kaiser Constantin zu Frankenkönig Childerich*. Ausstellungskatalog des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz 1980, 154–159.
- Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken 465–568 u. Z.* *ArchHung* XXXVIII, Budapest 1961.
- Daim, F. (Hrsg.): *Reitervölker aus dem Osten: Hunnen + Awaren*. Halbtorn 1996.
- Dizdar, M.–Iskra-Janosič, I.–Krznič, M.: *Vinkovci u svijetu arheologije*. Vinkovci 1999.
- Erdélyi, I.: Novyj mogilnik V v. v Keszthely-Fenekpuszta. In: *Drevnosti epochi velikogo pereselenija narodov V–VIII v.* Red.: Ambroz, A. K.–Erdélyi, I. Moskva 1982, 64–69.
- Garam É.: Késő avar sírok Kapospuláról. (Spätawarische Gräber aus Kapospula.) *FolArch* XXII (1972) 97–103.
- Garam, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Monumenta Avarorum Archaeologica 5, Budapest 2001.
- Honti Sz.–Belényesi K.–Gallina Zs.–Kiss V.–Kulcsár G.–Marton T.–Nagy Á.–Németh P. G.–Oross K.–Sebők K.–Somogyi K.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások.

- Előzetes jelentés II. (Rescue excavations in 2000–2001 on the planned route of the M7 motorway in Somogy County. Preliminary report II.) *SMK* 15 (2002) 3–36.
- Honti Sz.–Belényesi K.–Fábián Sz.–Gallina Zs.–Hajdú Á. D.–Hansel B.–Horváth T.–Kiss V.–Koós I.–Marton T.–Németh P. G.–Oross K.–Ostás A.–Polgár P.–P. Szeőke J.–Serlegi G.–Siklósi Zs.–Sófalvi A.–Virágos G.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. (Preliminary report III. The preceding archaeological excavations [2002–2003] of the M7 highway in Somogy county.) *SMK* 16 (2004) 3–70.
- Kiss, A.: Das Gräberfeld von Szekszárd-Palánk aus der zweiten Hälfte des 5. Jh. und der ostgotische Fundstoff in Pannonien. *Zalai Múzeum* 6 (1996) 53–86.
- Kiss V.: Előzetes jelentés a Balatonszemes, Bagó-dombon végzett megelőző feltáráról (Somogy megye). (Preliminary report on the excavation preceding development work at Balatonszemes, Bagó-domb [Somogy county].) *Régészeti kutatások Magyarországon* 2000 [2002] 39–46.
- Költő L.: Avar kori sír Balatonszárszón. (Grave from Avar age at Balatonszárszó.) *SMK* 9 (1992) 69–72.
- Költő L.: VII–VIII. századi avar temető Balatonkiliti határában. (7th–8th century Avar cemetery at Balatonkiliti.) *SMK* 10 (1994) 37–71.
- Menis, G. C. (red.): *I langobardi*. Milano 1990.
- Mócsy A.: *Pannonia a késői császárkorban*. Budapest 1974.
- Müller, R.: Ein frühvölkerwanderungszeitlicher Grabfund aus Sarmellék-Égenföld. *Specimina Nova* (Pécs) 12 (1998) 259–253.
- Müller, R.: Die ersten Germanen: die Goten von Alatheus und Saphrax. In: *Germanen am Plattensee*. Red.: Windl, H. Ausstellung im Museum für Frühgeschichte Schloss Traismauer 2002, 7–8.
- Németh Gy. (szerk.): *Attila és hunjai*. Budapest, 1940.
- Ódor J. G.: V. századi temető és település Mőzs határában. In: *Tolna megye évszázadai a régészet tükrében* (Válogatás az elmúlt tíz év ásatási anyagából). Szerk: Gaál A. Szekszárd 2001, 33–34.
- Ormándy J.: Granulációs díszítés avar kori tárgyakon. Gula- és lemezgömbcsüngős avar fülbevalók. (Awarenzeitliche Gegenstände mit Granulationsverzierung. Goldene Ohrgehänge mit Pyramiden- und Kugelhänger.) *MFME – Studia Archaeologica* I (1995) 151–181.
- Papp, L.–Salamon, Á.: Gräber aus dem 5. Jh. in Letkés. *MittArchInst* 8–9 (1978–79) 85–92.
- Pásztor E.: Adatok a közép-avarkori ékszerek kérdéséhez. (Beiträge zur Frage der mittellawarenzeitliche Schmucke.) *ArchÉrt* 113 (1986) 113–134.
- Pásztor E.: A kora és közép avar kori gyöngyök és a bizánci éremleletes sírok kronológiai kapcsolata. (Die chronologische Beziehung der Perlen und byzantinische Münzen führenden früh- und mittellawarenzeitlichen Gräber.) *SMK* 11 (1995) 69–92.
- Pleinerová, I.: Germanische und slawische Komponenten in der altlawischen Siedlung Březno bei Louny. *Germania* 43 (1965) 120–138.
- Sági, K.: Das langobardische Gräberfeld von Vörs. *ActaArchHung* XVI (1964) 359–408.
- Sági K.: Egy VI. századi keszthelyi temető és mondanivalója a „Keszthelyi kultúra” etnikumának szempontjából. *Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2 (1991) [1992] 113–140.
- Salamon, Á.–Barkóczi, L.: Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und Anfang des 5. Jahrhunderts. *AlbaRegia* 11 (1971) 35–80.
- Salamon, Á.–Barkóczi, L.: Archäologische Angaben zur spätrömischen Periodisation Pannoniens (376–476). *MittArchInst* 8–9 (1978–79) 75–84.
- Skriba P.–Sófalvi A.: Langobard település Balatonlelle határában. (Eine Langobardensiedlung in der Gemarkung von Balatonlelle.) *ArchÉrt* 129 (2004) 121–163.
- Cs. Sós, Á.: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely-Fenekpuszta. *ActaArchHung* XIII (1961) 247–305.
- Straub, P.: Die Hinterlassenschaft der Ostgoten in Fenékpuzta. In: *Germanen am Plattensee*. Red.: Windl, H. Ausstellung im Museum für Frühgeschichte Schloss Traismauer 2002, 9–12.
- Szimonova, E.: A toponári avar temető. In: *Avarok és honfoglaló magyarok Somogyban*. Szerk.: Karancz G. Marcali 1997, 25–52.
- Szőke, B. M.: *Awaren und Slawen in Südwest-Ungarn*. Sonderausstellung in Gäubodenmuseum, Straubing 1994.
- Szőke, B. M.: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilimán-Felső major. *Antaeus* 23 (1996) 29–59.
- Szőke, B. M.: Das archäologische Bild der Slawen in Südwestungarn. In: *Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*. Hrsg.: Bratož, R. Ljubljana 2000, 477–505.
- B. Tóth Á.: Korai népvándorlás kor: hunok és germánok. In: *A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője*. Főszerk.: Kovács T. Budapest 2002, 115–128.
- Várady, L.: *Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476)*. Budapest 1969.
- Vida, T.: *Die awarenzeitliche Keramik I. 6.–7. Jh.* Varia Archaeologica Hungarica VIII, Berlin–Budapest 1999.
- Werner, J.: *Die Langobarden in Pannonien*. München 1962.

KÖZÉPKOR

- Belényesy K.: Templom körüli erődítés Balatonszárszó határában. (Fortification around a church in the fields of Balatonszárszó.) In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri M.–Tárnoki J. Szentendre–Szolnok 2001, 421–436.
- Bencze Z.–Gyulai F.–Sabján T.–Takács M.: *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója*. Monumenta Historica Budapestinensia 10. Budapest 1999.
- Bondár M.–Honti Sz.–Kiss V.: A tervezett M7 autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992–1999). Előzetes jelentés I. (The preceding archaeological excavation of the planning M7 highway in County Somogy [1992–1999]. Preliminary report I.) SMK 14 (2000) 93–114.
- Borovszky S. (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye*. Budapest 1912.
- Dám L.: A magyar paraszti állattartás építményei. *Ház és Ember* 10 (1995) 39–68.
- Honti Sz.–Belényesy K.–Gallina Zs.–Kiss V.–Kulcsár G.–Marton T.–Nagy Á.–Németh P. G.–Oross K.–Sebők K.–Somogyi K.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés II. (Rescue excavations in 2000–2001 on the planned route of the M7 motorway in Somogy County. Preliminary report II.) SMK 15 (2002) 3–36.
- Honti Sz.–Belényesy K.–Fábián Sz.–Gallina Zs.–Hajdú Á. D.–Hansel B.–Horváth T.–Kiss V.–Koós I.–Marton T.–Németh P. G.–Oross K.–Ostás A.–Polgár P.–P. Szeőke J.–Serlegi G.–Siklósi Zs.–Sófalvi A.–Virágos G.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. (Preliminary report III. The preceding archaeological excavations [2002–2003] of the M7 highway in Somogy county.) SMK 16 (2004) 3–70.
- Erdélyi L.: *A tihanyi apátság története I*. Budapest 1908.
- Fodor I.: Megjegyzések a középkori magyar lakóház fejlődéstörténetéhez. In: *Népi építészet a Kárpát-medence északi térségében*. Szerk.: Cseri M.–Balassa M. I.–Viga Gy. Miskolc–Szentendre 1989.
- Gyöngyössi J.: *Székel-földi vártemplomok*. Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára 5, Budapest 1995.
- Kovács É.: *Limoges-i zománcok Magyarországon*. Budapest 1968.
- Lovag Zs.: *A középkori bronzművészet emlékei Magyarországon*. Budapest 1979.
- Lovag Zs.: *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*. Budapest 1999.
- Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994.
- Magyar K.: *Szántódpuszta és környéke a középkorban*. Siófok 1983.
- Magyar K.: Boglárlelle a honfoglalástól a késő középkorig. In: *Boglárlelle*. Tanulmányok. Szerk.: Laczkó A. Boglárlelle 1988, 43–80.
- Magyar K.: *Szent István államszervezésének régészeti emlékei*. Kaposvár–Segesd 2001.
- A magyar falu régésze Méri István (1911–1976)*. Összeállította: Kovalovszki J. Cegléd 1986.
- Méri I.: Árpád-kori szabadban lévő kemencék. *ArchÉrt* 90 (1963) 273–280.
- Méri I.: Árpád-kori népi építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában. *Régészeti Füzetek* Ser. II.12. Budapest 1964.
- Nagy Á.–Gallina Zs.–Molnár I.–Skriba P.: Késő Árpád-kori, nagy méretű, földbeépített építmények Ordacsehi-Bugaszeg. (Big size dug-outs in Ordacsehi-Bugaszeg from the late Arpadian age.) In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri M.–Tárnoki J. Szentendre–Szolnok 2001, 187–220.
- Szabó I.: *A középkori magyar falu*. Budapest 1969.
- Szentpéteri J. (főszerk.): *Magyar Kódex 1. Az Árpádok világa*. Budapest 1999.
- Szentpéteri J. (főszerk.): *Magyar Kódex 2. Lovagkor és reneszánsz*. Budapest 1999.
- Szentpéteri J. (főszerk.): *Magyar Kódex 3. Szultán és császár birodalmában*. Budapest 2000.
- Takács M.: Falusi lakóházak és építmények a Kisalföldön a 10–16. sz.-ban (Kutatási eredmények és további feladatok). (Dörfliche Wohnhäuser und sonstige Gebäude in der Kleinen Tiefebene vom 10. bis zum 16. Jahrhundert [Forschungsergebnisse und weitere Aufgaben].) In: *A Kisalföld népi építésze*. Szerk.: Cseri M.–Perger Gy. Szentendre–Győr 1993, 7–53.
- Takács M.: Az Árpád-kori köznépi lakóház kutatása, különös tekintettel az 1990-es évekre. (Research of the dwelling house of common folk in the Árpadian Age, focusing on the 1990s.) In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri M.–Tárnoki J. Szentendre–Szolnok 2001, 7–54.
- Veszprémy L. (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Budapest 2002.

KÖRNYEZETTÖRTÉNET, ARCHEOMETRIA

- Aitken, M. J.: *Physics in Archeology*. New York 1961.
- Bendefy L.: A Balaton vízszintjének változásai a neolitikumtól napjainkig. *Hidrológiai Közöny* 6 (1968) 257–263.
- Bendefy L.–V. Nagy I.: *A Balaton évszázados partvonal változásai*. Budapest 1969.
- Beudant, F. S.: *Voyage minéralogique et géologique en Hongrie pendant l'année 1818*. I–IV. Paris 1822.

- T. Biró K.: Az őskőkori és kőkori kőszelvények nyersanyagai Magyarországon. Doktori értekezés, kézirat. Budapest 1984.
- T. Biró K.: Mencshely-Murvagödrök kőanyaga. (Steinartefacten aus neue Grabungen von Mencshely.) *Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2 (1991) 51–72.
- Biró, K.: Lithic materials from the Early Neolithic in Hungary. In: Kertész, R. (ed.): *From the mesolithic to the neolithic. Proceedings of the international conference held in Szolnok*. Szolnok 1996, 89–100.
- T. Biró, K.: The „ham” of Bagódomb. In: *Festschrift für Gheorghe Lazarovici*. Ed.: Draşovean, F. Timişoara 2001, 91–122.
- Biró, K.–Regenye, J.: Prehistoric workshop and exploitation site Szentgál-Tűzköveshegy. *ActaArchHung* XLIII (1991) 337–375.
- T. Biró K.–Regenye J.: Óskori iparvidék a Bakonyban / Prehistoric industrial district in the Bakony Mts / Ein prähistorisches Industriegebiet im Bakony Gebirge. Kiállításvezető. Veszprém 1995. www.ace.hu/szentgal
- Biró, K.–Regenye, J.: Exploitation Regions and Workshop Complexes in the Bakony Mountains, Hungary. In: *Man and Mining – Mensch und Bergbau*. Eds.: Stöllner, T. et al. *Der Anschnitt* 16 (2003) 55–64.
- T. Biró, K.–H. Simon, K.: Lithic material of the Starčevo-culture at Gellénháza-Városerét. In: *Morgenrot der Kulturen. Frühen Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa*. *Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*. Hrsg.: Jerem, E.–Racky, P. Budapest 2003, 115–126.
- T. Biró, K.–Szakmány, Gy.–Scharek, P.–Babinszki, E.: Atlas of Prehistoric (Non-metallic) Raw Materials in Hungary. *Abstract of 33rd International Symposium on Archaeometry, Amsterdam (Netherlands), April 22–26, 2002*. Amsterdam 2002, 28–29. www.ace.hu/atlas
- Bodor E.: A Balaton pannóniai és holocén képződményeinek palynológiai vizsgálata. *Magyar Állami Földtani Intézet Évi Jelentése* 1986, 535–568.
- Bodor, E.: Formation of the Lake Balaton palynological aspects. In: *Holocene environment in Hungary*. Eds.: Pécsi, M.–Kordos, L. Budapest 1987, 77–80.
- Bodor E.–Járainé Komlódi M.: Palinológiai vizsgálatok a Tapolcai medencében I. Vízi és mocsári növények a holocén és a későglaciális időkben. *Hidrológiai Közöny* 79 (1999) 332–333.
- Bulla B.: Geomorfológiai megfigyelések a Balatonfelvidéken. *FrK* 71 (1943) 18–46.
- Cholnoky J.: *A Balaton hidrográfiaja. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei I*. Budapest 1918.
- Cserny, T.: Result of recent investigations of the Lake Balaton deposits. In: *Holocene environment in Hungary*. Eds.: Pécsi, M.–Kordos, L. Budapest 1987, 67–76.
- Cserny, T.–Bodor, E.–Hajós, M.: Contribution to the sedimentology and evolution history of Lake Balaton. In: *Quaternary Environment in Hungary*. Eds.: Pécsi, M.–Schweitzer, F. *Studies in Geography in Hungary* 26, Budapest 1991, 75–84.
- Cserny, T.–Hertelendi, E.–Tarján, S.: Results of isotope-geochemical studies in the sedimentological and environmental geologic investigations of Lake Balaton. *Acta Geologica Hungarica* 38 (1995) 355–376.
- Cserny, T.–Nagy Bodor, E.: Limnogeology of Lake Balaton. In: *Lake basins through space and time*. Eds.: Gierlowski-Kordesch, E. H.–Kelts, K. R. *AAPG Studies in Geology* 46 (2000) 605–618.
- Deák M. (szerk.): *Magyarország 200 000-es földtani térképsorozathoz, L-33-XII*. Budapest 1972.
- T. Dobosi V.: A pattintott kőszelvények nyersanyagairól. (Über das Rohmaterial der retuschierten Steingeräte.) *FolArch* XXIX (1978) 7–19.
- Glöer, P.–Meier-Brook, C.–Ostermann, O.: *Süßwasser Mollusken Nord- und Mitteleuropas*. Hamburg 1983.
- Grynaeus A.: *Dendrológiai kutatások Magyarországon*. Kandidátusi értekezés, kézirat. Budapest 1997.
- Horváth T.: *Százhalombatta bronzkori rétegeinek kőanyaga*. Szakdolgozat, kézirat. Budapest 1997.
- Juhász Á.: *Évmilliók emlékei. Magyarország földtörténete és ásványi kincsei*. Budapest 1987.
- Kalicz, N.–M. Virág, Zs.–T. Biró, K.: The northern periphery of the Early Neolithic Starčevo culture in south-western Hungary: a case study of an excavation at Lake Balaton. *Documenta Praehistorica* 25 (1998) 151–187.
- Karátson D. (főszerk.): *Pannon enciklopédia. Magyarország földje kitekintéssel a Kárpát-medence egészére*. Budapest 2000.
- Kerney, M. P.–Cameron, R. A. D.–Jungbluth, J. H.: *Die Landschnecken Nord- und Mitteleuropas*. Hamburg–Berlin 1983.
- Kretzoi M.–Krolopp E.: A Nagyalföld harmadkor végi és negyedkori rétegtana az őslénytani adatok alapján. (Oberpliozäne und quartäre Stratigraphie des Alföld [Grosse Ungarische Tiefebene] auf Grund paläontologischer Angaben.) *FrÉ* 21 (1972) 133–158.
- Krolopp, E.: Quaternary malacology in Hungary. *FrK* 21 (1973) 161–171.
- Krolopp E.: *Corbicula fluminalis* (Müller, 1774) előfordulása a magyarországi pleisztocén üledékekben. *Soosiana* 6 (1978) 3–8.
- Krolopp, E.: Biostratigraphic division of Hungarian Pleistocene formations according to their Mollusc fauna. *Acta Geologica Hungarica* 26 (1983) 69–82.
- Krolopp E.: A Neostyriaca génusz a magyarországi pleisztocén képződményekben. *Malakológiai Tájékoztató* 13 (1994) 5–8.
- Krolopp E.–Sümei P.: A magyarországi löszök képződésének paleoökológiai rekonstrukciója Mollusca fauna alapján. In: *Fáciesanalitikai, paleobiogeokémiai és paleoökológiai kutatások*. Szerk.: Szőör Gy. Debrecen 1992, 247–263.
- Krolopp, E.–Sümei, P.: Palaeoecological reconstruction of the Late Pleistocene, based on Loess Malacofauna in Hungary. *Geojournal* 36 (1995) 213–222.
- Kuzsinszky B.: *A Balaton környékének archaeológiája*. Budapest 1920.

- Lamb, H. H.: *Climate, History and Modern World*. New York–London 1982.
- Lóczy L.: *A Balaton tó tudományos vizsgálatának eredményei*. Budapest 1913.
- Ložek, V.: Quartärmollusken der Tschechoslowakei. *Rozpravy Ústředního ústavu geologického* 31 (1964) 374.
- Marosi S. (szerk.): *Magyarország kistájainak katasztere I–II*. Budapest 1990.
- Méri I.: Árpád-kori szabadban lévő kemencék. (Freistehende Backöfen aus der Regierungszeit des Hauses Árpád [10–13. Jh.]) *ArchÉrt* 90 (1973) 273–280.
- Mészáros Gy.: *A vázsonyi medence mezolitik- és neolitikumi települései*. Veszprém 1948.
- Müller, G.: High magnesian calcite and protodolomite in Lake Balaton (Hungary) sediments. *Nature* 226 (1970) 749–750.
- Müller, G.: Aragonite inorganic precipitation in a freshwater lake. *Nature* 227 (1971) 18.
- Öllös G.: *Vízellátás*. Budapest 1987.
- Pető A.: *Régészeti kőszközök geológiai vizsgálati lehetőségei és eredetkutatása egy hazai bronzkori kultúra példáján*. Szakdolgozat, kézirat. Debrecen 1999.
- Renfrew, C.: Trader and Cultural Process in European Prehistory. *CurrAnt* 1 (1969) 151–170.
- Simonyi D.: Fenékvár ókori neve. *Antik Tanulmányok* 9 (1962) 13–20.
- Sági K.: A Balaton vízállástendenciái 1863-ig a történeti és kartográfiai adatok tükrében. (Water-level tendencies of Lake Balaton until 1863 Based on Historical and Chartographical Data.) *VMMK* 7 (1968) 441–462.
- Sárközy F.: *Geodézia*. Budapest 1984.
- Sparks, B. W.: The ecological interpretation of Quaternary non-marine Mollusca. *Proceedings of the Linnean Society of London* 172 (1961) 71–80.
- Sümegi P.: *Jelentés a Tó-25 fúrás malakológiai feldolgozásáról*. MÁFI Adattár, Budapest 1995.
- Sümegi P.: *Jelentés a szigligeti és balatonedericsi fúrások malakológiai vizsgálatának eredményeiről*. KLTE Földtani Tanszékének Adattára, Debrecen 1997.
- Sümegi P.–Magyari E.–Daniel P.–Hertelendi E.–Rudner E.: A kardoskúti Fehér-tó negyedidőszaki fejlődéstörténetének rekonstrukciója. *FtK* 129 (1999) 479–519.
- Troels-Smith, J.: *Karakterisering af løse jordarter*. Danmarks Geologiske Undersøgelse, ser. IV/3 (10). København 1955.
- Vendel M.: *A közethatározás módszertana*. Budapest 1959.
- Zólyomi B.: Magyarország növénytakarójának fejlődéstörténete az utolsó jégkorszaktól. *MTA Biológiai Osztályának Közleményei* 1 (1952) 491–544.

DENDROKRONOLÓGIA, ARCHEOBOTANIKA

- Eckstein, D.–Bedal, K.: Dendrochronologie und Gefügeforschung. *Ethnologia Europaea* VII/2 (1973/74) 223–245.
- Jerem E.–Facsar G.–Kordos L.–Krolopp E.–Vörös I.: A Sopron-Krautackeren feltárt vaskori telep régészeti és környezet-rekonstrukciós vizsgálata I–II. (The archaeological and environmental investigation of the Iron Age settlement discovered at Sopron-Krautacker.) *ArchÉrt* 111 (1994) 141–170; *ArchÉrt* 112 (1995) 3–24.
- Kroll, H.: Pflanzliche Großreste aus einer Latrine vom Auerberg. In: *Der Auerberg I. Topographie, Forschungsgeschichte und Wallgrabungen*. Hrsg.: Ulbert, G. München 1994, 199–211.
- Küster, H.: Botanische Untersuchungen zur Landwirtschaft in den Rhein-Donau-Provinzen vom 1. bis zum 5. Jahrhundert nach Chr. *Passauer Universitätsschriften zur Archäologie* 2 (1994) 21–36.
- Nováki, Gy.: Die Geschichte des Pflanzenbaus in Ungarn von der Neusteinzeit bis zum Beginn des Mittelalters. *Agrár-történeti Szemle* 17 (1975) 22–88.
- Nováki Gy.: Régészeti és paleoethnobotanikai adatok a gabonásvermek kérdéséhez. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1981–1983, 59–61.
- Ovidius, P. N.: *Fastorum libri VI*. Ed.: Alton, E. H.–Courtney, E.–Wormell, E. W. Leipzig 1980.
- Palladius, R. T. A.: *Opus agriculturae*. Ed.: Rodgers, R. H. Leipzig 1975.
- Plinius, C. S.: *A természet históriája. A növényekről*. Ford.: Tóth S. Veszprém 1987.
- Schermann Sz.: *Magismeret I–II*. Budapest 1966.
- Schwanitz F.: *A kultúrnövények keletkezése, az egész növényvilág evolúciós modellje*. Budapest 1973.
- Schweingruber, F. H.: *Der Jahrring (Standort, Methodik, Zeit und Klima in der Dendrochronologie)*. Bern–Stuttgart 1983.
- Soó R.: *A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I–VII*. Budapest 1964–1985.
- Vergilius, P. M.: *Georgica*. Ford.: Lakatos I. Budapest 1981.

ARCHEOZOOLOGIA

- Bartosiewicz, L.: Late Medieval lynx skeleton from Hungary. In: *Skeletons in her Cupboard*. Eds.: Clason, A.–Payne, S.–Uerpmann, H.-P. Oxbow Monograph 34, Oxford 1993, 5–17.
- Bartosiewicz, L.: Late Neolithic dog exploitation: chronology and function. *ActaArchHung* XLVI (1994) 59–71.

- Bartosiewicz, L.: Animal exploitation at the Sarmatian site of Gyoma 133. In: *Cultural and Landscape changes in South-East Hungary*. Ed.: Bökönyi, S. Archaeolingua, Budapest 1996, 365–446.
- Bartosiewicz, L.: A leopard (*Panthera pardus* L. 1758) find from the late Middle Ages in Hungary. In: *Animals and Man in the Past*. Eds.: Buitenhuis, H.–Prummel, W. ARC-Publicatie 41 (2001) 151–160.
- Bökönyi, S.: Die frühalluviale Wirbeltierfauna Ungarns (Vom Neolithikum bis zur La Tène-Zeit). *ActaArchHung* XI (1959) 39–102.
- Bökönyi, S.: *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe*. Budapest 1974.
- Bökönyi, S.: Animal remains from the Bronze Age tells of the Berettyó Valley. In: *Bronze Age tell settlements in the Great Hungarian Plain I*. Eds.: Kovács, T.–Stanczik, I. Inventaria Praehistorica Hungariae I, Budapest 1988, 123–135.
- Driesch, A. von den: *A guide to the measurements of animal bones from archaeological sites*. Peabody Museum Bulletin 1. Cambridge, MA 1976.
- Koudelka, F.: *Das Verhältnis der ossa longa zur Skeletthöhe bei Säugetieren*. Verh. Naturforsch. Ver. 24, Brünn 1884.
- Petzsch, H.: *Uránia állatvilág: Emlősök*. Budapest 1966.
- Schmid, E.: *Atlas of animal bones*. Elsevier Publishing Company, Amsterdam–London–New York 1972.
- Tassi M.: *Kutyák a középkori Magyarországon*. Szakdolgozat, kézirat (ELTE Magyar Középkori és Koraújkori Régészeti Tanszék). Budapest 2002.
- Vörös, I.: Lion remains from the Late Neolithic and Copper Age of the Carpathian Basin. *FolArch* XXXIV (1983) 33–50.
- Vörös I.: Késő középkori kutyatemetés Cegléd-Nyúlfülehalmon. (Late Medieval Dog Burial from Nyúlfüle Hill near Cegléd.) *CommArchHung* 1994–1995, 217–223.
- Vörös, I.: Dog as building offering from the Bronze Age tell at Jászdózsza. (Építési kutyaáldozat Jászdózsáról.) *FolArch* XLV (1996) 69–90.
- Vörös I.: Germán ló-kutya kettős sírok Keszthely avar kori temetőjében. (Germanische Pferde-Hunde-Doppelgräber im awarenzeitlichen Gräberfeld von Keszthely.) *Zalai Múzeum* 9 (1999) 121–151.

ANTROPOLÓGIA

- Alekszejev, V. P.–Debec, G. F.: *Kraniometrija*. Moszkva 1964.
- Bondár M.: Késő rézkori sírok Balatonbogláron (A kostolaci kultúra leletei Somogy megyében I.). (Late Copper Age Graves at Balatonboglár [Finds of the Kostolac Culture in Somogy County, Hungary I.]) *SMK* 12 (1996) 3–16.
- Éry K.–Kralovszky A.–Nemeskéri J.: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. (A representative reconstruction of historic population.) *AnthrK* 7 (1963) 41–90.
- Ferembach, D.–Schwidetzky, I.–Stloukal, M.: Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett. *Homo* 30 (1979) 1–32.
- Martin, R.–Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie I–II*. Stuttgart 1957.
- Mende B.: Szempontok történeti korok csecsemőhalandósági viszonyainak elemzéséhez. (Considerations in the analysis of infant mortality ration in historical periods.) *Heves Megyei Közlemények* 2 (2000) 473–479.
- Nemeskéri, J.–Harsányi, L.–Acsádi, Gy.: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *AnthrAnz* 24 (1960) 70–95.
- Schinz, H.–Baensch, W.–Friedl, E.–Uehlinger, E.: Ossifikationstabelle. In: *Lehrbuch der Röntgen-Diagnostik*. (5. Aufl.) Stuttgart 1952.
- Schour, J.–Massler, M.: The Development of Human Dentition. *Journal of the American Dental Association* 28 (1941) 1153–1160.
- Sjøvold, T.: Table of the Combined Method for Determination of Age at Death given by Nemeskéri, Harsányi and Acsádi. *AnthrK* 19 (1975) 9–22.
- Sjøvold, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution* 5 (1990) 431–447.
- Stloukal, M.–Hanáková, H.: Die Lage der Längsknochen altslawischer Bevölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen. *Homo* 29 (1978) 53–69.
- K. Zoffmann, Zs.: Anthropological data of the Transdanubian Prehistoric populations in the Neolithic, the Copper, the Bronze and the Iron Ages. (A Dunántúli őskori népességének embertani vázlata.) *Savaria* 24/3 (1998–1999) 33–49.
- K. Zoffmann Zs.: Óslakosok és bevándorlók a neolitikus és rézkori Kárpát-medencében az embertani adatok alapján (A Somogy megyében újonnan feltárt Badeni temetők Penrose-analízise). (Autochthonous population and immigrants in the Carpathian Basin of the Neolithic and the Copper Age after the anthropological data.) *SMK* 16 (2004) 127–137.

RÖVIDÍTÉSEK

átm. = átmérő/átmérője
h. = hossza
m. = magasság/magassága
str. = stratigráfiai egység
sz. = szélesség/szélessége
v. = vastagság/vastagsága
XN = keresztezett nikolálás

AAPG = American Association of Petroleum Geologists (Tulsa)
AASzeg = Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged)
ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AI = Archaeologia Iugoslavica (Beograd)
AnthrK = Anthropológiai Közlemények (Budapest)
AnthrAnz = Anthropologischer Anzeiger (München)
ArchÉrt = Archaeológiai Értesítő (Budapest)
ArchHung = Archaeologia Hungarica (Budapest)
BÁMÉ = A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
BAR IntSer = British Archaeological Reports. International Series (Oxford)
BudRég = Budapest Régiségei (Budapest)
BVbl = Bayerische Vorgeschichtsblätter (München)
CarnuntumJb = Carnuntum Jahrbuch (Graz)
CommArchHung = Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
CurrAnt = Current Anthropology (Chicago)
DissPan = Dissertationes Pannonicae (Budapest)
FÖ = Fundberichte aus Österreich (Wien)
FolArch = Folia Archaeologica (Budapest)
FontArchHung = Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
FrÉ = Földrajzi Értesítő (Budapest)
FrK = Földrajzi Közlemények (Budapest)
FtK = Földtani Közlöny (Budapest)
JAMÉ = A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
KMK = Komárommegyei (ma Komárom-Esztergom Megyei) Múzeumok Közleményei (Tata)
MAG = Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft (Wien)
MFMÉ – Studia Archaeologica = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica (Szeged)
MittArchInst = Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MUAG = Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte (Wien)
SIA = Slovenská Archeológia (Bratislava)
SMK = Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
SP = Studia Praehistorica (Sofija)
StComit = Studia Comitatus (Budapest)
VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
WMMÉ = A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)

A TANULMÁNYOK SZERZŐI

- BAGI ISTVÁN (GeoGold 2002 Bt., 1211 Budapest, Petz Ferenc u. 8.)
BÁNFFY ESZTER (MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.)
BELÉNYESY KÁROLY (MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.)
T. BIRÓ KATALIN (Magyar Nemzeti Múzeum, 1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16.)
BODOR ELVIRA (Magyar Állami Földtani Intézet, 1143 Budapest, Stefánia út 14.)
BONDÁR MÁRIA (MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.)
DÁLNOKI ORSOLYA (ELTE Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B)
FÁBIÁN SZILVIA (MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.)
FARKAS ISTVÁN (Debreceni Egyetem, Ásvány- és Földtani Tanszék, 4010 Debrecen, Pf. 42.)
GALLINA ZSOLT (Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 7400 Kaposvár, Fő u. 10.)
GÁL ERIKA (MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.; NKFP 248/2002 projekt)
GRYNAEUS ANDRÁS (1021 Budapest, Széher út 76/A)
HERBICH KATALIN (SZTE Földtani és Őslénytani Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.)
HONTI SZILVIA (Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 7400 Kaposvár, Fő u. 10.)
HORVÁTH FRIDERIKA (MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.)
HORVÁTH TÜNDE (MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.)
HUNYADFALVI ZOLTÁN (SZTE Földtani és Őslénytani Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.)
JUHÁSZ IMOLA (MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.)
KISS VIKTÓRIA (MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.)
KÖHLER KITTI (MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.)
KULCSÁR GABRIELLA (MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.)
MÁRKUS GÁBOR (ELTE Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B)
MARTON TIBOR (MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.)
MENDE BALÁZS GUSZTÁV (MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.)
MIKLÓS ZSUZSA (MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.)
MOLNÁR ISTVÁN (Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 7400 Kaposvár, Fő u. 10.)
MOLNÁR SÁNDOR (SZTE Földtani és Őslénytani Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.)
NAGY BORBÁLA (ELTE Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B)
NÉMETH PÉTER GERGELY (Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 7400 Kaposvár, Fő u. 10.)
OROSS KRISZTIÁN (MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.)
PETŐ ANNA (Debreceni Egyetem, Ásvány- és Földtani Tanszék, 4010 Debrecen, Pf. 4.)
POLGÁR PÉTER (Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 7400 Kaposvár, Fő u. 10.)
SEBŐK KATALIN (ELTE Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B)
SERFÓZÓ ANTAL (GeoGold 2002 Bt., 1211 Budapest, Petz Ferenc u. 8.)
SERLEGI GÁBOR (MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.)
SIKLÓSI ZSUZSA (ELTE Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B)
SKRIBA PÉTER (ELTE Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B)
SÓFALVI ANDRÁS (Haáz Rezső Múzeum, 535600 Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely, Románia), Kossuth L. u. 29.)
SOMOGYI KRISZTINA (Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 7400 Kaposvár, Fő u. 10.)
SÜMEGI PÁL (SZTE Földtani és Őslénytani Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.; MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.)
SZÓKE BÉLA MIKLÓS (MTA Régészeti Intézete, 1014 Budapest, Úri u. 49.)
TIMÁR GÁBOR (ELTE Geofizikai Tanszék, Űrkutató Csoport, 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A)
VÖRÖS ISTVÁN (Magyar Nemzeti Múzeum, 1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16.)
ZOFFMANN ZSUZSANNA (1042 Budapest, Rózsa u. 36.)

A KÉPEK FORRÁSA

1a–b kép: NASA SRTM project adatai nyomán Archeodata '98 Bt. (www2.jpl.nasa.gov/srtm)

47. kép: *Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk. Takács I. Pannonhalma 2001, 63, I.9. nyomán

233. kép: Beudant 1822 nyomán

249. kép: Öllös 1987 nyomán

255. kép: A Balaton turisztatérképe, 1:80 000. Cartographia, Budapest 1995 nyomán

259. kép: Juhász 1987 nyomán

278. kép: Schweingruber 1983, 85. nyomán

279. kép: Eckstein–Bedal 1973–1974, 228. nyomán

231–232. kép: az I. katonai felmérés térképei nyomán

Archeodata Bt. (1., 64., 107., 115., 123., 139., 152–153., 171., 173., 183., 198., 200., 209., 213., 219. kép)

Bagi István–Serfőző Antal (250–251. kép)

Balla Krisztián (117. kép)

Belényesy Károly (49. kép)

Bertók Gábor (104., 315. kép)

T. Biró Katalin (261–274., 277. kép)

Otto Braasch (74. kép)

Dálnoki Orsolya (287–298. kép)

Dénes Fanni (42–45., 56., 71., 82. kép)

Fenyvesi Róbert (7., 11., 17–18., 27–29., 37., 40., 44., 53., 55., 60–63., 72–73., 81., 87., 88., 91., 99–100., 102–103., 105., 111., 128., 131–135., 137., 142., 156–157., 164., 170., 174., 202., 206–208., 221., 301., 323. kép)

Gál Erika (306., 310–314. kép)

Gallina Zsolt (172., 189–191., 195., 197–198., 201., 213. kép)

Gózszy Gáborné (8–10., 12–13., 16., 21–22., 24–25., 32., 48., 110., 114., 140., 143., 147., 159., 161., 186., 193–194., 199., 205., 222–223., 225. kép)

Grynaeus András (280., 283. kép)

Gyergyádes Tibor (20., 162., 166–168. kép)

Honti Szilvia (113., 165., 220. kép)

Horváth Friderika (218. kép)

Horváth Tünde (86., 89., 95. kép)

Hrivnák Péter Pál (236. kép)

Kádas Tibor (19., 35., 39., 97., 106., 176., 180–182., 215–218., 224. kép)

Keczeli Judit (57. kép)

Kiss Viktória (5., 284–285., 316., 324–325. kép)

Korondán Zoltán (90. kép)

Kulcsár Gabriella (175., 177–179., 281–282. kép)

Márkus Gábor (117. kép)

Marton Tibor (3., 66., 125–127., 237. kép)

Mészáros Szilvia (187. kép)

Miklós Zsuzsa (2., 41., 58., 84., 124., 154–155., 184., 226–229. kép)

Nagy Katalin (260., 275–276. kép)

Németh Péter Gergely (23., 31., 109., 112., 163., 286. kép)

Nyári Zsolt (30., 319–320. kép)

Oross Krisztián (70., 74. kép)

Ósi Sándor (97. kép)

Peterdi Csaba (6., 15., 26., 33–34., 38., 44., 46., 50–52., 54., 68–69., 79–80., 85., 87., 91., 93., 96., 106., 187., 189., 197., 198. kép)

Pető Anna–Farkas István (252–258. kép)

Polgár Péter (59., 308–309. kép)

Polka Mónika (52., 307. kép)

Rák Rezső (4., 14., 116., 118–122., 160. kép)

Réti Zsolt (52. kép: háromdimenziós rekonstrukció)

Sabján Tibor (211. kép)

Sebők Katalin (101., 106., 108., 184. kép)

Serlegi Gábor (76., 129–130., 136., 235. kép)

Siklósi Zsuzsanna (36., 158., 204., 318. kép)

Skriba Pál (151. kép)

Skriba Péter (145–146., 149–150. kép)

Sófálvi András (65., 67., 75., 78., 141., 144., 148., 155., 247–248., 251. kép)

Somogyi Krisztina (185., 192., 196. kép)

Sümegi Pál (230., 234., 238–246. kép)

Tétényi Csaba (188., 203., 210., 212., 214., 317., 321–322. kép)

Vári Ágnes (299–300., 302–303. kép)

Viemann Zsolt (77., 83., 92., 98., 138. kép)

Vörös István (304–305. kép)

Zanati Balázs (94. kép)

TARTALOMJEGYZÉK

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	5
AMÍG AZ ÚT ELKÉSZÜL...	7
Reményik Kálmán	
KÖSZÖNTŐ	9
Bálint Csanád–Winkler Ferenc	
BEVEZETŐ	11
Honti Szilvia	
A BALATON DÉLI PARTVIDÉKE ÉS A DÉL-DUNÁNTÚL AZ ÚJKŐKORBAN	15
KR. E. 6. ÉVEZRED KÖZEPE (5500)–5. ÉVEZRED KÖZEPE (4500/4400)	
Bánffy Eszter	
A BALATON DÉLI PARTVIDÉKE ÉS A DÉL-DUNÁNTÚL A RÉZKORBAN	21
KR. E. 5. ÉVEZRED KÖZEPE (4500/4400)–3. ÉVEZRED ELSŐ HARMADA (2700/2500)	
Bondár Mária	
A BALATON DÉLI PARTVIDÉKE ÉS A DÉL-DUNÁNTÚL A BRONZKORBAN	29
KR. E. 3. ÉVEZRED ELSŐ HARMADA (2700/2500)–8. SZÁZAD	
Kiss Viktória	
A BALATON DÉLI PARTVIDÉKE ÉS A DÉL-DUNÁNTÚL A VASKORBAN	35
KR. E. 8. SZÁZAD–KR. U. 1. SZÁZAD	
Németh Péter Gergely	
A BALATON DÉLI PARTVIDÉKE ÉS A DÉL-DUNÁNTÚL A RÓMAI KORBAN	41
KR. U. 1–5. SZÁZAD	
Németh Péter Gergely	
A BALATON DÉLI PARTVIDÉKE ÉS A DÉL-DUNÁNTÚL A NÉPVÁNDORLÁS KORÁBAN	47
5–9. SZÁZAD	
Szóke Béla Miklós	
A BALATON DÉLI PARTVIDÉKE AZ ÁLLAMALAPÍTÁSTÓL A KÉSŐ KÖZÉPKORIG	55
10–14. SZÁZAD	
Belényesy Károly–Zatykó Csilla	
IDŐRENDI TÁBLÁZAT	60
LELŐHELYEK	61
ZAMÁRDI-KÚTVÖLGYI-DÜLŐ	63
Kiss Viktória	
BEPECSÉTELTE DÍSZŰ KIÖNTŐCSÖVES EDÉNY ZAMÁRDIBÓL	72
Szóke Béla Miklós	
BALATONSZÁRSZÓ-KIS-ERDEI-DÜLŐ	75
Belényesy Károly–Fábián Szilvia–Marton Tibor–Oross Krisztián	
ÚJKŐKORI TEMETKEZÉS BALATONSZÁRSZÓRÓL	90
Fábián Szilvia–Marton Tibor–Oross Krisztián	
KÖRMENETI KERESZT TÖREDÉKE A BALATONSZÁRSZÓI KÖZÉPKORI TEMPLOMBÓL	93
Belényesy Károly	
BALATONŐSZÖD-TEMETŐI-DÜLŐ	97
Belényesy Károly–Horváth Tünde	

KÉSŐ RÉZKORI AGYAGMASZK	110
Horváth Tünde	
BALATONSZEMES-BAGÓDOMB	113
Kiss Viktória–Sebők Katalin	
EMBERÁBRÁZOLÁS BALATONSZEMES-BAGÓDOMBRÓL	119
Sebők Katalin	
BALATONSZEMES-SZEMESI-BEREK	123
Bondár Mária–Honti Szilvia–Márkus Gábor–Németh Péter Gergely	
KÉSŐ RÉZKORI IDOLOK BALATONSZEMES-SZEMESI-BEREK LELŐHELYRŐL	133
Bondár Mária	
EZÜSTFIBULÁK BALATONSZEMES-SZEMESI-BEREKBŐL	135
Honti Szilvia–Márkus Gábor	
BALATONLELLE-KENDERFÖLD	139
Marton Tibor–Serlegi Gábor	
KÉSŐ RÓMAI LÁDIKAVERET BALATONLELLÉRŐL	147
Serlegi Gábor	
BALATONLELLE-ORSZÁGÚTI-DÜLŐ ÉS BALATONLELLE-FELSŐ-GAMÁSZ	151
Sófalvi András–Nagy Borbála–Skriba Péter	
A BADENI KULTÚRA TEMETKEZÉSE BALATONLELLÉN	162
Sófalvi András–Nagy Borbála	
BALATONBOGLÁR-BEREKRE-DÜLŐ ÉS BALATONBOGLÁR-BORKOMBINÁT	167
Honti Szilvia–Németh Péter Gergely–Siklósi Zsuzsanna	
AZ URNAMEZŐS KULTÚRA BRONZ ÉKSZEREI BALATONBOGLÁR-BEREKRE-DÜLŐ ÉS BALATONBOGLÁR-BORKOMBINÁT LELŐHELYEKRŐL	178
Honti Szilvia	
KELTA ZOMÁNCDÍSZES ÉS KORALLBERAKÁSOS FIBULÁK	181
Németh Péter Gergely	
ORDACSEHI-KIS-TÖLTÉS	185
Kulcsár Gabriella	
KELTA EDÉNYÉGETŐ KEMENCE	192
Horváth Friderika	
ORDACSEHI-CSEREFÖLD	197
Gallina Zsolt–Molnár István–Somogyi Krisztina	
FEJDÍSZES NŐI SÍR A KORA BRONZKORBÓL	206
Somogyi Krisztina	
KORA NÉPVÁNDORLÁS KORI TEMETŐRÉSZLET	209
Gallina Zsolt	
ORDACSEHI-BUGASZEG	213
Gallina Zsolt–Honti Szilvia–Kiss Viktória–Molnár István– Németh Péter Gergely–Polgár Péter–Sebők Katalin–Somogyi Krisztina	
A HALOMSÍROS KULTÚRA FALUSIAS TELEPÜLÉSE	220
Kiss Viktória	
KELTA ÉKSZEREK	222
Németh Péter Gergely	
TERRA SIGILLATA-LELETEK EGY ÁTMENETI TÁBOR ÁRKÁBÓL	223
Horváth Friderika	
ORDACSEHI-MAJOR	229
Honti Szilvia	
MESTERJEGYES TERRA SIGILLATA UTÁNZATA	232
Horváth Friderika	

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK ÉS RÉGÉSZET	235
LÉGI FÉNYKÉPEZÉS AZ M7-ES AUTÓPÁLYA SOMOGY MEGYEI SZAKASZÁN	237
Miklós Zsuzsa	
A BALATON DÉLI PARTJÁN FELTÁRT RÉGÉSZETI LELŐHELYEK	
KÖRNYEZETTÖRTÉNETI FELDOLGOZÁSA	241
Sümegei Pál–Bodor Elvira–Juhász Imola–Hunyadfalvi Zoltán–Herbich Katalin–Molnár Sándor–Timár Gábor	
TERMÉSZETTUDOMÁNYOS VIZSGÁLATOK ÉS KÍSÉRLETEK BALATONLELLÉN	255
Sófalvi András–Bagi István–Serfőző Antal	
A GEOARCHEOLÓGIA SZEREPE KŐESZKÖZÖK ÉS ÉPÍTŐANYAGOK VIZSGÁLATÁBAN	261
Pető Anna–Farkas István	
BALATONSZEMES-BAGÓDOMB: AZ ÚJKŐKORI TELEPÜLÉS KŐANYAGÁNAK	
ELŐZETES VIZSGÁLATA	267
T. Biró Katalin	
AZ M7-ES AUTÓPÁLYA NYOMVONALÁN FELTÁRT LELŐHELYEK	
FAMARADVÁNYAINAK DENDROKRONOLÓGIAI ELEMZÉSE	281
Grynaeus András	
BALATONSZEMES-SZEMESI-BEREK ÉS ORDACSEHI-BUGASZEG	
RÓMAI KORI LELŐHELYEK FÖLDMINTÁINAK ARCHEOBOTANIKAI ELEMZÉSE	289
Dálnoki Orsolya	
BALATONSZÁRSZÓ-KIS-ERDEI-DÜLŐ ÚJKŐKORI TELEPÜLÉSÉNEK ÁLLATCSONTLELETEI	295
Vörös István	
ÁLLATCSONTLELETEK A ZAMÁRDI-KÚTVÖLGYI-DÜLŐ LELŐHELY 370. OBJEKTUMÁBÓL	299
Gál Erika	
AZ M7-ES AUTÓPÁLYA NYOMVONALÁN ELŐKERÜLT	
ŐSKORI EMBERTANI LELETEK RÖVID ÁTTEKINTÉSE	309
K. Zoffmann Zsuzsanna	
NÉPVÁNDORLÁS KORI EMBERTANI LELETEK AZ M7-ES AUTÓPÁLYA NYOMVONALÁN	
FELTÁRT LELŐHELYEK ANYAGÁBÓL	315
Köhler Kitti–Mende Balázs Gusztáv	
SZTRÁDA-ARCHEOLÓGIA:	
TEREPMUNKA MÁRCIUSTÓL DECEMBERIG	323
IRODALOM	333
RÖVIDÍTÉSEK	345
A TANULMÁNYOK SZERZŐI	346
A KÉPEK FORRÁSA	347

A Kárpát-medence régészeti kultúrákban különlegesen gazdag és sokszínű. Bő másfél száz esztendeje folyik ennek kutatása, ami a magyar régészetet a 20. század közepéig a világban folyó régészeti munka élvonalában, illetve érdeklődése homlokterében tartotta. Az ezt követő korszakot 1990 körül egy újabb követte, amit akár a régészet „autópálya-korszakának” is nevezhetünk. Az autópályák építését megelőző, példa nélküli méretű feltárások több százezer négyzetméternyi terület régészeti átvizsgálását tették lehetővé. A régészek áldozatos, néha igen nehéz körülmények között végzett munkája csodálatos tárgyakat hoz a felszínre, és fontos összefüggéseket világít meg. Egy-egy lelet története így mintegy összekapcsolódik az autópályák építése történetével, egyben betekintést engedve a múlt országútjain vándorlók életébe és kultúrájába.

ISBN 978-963-7391-89-7

